

Henry Monahan
J. Edward Hall.

MENU SANHITA:

THE

INSTITUTES OF MENU,

WITH

The Commentary

OF

KULLŪKA BHATTA.

Second Edition

VOL. II.

**PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE COMMITTEE OF
PUBLIC INSTRUCTION.**

Calcutta :

PRINTED AT THE EDUCATION PRESS, CIRCULAR ROAD.

1830.

Ind. 3459.7
~~VI. 1094~~

Harvard College Library,
Gift of
FITZGERALD MALL,
July 17, 1899.

मनुसंहिता

तट्टोकाय

मन्वर्थमुक्तावलीनाम्नी श्रीगुरुकभट्टेन कृता ।

द्वितीयोभागः ।

श्रीगुरु कविद्वि वाहेवानुग्रहा कविकातारावधानां
इत्युद्योगम् मुद्रा यन्त्राद्ये मुद्रिता ।

संवत् १८ ८१ ब्रह्मवर्षः १७ ५२ ।

इं वन १८ ३० ।

॥ मनुसंहिता ॥

॥ ८ अष्टमोऽध्यायः ॥

व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
मन्मथैर्मन्मिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभां ॥ १ ॥

व्यवहारमिति । एवंविधविपक्षमहीचिह्नः प्रजानां रक्ष
णादवाप्तवृत्तिस्वायमेवेतरेतरविवादवपीडापरिहारार्थम् ।
अथाहानासहादप्रविषयोविद्वद्भार्याधिप्रत्यर्थिवाक्यजनितव
न्देहहारी विचारएव व्यवहारः । अदाह कात्यायनः ।
विनागार्थेऽव सन्देहे हरणं हारउच्यते । गानावन्देहहरणा
व्यवहारइति श्रुतः । तान् व्यवहारान् इदुमिच्छन् इष्टिवी
रतिर्वक्ष्यमावसवसवचितैर्ब्राह्मणैरमात्येभ्यः यत्तमाप्ताचोक्त
वक्ष्यामममैः सह विनीतोवाक्पाणिपादवापकविरहादनुकृतः
अविनीते हि नृपे वादिप्रतिवादिनां प्रतिभासवाद्दसम्बन्धमिधामे
तत्तन्निर्बन्धेन सात् तादृशोवक्ष्यमाणां समानुविशेत् । अथ
हारदर्शनक्षेदं प्रजानामितरेतरपीडायां तत्तन्निर्बन्धेन
रक्षणाार्थं वक्ष्यमावदहादृष्टार्थकरवक्षणेनैव कथयत् ॥ १ ॥

तत्रासीनः स्थितोऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्थिण्यां ॥ २ ॥

तथेत्यादि । तस्माच्च यमायां कार्यगौरवापेक्षयामुप
विष्टोऽपि कार्ये उत्थितोऽपि वा पाणिब्रह्मोवाङ्मपरः दक्षिण
वाङ्मुद्यम्य अनुद्धतवेषाभरणः पूर्ववत्सोके इन्द्रियानौद्धत्य
मुक्तं तादृशः कार्याणि विचारयेत् ॥ २ ॥

प्रत्यहन्देशदृष्टैश्चास्त्रदृष्टैश्चेतुभिः । अष्टा
दशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक्पृथक् ॥ ३ ॥

प्रत्यहमित्यादि । तानि च अष्टादानादीनि कार्याणि
अष्टादशसु व्यवहारमार्गेषु विषयेषु पठितानि देवजातिकुल
व्यवहारावगतैः शास्त्रावगतैः साक्षिदिव्यादिभिर्हेतुभिः पृथक्
पृथक् प्रत्यहं विचारयेत् । तान्येवाष्टादश गणयति ॥ ३ ॥

तेषामाद्यमृणादानञ्जिज्ञेपोऽस्वामिविक्रयः ।
सम्भूय च समुत्थानन्दत्तस्यानपकर्माच्च ॥ ४ ॥

वेतनस्यैव चादानं संविदस्य व्यतिक्रमः ।
क्रयविक्रयानुशयोविवादः स्वामिपालयोः ॥ ५ ॥

सीमाविवादधर्माश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।
स्तेयञ्च साहसञ्चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ ६ ॥

स्त्रीपुंस्वर्गोविभागश्च द्यूतमाह्वयएव च । पदा
ब्रह्मादग्नैतानि व्यवहारस्थितानि च ॥ ७ ॥

तेषामिति । वेतनस्यैव चेति । सीमेति । स्त्रीपुंवेति । तेषा
मह्मादग्नानां मध्ये आदाविह आदादानं विचार्यते । तस्य
स्वरूपमुक्तकारदेन । अथं देवमदेवश्च येन यच्च यथाच यत् ।
दानपदस्य धर्माश्च तद्व्यादानमुच्यते । ततश्च स्वधनस्यान्य
स्मिन् चर्यस्य रूपेणोपेयः । अस्मानिना च कृतो विक्रयः । यन्मूष
वचिनादीनां क्रियामनुष्ठानं । इतस्तत्र धनस्यापाचमुद्या क्रोधा
दिना वा यदर्थं । कर्मकरस्य भूतेरदानं । कृतस्य वस्त्रातिशयः
कवेविक्रये च कृते यस्यान्तापादिप्रतिपत्तिः । स्नानिपशुपात्र
जैर्विवादः । ग्रामादिषीमाविप्रतिपत्तिः । वाक्यादव्यमात्रो
क्तनादि दण्डपादव्यमात्रादनादि । सोऽयं निष्कवेन धनपदार्थः ।
वाहव्यस्य धनहरणादि । स्त्रियाश्च परपुंसस्य मर्कः ।
स्त्रीवहितस्य पुंशे धर्मः व्यवसायः । पैदकादिधनस्य च विभागः ।
अस्मादिस्त्रीणां पदव्यवस्थापनपूर्वकं पवित्रेणादिप्राप्तिसौधनं ।
इत्येव ब्रह्मादग्नैतानि व्यवहारप्रवृत्तेः स्नानानि । वमाह्वयश्च
प्राविशूत रूपमेव द्यूतावाप्तारविशेषमात् ब्रह्मादग्नं स्त्रीप
वत्तिः ॥ ४ ॥ १ ॥ ६ ॥ ७ ॥

एषु स्नानेषु भूमिष्ठं विवादश्चरतां नृणाम् ।
यस्यैवाचतमाशित्यं कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ॥ ८ ॥

एविव्यादि । एषु अवादानादिव व्यवहारस्थानेषु

वाञ्छेन विवादं कुर्वतां मनुष्याणां अनादिपारमर्थागत
तेन नित्यं धर्ममवसथस्य कार्यनिर्णयं कुर्यात्। भूषिष्ठब्रह्मेणा
न्याय्यपि विवादपदानि सन्तीति सूचयति। तानि च प्रकीर्षक
ब्रह्मेण नारदाद्युक्तानि। अतएव नारदः। न दृष्टं यच्च पूर्वेषु
सर्वं तस्यात्प्रकीर्षकमिति ॥ ८ ॥

यदा स्वयन्न कुर्यात् नृपतिः कार्यदर्शनम्।
तदा नियुक्तादिदांसम्प्राप्त्यर्थं कार्यदर्शने ॥ ९ ॥

यदेत्यादि। यदा कार्यान्तराकुलतया रोगादिना
वा राजा स्वयं कार्यदर्शनं न कुर्यात्तदा तद्दर्शनार्थं कार्य
दर्शनाभिन्नं प्राप्ताय नियुञ्जीत ॥ ९ ॥

सोऽस्य कार्याणि सम्यक्षेत्सभ्यैरेव चिभिर्वृतः।
सभामेव प्रविश्याम्यामासीनः स्थितएव वा ॥ १० ॥

सोऽस्मेति। स प्राज्ञसोऽस्य राज्ञोद्भूत्यानि कार्याणि
चिभिर्प्राज्ञैः सभायां बाधुभिर्धार्मिकैः कार्यदर्शनाभिज्ञैर्वृतः
तामेव सभायाविशोपविश्या स्थितो वा नतु चक्रम्यायः तस्य
चित्तव्याघातसम्भवात्तादृशब्रह्मणादनादीनि कार्याणि पश्येत्

॥ १० ॥

यस्मिन्मन्त्रे निधीदन्ति विप्रावेदविदस्तथः । राक्ष
साधिहृतोविद्वान् ब्रह्मणस्तं सभां विदुः ॥ ११ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् स्थाने अग्न्यनुष्ठानवेदिनस्तथोपि
ब्राह्मणाचवतिष्ठन्ते राक्षसाधिहृतस्तं विद्वान् ब्राह्मण एव प्रकृत
नादवतिष्ठते तां सभांस्तुर्मुखसभामिव मन्यन्ते ॥ ११ ॥

धर्मोविद्वस्त्यधर्मोऽपि सभां यचोपतिष्ठते । प्रत्य
श्चास्त्रं न हन्तान्ति विद्वास्तत्र सभासदः ॥ १२ ॥

धर्म इति । भाः प्रकाशः तथा यद् वर्त्तत इति विद्वत्संहति
रेकाश्च सभाप्रत्येनाभिमतता यच्च देवे सभां विद्वत्संहतिरूपा
धर्मः सत्याभिधानजन्योऽनृताभिधानजन्येनाधर्मोऽपि पीडित
ज्ञानश्चेति चर्धिप्रत्यर्धिर्नोर्ध्वे एकस्य सत्याभिधानाद्
परस्य अवावादान्ते च सभासदोऽस्य धर्मस्य पीडाकरत्वात्
ब्रह्मनिवाधर्मो नोद्भूत इति तदा ते एव तेनाधर्मब्रह्मविद्वा
भवन्ति ॥ १२ ॥

सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।
अत्रुषन्विमुवन् वापि नरोभवति किल्बिषी ॥ १३ ॥

यत इत्यन्तः यथास्मिति । यथानवगन्तव्यवहारदर्शनार्थं
तत्प्रवेष्टोक्तकर्त्तव्यः इह चेन्नदा सत्यमेव ब्रह्मणम् । अन्यथा

द्वितीयमत्रतिष्ठमानोऽप्यथा यदन् उभयत्रापि वक्षः पापी
भवति । मेधातिथिना तु । यथा वा न प्रवेष्टव्य इति चक्ष्मेव
पठितम् ॥ १२ ॥

यच्च धर्मोऽधर्मेण सत्यं यचानृतेन च । इत्यन्ते
प्रेक्ष्यमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ १४ ॥

यचेत्यादि । यस्यां यभायां अर्थिप्रत्यर्थिभ्यां अधर्मेण
धर्मोऽन दृश्यते यच्च च वाचिभिः सत्यमनृतेन नाम्नते यथा
यदां प्रेक्ष्यमाणानामाननादृत्य ते प्रतीकारचमाण भवन्ती
त्यर्थः । यदीयानादरद्वयनेन यदी । तच्च तएव यभासद
स्येन पापेन हताभवन्ति ॥ १४ ॥

धर्मोऽयं हतोऽस्ति धर्मोऽरक्षति रक्षितः । तस्मा
द्धर्मोऽन हन्तव्योऽमा नोऽधर्मोऽहतोऽवधीत् ॥ १५ ॥

धर्मोऽहत्यादि । यस्याद्धर्मोऽहत्यातिक्रान्तिरुपनिष्ठायां यच्च
नाप्रयति वार्धिप्रत्यर्थ्यादिः । यद्येवमतिक्रान्तः ताभ्यां यच्च
रक्षति तस्याद्धर्मोऽहत्यातिक्रमणीयः माऽस्यान् नम्रहितान् चति
क्रान्तिधर्मोऽवधीदिति यथानामनुत्पद्यप्रवृत्ते प्राप्तिवाक्यस्यो
यमिदम् यद्यवा नो निषेधेऽस्यचः नोऽहतोऽधर्मोऽमावधीत् नह
ज्येदेत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

वृषोचि भगवान् धर्म्यस्तस्य यः कुरुते क्षयम् ।
वृषसक्तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्म्यं चोपयेत् ॥ १६ ॥

वृषदत्तादि । कामान् वर्धतोति वृषः वृषवर्धनेन धर्मं
एवामिधीयतइति । असंवर्धोवावर्धार्थः । वस्त्राद्धर्म्यं चोवा
रधं करोति तद्धोवावृषसं जानन्ति न जातिवृषसम् वस्त्रा
दिमादुपोषः । तस्माद्धर्म्यं नोच्छिन्नादिति धर्म्यवतिक्रमवत्
वार्धं वृषवर्धवर्धार्थनिर्वचनम् ॥ १६ ॥

एकएव सुहृद्धर्मोनिधनेष्वनुयाति यः । शरीरेण
समन्नामं सर्वमन्यद्भि गच्छति ॥ १७ ॥

एकदत्तादि । धर्म्यहवेकोमिधं योमरुषेपि चभीष्टफल
दानार्थमनुगच्छति । वस्त्रादन्वसर्वधर्म्यापुत्रादि शरीरेष्वेव
वहादर्थमनुगच्छति । तस्मात् पुत्रादिष्वेवापिचचापि धर्मो न
सातयः ॥ १७ ॥

पादोऽधर्म्यस्य कर्त्तारम्यादः साक्षिष्वनृच्छति ।
पादस्तुभासदस्त्वर्मान् पादोराजाननृच्छति ॥ १८ ॥

पाददत्तादि । दुर्ध्ववहारदत्तनादधर्म्यवन्मयी चतुर्थमा
त्रोऽर्थिनमधर्म्यकर्त्तारवत्त्वर्थिनं वा गच्छति । परचतुर्थमानः

साविष्मसत्यवादिवं । अन्यपादः सभासदस्त्वान् व्याप्नोति ।
पादस्य राजानं प्रजति । सर्वेषाम्पापसम्बन्धोभवतीत्यत्र विव-
चितम् ॥ १८ ॥

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः । एनो
गच्छति कर्त्तारमिन्दार्होयत्र निन्द्यते ॥ १९ ॥

राजेत्यादि । यस्यागुणः सभायामसत्यवादित्वात् निन्दार्हो
ऽर्थीप्रत्यर्थी वा सम्यक्पापदर्शनेन निन्द्यते । तत्र राजा
निष्पापोभवति । सभासदस्य पापेन न संबध्यन्ते । अर्थ्यादिक
मेव कर्त्तारम्पापमुपैति ॥ १९ ॥

जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्थाद्राष्ट्राण्यनुवः ।
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्नृत्तु शूद्रः कथञ्चन ॥ २० ॥

जातिमात्रेति । ब्राह्मणजातिमात्रं यस्य विद्यते नतु ब्राह्मण
कर्मनुष्ठानं वणिगादिवत्साक्षादिदारेण स्फुटन्यायान्याय
निरूपणसमो ब्राह्मणजातिरपि वा यं सन्दिग्धात्मा ब्राह्मणं
प्रवीति स वरं उक्तयोग्यब्राह्मणभावे कचित्कार्यदर्शने नृपते
र्भवेन्नतु धार्मिकोपि व्यवहारोपि शूद्रः । ब्राह्मणो धर्मप्रव-
क्तेति विधानादेव शूद्रनिवृत्तिः सिद्धा पुनर्नृत्तु शूद्रइति

शूद्रनिषेधोद्योग्यब्राह्मणाभावे चचिचवैश्यचोरभनृजानार्थः ।
 यतएव कात्यायनः । यच्च विप्रो न विद्वान् स्यात्तच्चिचयन्तश्च योज
 येत् । वैश्यं वा धर्मब्राह्मणं शूद्रं चलेन वर्जयेत् ॥ २० ॥

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् । तस्य
 सीदति तद्ग्राहं पद्मे गौरिव पश्यतः ॥ २१ ॥

यस्मात् चयेत्यादि । यस्य राज्ञो धर्मविवेचनं शूद्रः कुरुते
 तस्य पश्यतएव पद्मे गौरिव तद्ग्राहमवयवमभवति ॥ २१ ॥

यद्ग्राहं शूद्रभयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमदिजं । विन
 श्यत्याशु तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ॥ २२ ॥

यदित्यादि । यद्ग्राहं शूद्रवज्रं परलोकाभाववा
 साधनं द्विजशून्यं तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षरोगपीडितं यत् ग्रीवं विन
 श्यति । यद्वा प्रासादतिः सम्यनित्यसाभावेन दृष्टिविरहात्
 उपजातदुर्भिक्षरोगाद्युपसर्गब्रान्धधर्मकर्माभावाच्च ॥ २२ ॥

धर्मासनमधिष्ठाय सम्भीताङ्गः समाहितः । प्रणम्य
 लोकपासेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥ २३ ॥

धर्मासनमिति । धर्मदर्शनार्थमासन उपविश्य चाच्छादित
 देहोऽन्यमना लोकपासेभ्यः प्रणमं कृत्वा कार्यदर्शनमनुति
 शेत् ॥ २३ ॥

अर्थानर्थावुभा बुद्ध्या धर्माधर्मौ च केवलो ।
वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्यिणां ॥२४॥

अर्थानिति । प्रचारणोच्चेदनाद्यात्मकावैदिकावर्णानर्था
बुद्ध्या परलोकार्थान्धर्माधर्मौ केवलावनुरध्य यथाविरोधेन
भवति तथा कार्यार्थिणां कार्याणि पश्येत् । वर्णवर्षमेवकेतु
ग्राह्यादिक्रमेण पश्येत् ॥ २४ ॥

५४. Kernel वाद्यैर्विभावयेत्क्षिप्रैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् । स्वरव
र्णैर्जिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥ २५ ॥

वाद्यैरिति । वाद्यैः स्तरादिभिर्क्षिप्रैरित्यभिधानादवधारि
ताद्यभिचारैः अर्थिप्रत्यर्थिनामन्तर्गतमभिप्रायं निरूपयेत् ।
स्तरोगदृदादिः । वर्षः साभाविकवर्षादन्यादृशोमुखकालि
मादिः । इङ्कितमधोनिरीचकादिः । आकारोदेहभवसोदरो
माद्यादिः । चेष्टा हस्तस्पर्शनादिः ॥ २५ ॥

आकारैरिङ्कितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नेच
बलाविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतमनः ॥ २६ ॥

यस्मात् आकारैरिति । आकारादिभिः पूर्वोक्तेः गत्या
स्पर्शस्पर्शादादिकया अन्तर्गतं मनोबुद्धिरूपेण परिचयतमव
धार्यते ॥ २६ ॥

वासदायादिकं रिक्खन्तावद्राजानुपासयेत् ।
 वावत्सं स्थात्समावृत्तोयावच्चातीतत्रैश्वरः ॥ २७ ॥

वासदायेति । अनायवासस्त्रामिकधनमिदृश्यादिभिरन्या
 येन वृक्षमात्रं तावद्राजा रक्षेत् वावदसौ षट्चिन्त्रदायिकं
 प्रज्ञाचर्यमित्याद्युक्तेन प्रकारेण गुरुकुलात् समावृत्तोन भवति ।
 तादृशस्त्रावस्त्रकवाक्यविममात् । यस्त्राज्ज्ञादिना वासएव
 समावर्तते सोपि वावदतीतवाक्योभवति तावत्तस्य धनं
 रक्षेत् । वासश्च षोडशवर्षपर्यन्तम् । वासत्राषोडशादर्षा
 दिति नारदवचनात् ॥ २७ ॥

वग्नाऽपुचासु चैवं स्त्राङ्गवृक्षनिष्कुलासु च ।
 पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्त्रातुरासु च ॥ २८ ॥

वग्नेत्यादि । वग्नासु वग्नेत्यासु कृतदाराकारपरिग्रहः स्त्रीभि
 र्निर्वाहार्थोपकल्पितधनोपायासु निरपेक्षः । अपुचासु च
 स्त्रीषु प्रोषितभर्तृकासु । निष्कुलासु वपिष्ठरहितासु बाधोषु
 च स्त्रीषु विधवासु रोमिणीषु च बहूनां तथापि वाक्यधनस्यैव
 राज्ञा रक्षकं कर्तव्यम् । अथ चानेकवर्षोपादाने नैवस्त्रीव
 र्द्वयमेव पुनरतिपरीहारः ॥ २८ ॥

जीवन्तीनाम् तासां ये तद्वरेषुः स्वबान्धवाः । ता
 ऽह्निष्ठाश्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ २८ ॥

जीवन्तीनामिति । वयमभाननराधिकारिणोरभाम
 द्दन्धनमित्यादिव्याजेन ये बान्धवास्तासाञ्जीवन्तीनाम्तद्वनं
 गृह्णन्ति तान् वक्ष्यमाणश्चौरदण्डेन धार्मिको राजा दण्डयेत्
 ॥ २८ ॥

प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजात्यब्धन्निधापयेत् ।
 अर्वाक्यब्दाद्वरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥ २९ ॥

प्रगृहेति । अज्ञातस्वामिकधनं राजा कस्य किमग्नष्ट
 मित्येवमग्नष्टादिना उद्घोष्य राजदारादौ रचितं वर्षचक्रं
 स्थापयेत् । वर्षचक्रमध्ये यदिधनस्याभ्यागच्छति तदा स एव
 गृह्णीयात् । तदूर्ध्वं नृपतिर्विनिगुञ्चीत ॥ २९ ॥

ममेदमिति योऽब्रूयात्साऽनुयोज्योऽयथाविधि ।
 संवाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्व्यमर्शति ॥ ३० ॥

ममेदमित्यादि । मदीयम्भनमिति चोवदति य किं रूपं
 किं संख्याकं कुत्र प्रचष्टं तद्व्यमर्शति तद्व्यमर्शति । ततो

अदि कवचंखादीन् वत्सान् वदति तदा य तत्र धनसामी
तद्धनं यहीतुमर्हति ॥ ३१ ॥

अवेदवानो नष्टस्य देशं कालञ्च तत्त्वतः । वर्षं
रूपममाद्यञ्च तत्समन्दण्डमर्हति ॥ ३२ ॥

अवेदवानरत्नादि । नष्टद्रव्यस्य देशकालौ अस्मिन् देशे
अस्मिन् काले नष्टमिति । तथा वर्षं इत्याद्याकारं कटकमुकु
टादि परिमाणञ्च अथावेदवाननष्टद्रव्यसमन्दण्डमर्हति ।
॥ ३२ ॥

आददीताय वज्रागं प्रवष्टाभिगताश्रुपः । दशमं
दादन्नं वापि सतान्धर्मा मनुष्यरम् ॥ ३३ ॥

देशकालादिसंवादे पुनराददीतेति । अदेतद्वाञ्छा प्रम
हद्वर्षं प्राप्तं तस्मात् वज्रागन्दशमं दादन्नं वा रक्षादिनिमित्तं
पूर्वेणां वाधूनामवन्धयति ज्ञानम् राजा दृष्टीयात् । धन
स्वामिनो निर्मुक्तवगुह्यतापेक्षया वज्रागादिपक्षविक्रयः ।
अवजिह्वं स्वामिने समर्पयेत् ॥ ३३ ॥

प्रमृष्टाधिगतद्रव्यनिष्ठेयुक्तैरधिष्ठितम् । यां
स्तत्र चौरान् पृच्छीयात्ताज्जाजेभेन घातयेत् ॥ २४ ॥

प्रमृष्टेति । यद्द्रव्यद्रव्यापि प्रमृष्टं सत् राजपुरुषैः प्राप्तं रक्षा
युक्तैः रक्षितं कृत्वा राज्ञा स्थाप्यतस्मिन् द्रव्ये धौ चौरान् पृच्छीयां
त्तादृशिना घातयेत् । गोविन्द राजसु । व्रतादभधिके वध
इति दर्शनात् । अत्रापि व्रतसुवर्षमूल्याधिकद्रव्यहरणे वध
माह । तत्र । तत्र सन्धिं कृत्वा तु ये सौम्यमिति वत्सल्येपि
प्रमृष्टराज रक्षितद्रव्यहरणेनैव विभेदेषु वधविधानात् व्रता
दभधिके वधरत्नस्य विभेदोपदिष्टवधेतरविषयत्वात् ॥ २४ ॥

ममायमिति योमूयाजिधिं सत्येन मानवः ।
तस्याददीत पञ्चगं राजा दादग्रमेव वा ॥ २५ ॥

ममायमितीति । योमानुषः स्वयजिधिं सत्या अन्वेन वा
निधौ प्राप्ते ममायजिधिरिति यदिति सत्येन प्रमाणेन च
स्वयमन्त्रं बोधयति तच्च पदस्य निर्मुक्तसगुणतापेक्षया
ततोविधानात् अहमानं दादग्रमानं वा राजापृच्छीयात् ।
अयजिष्टं तत्कार्ययेत् ॥ २५ ॥

अमृतमनु, बहन् दण्डः सन्निभस्त्याग्रमष्टमं ।
तस्यैव वा निधानस्य संस्कारवत्सीवसीहसाम् ॥ २६ ॥

अमृतमिति । अस्त्रीर्षं स्त्रीयमिति ब्रूवन् सधनस्याष्टमस्य ग
न्दस्यः । बह्ना तस्यैव निधेरत्यन्तास्यभागश्चक्षित्वा येनाव
वादेन न चक्षति न विद्वद्यश्च सभते तदण्डः । अस्त्रीवशी
मिमीयस्यममिर्देवात्पुनस्त्यादन्योचन्दस्यः । विक्रयस्य नि
र्गुण वनुवापेयः ॥ २६ ॥

विदांसु माह्वणोदका पूर्वोपनिहितविधिम् ।
अग्नेवतोप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हिसः ॥ २७ ॥

विदाविद्यादि । विद्यान्युगर्तास्तत्र पूर्वमुपनिहितं निधिं
इहा सर्वं दृष्टीयात् । न पञ्चामन्दयात् । वस्त्रासर्वस्य
वयसातस्य प्रभुः । अतएवोक्तं । सर्वस्यमाह्वणोदमिति ।
तस्यात्यरनिहितविषयमेतदचनम् । तथाच नारदः । परेषु
निहितं सन्ध्या राजा ह्यपहरेनिधिं । राजानामी विधिः
सर्वः सर्वेषाम्राज्ञावाहते । चाज्ञवरणोप्याह । राज सन्ध्या
विधिन्दद्यात् दिवेभ्योर्द्वे दिवः पुनः । विद्वानग्नेवमादद्यात्
सर्वस्य प्रमुच्यतः । अतोचमोधातिथिनोविन्दुराजाभ्यां ममाच

मिति चोब्रूवादित्युक्तं राजदेव्यान्निरासार्थं पित्रादिनिहि-
तविषयत्वमेवात्र वचनस्य व्याख्यातम् । तदनार्थं गारदादिमु-
नित्याख्याविपरीतं व्यकल्पितम् । न मेधातिथिमोविन्दराज-
व्याख्यानमाद्रिये ॥ १७ ॥

यन्तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं चितौ ।
तस्मात् द्विजेभ्योदत्तार्द्धमर्द्धं कोषे प्रवेशयेत् ॥ १८ ॥

अन्विति । अं पुनरस्मान्मिकं पुरातनभूत्वन्तर्गतं निधिं राजा
कमते तस्माद्वाङ्मतेभ्योऽर्द्धं दत्त्वाऽर्द्धमात्मोपधनान्तरे प्रवे-
शयेत् ॥ १८ ॥

निधीनान्तु पुराणानान्धातृनामेव च चितौ ।
अर्द्धभाग्यचणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥ १९ ॥

निधीनामिति । निधीनां पुरातनानां अस्त्रकीयानां विद-
द्वाङ्मतेरस्त्रानां सुवर्णसुत्पत्तिस्त्राणानाञ्चार्द्धहरोराजा
चक्षादयो रक्षति भूमेः प्रभुः ॥ १९ ॥

दातव्यं सर्ववर्षेभ्योराज्ञा चौरैर्हृतम्भनम् ।
राजातदुपयुञ्जानसौरस्याप्नोति किञ्चिदपम् ॥ ४० ॥

दातव्यमिति । यद्भुजसौरैर्होक्तानामपहृतं तद्राज्ञा चौरै
भञ्जित्य धनसामिभ्यो देयम् । तद्भुजं राजा स्वबमुपयुञ्जान
सौरस्य पापं प्राप्नोति ॥ ४० ॥

जातिजानपदान् धर्मांश्च श्रेणीधर्मांश्च धर्मवित् ।
समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ४१ ॥

जातिजानेति । जातिधर्मांश्च ब्राह्मणादिवृत्तिनिवृत्तान्
शास्त्रादीन् जानपदांश्च विषयदेवव्यवस्थितान् आचारविधि
द्वान् । देवजातिकुलधर्मांश्च आचारैरप्रतिविद्धाः प्रमाद्यमिति
नोत्तमस्मरणेन । श्रेणीधर्मांश्च वणिगादिधर्मांश्च प्रतिनिवृत्त
कुलव्यवस्थितान् ज्ञात्वा तद्विद्वद्भ्याम् राजा व्यवहारेषु तत्त
द्वर्णान् व्यवस्थापयेत् ॥ ४१ ॥

स्नानि कर्माणि कुर्व्याणादूरे सन्नोपि मानवाः ।
प्रियाभवन्ति लोकस्य स्नेहोऽस्ते कर्माण्यवस्थिताः ॥ ४२ ॥

यस्मात्स्नानोत्थादि । जातिदेवकुलधर्मादीन्मात्मीयकर्माणि
चनुतिष्ठन्तः स्नेहोऽस्ते च नित्यनेमिनिष्ठादौ कर्माणि वर्तमानाः
दूरेऽपि यतः वासिष्ठनिवन्धनसौहार्दाभावेऽपि लोकस्य प्रिया
भवन्ति ॥ ४२ ॥

नोत्पादयेत् स्वयं कार्यं राजानाप्यस्य पूरयः ।
न च प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथञ्चन ॥ ४३ ॥

प्रायश्चित्तमिदमभिधातुं पुनः प्रकृतमाह नोत्पादयेदिति ।
राजा राजनियुक्तो वा पुरुषो धनलोभादिना कार्यं कृषादिवि
वादं नोत्पादयेत् । तदाह कात्यायनः । न राजा तु वज्रित्वेन
धनलोभेन वा पुनः । स्वयं कर्माणि कुर्वीत न राजा मविवादि
नाम् । न चार्थिना प्रत्यर्थिना वा आवेदितं विवादन्धनादि
लोभेनोपेयेत ॥ ४३ ॥

यथा नयत्यस्य कृपातैर्भृगस्य भृगयुः पदम् ।
नयेत्तथानुमानेन घर्म्मस्य नृपतिः पदम् ॥ ४४ ॥

यथेत्यादि । यथा भृगस्य प्रकृतस्य दधिरपातैः व्यधः
पदं ज्ञानं प्राप्नोति तथानुमानेन दृष्टप्रमाणेन वा राजा
घर्म्मस्य तत्त्वं निश्चिनोयात् ॥ ४४ ॥

सत्यमर्थञ्च सत्यमर्थेदात्मानमथसाक्षिणः ।
देशं रूपञ्च कालञ्च व्यवहारविधौ स्थितः ॥ ४५ ॥

सत्यमित्यादि । व्यवहारदर्शनप्रवृत्तोर राजा ह्यसमपदाच्च
सत्यमर्थेत् तथार्थञ्च । अर्थमादिना भालर्थाद्योऽपि । अर्थवक्तं

नेहिरस्त्रादिधनविषयस्य व्यवहारमश्नीत् न तद्व्यवहारेणापि
निकोचनेनोपहृष्टितस्त्रादिस्त्राद्यापराधं । आत्मानश्च तत्पति
संबन्धसर्गादिफलभागिनं याचिषः सत्यवादिनः देवं कायश्च
देवकायोचितं स्वरूपं व्यवहारस्वरूपं गुरुसमुतादिकमश्नीत्
॥ ४५ ॥

सङ्गिराचरितं यस्याद्दार्मिकैश्च दिजातिभिः । तद्देश
कुलजातीनामविद्वद्भ्यः कल्पयेत् ॥ ४६ ॥

सङ्गिरिस्त्रादि । विद्वद्भिर्द्वैतग्रधानैर्दिजातिभिर्बहुभ्यमा
न्यायानुष्ठितं तद्देशकुलजात्यविद्वद्भ्यः व्यवहारमिच्छं
प्रकल्पयेत् । इत्यस्य व्यवहारसाधारणं परिभाषास्तत्र
मुक्तं ॥ ४६ ॥

अथमर्षार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्षेण बोधितः । दापये
दुनिकस्यार्थमथमर्षादिभावितम् ॥ ४७ ॥

ब्रूयति अत्रादानमधिकत्वाद् अथमर्षेति । अथमर्षार्थं
विद्ध्यर्थमुत्तमधनविद्ध्यर्थं धनसामिवा राजा बोधितोऽप्यत्रादाय
सेव्यादिप्रमाणप्रतिपादितमनुत्तमर्षस्याथमर्षं प्रदाययेत् ।
अथमर्षादुत्तमर्षाच्च दापयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

नोत्पादयेत् स्वयं कार्यं राजानाप्यस्य पूरुषः ।
नच प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथञ्चन ॥ ४३ ॥

प्रासङ्गिकमिदमभिधातुं पुनः प्रकृतमाह नोत्पादयेदिति ।
राजा राजनियुक्तो वा पुरुषो घनसोभादिना कार्यं मृषादिवि
वादं नोत्पादयेत् । तदाह कात्यायनः । न राजा तु वञ्चितेन
घनसोभेन वा पुनः । स्वयं कर्माणि कुर्वीत न राजानमविवादि
नाम् । न चार्थिना प्रत्यर्थिना वा आवेदितं विवादन्वनादि
सोभेनोपेयेत ॥ ४३ ॥

यथा नयत्यस्य कृपातैर्भृगस्य भृगयुः पदम् ।
नयेत्तयानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ ४४ ॥

यथेत्यादि । यथा भृगस्य प्रकृतस्य रश्मिरपातैः व्यधः
पदं स्नानं प्राप्नोति तयानुमानेन दृष्टप्रमाणेन वा राजा
धर्मस्य तत्त्वं निश्चिनुवात् ॥ ४४ ॥

सत्यमर्थञ्च सत्यमर्थेदात्मानमथसाक्षिणः ।
देशं रूपञ्च कालञ्च व्यवहारविधौ स्थितः ॥ ४५ ॥

सत्यमित्यादि । व्यवहारदर्शनप्रवृत्तोराना ह्यसमयहाच
सत्यमर्थेत् तथार्थञ्च । अर्थमादिनात्मलक्ष्योऽहम् । अर्थवत्त्वं

नोदिरक्षादिधनविषयस्य व्यवहारमश्नीत् न तद्वमनेनाधि
 निकोचनेनोपहसितरक्षादिस्वस्यापराधं । आत्मानश्च तत्पनि
 र्धनेष्वर्गादिफलभागिनं वाचिषः सत्यवादिनः देवं कायश्च
 देवकासोचितं स्वरूपं व्यवहारस्वरूपं गुदसमुतादिकमश्नीत् ॥ ४५ ॥

वह्निराचरितं यस्याह्मिकैश्च द्विजातिभिः । तद्देश
 कुलजातीनामविद्वद्भ्यकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

वह्निरित्यादि । विद्वद्भिर्हर्षप्रधानैर्द्विजातिभिर्बहुभ्यमा
 कायसमवुडितं तद्देशकुलजात्यविद्वद्भ्यमादाय व्यवहारनिर्बन्धं
 प्रकल्पयेत् । इत्यस्य कस्य व्यवहारबाधारब्धं परिभाषास्तत्र
 मुक्तं ॥ ४५ ॥

अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः । दापये
 हुनिकस्यार्थमधमर्णादिभावितम् ॥ ४७ ॥

वज्रति अत्रादानमधिक्यत्वाद् अधमर्णेति । अधमर्णार्थं
 सिद्ध्यर्थं प्रयुक्तधनसिद्ध्यर्थं धनस्याभिषा राजा बोधितो वज्रनाथ
 सेनादिप्रमाद्यप्रतिपादितजनमुत्तमर्णस्य अधमर्णं प्रदापयेत् ।
 अधमर्णादुत्तमर्णाच्च दापयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः । तैस्त्रैरुपायैः
संगृह्य दापयेदधमर्णिकम् ॥ ४८ ॥

कथन्दापयेदित्याह यैर्यैरिति । यैर्वक्ष्यमाणैरुपायैः संप्र-
युक्तमर्थमुत्तमर्णोसमते तैस्त्रैरुपायैर्वर्गीकृत्य तमर्थं दापयेत्
॥ ४८ ॥

धर्मेण व्यवहारेण च्छलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं
साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥ ४९ ॥

तानुपायानाह धर्मेणेत्यादि । धर्मादिना प्रयुक्तमर्थं साधये-
त्तत्र धर्मानाह दृश्यति । सुहृत्सन्धिसंदिष्टैस्त्रैस्तानु-
क्रमेण च । प्रायेण वा च्छलो दाप्यो धर्म एव उदाहृतः । देये
धनेऽधमर्षश्च विप्रतिपत्तौ व्यवहारेण । तथा च वक्ष्यति ।
अर्थेपक्षयमानत्विति । मेधातिथिस्तु । निस्त्रोचः स व्यवहारेण
दापयितव्यः अन्यत्कर्मोपकरणम्भनं दत्ता कृषिवाणिज्यादिना
व्यवहारवित्तैः तदुत्पन्नं धनं तस्मात् दृष्टीवादित्याह ।
कृषादीनि चोक्त्वाह दृश्यति । कृष्या वाचितस्त्रार्थमानीष-
चक्रिकादली । अन्याहतादि वा इत्य दाप्यते तत्र सोपधिः ।
दारपुत्रपशून् इत्या कृत्वा दारोपवेत्तनम् । यन्मार्गी दाप्य-
तेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते । वध्ना सगृहमानीष ताडनाद्यै-
रपक्रमैः । चक्रिकोदाप्यते यत्र वसात्कारः यन्नीर्तितः ॥ ४९ ॥

यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्घोऽधमर्षिकात् । न
स राजाभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्वनम् ॥ ५० ॥

बहत्वादि । उत्तमर्घः सत्यतिपन्नमर्घमधमर्षात्स्व
नसादिना साधयति स स्वीयन्वनं सम्प्रसाधयन् असास
निवेश किमिति बह्वादिकं कृतवानपीति न राजा निवेश्यः
॥ ५० ॥

अर्घ्येऽपव्ययमानगु करणेन विभावितम् । दापये
द्वनिकस्यार्थेन्द्रण्डलेग्रञ्च शक्तितः ॥ ५१ ॥

अर्घ्यइति । नायमसौ धारयामीति धनविषये अपङ्गवानं
अधमर्षं करणेन सेव्यवाचिदित्यादिना प्रतिपादितमर्घं न
मर्षं राजा प्रदापयेत् । दण्डलेग्रञ्च अपङ्गवे तु दिगुष
मिति वक्ष्यमाणद्वयमभानदृष्टास्तूनमपि दण्डं पुरवग्रत्ना
दापयेत् ॥ ५१ ॥

अपङ्गवेऽधमर्षस्य देशीत्युक्तस्य संसदि । अभि
योक्ता दिग्ग्रेहेष्यं करणं वान्यदुद्दिशेत् ॥ ५२ ॥

अपेति । उत्तमर्षस्य धनं देशीति यभावात्प्राप्तिवाक्येन
उक्तसाधमर्षस्य नासौ धारयामीति अपसापि सति अभि

सोक्तादीं देवमन्त्रप्रयोगदेववर्तिवाचिभिर्दिष्टेत् । प्रायेण
वाचिभिरेव स्त्रीमूर्खादिवाधारस्यैवनिर्णयात् प्राक् वाच्युप-
न्यासः अन्यदा करणमपादि कथयेत् ॥ ५२ ॥

अदेष्ट्यं यस्य दिशति निर्दिश्यापङ्गुते च यः । यस्या
धरोत्तरानर्थान् विगीतान्नावबुध्यते ॥ ५३ ॥

अपदिश्यापदेष्ट्यञ्च पुनर्यत्स्वपधावति । सम्यक्
प्रणिहितश्चार्यमृष्टः सन्नाभिनन्दति ॥ ५४ ॥

असम्भाष्ये सांक्षिभिस्य देशे सम्भाषते मियः ।
निरुच्यमानं प्रश्नञ्च नेच्छेद्यस्यापि निघ्यतेत् ॥ ५५ ॥

ब्रूहीत्युक्तञ्च न ब्रूयात् उक्तञ्च न विभावयेत् ।
नच पूर्वोपरं विद्यात्तस्मादर्थोत्सृज्यते ॥ ५६ ॥

अदेष्टमिति । अपदिश्येति । असम्भाष्यरति । ब्रूहीत्यादि ।
अदेष्ट्यं यच्च देशे अधमर्षस्य स्यद्यहणकाले सर्वदावसानम-
वभवतीति । निर्दिश्य वा देशादिकं नैतन्मया निर्दिष्टमिति
अपववति । यच्च पूर्वोत्तरान् स्त्रीकानर्थान् विरुद्धान्नाव-
गच्छति । यस्य मम वसास्तुवर्षस्य पक्षमनेन गृहीतमिति
निर्दिश्य मत्पुत्रहस्ताङ्गुहीतमित्येवमादिना पुनरपसरति ।
यच्च सम्यक्प्रतिज्ञातमर्थं कस्यात्तथा राजावसाधिक

इत्तमित्येवमादि प्राप्तिवाक्येन वृष्टः यस्य वसाधत्ते । यस्य वसाध
 वसानर्हनिर्भनादिदेवे वाचिभिः वसान्येन्यं वसाधते । यस्य
 भाषार्थसिरीकरवाच्य नितरामुच्यमानं प्राप्तिवाक्येन प्रत्यक्षे
 ष्येत् । यस्य निव्यतेत् न युक्तं ज्ञातुमत्र यत्ते इदमेवमेषो व्यवहार
 इत्याख्याय वसाधनात् खानामारङ्ग्यते । यस्य ब्रूहीत्युक्तो न
 किञ्चिद्ब्रूवीति उक्तं वाच्यं न प्रमाद्येन प्रतिपादयति । पूर्वं साधनं
 अपरं वाच्यं तस्यो न जानाति असाधनमेव साधनलेन निर्दिशति
 असाधमेवममानेन ब्रह्मबृहत्तन्मनुर्वेदमित्यादि साधनेन
 निर्दिशति वतसाध्याद्यादर्थाद्ब्रूयते ॥ ५२ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

वाचिषः सन्ति मेमुक्ता दिग्नेत्युक्तोदिग्नेष्वयः ।
 चर्कस्यः कारचैरेतैर्हीनस्तमपि निर्दिशेत् ॥ ५७ ॥

वाचिषःयतीति । वाचिषोमम विद्यन्तइत्युक्ता ताचि
 दिग्नेत्युक्तोचो न निर्दिशतितं पूर्वोक्तैरेभिः कारचैर्हर्कस्यः प्राप्ति
 वाक्यः पराजितं कथयेत् । ज्ञातारः सन्ति मेमुक्ता इति वा
 वाठः । अथ ह्यव्यभिचारस्य पररूपम् ॥ ५७ ॥

अभियोक्ता नचेद्ब्रूयादध्योदण्यस्य चर्कतः । न
 चेन्नियथात्यब्रूयाद्वर्क्यं प्रतिपराजितः ॥ ५८ ॥

अभियोक्तेति । योऽर्थी यन् राजस्थाने निवेश भाषायां न
 ब्रूयात्तदा विषमनोरसपेक्षया वयोवृद्धि विषये दण्ड्य

धर्मतः स्नात्प्रत्यर्धी पुनर्धदि पञ्चमयमथे न ब्रूवात्तदा धर्मतः
एव पराधितः स्नात् न तु हस्तेन ॥ ५८ ॥

योयावन्निष्कृवीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत् ।
तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणन्दमम् ॥ ५९ ॥

यदिति । यः प्रत्यर्धी यत्परिमाणधनमपनयति अर्थी वा
यत्परिमाणधने मिथ्यावदति तावधार्मिकौ अपङ्कृतमिथ्योक्त
धनाद्विगुणन्दस्वरूपन्दापनीयौ । अधर्मज्ञाविति वचनात्
ज्ञानपूर्व्यापङ्कवमिथ्योक्तिविषयमिदम् । प्रमादादिना आज्ञाप
मिथ्यानियोगे अपङ्कवे तद्विगुणमिति व्रते दण्डमभामं
वक्ष्यति ॥ ५९ ॥

पृष्टोऽपव्ययमानस्तु कृतावस्थोधनैषिणा । त्यवरैः
साक्षिभिर्भाव्यो नृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ ६० ॥

पृष्टइति । धनार्थिनीप्तमर्षेण राजपुरुषापकर्षं कृताङ्गानः
प्राक्षिवाकेन पृष्टः सन् यदा न चारक्षामीत्यपङ्कवानोभवति
तदा नृपत्यधिकृतब्राह्मणसमक्षं त्यवरैः साक्षिभिः त्रयोऽवरा
न्यूना येषामौ रर्धिना विभावनीयः ॥ ६० ॥

वाहशाचनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।
तादृशान्मुम्वक्ष्यामि यथावाच्यमृतञ्च तैः ॥ ६१ ॥

वाहशादिति । चनिभिरत्तमर्षादिभिः चक्षुषादीनादि
व्यवहारेषु यथाविधाः साक्षिणः कर्तव्याः तथा विधान् वदि
यामि । यथा च तैः यत्नं वक्तव्यं तमपि प्रकारं वक्ष्यामि ॥ ६१ ॥

युधिष्ठिरः पुत्रियोमौसाः चचविट्शूद्रयोमयः ।
अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥ ६२ ॥

युधिष्ठिर इति । कृतदारपरिपक्षाः पुत्रवन्तः तद्देवजाः
युधिष्ठिरश्च शूद्रजातीयाः अर्धनिर्दिष्टाः यन्तः साक्षितयोग्या
भवन्ति । ते हि दारपुत्रविनाशमवाप्तदेवजादिना विरो
धाच्च मान्वा वादन्ति । न तु ये केचित् चक्षुषादीनादिव्यवहा
रेषु साक्षिणः स्युः आपदितु वाग्दण्डवाद्यस्त्रोद्यमहादिषु
न्यतिरिक्ता अपि साक्षिणोभवन्ति ॥ ६२ ॥

आग्नाः सर्वेषु वर्षेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ।
सर्ववर्षविदोऽसुब्धा विपरीतास्तु वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

आग्नारत्नादि । चचविट्शूद्रयोमय इति उक्तत्वात्ततो
नास्त्यपरिपक्षां सर्वेषु वर्षेषु इत्यभिधानं सर्ववर्षेषु

मध्ये ये वृषार्थावगतवादिनः सम्बन्धव्याप्तोभरहिताः ते
वाचिषः कर्त्तव्याः । उक्तविपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ ६२ ॥

नार्थसम्बन्धिनोनाप्ता न सहाया न वैरिणः । न
दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याधार्त्ता न दूषिता ॥ ६४ ॥

नार्थसम्बन्धीत्यादि । अथार्थसम्बन्धिनोऽधमर्षाद्याः
आप्ता मित्राणि सहायास्तत्परिचारकाः ब्रह्मवः स्वामान्तरा
वगतकौटसाध्याः रोगपीडितामहापातकादिदूषिताश्च वाचि
षो न कर्त्तव्याः । सोभरागद्वेषवृत्तिभ्रंशादीनामन्यत्राभिधान
हेतुना सम्भवात् ॥ ६४ ॥

न साक्षी नृपतिः कार्येण कारुककुशीलवौ ।
न ओचिषो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्योविनिर्गतः ॥ ६५ ॥

न साक्षीति । प्रभुत्वासाक्षिधर्मेण प्रष्टुमयोग्यत्वात् न राजा
साक्षी कार्यः कारुः सुपकारादिः कुशीलवोनटादिः तयोः
स्वकर्त्तव्यत्वात् प्रायेण धनलोभवत्त्वाच्चाशङ्कितम् । ओचि
षोऽप्यध्वनाग्निहोत्रादिकर्त्तव्यतया न साक्षी । लिङ्गस्थो ब्रह्म
चारी । सङ्गविनिर्गतः परिव्राजकः । तयोरेपि स्वकर्त्तव्यत्वात्

प्रकृतिवृत्ताद्यावद्विहितम् । अविद्ययादद्यादध्वनाग्निहोत्रा
दिष्वप्येतरप्राप्त्यवसानविषेधः ॥ ६५ ॥

नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ।
न क्रुद्धो न शिष्टुर्धैर्यो नान्यो न विकलेन्द्रियः ॥ ६६ ॥

नाध्यधीन इति । अध्यधीनोऽत्यन्तपरतन्त्रोऽगर्भदाशेन
वक्तव्येविहितकर्त्तव्यतानाज्ञोकविगर्हितः दस्युः क्षुरकर्त्ता न
क्रुद्धो नापि तस्कर इति वक्ष्यमाणत्वात् । विकर्मकृत् निषिद्ध
कर्त्तव्यकारी । एतेषां रागद्वेषादिवक्ष्यत्वात् । न क्रुद्धः प्रापेय
कृतिर्धर्मवक्ष्यत्वात् । न वाचोऽप्राप्त्यवधारणात् । नैकोविनाश
प्रवासवक्ष्यत्वात् तस्य स्ववदैरिति विधानात् आर्षप्रतिषेधविज्ञे
यत्वादिदवस्थायां दधोरभ्यनुष्ठानार्थं निषेधवचनम् । अन्य
शास्त्राद्यादिः धर्मानभिज्ञातत्वात् विकलेन्द्रियवचनविषे
यत्वात् न वाचो कार्यः ॥ ६६ ॥

नार्तो न मत्तो नोन्मत्तो न चुत्तृष्योपपीडितः ।
न वमार्तो न कामार्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः ॥ ६७ ॥

नार्त इति । नार्तोऽभ्युविनाशादिना । मत्तोऽन्यादिना ।
उन्मत्तोऽभ्युविनाशादिना । चुत्तापिपासादिना पीडितः ।

अमार्तः वार्त्तगमनादिषा स्त्रियः कामाक्रान्तः उत्पन्नक्रोधः
चौरश्च न साक्षी कार्यदति सर्व्वस्य संबध्यते । तन्वार्त्तादिर्बुद्धि
वैकल्यात् चौरस्त्वधार्मिकत्वात् ॥ ६७ ॥

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्य्यर्दिजानां सदृशादिजाः ।
शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्यामामन्ययोमयः ॥ ६८ ॥

76 a

स्त्रीणामित्यादि । स्त्रीणामन्योन्यव्यवहारे यथादानादौ
स्त्रियः साक्षिणोभवन्ति । दिजानां ब्राह्मणचण्डियविश्रां
सदृशाः सजातीयः साक्षिणः स्युः । एवं शूद्राः साधवः
शूद्राणां । साष्टालादीनाञ्चाष्टालादयः साक्षिणोभवेयुः ।
एतच्च सजातीयसाक्ष्यभिधानमुक्तलक्षणसजातीयसाक्षिसम्भवे ।
असम्भवे विजातीया अपि साक्षिणोभवन्ति । अतएव याज्ञ
वल्क्यः । यथाजाति यथावर्णं सर्व्वे सर्व्वेषु वा स्मृताः ॥ ६८ ॥

अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनां ।
अन्तर्वैश्वन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ ६९ ॥

अनुभावीति । यथाभक्तरेऽरण्यादौ वा चौरादिकृतोप
द्रवे हेद्दोषघाते वाततायादिकृते चः कश्चित् उपपद्यते स वा

दिवोरेव वापी भवति नतु अन्धादनादिवदुक्तस्यस्यो
पेतः ॥ ६८ ॥

स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यम्वासेन स्थविरेण वा ।
त्रिष्वेव बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥ ७० ॥

तदेवोदाहरणस्यवृत्तिरिति स्त्रियापीति । अन्तर्भ्यस्मादावुक्त
शास्त्रमात्रे यति स्त्रीवाचकद्वित्रिष्वबन्धुदासकर्मकरा अपि
वाचिनः स्युः ॥ ७० ॥

वाचकृद्वातुरावाच्य साक्ष्येषु वदतां मृषा ।
आनीयादस्त्रिरा वाचमुत्पिक्तमनसान्तया ॥ ७१ ॥

नन्वस्त्रिरवुद्भिन्नादिना स्त्रीवाचादीनां कथमपि वाचि
ममित्यत्र वाचकृद्वेति । वाचकृद्व्याधितानां उपभुतमन
शास्त्र मन्तोक्तादीनां साक्ष्ये अनृतं वदतां अस्त्रिरा वाम्भवति
चतस्रामनुमानेन आनीयात् । यथोक्तम् । वाचैर्भिभाव
येतिरिति ॥ ७१ ॥

साक्ष्येषु च सर्वेषु स्त्रीयसंग्रहणेषु च । बाम्द
ख्योक्त पादस्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥ ७२ ॥

वाचपीति । उदाहरणदिषु वाच्येषु चैव्यस्त्रीयसंग्रह
बाम्दख्यपादस्ये च वृद्धिदत्तमुक्तवाचिपरीक्षा न कार्या
स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यमित्यस्त्रीवाचमुदाहरणप्रपञ्चः ॥ ७२ ॥

वज्रत्वम्यरिगृहीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः । समेषु
तु गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे दिजोत्तमान् ॥ ७३ ॥

वज्रत्वमित्यादि । साक्षिणाम्परस्परविद्वद्भाभिधाने वज्रमिथं
दुक्तन्तदेव निर्णयार्थत्वेन राजा गृहीयात् । समेषु तु विद्वद्भाभिधायिषु गुणवतः प्रमाणीकुर्यात् । गुणवतामेव विप्र
तिपत्तौ दिजोत्तमान् दिजेषु ये उत्तमाः क्रियावन्तरत्यर्थः ।
अतएव वृहस्पतिः । गुणिद्वैधे क्रियायुक्ता इति । गोविन्दरा
जस्तु । गुणवतां विप्रतिपत्तौ दिजोत्तमान् ब्राह्मणान् प्रमाणी
कुर्यादित्याह ॥ ७३ ॥

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति । तच्च
सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यान् दीयते ॥ ७४ ॥

समक्षेति । चक्षुर्याच्चे साक्षाद्दर्शनात् श्रोत्रयाच्चे च श्रवणात्
साक्ष्यं सिद्ध्यति तच्च साक्षी सत्यं वदन् धर्मार्थाभ्यां न मुच्यते
सत्यवचनेन धर्मोपपत्तेर्ह्येष्टाभावे चार्थहान्यभावात् ॥ ७४ ॥

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्थसंसदि । अवा
प्तरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च दीयते ॥ ७५ ॥

साक्षीत्यादि । साक्षी दृष्टश्रुतादन्यादृशं साधुषमायी वदन्
अधोमुखो नरकं गच्छति । परलोके च कर्मोत्तरजन्यस्वर्गरूप
फलदात्रेण पापेन दीयते ॥ ७५ ॥

यवानिबद्धोऽप्येतेन शृणुयादापि किञ्चन । शृष्ट
तात्रापि तद्गूयाद्ययादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ ७६ ॥

अचेत्यादि । तमस्मिन् विषये साक्षी भव इत्येवमकृतोपि
वत्किञ्चित् अवादानादि पश्यति वाक्पादव्यादिकं वा शृणोति
तत्रापि साक्षी स पृष्टस्मिन् यद्योपलब्धश्चयेत् । अयम्वक्तव्य
साक्षी सामान्येन मनुनोक्तः अथ यामस्य प्राप्तिवाक्यस्य राजा
चेत्यादिना नारदादिभिः प्राप्तिव्यमुक्तम् ॥ ७६ ॥

एकोऽसुम्बस्तु साक्षीस्त्रादस्यः शृणोपि न स्त्रियः ।
स्त्रीबुद्धेरस्त्रिरत्नात्तु दोषैस्तान्येपि ये वृताः ॥ ७७ ॥

एक इत्यादि । एकोऽसुम्ब इत्यत्राकारप्रत्ययेष्वेव शृणुः ।
एकोपि साक्षी लोभादिरहितः स्यात् । अतएव यावः ।
शृचिक्विचश्च धर्मज्ञः साक्षी यवानुभूतवाक् । प्रमाणमेकोपि
अवेत् साक्ष्येषु विज्ञेयतः । मेधातिथिनोविन्दराजाभ्यामेको
सुम्बस्तुसाक्षीत्यादिति पठितम् । व्याख्यातस्तु । लोभवान्
एकः साक्षी न भवति इवञ्चासुम्बोमुच्यमान् कक्षाश्चिदवस्था
वामेकोपि भवतीति । स्त्रियः पुनरात्मनोचादिपुत्रावस्त्रीष्व
स्त्रिरनुद्धिमात् अवादानादौः पर्यालोचितव्यवहारे साक्षि

खोन भवन्ति । अपर्याखोचितेतु खेयवाग्दण्डपादव्यादेः
स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यमिति साक्षितमुक्तम् । अन्येपि चे खेयहि
दोषैर्याप्तास्तोपि पर्याखोचितव्यवहारे साक्षिणो न स्युः ॥ ७७ ॥

स्वभावेनैव यद्ब्रूयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम् । अतो
यदन्यद्विब्रूयुर्द्वर्म्मार्थं तदपार्थक्यम् ॥ ७८ ॥

स्वभावेनेति । यत्साक्षिणोभयादिव्यतिरेकेण स्वभावा
द्ब्रूयुः तद्व्यवहारनिर्णयार्थं याज्ञं यत्पुनः स्वाभाविकादन्यत्
कुतोपि कारणाददन्ति तद्द्वर्म्मविषये निष्प्रयोजनं तन्न याज्ञम्
॥ ७८ ॥

सभाम्नः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।
प्राङ्निवाकोनुयुञ्जीत विधिनानेन सान्त्वयन् ॥ ७९ ॥

सभान्तरित्यादि । सभामध्यं साक्षिणः संप्राप्तान् अर्थिप्रत्य
र्थिसमसं राधाधिकृतोप्राङ्मुखः प्रियोक्तिं रचयन् वक्ष्यमाण
प्रकारेण वृष्टेत् ॥ ७९ ॥

यद्वयोरनयोर्वेत्य कार्येऽस्मिन् चेष्टितं मिथः ।
तद्भूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥ ८० ॥

यद्व्यजेरिति । यद्व्यजेरर्थिप्रत्यर्थिनोरनयोः परस्परम
स्मिन् कार्ये चेष्टितं जानीय तत्सर्वं सत्येन कथय चतोयुष्माक
मत्र साक्षितम् ॥ ८० ॥

सत्त्वं साक्षी बुधस्याक्षी लोकात्मनामिति युष्मत्तान् ।
इह चात्युत्तमाक्षीर्तिर्नि वागेवा ब्रह्मपूजिता ॥ ८१ ॥

वत्त्वमिति । साक्षी साक्ष्ये कर्मणि सत्त्वं वदन्तम् उत्कृष्टान्
ब्रह्मलोकादीन् प्राप्नोति इह लोकेषु चात्युत्तमं स्वातिं समते
वत्सादेवा वत्सात्मिका वाक् चतुर्मुखेन पूजिता ॥ ८१ ॥

साक्ष्येऽनृतं वदन् पात्रैर्बन्धते वासुधैर्भृशं । विवशः
व्रतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्यं वदेदतम् ॥ ८२ ॥

साक्ष्येऽनृतादि । वत्सासाक्षी वत्सावाचं कथयन् वदन्तम्
वत्त्वमिति । पात्रैः सर्परज्जुभिः जलोदरेषु वदन्तमीकृतः व्रतश्च
साक्षि जायते चत्वर्यमीक्यते । तस्मात्साक्ष्ये वत्त्वं ब्रूयात् ॥ ८२ ॥

सत्येन पूजते साक्षी चर्माः सत्येन वर्द्धते । तस्मा
वत्त्वमिति वक्तव्यं सर्ववर्षेषु साक्षिभिः ॥ ८३ ॥

वत्त्वमेत्यादि । वत्सासत्येन पूर्वार्जितादपि वापासाक्षी
बुधमे चर्मासाक्ष्यं वत्साभिधानेन वदति मेति । तस्मात्सर्ववर्ष
सिद्धये वाक्षिभिः वत्त्वं वक्तव्यम् ॥ ८३ ॥

आत्मैव आत्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः ।
मावमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥ ८४ ॥

आत्मैवेति । अस्मात् इमाश्चमकर्षप्रतिष्ठातात्मनः
वरं तस्मादेवं स्वमात्मानं नृणां मन्वाद्युत्तमं साक्षिणं
सुवाभिधानेनावस्थाषीः ॥ ८४ ॥

मन्यन्ते वै पापकृतेन कश्चित्पश्यतीति नः । तांस्तु
देवाः प्रपश्यन्ति स्वसैवान्तरपूरुषः ॥ ८५ ॥

मन्यन्त इति । पापकारिण एव मन्यन्ते अस्मान्धर्मप्रवृत्तास्तु
कश्चित्पश्यतीति तान् पुनर्वक्ष्यमाणा देवाः पश्यन्ति स्वसैवान्तरा-
त्मापूरुषस्तु पश्यति ॥ ८५ ॥

द्यौभूमिरापो हृदयश्चन्द्रार्काग्निश्चमानिषाः । रात्रिः
संध्ये च धर्माश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥ ८६ ॥

द्यौरित्यादि । द्युलोकश्चित्रीजलहृदयस्त्वजीवचन्द्रादि
व्याग्निश्चमहायुराग्निसंस्था हवधर्माः सर्वत्ररीरिषा इमा
ऽऽमकर्षज्ञाः दिवादीनां साक्षिणो देवतास्तु याचत्ररीरि-

प्ररोरिहोऽथवक्षितैव तस्यैवावातीति चागमग्रामाया
वेदाया दर्शनं तद्विज्ञानेदमुक्तम् ॥ ८५ ॥

देवप्राज्ञावसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदतं दिजान् । उद
 म्मुखान्प्राप्नुवाम्ना पूर्वाद्येवै शश्विः शश्वीन् ॥८७॥

देवप्राज्ञवन्ति । प्रतिमादिदेवताप्राज्ञव्यभिधाने श्शपीन्
दिशानिप्रभृतीन् प्राप्नुवानुदप्नुवान् वा खलव्यवतः प्राप्ति
वाक्यः पूर्वाह्ने कावे वापातव्यं वाप्यं वृषेत् ॥ ८० ॥

ब्रूहीति ब्राह्मणमुच्छेत्सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ।
 गोबीजकाञ्चनैर्वैश्वं शूद्रं सर्वेषु पातकैः ॥ ८८ ॥

दूहीत्यादि । दूहीत्येवं ग्रन्थमुच्यते प्राज्ञचमूचेत् । अथ
 दूहीति पार्थिवं चचिचमूचेत् । गोवीजसुवर्षापहारे चत्पापं
 मन्त्रद्वयानुष्ठाने आदित्येवं वैष्णवम् । अङ्गनः सर्वैर्वज्र
 मन्त्रपादैः संबन्धये यदि मृषावदधीति वृत्तेत् ॥ ८८ ॥

ब्रह्मज्ञाने स्मृतालोकायै च स्त्रीवासघातिनः ।
मिचक्रुः कृतग्रस्त ते ते सुर्ववतोमृषा ॥ ८८ ॥

ब्रह्मवदति । ब्राह्मवदन्तुः स्वीयातिमोवाचयातिवद ये

गरकादिसौकाशविभिः स्मृताः । ये च भिषग्दीहकारिणः
ये चोपकर्तुरपकारिणस्तै तव मिथ्यावदतो भवेयुः ॥ ८८ ॥

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्पुण्यम्भद्र त्वया कृतम् । तत्ते
सर्वं शुनो गच्छेद्यदि त्रयास्त्वमन्यथा ॥ ८९ ॥

जन्मप्रभृतीत्यादि । हे शुभचार यत्तथा जन्मतत्पारम्भ
किञ्चित्कृतं कृतं तस्यैव तदीयं कुक्षुरादिकं संक्रामति यदि
तमस्यैव त्रयीषि ॥ ८९ ॥

एकोद्दमसीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याण मन्यसे
नित्यं स्त्रितस्तो हृद्येष पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥ ९० ॥

एकोद्दमसीत्यादि । हे भद्र एक एवाद्दमसी जीवात्मक इति
यदात्मानं मन्यसे मैवं मंस्ताः । यस्मादेव पापानां पुण्या
नाञ्च द्रष्टा मननान्मुनिसर्वज्ञः तव हृदये परमात्मा नित्यम
वसितः । तस्माच्च मुनिः । हा सुपर्वा सहजा सखाया समानं
वृक्षन्तरि वस्यते । तथोरन्तः पिप्पलं खादति जगन्मन्त्रिणो
ऽभिषाक इति ॥ ९० ॥

यमोर्ध्वसतोदेवोवसवैव यदि क्षितः । तेन
चेद्विवादो मा गङ्गा मा कुङ्कु गमः ॥ ८२ ॥

यमइति । सर्वसंयमनायमः यममात्मा वैवस्वतइति
दृष्टधारितात् देवनादेवः वसवैव यदि तिष्ठति तेन सह
यथार्थकचनेन यदि तवाविवादः यदा त्वन्नमोगतमसावन्य
ज्जानाति तज्ज्ञान्यथा कचवसि तदान्तर्धामिना सह तव विप्र
निषत्तिः स्नात् एवञ्चाय यत्नाभिधानेनैव निष्पापः कृतकृत्योऽपि
क्षपनिर्हरचार्यं मागङ्गाया च कुङ्कुचं वासीः । मनुक्रमेणाप
मङ्गाकुङ्कुचयोः सान्नं मत्स्यपुराणे व्याख्येयं स्फुटीकृतम् ।
कुङ्कुचवसा मङ्गा यच तचावगाहितेति । मेधातिथिगोविन्द
रायै तु । विवस्वतः पुत्रोऽयमोदधिचदिक्षुपतिर्लोकतः
कर्षणोऽपरीक्षतमात् तव हृदये परिक्षुरति तेन सह यदि
तवाधर्मकारिणाभावाद्विवादोनास्ति तदा मा गङ्गा मा कुङ्कु
चं वासीरिति व्याचष्टाते ॥ ८२ ॥

नयोमुष्टः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।
अन्धः मनुकुलं गच्छेद्यः साष्टममृतं वदेत् ॥ ८३ ॥

नयइति । यः साष्टं चवत्सं वदेत् य मनुः कृतमुखन
परिमयोऽन्धः कर्षदेवोपलक्षितः भिक्षार्थी मनुकुलं गच्छेत्
॥ ८३ ॥

अवाक्शिरासमस्यन्धे किस्त्रिषी नरकं व्रजेत् ।
यः प्रभ्रं वितथं ब्रूयात्पृष्टः सन् धर्मानिश्चये ॥ ८४ ॥

अवागिति । यो धर्मानिश्चयनिमित्तं पृष्टः सन् अथर्वं
ब्रूयात् स पापवान् अधोमुखो महान्धकारे यो नरकस्थं गच्छ
ति ॥ ८४ ॥

अन्धोमत्स्यानिवाप्नोति स नरः कण्टकैः सह ।
यो भाषते रथैकस्थमप्रत्यक्षं सभाङ्गतः ॥ ८५ ॥

अन्धइति । यः सभाङ्गतः तत्पार्थस्य यथा भावं अनुपश्य
न्मनुक्तोपादिसुखलोभेन कथयति स नरोऽन्ध इव सकण्टकान्
मत्स्यान् भक्षयति सुखबुद्ध्या प्रवृत्तो दुःखमेव महत्प्रभते
॥ ८५ ॥

यस्य विद्वान्हि वदतः सर्वज्ञोऽनाभिग्रहते । तस्माज्ज
देवाः श्रेयांसं लोकेन्यं पुरुषं विदुः ॥ ८६ ॥

यस्येति । यस्य वदतः सर्वज्ञोऽनार्थामी किमयं सत्यं
वदत्युता नृतमिति न व्रजेत किन्तु सत्यमेवायं वदति निर्विग्रहः
यस्य यते तस्मादस्य प्रव्रज्यतरं पुरुषं देवान् जानन्ति ॥ ८६ ॥

बावतोवाञ्चवान् वसिन् इति साध्येऽनृतं वदन् ।
तावतः सङ्ख्या तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥ ८७ ॥

बावतइति । वसिन् पञ्चादिनिमित्ते बाध्ये अनृतं वदन्
वसङ्ख्याकान् पिपादिवाञ्चवान् नरके योजयति तत्सङ्ख्याकान्
कमेव परिमलनवा मघोच्चमानान् बाधो भूषु । चक्षवा ।
बावतोवाञ्चवान् इति बावतावाञ्चवानां इत्यनफलं प्राप्नोति
तावत्सङ्ख्याकान् भूषु । पञ्चदशेषानृताभिधाननिन्दार्थमिदम्
॥ ८७ ॥

पञ्चपञ्चनृते इति दश इति गवानृते । शत
मशानृते इति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ८८ ॥

पञ्चेति । पञ्चविषयेऽनृते पञ्चवाञ्चवान् नरके योजयति ।
वक्ष्यावाञ्चवानां वा इत्यनफलं प्राप्नोति । एवम्दशविषये
शतमशविषये सहस्रं पुरुषविषये सङ्ख्यामौरवच्छेदं प्राप्नोति
मौरवार्थम् ॥ ८८ ॥

इति जातामजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूष्यनृते इति मास्य भूष्यनृतं वदीः ॥ ८९ ॥

इतीति । हिरण्यार्थे अनृतं वदन् जातान् चजातांश्च पुन
प्रभृतीन् हिरण्यार्थेऽनृतवादी नरके योजयति । एवां इत्यनफलं

वा प्राप्नोति । भूमिविवक्षेऽनृतं वदन् सर्वप्राप्तिं च वदन् सर्वं प्राप्नोति तस्माद्भूमिविवक्षेऽनृतं मावदीरिति विप्रिष्यामिधाम् ।
॥ ८८ ॥

अपु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणांभोगे च मैथुने ।
अस्त्रेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वस्त्रमयेषु च ॥ १०० ॥

वैदूर्यादिषु अनृते भूमिवदोपमाश्च अप्सिति । तडागकूप
साक्षोदकविवक्षेऽनृते स्त्रीणां च मैथुनाभ्योपभोगविवक्षे च स्त्रेषु
च मुक्तादिषु पाषाणमयेषु च वैदूर्यादिषु अनृते भूमिवदोप
माहुः ॥ १०० ॥

एतान् दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे । यथा
श्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वद ॥ १०१ ॥

एतामिति । एतान् सर्वान् सत्यभाषणदोषानधिगम्य
दृष्टश्रुतानतिक्रमेण सर्वमेवाञ्जसा तत्त्वतोब्रूहि ॥ १०१ ॥

गोरक्षकान्वाणिजिकांस्तथाकारुकुशीलवान् ।
प्रैथ्यान्वार्कषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥ १०२ ॥

गोरक्षकानित्यादि । गोरक्षजीविनोवणिज्याजीविनः शूद्र
कारादिकादकर्षजीविनः गटकर्षनृत्यगीतादिविनिः दास
कर्षजीविनः प्रतिविद्रुजीविनोब्राह्मणान् प्रकृतयाचिप्रमे
शूद्रवत्पृच्छेत् ॥ १०२ ॥

तद्वदन् धर्मतोऽर्थेषु जानन्नप्यन्यथानरः । न
स्वर्गान्यवते लोकाहैवीं वाचं वदन्ति ताम् ॥१०३॥

तद्वदन्निति । तदेतस्याख्यमन्यथापि जानन् मनुष्यो धर्मेण
दवादिना व्यवहारमन्यथा वदन् स्वर्गलोकाच्च भक्ष्यति
यस्याद्यदेतन्निमित्तविशेषेण सत्यमभिधानं तां देवसन्निधीं
वाचं मन्वादयो वदन्ति ॥ १०३ ॥

शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यत्रर्त्तोक्तौ भवेदधः ।
तत्र वक्तव्यमनृतमद्वि सत्यादिशिष्यते ॥ १०४ ॥

इ पुनश्चदस्यं वक्तव्यमित्यत आह शूद्रेति । यस्मिन्
व्यवहारे सत्याभिधाने सति शूद्रवैश्यक्षत्रब्राह्मणानां
अधः वक्तव्यते तत्रासत्यं वक्तव्यं यस्यात् । यस्मिन्निषेधे
चनृतं चतत्प्रावरणत्वेन सत्यादिशिष्यते एतच्च प्रमादस्तुति
तादर्थ्यविवक्षणे । न तत्त्वनाधार्मिकयन्त्रिकारसोनादिवि
षये । तत्रानेतमः नानृतवदने दोषोऽप्यजीवनक्षेपतदधीनं
नतु पापीयसोऽजीवनमिति । नच न जातु ब्राह्मणं हन्वा
व्यर्थवाप्येवमपि क्षितमिति मनुष्येव वक्ष्यमाणत्वात् न ब्राह्मण

वधप्रयत्निरिति वाच्यं । उपदेश्यताङ्गाच्चः कथञ्चित्सम्भ
वात् । अथ वचने ब्रूयादिक्रमेणामिधानमधस्तामङ्गुलत्वात्
॥ १०४ ॥

वाग्देवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीं । अनृ
तस्यैनसस्तस्य कुर्वाणानिष्कृतिम्यराम् ॥ १०५ ॥

वाग्देवेति । ते साचिषेऽनृताभिधायिनोवाग्देवताकै
श्चरुभिः सरस्वतीं यजेरन् । तस्यानृताभिधानजनितपापस्य
प्रक्षुष्टं इष्टिं कुर्वाणाः साचिवज्जलापेक्षं चेदम् । नत्वेकस्यैव
साचिषः । कपिञ्चलन्यायेन चरुचयं । यद्यपि वाग्देवताकै
श्चरौ वाक्त्रय्येनैव देवतात्वं न सरस्वतीत्रय्येन विधिब्रह्मस्य
मन्त्रत्वे भावः स्यादिति न्यायान्तथापि वाग्नै सरस्वतीभ्योर्वाक्
सरस्वत्योरेकार्थत्वात्सरस्वतीमित्युपसंहारः । अथ प्रकरणे
चेदं प्रायश्चित्ताभिधानं साधवार्थं । तत्र क्रियमाणे ब्रूविट्
चक्षियग्राह्यवधविषयानृतवादिन इत्यपि वक्तव्यं स्यात् ॥ १०५ ॥

कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद्भुतमग्नौ यथाविधि ।
उदित्यृचा वा वारुण्यात्यृचेनान्देवतेन वा ॥ १०६ ॥

कूष्माण्डेरिति । कूष्माण्डमन्त्रश्चतुर्वेदिका ऋग्वेदादेवहेतु
नमित्येवमादयः । तैर्यन्मदेवताभ्यै भुतमग्नौ जुहुयात् ।

अथाविधि परिसरणादिहोमधर्मेण स्वहृत्क्षोभेन उदुत्तमं
वरुणपात्रमित्येतथा वरुणदेवताकथा अथा आपोहिठादिति
वृत्तेन वामदेवताकेन जुहुवात् । अतमग्राविति सर्वानुषङ्गः
॥ १०६ ॥

चिपचादमुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः । तद्
अव्याप्नुयात्सर्वं दशबन्धश्च सर्वतः ॥ १०७ ॥

चिपचादिति । अथाधितः बाष्पी अथादांनादिष्ववसारेषु
चिपचपर्वणं यदि बाष्पं न वदेत्तदा तदिवादास्यदं सर्वमृषमु
त्तमर्षं दशान्तं च सर्वं चक्षुः दशमन्त्रागं राक्षो
दण्डं दद्यात् ॥ १०७ ॥

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
रोमोऽग्निर्घातिमरुमृषन्दाप्यो दमश्च सः ॥ १०८ ॥

यस्येति । यस्य साक्षिणः उक्तवाक्यस्य सप्ताहमध्ये वाच्य
क्रिदाव्यभिहितपुत्रादिघातिमरुणानामन्वतमभवति अदेव
अभिनमिष्यामिदोवत्तादृशमुत्तमर्षं दद्यात् राक्षो दाप्यः
॥ १०८ ॥

वधप्रसक्तिरिति वाच्यं । उद्यदस्यत्वाद्वाच्यः कथञ्चित्सम्भ-
वात् । अथ वचने ब्रूयादिक्रमेषामभिधानस्य धर्मात्प्रसत्वात्
॥ १०४ ॥

वाग्देवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीं । अनृ-
तस्यैनसस्तस्य कुर्व्याणानिष्कृतिस्मराम् ॥ १०५ ॥

वाग्देवेति । ते साचिषोऽनृताभिधायिनोवाग्देवताकै-
श्चरुभिः सरस्वतीं यजेरन् । तस्मान्नृताभिधानजनितपापस्य
प्रकृष्टां ब्रूहिं कुर्व्याणाः साचिवज्जलापेक्षं चेदम् । नत्वेकस्यैव
साचिषः । अपिञ्चन्यायेन चरुचयं । यद्यपि वाग्देवताकै-
श्चरौ वाक्त्रय्येनैव देवतात्वं न सरस्वतीत्रय्येन विधिब्रह्मस्य
मन्त्रत्वे भावः स्यादिति न्यायान्तथापि वाग्नै सरस्वतीभ्योर्वाक्
सरस्वत्योरेकार्थत्वात्सरस्वतीमित्युपसंहारः । अथ प्रकरणे
चेदं प्रायश्चित्ताभिधानं साध्वार्थं । तत्र क्रियमाणे ब्रूविट्
चचियत्राद्यावधविषयानृतवादिनरत्यपि वक्तव्यं स्यात् ॥ १०५ ॥

कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद्भुतमग्नौ यथाविधि ।
उदित्यृचा वा वारुण्यात्यृचेनाग्देवतेन वा ॥ १०६ ॥

कूष्माण्डेरिति । कूष्माण्डमन्त्राद्यजुर्वेदिका अग्निदेवदेव-
नमित्येवमादयः । तैर्यज्ञदेवताकैः भुतमग्नौ जुहुयात् ।

यथाविधि परिसरणादिहोमधर्मेण सप्तहोत्रेण उदुत्तमं
वरुणपात्रमित्येतथा वरुणदेवताकथा चचा आपोहिठादति
ज्येष्ठेन वामदेवताकेन जुहुयात्। अतमग्राविति सर्वानुषङ्गः
॥ १०६ ॥

त्रिपक्षादमुवन्साक्षमृणादिषु नरोऽगदः। तद्
यस्याभुवाक्षर्व्यं दशवन्धश्च सर्वतः ॥ १०७ ॥

त्रिपक्षादिति। अथाधितः बाही चक्षादांनादिष्ववहारेषु
त्रिपक्षवर्त्यन्तं यदि बाह्यं न वदेत्तदा तदिवादास्यदं वर्त्यमृषमु
त्तमर्त्यं दशवन्धश्च च वर्त्यं चक्षश्च दशमन्ध्रानं राक्षो
दण्डं दद्यात् ॥ १०७ ॥

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः।
रोमोऽग्निर्घातिमरुचमृषन्दाप्यो दमश्च सः ॥ १०८ ॥

यस्येति। यस्य साक्षिणः सप्तवाक्यस्य सप्ताहमध्ये वाच्य
क्रिदाव्यभिहितपुत्रादिघातिमरुचानामन्वतमभवति सदेव
सहितमिष्टानिर्दोषतादृशमुत्तमर्त्यं दद्याच्च राक्षो दाप्यः
॥ १०८ ॥

असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथोविवदमानयोः । न
विन्दंस्तत्त्वतस्तत्त्वं शपथेनापि लभ्येत् ॥ १०८ ॥

असाक्षिकेष्विति । अविद्यमानसाक्षिकेषु व्यवहारेषु पर
स्परं विवदमानयोस्तत्त्वतस्तत्त्वादिव्यतिरेकेण सत्यमलभमानः
प्राक्षिवाकः वक्ष्यमाणेन शपथेन सत्यमुन्नयेत् ॥ १०८ ॥

महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः ।
वशिष्ठस्यापि शपथं शपे पैयवने नृपे ॥ ११० ॥

महर्षिभिश्चेति । वृषर्षिभिर्देवैश्च इन्द्रादिभिः सन्दिग्ध
कार्यनिर्णयार्थं शपथाः कृताः । वशिष्ठोऽयमेव पुत्रव्रतं भक्षित
मिति विश्वामित्रेणाकुष्टः स्वपरिग्रहद्वये पिबवनापत्ये सुदाक्षि
रावनि शपथश्चकार । अनेकार्थलाद्वातृणां शपिरपि करो
त्यर्थः ॥ ११० ॥

न वृथा शपथं कुर्यात्स्वल्पे प्यर्थे नरोनुधः । वृथा
हि शपथं कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ १११ ॥

नवृथेति । स्वल्पेपि कार्ये न वृथा शपथं पण्डितः कुर्यात् ।
यस्मात् वृथाशपथं कुर्वन् परलोके इह लोके च नरकप्राप्त्याऽ
कीर्तिप्राप्त्या च नात्र प्राप्नोति ॥ १११ ॥

कामिनीषु विवाहेषु गवाक्षस्ये तथेन्धने । ब्राह्म
णाभ्युपपत्तौ च श्रपये नास्ति पातकम् ॥ ११२ ॥

हृद्याश्रपचप्रतिप्रसवार्थमाह कामिनीमिति । ब्रह्मभार्य्यस्य
अन्वामहं कामये तमेव मत्प्रेक्षसीति एवं विप्रिहृष्टसुरतसा
भार्य्ये कामिनोविषये विवाहविषये च मया अन्वा न बोद्धव्ये
त्वादौ गवार्थं चाश्रुपहारे च अग्नौ होमार्थमिन्धनाश्रुप
हारे ब्राह्मणरक्षार्थमग्नीहोतधनादौ हृद्याश्रपये पापकभवति
॥ ११२ ॥

सत्येन श्रापयेद्दिप्रं चचियं वाहनायुधैः । गोवी
जकाञ्चनैर्वैश्वं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ११३ ॥

सत्येनेति । ब्राह्मणं सत्यब्रह्मोच्चारणेन श्रापयेत् । चचियं
वाहनायुधं मम निष्कलं आदित्येवं वैश्वं गोवीजकाञ्चनानि
मम निष्कलानि कुः । शूद्रश्च सर्वेषां मे पातकानि क्षुरि
त्येवं श्रापयेत् ॥ ११३ ॥

अग्निं वा हारयेदेनमसु चैनन्निमज्जयेत् । पुन
दारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ॥ ११४ ॥

कार्य्यगौरवसाधवापेक्षया अग्निमिति । अग्निश्च निमज्जया
प्रत्यक्षिकमहाहुतमवः पिब्यं हृद्याश्रविष्यस्यप्राप्त्यपचं

शूद्रादिकं व्रज्यदानि पितामहाद्युक्तविधिना हारयेत् । असौ
कादिरहितजसे चैनस्त्रिमज्जयेत् । अत्रेवेति कर्त्तव्यता स्मृत्यन्तरे
ज्ञेया । पुत्राणां दाराणाञ्च वृथक्शिरांसि एनं स्पर्शयेत् ॥ ११४ ॥

यमिदो न ददत्यग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च । न चा
र्त्तिमृच्छति क्षिप्रं सज्जेयः शपथे शुचिः ॥ ११५ ॥

यमिति । यम्यदोऽग्नौऽग्निर्न ददति आपस्य यम्योऽहं न वन्ति
न चार्त्तिमेव महतीं प्राप्नोति स शपथे विशुद्धो ज्ञेयः ॥ ११५ ॥

वत्सस्य ह्यभिग्रस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा । नाग्नि
र्ददाद् रोमापि सत्येन जगतः स्पृशः ॥ ११६ ॥

अथ पुराहृतमर्धवादमाह वत्सस्येति । यस्यात्पूर्वकासे वत्स
नामश्वपेन तं ब्राह्मणः शूद्रापत्योसीत्येवं कनोचसा वैमान्ये
वाभिर्मुटस्य नैतदेवमिति शपथार्थमग्निं प्रविष्टस्याग्निः सर्वस्य
जगतः शुभाशुभकर्त्तव्ये चार्द्रभूतः सत्येन हेतुना रोमेक
मपि न दग्धवान् ॥ ११६ ॥

यस्मिन् यस्मिन्निवादेतु कौटसाख्यं कृतमभवेत् ।
तत्तत्कार्यं निवर्त्तेत कृतञ्चाप्यकृतमभवेत् ॥ ११७ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् यस्मिन् व्यवहारे यास्मिभिरनृतमनु
मिति निश्चितमभवेत्तत्कार्यं अथमाप्त्याद्विवाक्ये निवर्त्तयेत् ।
यदपि च दद्व्यमाप्तपथ्यन्तताकीर्त्ततदपि पुनः परोक्षेत् ॥ ११७ ॥

लोभाज्जोहाद्वान्मैत्रात्कामात्क्रोधात्तयैव च ।
अज्ञानादासभावाच्च साध्यं वितथमुच्यते ॥११८॥

लोभादिति । वक्ष्यमाणदण्डविशेषार्थं लोभादीन्पृथक्निर्दि-
शति । लोभेन विपरीतज्ञानेन भयेन खेदेन कामेन क्रोधेना-
ज्ञानेनानवधानेन साध्यमवत्यमुच्यते ॥११८॥

एवामन्यतमे स्थाने यः साध्यमनृतं वदेत् । तस्य
दण्डविशेषास्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ११९ ॥

एवामिति । एषां लोभादीनां मन्त्रादन्वतमस्त्रिभिर्मिते-
षुति लोमिष्याणां कथयेत् तच्च दण्डविशेषान् क्रमशो
वदिष्यामि ॥११९॥

लोभात्सदृशदण्डस्तु मोहात्पूर्वमु साहसम् ।
भवादौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात्पूर्वञ्चतुर्गुणम् ॥ १२० ॥

लोभादिति । लोभेन मित्राभिधाने षति वक्ष्यमाणपदानां
वचनं दण्डः । मोहेन प्रथमं साहसं वक्ष्यमाणशब्देन च
वक्ष्यमाणौ मध्यमवाहौ मैत्रात्तृतीयसाहसञ्चतुर्गुणम् ॥१२०॥

कामादृशगुणपूर्व्यं क्रोधात्तु त्रिगुणमरम् ।
अज्ञानाद्दे शते पूर्णे वासिष्याच्छतमेव तु ॥ १२१ ॥

कामादिति । स्त्रीसंभोगरूपकामानुरोधेन मिथ्या वदन्
प्रथमसादृशं दृशगुणन्दण्डः । क्रोधेन तु परं वक्ष्यमाणं मध्य
मसादृशत्रिगुणं अज्ञानत्वाद्दे शते वासिष्यात् अनावधानात्प
चशतमेव दण्ड इति सर्व्वचानुषङ्गः ॥ १२१ ॥

एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनोषिभिः ।
धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥ १२२ ॥

एतानिति । सत्यरूपधर्मस्यापरिसोपार्थमसत्यरूपाध
र्मस्य च वारणार्थमेतान्कौटसाक्ष्यविषये पूर्व्वैर्मुनिभिर्दत्तान्
दण्डान्मादयन्नाहुः एतच्च सत् कौटसाक्ष्ये ॥ १२२ ॥

कौटसाक्ष्यन्तु कुर्व्वाणां स्त्रीवर्णाभ्यार्मिकोनृपः ।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ १२३ ॥

भूयोभूयः कौटसाक्ष्यकरणे तु कौटसाक्ष्यमिति । चचिषां
दीन् चीन् वर्षाण् कौटसाक्ष्ये प्रवृत्तान् पूर्व्वोक्तेन दण्डेन
दण्डयित्वा धार्मिको राजा स्वराज्ञादिवासयेत् । ब्राह्मणं तु
धनदण्डयतिरिक्तेष्वेव स्वराज्ञाभिः सारयेत् । न जातु
ब्राह्मणं हन्यात्सर्व्वपापेष्ववस्थितम् । राजादेनं वहिः कुर्व्वाण
मयधनमचतमिति धनसहितनिर्व्वाणस्याभिधास्यमानत्वात् ।

नेविन्दरावस्य ब्राह्मणं पुनः पूर्वदशेन दण्डविना वडं
कुर्यात् इति याचते । मेधाविद्विद्य ब्राह्मणस्य मियावस्यं
वायोपहरणं दृढमङ्गोवेत्याचते ॥ १२१ ॥

दण्डस्नानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
विषु वर्जेषु वानि स्युरक्षतो ब्राह्मणोऽब्रजेत् ॥ १२४ ॥

इति । हिरण्यमर्भोमनुर्दण्ड दण्डस्य स्नानानि उक्तवान् चानि
चविवादिवर्ज्यविविधे भवन्ति ब्राह्मणः पुनर्कथ्यपराधे
चक्षतत्ररीरोदेब्रान्निःसार्यते ॥ १२४ ॥

उपस्यमुदरच्छिन्ना चक्षौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्धासा च कर्णौ च धनन्देहस्तथैव च ॥ १२५ ॥

उपस्येति । शिङ्गादीन्धिताति दण्ड दण्डस्नानानि । चक्षस्त
दङ्गेवापराधे इति अपराधकाचवगौरवापेक्षया तत्तदङ्ग
माहमन्त्रेदकदि कर्णवन् । चक्षोपराधे चक्षुस्तन्मदण्डः ।
हेरदशेनारसं महापातकादौ ॥ १२१ ॥

अनुबन्धपरिच्छाव देशकाशौ च तत्त्वतः । सारा
पराधौ चाशोक दण्डं दण्डेषु पातयेत् ॥ १२६ ॥

अनुबन्धमिति । पुनःपुनरिच्छातोऽपराधकरचमवेच्छ पाता
रक्षादिचापराधज्ञानं दिवाराव्यादिकं वा अपराधकाचं

बन्धगवेक्ष्य सारं चापराधकारिषो धनवरीरादिषामर्थम्
पराधश्च गुरुष्वुभावेन चासौक्यं दण्डनीयेषु दण्डं कुर्यात् ।
एतच्चाभिहिताभिधास्यमानदण्डमेवभूतम् ॥ १९६ ॥

अधर्मादण्डनं लोके यशोनामं कीर्तिनाशनम् ।
अस्वर्ग्यञ्च परचापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ १९७ ॥

अधस्यति । जीवतः स्मृतिर्यत्रः । स्मृतस्य स्मृतिः कीर्तिः ।
यस्यादनुबन्धासनपेक्ष्य दण्डनमिह लोके यशोनामं स्मृतस्य च
कीर्तिनाशनं परलोके च धर्मान्नरार्जितस्वर्गप्रतिबन्धकं
तस्मात्तत्परित्यजेत् ॥ १९७ ॥

अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्ड्यासैवाप्यदण्डयन् ।
अयशोमहदाप्नोति नरकश्चैव गच्छति ॥ १९८ ॥

अदण्डयामिति । राजा दण्डानर्हान् धनसोमादिना दण्ड
यन् दण्डार्हान् सानुदोधादिना उत्सृजन् महतीमस्मात्तिष्ठ
प्नोति नरकश्च व्रजति ॥ १९८ ॥

वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्विद्दण्डं तदनन्तरम् ।
तृतीयन्धनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम् ॥ १९९ ॥

वाग्दण्डमिति । न बाधु कृतवानपि मैवभूयः कार्षीः इत्येवं
वाग्भिर्भर्त्सनं प्रथमापराधे गृह्यतः कुर्यात् । तच्चापि यदि

मोक्षप्राप्त्यति तदा धिक् काष्ठमजीवनिषी वायस्य भूमादित्येव
मादि तस्य कार्यम् । तथापि चक्षुष्यार्गाक्ष निवर्तते तदा धनं
दक्षमस्य इतीव कुर्यात् । एवमपि चेन्नावतिष्ठते तदातः
वरमथदक्षं ताडनाद्यङ्गाग्नेर्दक्षमस्य कुर्यात् मारयम् ।
बधेनोक्तं वधेनापि वदानेतानिति ॥ १२६ ॥

वधेनापि वदानेतानिग्रहीतुश्च शक्नुयात् ।
तद्देषु सूर्यमयेतत् प्रयुञ्जीत प्रतुष्टवम् ॥ १२७ ॥

वधेनेति । वदानेतानिग्रहीतुश्च इत्यङ्गाग्नेर्दक्षमस्य कर्तुं न
शक्नुयात् तदा एषु सूर्ये वाग्देव्यादिप्रतुष्टवम् कुर्यात् ॥ १२७ ॥

शोकसंश्लेषवशरार्थं याः संज्ञाः प्रथिताभूवि ।
ताजद्वयसुवर्षाणां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १२८ ॥

शोकेति । ताजद्वयसुवर्षाणां याः पञ्चादिसंज्ञाः प्रथिता
यादिशोकसंश्लेषवशरार्थं प्रथिताः प्रविष्टासादृश्यासुपयोगार्थं
शक्यं कथयिष्यामि ॥ १२८ ॥

मासान्तरगते भागौ यस्मूक्षं दृश्यते रजः । प्रथम
मास्युमाश्वमास्यसरेजुश्च दृश्यते ॥ १२९ ॥

मासान्तरगतेति । मासान्तरगतेप्रविष्टसूर्यरश्मिषु यस्मूक्षं रजो
दृश्यते तद्भवः परिमासान्तरगते च सरेजुं वदन्ति ॥ १२९ ॥

असरेणवोष्टौ विज्ञेयास्त्रिचैका परिमाणातः ।
ता राजसर्षपस्त्रिचैका त्रयोगौरसर्षपः ॥ १३३ ॥

चवेत्यादि । अष्टौ असरेणवोस्त्रिचैका परिमाणेन त्रैका
तास्त्रिचैका राजसर्षपो त्रैकः । ते राजसर्षपास्तत्रयोगैरसर्ष
पो त्रैकः ॥ १३३ ॥

सर्षपाः षट् त्रयोमध्यस्त्रिचैका त्रयोमध्यसम् । यश्च
कृष्णसकोमापस्ते सुवर्षस्तु षोडश ॥ १३४ ॥

सर्षपा इति । गौरसर्षपाः षट् मध्येन खूखोनापि सुखोष
वोभवति विभिर्वैः कृष्णसं रक्षितेति प्रविष्टं पञ्चभिः कृष्ण
लेर्भावः षोडश भावाः सुवर्षः स्यात् सुखिष्ठं त्रायकारिमात्र
वचनः ॥ १३४ ॥

यसं सुवर्षासत्वारः पञ्चानि धरसद्भ्यः । ते कृष्णसो
समधृते विज्ञेयोरौष्यमापकः ॥ १३५ ॥

पञ्चमिति । त्रवारः सुवर्षाः यसं स्यात् । इह पञ्चानि धरसं ।
कृष्णसद्वयं यमं कृत्वा तुलयाधृतं कृष्णमापकोवोद्वयः ॥ १३५ ॥

ते षोडश साहस्रवपुरावर्षीयराजतः । कार्षीय
ससु विज्ञेयसाक्षिकः कार्षीकः पञ्चः ॥ १२६ ॥

ते षोडशेति । ते षोडश रूपमायकार्षीयधरावपुरावस्य
राजतोरजतस्यन्वो सात् । कार्षीकः तावमवः कार्षीपञ्चः पञ्च
इति च विज्ञेयः । कार्षीकस्य ग्राहीपञ्चचतुर्थभागेवोदूष्यः ।
चतस्रव ससु कर्षचतुष्टयमित्याभिधानिकाः ॥ १२६ ॥

धरसाक्षि इव ज्ञेयः शतमानसु राजतः । चतुः
सौवर्षिकोनिष्काविज्ञेयसु प्रमाद्यतः ॥ १२७ ॥

धरचेति । इव रूपधरसानि रौप्यवतमानो ज्ञातव्यः चतुर्भिः
सुवर्षैर्निष्कः परिमाणेन वोदूष्यः ॥ १२७ ॥

पद्यानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः क्षुतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रान्वेव चोत्तमः ॥ १२८ ॥

पद्येति । पद्यात्रद्विज्ये द्वे पद्यशते प्रथमसाहसोमन्या
दिभिः क्षुतः । पद्यपद्यशतानि मध्यमः साहसोन्वेवः पद्य
ससु उत्तमसाहसोन्वेवः ॥ १२८ ॥

अथ हेवे प्रतिज्ञाते प्रश्नकं शतमर्हति । अपश्ये
तद्विगुणमन्मनोरनुशासनम् ॥ १३८ ॥

अथ इति । मन्मनोरनुशासनं धनन्देयमिति सभायामधमर्हं
नोक्ते सत्यधमर्हः पश्यतात्यश्च पसादत्येवन्द इमर्हति यदा तु
सभायामपि न किञ्चिदसौ धारयामीति एवमपश्यति तदा
पश्यताह पसादत्येव दण्डमर्हति इत्येवं मनुष्यतो दण्ड
प्रकारः ॥ १३८ ॥

वशिष्टविहितां वृद्धिं वृजोदित्तविवर्द्धिनीम् । अशीति
भागं गृहीयात्सादादुषिकः शते ॥ १४० ॥

वशिष्टेति । वशिष्टेनोक्तां वृद्धिं धर्मत्वाद्गुणवृद्धिद्वयीं वृद्धि
जीवी गृहीयात् तामेव दर्शयति । शते प्रयुक्ते तस्मात् अशीति
भागस्य तिज्ञार्थं वृद्धिं गृहीयात् ॥ १४० ॥

दिकं शतं वा गृहीयात्सतान्धर्ममनुस्मरन् । दिकं
शतं हि गृह्णामो न भवत्यर्थकिस्विधी ॥ १४१ ॥

दिकमिति । साधूनामर्थं धर्मरतिमन्वमानः पश्यते
प्रयुक्ते पश्यदर्थं वा प्रतिमासं गृहीयात् यस्मात् दिकं शतं
गृह्णामो वृद्धिधनपश्ये किस्विधी न भवति ॥

दिकन्मिकञ्चातुष्कञ्च पञ्चकञ्च त्रतं समम् ।
मासस्य वृद्धिं पृथ्वीवाहरीनामनुपर्वशः ॥ १४२ ॥

दिकमिति । ब्राह्मणादिवर्षाणां क्रमेण दिकन्मिकञ्चातुष्कञ्च
पञ्चकञ्च त्रतं सममितोनाधिकं मासस्य सन्मन्मिनीं वृद्धिं पृथ्वी
वात् । नन्वब्रूतिभागोऽस्युः दिकत्रतयद्वयं गुरु कथमिमा
ब्राह्मणस्य स्युर्गुरुकस्यो विकल्पिताम् । अथ मेधातिथिमोविन्द
रायै तु । पूर्ववृद्ध्या निर्वाहायभवे दिकत्रतयद्वयमिति
व्याचक्षते । इदमुच्यते : सवन्धकेष्वब्रूतिभागयद्वयं बन्धक
रहिते तु दिकत्रतवृद्धिपरिग्रहः । तदाह ब्राह्मणवद्वयः ।
अब्रूतिभागोऽवृद्धिः आम्नायि मायि सवन्धके । वर्षक्रमान्वृतं
दिचिचतुःपञ्चकमन्वया । वेदान्तोद्गीतमहोमुनेर्वाक्यान
माद्रिभे । तद्विरुद्धं सवृद्धौ न विवदुर्मधुनातनैः ॥ १४२ ॥

नत्वेवाधौ सोपकारे कौशीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ॥
न चाधेः काससंरोधाजिसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥ १४३ ॥

नमिति । भूमिगोदायादी भोमार्थं बन्धके हस्ते धनप्रयोग
नवानवकारोक्ता वृद्धिमुत्तमर्षो न लभते । काससंरोधश्चिर
कासावस्थानं नच भोमार्थश्चिरकासावस्थानात् द्विगुणीभूत
मूकधनप्रवेष्टेऽपि न नियमोऽन्वसौ हानं नवान्वतोविक्रयः । मेधा

तिष्ठिमेभिन्दरावौ ह । अधेष्टिरस्यस्यस्यार्थे न विद्यमानं
 नात्यत्र बन्धकेवार्थमिति व्युत्पद्यते । अथ ह उर्ध्वदेशीयप्रतिष्ठा
 चारविरोधः बन्धकीकृतभूत्यादेरन्यथाधीकरणवमाचारात्
 ॥ १४३ ॥

न भोक्तव्योवसादाधिर्भक्षानोवृद्धिमुत्सृजेत् ।
 मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिसो नोन्यथाभवेत् ॥ १४४ ॥

नभोक्तव्येति । गोप्याधिविषयं वचनमिदं वक्ष्यालङ्कारादि
 गोप्याधिर्वचसां भोक्तव्यः मुञ्चानोवृद्धिमुत्सृजेत् प्राप्सूक्ष्मे
 नतोषयेत् । अथा । भोगेनासारतामाधौ नीते चारावसाधि
 मूल्यदानेन क्षमिष्यतोषयेत् अन्यथा बन्धकचौरः स्यात्
 ॥ १४४ ॥

आधिसोपनिधिसोभौ न कालात्ययमर्हतः । अथ
 दार्ढ्यौ भवेतानौ दीर्घकालमवस्थितौ ॥ १४५ ॥

आधिष्येति । आधिर्वन्धकः उपनिधीयत इत्युपनिधिः
 प्रीत्या भोगार्थमर्पितं द्रव्यं । नारदस्मृतिं चर्चितौ च निषेधोप
 निधी तावेवापोपनिधिबन्धेन वृद्धेते इतावाधुपनिधी
 चिरकासावस्थितावपि न कालात्ययमर्हतः । अथैव क्षामिना
 प्रार्थितौ तदैव तस्यावदार्ढ्यौ समर्पणीयावित्यर्थः ॥ १४५ ॥

सखीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

घेनुहृद्रोवहस्रभोयस्य दस्यः प्रयुज्यते ॥ १४६ ॥

सखीत्येति । यत्किञ्चिद्दशवर्षाणीत्यनन्तरभोगेन खलु
जानि वक्ष्यति तदपवादार्थमिदं । दुष्टमाणा गौरुद्रोऽस्यस्य
वहन् दमनार्थं च प्रयुज्योवसीवर्हादिः एते प्रीत्या अन्येन
भुज्यमानाः कदाचिदपि खाभिनेन नश्यन्ति प्रदर्शनार्थं च
दस्येत्योपभुज्यमानं न नश्यतीति विवक्षितं यामान्योपक्रम
स्येदं विशेषाभिधानमिति नपुंसकलिङ्गता ॥ १४६ ॥

यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेष्यते धनी ।

भुज्यमानम्यरैस्तूष्णीम् स तत्तन्मुमर्षति ॥ १४७ ॥

यत्किञ्चिदिति । यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि समसमेव प्रीत्यादि
व्यतिरेकेण वरैर्दशवर्षाणि भुज्यमानं खाभौ प्रेष्यते मा भुञ्जेत्या
दिप्रतिषेधोक्तिं न रचयति नाथौ तत्तन्मुं दोग्धोभवति तच्च
तच्च स्वात्मं निवर्तत इति भावः ॥ १४७ ॥

अजस्रस्येदपोगण्डोविषये चास्य भुज्यते ।

भयनश्लेषदारेण भोक्ता तद्व्यमर्षति ॥ १४८ ॥

अजस्रेति । अजोर्बुद्धिविकलः । मूढोऽजस्रवर्षः पोगण्डः ।
तथा अजस्रदः । शल्यश्लेषोऽजस्रवर्षात्यो नष्टस्यापि प्रक्षितः ।

य धनस्वामी यदि जडः योगश्च न भवति तदोषदर्शनं
विषये च तद्वनभुज्यते तदा स्वामिनो व्यवहारैश्च नष्टं ततो
भोक्तुरेव तद्वनभवति ॥ १४८ ॥

आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः ।
राजस्वं औचित्यस्वञ्च न भोगेन प्रणश्यति ॥ १४९ ॥

आधिरिति । बन्धोपामादिमर्थ्यादा बालधनं निक्षेपो
वायनस्यमनाख्याय समुद्रं बन्धिधीषतइति नारदोक्तलक्ष्य
उपनिधिः दास्यादिस्त्रियोराजऔचित्यधनानि उक्तेन दश
वर्षभोगेन न स्वामिनो नश्यन्ति न भोक्तुः स्वत्वभजनो ॥ १४९ ॥

यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
तेनार्द्धवृद्धिर्मेक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥ १५० ॥

यः स्वामिनेति । यो वृद्धा दत्तं बन्धं स्वाम्यनुज्ञायतिरेकेण
मूर्खो निष्कवेन भुङ्क्ते तेन तस्य भोगस्य संशुद्धार्थमर्द्धवृद्धि
स्वक्तव्या । यत्तभोगे तु न भोक्तव्यो वचाधिरिति सर्ववृद्धितया
गण्योक्तः ॥ १५० ॥

कुसीदवृद्धिर्देगुण्यं नात्येति सक्तदाहता । धान्ते
सदे लवे वाद्यो नातिक्रामति पञ्चताम् ॥ १५१ ॥

कुसीदेति । वृद्धा धनप्रयोगः कुसीदं तच्च वा वृद्धिः सक्तद्रु
होता वा देगुण्यं नातिक्रामति मूलदिगुणैव भवति

मेव प्रतिदिवं प्रक्रियायं यद्येव मूलेन यद् दिग्बुधाधिकापि
 पूर्वोक्तादुर्ध्वप्रकारादनपकृष्टा याञ्चेति तात्पर्यम् । धान्ये पुन
 ईदृशा प्रयुक्ते यदे दृढफले खूबतरति खवः ऊर्ध्वादिसोम
 तस्मिन् बाह्यनीचे च वसोवर्हादौ प्रयुक्ते चिरेणापि कालेन
 मूलधान्यादिना यद् पञ्चगुषतां गतिरिति ॥ १५१ ॥

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिद्ध्यति ।

कुडीदपचमाऊस्तं पञ्चकं व्रतमर्हति ॥ १५२ ॥

कृतानुसारादिति । कृता वा दृष्टिर्दिकनिकमिति ब्राह्मेय
 वर्षक्रमेणोक्ता तस्याः ब्राह्मणानुसारादधिका व्यतिरिक्ता कृता
 चतोऽन्या दृष्टिरुच्यतेत्यर्थः । या न यञ्जयति किन्त्व कृतापि
 दृष्टिः वर्षक्रमेण दिकनिकप्रतादिरूपैव भावे याञ्जा । तस्याच
 विष्णुः । दृष्टिर्द्वयुरकृतामपि वक्ष्यरातिक्रमे यथाभिहितं । वर्ष
 क्रमेणदिकनिकादिकमित्यर्थः । किन्त्वकृतदृष्ट्यावपि विज्ञेयान्तर
 नाह । कुक्षितात्पुनरत्यर्थं पञ्चादिति कुडीदपचः । अचमुत्तम
 र्जोचत् प्रूढविषयोक्तमप्यहं व्रतं दिवातेरपि गृह्णातीत्येव
 कुक्षितः पञ्चाः पूर्वोक्तादुर्ध्वदृष्टिकरादपकृष्टरत्येवं मन्वाद्
 यथाऊः । दृढाकृता दृष्टिरद्वारविषये याचनादूहं
 वोदृष्ट्या । तदाह कात्यायनः । प्रीतिदर्शनं न वर्हेत यावत्
 प्रविष्टाभितं यावन्मानस्य दत्तस्येवर्हेतुं यच्चकं व्रतम् ॥ १५२ ॥

नातिसां वत्सरीं वृद्धिं चादृष्टाम्बरेत् । चक्र
वृद्धिः कासवृद्धिः कारिता कायिका च या ॥ १५३ ॥

नातीति । ममेकस्मिन्नासि मासद्वये मासत्रये वा गते
तस्य वृद्धिं विगणय्य एकदा दातव्येत्येवंविधनियमपूर्वकं
वृद्धियद्वयमुत्तमर्णः सम्भारपर्यन्तं कुर्यात् । नातिक्रान्ते
सम्भारे निवमस्य वृद्धिं गृहीयात् । न च शास्त्राददृष्टामुक्त
धर्मैदिकनिकश्रतायधिकां गृहीयात् । अधर्मत्वबोधनाच्च
निषेधः । चक्रवृद्ध्यादिचतुष्टयीज्ञाशास्त्रीयान्न गृहीयात् ।
तासां स्वरूपमाह । दृश्यतिः । कायिका कायसंयुक्ता मास
याज्ञा च कासिका । वृद्धेर्दृष्टिसंक्रवृद्धिः कारिता अश्विना
कृता । तत्र चक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव गर्हिता । कासवृद्धिस्तु द्विगु
णाधिकयद्वयेन । कायिका चातिवाहदोहादिना । कारिता
अश्विकेन वाप्रापत्कालएव उत्तमर्णपीडया कृता । चतस्रो
ऽपि वृद्धीरत्रास्तीयान् गृहीयात् । तथा च दृश्यतिः । भागे च
द्विगुणादूर्द्ध्वं चक्रवृद्धिश्च गृह्यते । पूर्णे च सोदयम्यस्यात्
वार्द्ध्यं तदिगर्हितम् । कात्यायनः । अश्विकेन कृता वृद्धि
रधिका अन्यकल्पिता । आपत्कालकृतानित्यन्दातया कारिता
तथा । अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथञ्चन ॥ १५३ ॥

अथान्दातुमशक्नोयः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ।
स दत्वा निर्जितां वृद्धिं करणमपरिवर्त्तयेत् ॥१५४॥

अथान्दातुमिति । योऽधमर्षोधनदानाशमर्थ्यात्पुनर्धे
यादिक्रियां कर्तुमिच्छेत् निर्जितां उक्तमार्गेण सत्यतया
चात्मवात्कृतां वृद्धिं दत्वा करणं लेख्यं पुनः कुर्यात् ॥१५४॥

अद्वर्त्तयित्वा तत्रैव हिरण्यमपरिवर्त्तयेत् । यावती
सम्पत्तेर्वृद्धिश्चावतीन्दातुमर्हति ॥१५५॥

अद्वर्त्तयितेति । यदि दैवगत्या वृद्धिहिरण्यमपि समर्थं
दातुमशक्नोति तदा तद्वृद्धीत्येव तत्रैव पुनः क्रियमाणे लेख्यादौ
वृद्धिहिरण्यदिभ्येवमारोपयेत् । अत्रमाणं चक्रवृद्धिधनं
तदानीं यथावति तदातुमर्हति ॥१५५॥

चक्रवृद्धिं समाकूटोद्देशकाद्यवस्थितः । अति
क्रामन् देशकाद्यौ न तत्फलमवाप्नुयात् ॥१५६॥

चक्रवृद्धिमिति । चक्रवृद्धिर्ब्रह्मेणाथ चक्रवर्त्तकटादिभाट
वरूपा वृद्धिरभिमतता चक्रवृद्धिमाश्रितउत्तमर्षोद्देशकाद्यव
स्थितः । यदि वाराणसीपर्यन्तं जवहादि चक्रटेन गच्छामि
तदा ममेवद्वनं दातव्यमिति वेतनरूपदेशव्यवस्थितिः । यदि
मार्गं जावद्वहामि तदा ममेवद्वनं दातव्यमिति काश्चन

स्थितिः। एवमनुपगतदेशकाद्यो निचमस्यो देवादपूरयन्
ककटादिनाऽवहन् साभरूपफलं सकलं न प्राप्नोति ॥ १५६ ॥

समुद्रवानकुशलादेशकासार्यदर्शिनः। स्थाप
यन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमयति ॥ १५७ ॥

अपितु समुद्रेति। सप्तपञ्चसप्तपञ्चाने विपुला इत्येव
पर्यन्तं इत्येवत्कासपर्यन्तं वा उच्यमाने सति एतावांसाभोय
हीतुं युक्त इत्येवं देशकासलाभधनज्ञावशिगादयोषां वृद्धिं
तत्राविधिविषये व्यवस्थापयन्ति यैव तत्र व्यवस्था तत्राधिममं
धनं प्राप्तिं प्रति प्रमादम् ॥ १५७ ॥

योयस्य प्रतिभूतिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः। अदर्श
यन् स तं तस्य प्रयच्छेत्स्वधनादणम् ॥ १५८ ॥

योयस्येति। योमनुयोयस्य दर्शनाय प्रतिभूतिष्ठेत् धन
दानकाखे मयायमधमर्णोदर्शनीय इति स तं तस्मिन् कासल
तमर्षसादर्शयन् स्वधनात् तद्वनन्दातुं यतेत ॥ १५८ ॥

प्रातिभाष्यं वृथादानमाक्षिकं सैरिकञ्च यत् ।
दण्डशुक्लावशेषञ्च न पुत्रोदातुमर्हति ॥ १५८ ॥

प्रातिभाष्यमिति । प्रतिभूतेन वदेत्तन्मन्त्रात्प्रातिभाष्यं ।
वृथादानं यत् परिहासनिमित्तं पञ्चादिभ्यो देयत्वेन पित्राग्नी
कृतं । द्यूतनिमित्तं सुरानिमित्तञ्च वदेत्तं दण्डं दण्डनिमित्तं
शुक्लं चडादिदेवं तदवशेषञ्च पित्रसम्पत्तिं पितरि कृते
पुत्रोदातुमर्हति ॥ १५८ ॥

दर्शनप्रातिभाष्ये तु विधिः स्थातृव्येषोदितः ।
दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥ १६० ॥

दर्शनेति । प्रातिभाष्यं न पुत्रोदातुमर्हतीति बोध्यम् ।
देवः च दर्शनप्रतिभुवः पितुर्देवोच्चेयः । दानप्रतिभुवि तु
पितरि कृते पुत्रादीनपि च दापयेत् ॥ १६० ॥

अदातरि पुनर्दाता विद्यातप्रकृतावृष्टम् । पञ्चा
त्यतिभुवि प्रेते परीक्षेत्केन चेतुना ॥ १६१ ॥

निरादिदृष्टमखेतु प्रतिभुः स्थादसन्धनः । स्व
जादेव तद्व्याप्तिरादिदृष्टि स्थितिः ॥ १६२ ॥

अदातरीति । निरादिदृष्टेति । अदातरि दानप्रतिभुवो
चान्यस्मिन् दर्शनप्रतिभुवि प्रत्यक्षप्रतिभुवि वा विद्यातप्रातिभाष्य

कारणमूलबोधनोचितधनग्रहणं यस्य तस्मिन्मृते दातोऽन्तमर्षः
 पश्चात्केन हेतुना धनं प्राप्नुमिच्छेत् प्रतिभुवोऽनृतत्वात्
 न तपुश्च न चादानप्रतिभूपुत्रत्वेनादाह्लादित्याशङ्क्याह निरा
 दिष्टेति । अथौ दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूष्या यदि निरादि
 ष्टधनः अधमर्षेण निरुद्धधनः चावता धनेनाथौ प्रतिभूसाक्षो
 धनपर्याप्तधनः तदात्मधनादेव तद्वनभिरादिष्टोऽत्र निरादि
 ष्टधनपुत्रोऽवश्योच्यते अत्रमुत्तमर्षाद्य दद्यादिति ब्राह्मं
 ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

मत्तोऽन्तमर्षाधधीनैर्बालेन स्त्रिविरेण वा । असं
 बद्धकृतस्यैव व्यवहारोऽन सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥

मत्तोऽन्तमर्षेति । मद्यादिना मत्तउन्तमर्षोऽप्याभ्यादिषीति
 तस्याभ्यामस्रतन्मवास्तृष्टैरस्रतन्मत्वेन पिष्टभाष्टमिद्युक्तादि
 व्यतिरिक्तेन वा कृतश्चादानव्यवहारोऽन सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ।
 बहिर्ज्ञेयमप्यते धर्माश्रयताह्वावहारिकात् ॥ १६४ ॥

वत्येति । इदं मद्यानुष्ठेयमित्येवमादिषा या भाषा ज्ञेया

दिना क्षिरीकृतापि यदि प्राप्नोषधर्मात्पारमर्थात्सुख
क्षराच्च बहिर्भाष्यते तदा वा यस्या न भवति तदर्धोमानुष्ठेयः

॥ १६४ ॥

योगाधमनविक्लीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यच्च
वाप्युपधिम्यध्येतत्सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥ १६५ ॥

योगाधमनेति । योगब्रह्मसुखाची हृत्तेन ये बन्धक
विक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्ततोऽन्यथापि निःशेषादौ
यच्च हृत्त आनीयात् वस्तुतोनिःशेषादि न कृतं तत्सर्वं निव
र्त्तते ॥ १६५ ॥

ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्भार्थे कृतोव्ययः ।
दातव्यं बान्धवैस्तस्यात्यविभक्तैरपि स्वतः ॥ १६६ ॥

ग्रहीतेति । अथग्रहीता यदि मृतः स्यात्तेनच पूर्वविभक्ता
विभक्तवर्त्मन्नाहकुटुम्बसंबर्द्धनार्थे तद्व्ययः कृतः तदा तद्व्ययं
विभक्तैरविभक्तेषु सधनादातव्यम् ॥ १६६ ॥

कुटुम्भार्थेऽध्वधीनोपि व्यवहारं वमाचरेत् । सदे
शे वा विदेशे वा तं व्यायास्य विचारयेत् ॥ १६७ ॥

कुटुम्भार्थेइति । तद्देशे देशान्तरस्थे वा सामिनि सामि
व्ययमिहकुटुम्बव्ययनिमित्तं दास्येति बहुधादानादि कुर्यात्
सामीतत्तथाऽन्यथेत ॥ १६७ ॥

वसाहत्तं वसाङ्गुत्तं वसाद्यच्चापि लेखितम् ।
सर्वान् वलकृतानर्थानकृतान्मनुरव्रवीत् ॥ १६८ ॥

वसाहत्तमित्यादि । वसाहत्तमप्रतियाहं वसाङ्गुत्त
भूम्यादि वसा लेखितञ्चक्रद्विपचादि प्रदर्शनञ्चितसर्वान्
वलकृतान् व्यवहारास्त्रिवर्त्तनीयान्मनुराह ॥ १६८ ॥

चयः परार्थे क्षिप्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ।
चत्वारस्तृपचीयन्ते विप्रआढ्योवणिष्पृपः ॥ १६९ ॥

चयः परार्थेदति । साक्षिणः प्रतिभूः कुलञ्च धर्मार्थव्यव
हारेषु चयन्ते परार्थं क्षेत्रमनुभवन्ति तस्मादनेन साक्ष्यं
ज्ञातिभावं व्यवहारेषु नानी कारचितव्याः । चत्वारः
पुनर्त्रास्तृषोत्तमर्षवर्षियाजानः परार्थन्दानफलोत्पादनश्च
द्रव्यार्पणविक्रयव्यवहारेषुरूपं कुर्वाणाधनोपचयं प्राप्नु
वन्ति । तस्मादिप्रोदातारं आढ्योऽधमर्षं वणिक् क्रेतारं राजा
व्यवहर्त्तारमखेन न प्रवर्त्तयेत् । पूर्वश्लोकाभिहितवस्तुनिषेध
लैवायमपद्यः ॥ १६९ ॥

अनादेवन्नाददीत परिशील्योपि पार्थिवः । नचा
देयं समृद्धोपि सख्यमप्यर्थमुत्सृजेत् ॥ १७० ॥

अनादेवमिति । शीघ्रधनोपि राजा नाद्यान्मर्षं वृद्धी
यात् समृद्धोपि सख्यमपि याज्ञं धनं न त्यजेत् ॥ १७० ॥

अनादेवस्य आदानादादेयस्य च वर्जनात् ।
दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥ १७१ ॥

अस्यात् अनादेवस्येति । अयास्तयहसात् आसीवयास्तपरि
ज्जानाच राज्ञः पौदेरयामर्थं ख्याप्यते । ततस्तं स प्रेत्याधर्मेण
परकादिभोगादिहलोकेचाकीर्त्या विनश्यति ॥ १७१ ॥

आदानादर्धसंसर्गात्त्वयसामाश्च रचसात् । बलं
संभावते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्द्धते ॥ १७२ ॥

आदानादिति । आत्यधनयहसादर्शानां सजातीयेः आसीव
परिचयनादियमन्नात् यदा बलसंसर्गादर्धसद्धरादित्य
चापि रचसादिति बोधनीयं प्रजानां दुर्बलानां बलवद्भ्याऽपि
रचसात्त्वयस्यमुपवाचते नृपस्य तमसावाविह लोकपरलोक
बोध्य वर्द्धते ॥ १७२ ॥

तस्माद्यमद्वय सामी सत्यं हित्वा प्रियाप्रिये । वर्नेत
वाम्बया वृत्त्या जितक्रीधोजितेन्द्रियः ॥ १७३ ॥

यतद्वयम् तस्माद्यमेति । तस्माद्यमद्वय राधा वरीकृतलोपो
वितेन्द्रियः सवीधेऽपि प्रियाप्रिये परित्यज्य यमस्य चेष्टया
वर्ण्य वाम्बद्वया वर्नेत ॥ १७३ ॥

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्यान्नराधिपः ।
अचिरान्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ १७४ ॥

यतोयस्त्वधर्मेणेति । यः पुनर्नृपतिर्लोभादिव्यामोहाद्
धर्मेण व्यवहारदर्शनादीनि कार्याणि कुरुते तन्मुष्टिचिह्नं
प्रकृति पौरविरागास्त्रिप्रमेव वचनोनिगृह्णन्ति ॥ १७४ ॥

कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान् धर्मेण पश्यति ।
प्रजास्तमनुवर्त्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ १७५ ॥

कामक्रोधेति । चोराजा रामदेवौ विहाय धर्मेण कार्याणि
निरूपयति तं राजानं प्रजाभजन्ते समुद्रमिव नद्यः नद्योवशा
समुद्राश्च निवर्त्तन्ते तेनैवैकतां यान्ति प्रजाश्चपि तस्माच्चुपादनु
वर्त्तिन्त्यः तदेकतानाभवन्तीति साम्बम् ॥ १७५ ॥

यः साधयन्तं हन्देन वेदयेद्वनिकं नृपे । स राज्ञा
तच्छतुर्भागन्दाप्यस्तस्य च तद्वनम् ॥ १७६ ॥

यः साधयन्तमिति । योऽधमर्षो राजवत्तमोऽहमिति गर्व्या
दुत्तमर्षं स्नेह्या धनं साधयन्तं नृपे निवेदयेत् स राज्ञा
चतुर्भागन्दाप्यस्तस्य तस्य तद्वनं दापनीयः ॥ १७६ ॥

कर्त्तव्यापि समं कुर्याद्भूमिकायाधमर्चिकः । समो
ऽवकृष्टवातिसु दद्याच्छ्रेयांसु तच्छ्रमैः ॥ १७७ ॥

कर्त्तव्यापीति । समानवातिरपकृष्टवातिश्चाधमर्चो धना
भावे सति सवात्यनुरूपकर्त्तव्यकरणेनापि समं कुर्यात् । निवृत्तो
तमर्चाधमर्चस्यपदेवतया धनिकसममात्मानं कुर्यात् । सम
वातिरप्यत्राह्येतैः कर्त्तव्या अपविद्भूद्रासमान् शीनांश्च
दापयेत् इति कात्यायनेन विज्ञेयतया । श्रेयान्पुनरकृष्ट
वातिर्चं कर्त्तव्यं कारयितव्यः किन्तु श्रमैः श्रमैर्ब्रह्मचर्यं तद्वगन्ध
सात् ॥ १७७ ॥

अनेन विधिना राजा मिथोविवदतां नृणाम् ।
साक्षिप्रत्यक्षसिद्धानि कार्याणि समतामयेत् ॥ १७८ ॥

अनेनेति । अनेन सत्प्रकारेण परस्परं विवदमानानाम्
सिं प्रत्यक्षिनां साक्षादिप्रमाणेन निर्णीतानि कार्याणि विप्रति
पत्तिरूपेण राजा समीकुर्यात् ॥ १७८ ॥

कुसजे वृत्तसम्यजे धर्म्यजे सत्यवादिनि । मया
पक्षे धनिन्यार्थे मिथोपक्षिपेद्बुधः ॥ १७९ ॥

कुसमरति । सत्कुसप्रसूते वराचारवति धर्म्यवेदिनि
श्रद्धामिवादिनि वज्रपुत्रादिपरिजने चतुप्रकृतौ मनुष्ये यमि
शराभावाविशेषं स्थापयेत् ॥ १७९ ॥

योयथा निक्षिपेद्वस्ते यमर्थं वंश मात्रवः। स
तथैव ग्रहीतव्योयथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८० ॥

श्रोत्रसेनि । योमनुव्योषेन प्रकारेण मुद्रारहितं समुद्रं वा
वसाचिकमवाचिकं वा यमर्थं सुवर्णादि वस्तु एते निक्षिपेत्सो
ऽर्थस्तेन निक्षेप्ता तथैव याज्ञोयस्मात् येन प्रकारेण समर्पणं
तेनैव प्रकारेण ग्रहणं न्याय्यं । समुद्रस्थापितसुवर्णादेर्विषेप्ता
स्तथमेवमुद्रा भित्ता यदा वदति ममेदं तुल्यचिता समर्पये
त्त्वभिधाने दृष्टाद्यर्थमिदं ॥ १८० ॥

योनिक्षेपं याच्यमानोनिक्षेप्तुर्न प्रयच्छति । स
याच्यः प्राप्तिवाक्येन तन्निःक्षेप्तुरसन्निधौ ॥ १८१ ॥

योनिक्षेपेति । यः पुरुषोदेहि मे निक्षिप्तं हिरण्यादिद्रव्यमि
त्येवनिक्षेप्ता प्रार्थ्यमानस्तस्य यदा न समर्पयति तदा निक्षेप्ता
ज्ञाप्तिं प्राप्तिवाक्येन तस्य निक्षेप्तुरसन्निधौ याचनीयः ॥ १८१ ॥

साध्यभावे प्रणिधिभिर्व्ययोरूपसमन्वितैः । अप
देष्टैश्च संन्यस्त्य हिरण्यन्तस्त तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

किं कृत्वा याचनीय मित्याह साध्येति । प्रथमनिक्षेपे
साध्यभावे स्वीकृत्यसम्भारपुरुषैः अतिक्रान्तवाक्यैः योस्या
दिभिर्बुधोपद्रवादिभ्यामाभिधात्रिभिर्हिरण्यानि तर्जेत तच्च

निर्घेपयिमा तेरेष चारपुद्वैः य निःचेपधारी प्राक्षिपाकैर्न
चारपुद्वनिचितसुवर्णं वाच्यः ॥ १८२ ॥

य यदि प्रतिपद्येत यथान्यत्तं यथाकृतम् । न
तत्र विद्यते किञ्चिद्यत्परैरभियुज्यते ॥ १८३ ॥

य चेति । य निःचेपधारी यथान्यत्तं समुद्रममुद्रमा यथा
कृतं कटकमुकुटायाकारेण रचितं यदि तथैव प्रतिपद्येत तत्र
अस्ति यत्कृतमिति तदा परेष पूर्वनिचेपे प्राक्षिपाकवेदिना
यन्निचितमित्यभियुज्यते तत्र न किञ्चिदस्तीति ज्ञातव्यम्
॥ १८३ ॥

तेषाञ्च दद्याद्यदि तु तद्विरण्यं यथाविधि । उभौ
निरुद्ध दाप्यः स्वादिति धर्मस्य धारणा ॥ १८४ ॥

तेषामिति । तेषां चारपुद्वयाणां यन्निचितं विरण्यं यथा
न्यत्तं यदि तत्र दद्यात्तदा दावपि निःचेपे आपकचारवत्
त्रिभौ धर्मस्य दापनीयः स्वादित्येव रूपो धर्मस्य धारणा
निरुद्धः । यो निःचेपमित्यादिशोकचतुष्टयस्य चेदत्रैव पाठ
कथीर्येयानि विभोजदेवादिभिर्निश्चितः । नो विन्दुराधेन तु
वाच्यभावे प्रविधिभिरिति श्रौतस्यैव पठितः तदा च
निरुद्धवृत्तिः । यथा दृष्टायावादेरः ॥ १८४ ॥

स्मितिः । एवमनुपगतदेशकास्तौ मिथमस्तौ देवादपूरयन्
ककटादिनाऽवहन् साभरूपफलं यकलं न प्राप्नोति ॥ १५६ ॥

समुद्रवानशुशलादेशकास्त्वर्थदर्शिनः । स्थाप
यन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगममिति ॥ १५७ ॥

अपितु समुद्रेति । साधपयजसपयजाने विपुला इत्येव
पर्यन्तं इत्येवसाधपयजं वा उच्यमाने सति एतावांस्तोभोय
हीतुं युक्त इत्येवं देशकास्तौ साधनज्ञावशिनादयोऽं वृद्धिं
तत्राधिगमयितुं व्यवस्थापयन्ति सैव तत्र व्यवस्था तत्राधिगमं
धनं प्राप्तिं प्रति प्रमाद्यम् ॥ १५७ ॥

योयस्य प्रतिभूतिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः । अदर्श
यन् स तं तस्य प्रयच्छेत्स्वधनादणम् ॥ १५८ ॥

योयस्येति । योमनुयोयस्य दर्शनाय प्रतिभूतिष्ठेत् धन
दानकाले मयावमधमर्णोदर्शनोयदिति स तं तस्मिन् काले
तमर्थस्यादर्शयन् स्वधनात् तद्गुणम्दातुं यतेत ॥ १५८ ॥

प्रातिभाष्यं वृथादानमाधिकं सैरिकञ्च यत् ।
दण्डशुल्कावशेषञ्च न पुनोदातुमर्हति ॥ १५८ ॥

प्रातिभाष्यमिति । प्रतिभूत्वेन च देयत्वमन्वयात्प्रातिभाष्यं ।
वृथादानं यत् परिहायनिमित्तं पण्डादिभ्यो देयत्वेन पित्राप्नी
कृतं । द्युतनिमित्तं सुरानिमित्तञ्च यदेवं दण्डं दण्डनिमित्तं
शुल्कं चण्डादिदेवं तदवशेषञ्च पित्रयन्मन्त्रि पितरि द्युते
पुनोदातुमर्हति ॥ १५८ ॥

दर्शनप्रातिभाष्ये तु विधिः स्यात्पूर्वबोधितः ।
दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥ १६० ॥

दर्शनेति । प्रातिभाष्यं न पुनोदातुमर्हतीति बोधयन्मूर्धन्य
देवः च दर्शनप्रतिभुवः पितुर्देवोच्चेयः । दानप्रतिभुवि तु
पितरि द्युते पुनोदातुमपि चक्षुर्दापयेत् ॥ १६० ॥

चदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृषम् । यथा
त्यतिभुवि प्रेते परीक्षेत्कोन चेतुना ॥ १६१ ॥

निरादिदृष्टमन्वेत्तु प्रतिभुः स्यादसन्धनः । स्वयं
मादेव तद्व्याप्तिरादिदृष्टि स्थितिः ॥ १६२ ॥

चदातरीति । निरादिदृष्टेति । चदातरि दानप्रतिभुवो
चक्षुर्द्विर्दर्शनप्रतिभुवि प्रत्यक्षप्रतिभुवि वा विज्ञातप्रातिभाष्य

कारणमूलमोधनोचितधनग्रहणं यस्य तस्मिन्मृते दातोत्तमर्षः
 पश्चात्केन हेतुना धनं प्राप्नुमिच्छेत् प्रतिभुवोऽस्तत्वात्
 तत्पुत्रं वा दातुमर्हति प्रतिभुपुत्रत्वेनादात्वादिद्वारांश्चाह निरा
 दिष्टेति । अथौ दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूषा यदि निरादि
 ष्टधनः अधमर्षेण निष्ठुष्टधनः चावता धनेनाथौ प्रतिभूस्तच्छो
 धनपर्याप्तधनः तदात्मधनादेव तद्गुणनिरादिष्टोऽत्र निरादि
 ष्टधनपुत्रोऽवश्योऽप्येते ऋणमुत्तमर्षाय दद्यादिति ब्राह्मं
 ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

मत्तोऽन्तर्गताध्वधीनैर्वालेन स्थविरेण वा । असं
 बद्धकृतस्यैव व्यवहारोऽन सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥

मत्तोऽन्तर्गतेति । मद्यादिना मत्तउन्मत्तोऽप्याभ्यादिपीडि
 तस्याभ्यामसतन्मवाकृष्टैरसतन्मत्वेन पिष्टभ्रातृनिघृणादि
 व्यतिरिक्तेन वा कृतश्च दातव्यवहारोऽन सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ।
 बहिर्लोक्यायते धर्मास्त्रियताद्यावहारिकात् ॥ १६४ ॥

यथेति । इदं मद्यानुष्ठेयमित्येवमादिका या भाषा खेया

दिना खिरीकृतापि यदि प्राप्नोषधर्मात्पारमर्थात्सुख
सराच वहिर्भावते तदा वा यस्या न भवति तदर्धोमानुष्ठेयः

॥ १६४ ॥

योगाधममविश्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यच्च
वायुपवित्र्यश्चेत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥ १६५ ॥

योगाधममेति । योगब्रह्महत्यादी हस्तेन चे बन्धक
विक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्ततोऽन्यथापि निःशेषादौ
यच्च हस्त जामीचात् वस्तुतोनिःशेषादि न कृतं तत्सर्वं निव
र्त्तते ॥ १६५ ॥

यहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्भार्थं कृतोव्ययः ।
दातव्यं बान्धवैस्तस्यात्यविभक्तैरपि सतः ॥ १६६ ॥

यहीतेति । यद्ययहीता यदि नष्टः स्यात्तेनच पूर्वविभक्ता
विभक्तवर्ग्येभ्यस्तु कुटुम्भवर्द्धनार्थं तद्व्ययः कृतः तदा तद्व्ययं
विभक्तैरविभक्तैश्च सधनादातव्यम् ॥ १६६ ॥

कुटुम्भार्थेऽध्यधीनोपि व्यवहारं समाचरेत् । सदे
त्रे वा विदेत्रे वा तं व्यावाह विचारयेत् ॥ १६७ ॥

कुटुम्भार्थेइति । तदेत्रेद्ये देवान्तरद्ये वा सामिनि सामि
वमन्त्रिकुटुम्भव्ययमिति दातोपि यद्व्यावाहनादि कुर्व्यात्
जामी तत्तथाऽन्यथेत ॥ १६७ ॥

बलाहत्तं बलाङ्गुत्तं बलाद्यश्चापि लेखितम् ।
सर्वान् बलकृतानर्थानकृतामनुरवधीत् ॥ १६८ ॥

बलाहत्तमित्यादि । बलाहत्तमप्रतिपाद्यं बलाङ्गुत्त
भूम्यादि बलालेखितश्चक्रवृद्धिपञ्चादि प्रदर्शनश्चैतत्सर्वान्
बलकृतान् व्यवहाराश्विवर्तनीयान्मनुराह ॥ १६८ ॥

चयः परार्थे क्षिप्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ।
चत्वारस्तृपचीयन्ते विप्रश्चाढ्योवणिष्पृपः ॥ १६९ ॥

चयः परार्थेदति । साक्षिणः प्रतिभूः कुलञ्च धर्मार्थव्यव
हारेषु चयन्ते परार्थं क्षेत्रमनुभवन्ति तस्मादनेन साक्ष्यं
प्रातिभास्यं व्यवहारेष्वप्यहं नामो कारयितव्याः । चत्वारः
पुनर्प्राप्त्योत्तमर्षवर्षियाजानः परार्थेन्द्रागफलोत्पादनश्च
द्रव्यार्पणविक्रयव्यवहारेष्वप्यहं कुर्वाणोपचयं प्राप्नु
वन्ति । तस्मादिन्द्रोदातारं आख्योऽधमर्षवर्षिक् क्रैतारं राजा
व्यवहर्त्तारमख्येन न प्रवर्त्तयेत् । पूर्वोक्तोकाभिहितवसनिषेध
लैवायमपद्यः ॥ १६९ ॥

अनादेवनादहीत परिशील्योपि पार्थिवः । मन्वा
देयं समृद्धोपि सख्यमप्यर्थमुत्सृजेत् ॥ १७० ॥

अनादेवमिति । परिशील्योपि राजा नायाज्ञमर्षं वृद्धी
यात् समृद्धोपि सख्यमपि याज्ञं धनं न त्यजेत् ॥ १७० ॥

अनादेवस्य आदानादादेयस्य च वर्जनात् ।
दौर्बल्यं स्थाप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥१७१॥

अस्मात् अनादेवस्येति । अयास्त्ययहसात् ब्राह्मीययास्त्यपरि-
त्यागाच्च राज्ञः पौदैरयामर्थं स्थाप्यते । ततस्तु स प्रेत्याधर्मेण
परकादिभोगादिहलोकेषाकीर्त्या विनश्यति ॥ १७१ ॥

आदानादर्घ्यसंसर्गात्त्ववसानाच्च रक्षणात् । वर्यं
संजायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्द्धते ॥ १७२ ॥

आदानादिति । आत्मधनग्रहणादर्घ्यानां यजातीयेः ब्राह्मीय
परिचयनादिवत्तन्मात् यदा वर्यसंसर्गादर्घ्यसङ्गरादित्य
अपि रक्षणादिति बोधनीयं प्रजानां दुर्बलानां वलवस्त्रिऽपि
रक्षणात्प्रमथ्यमुपजायते नृपस्य तमस्यायामिह लोकपरलोक
योश्च वर्द्धते ॥ १७२ ॥

तस्माद्यमद्वयं सामी सत्यं हित्वा प्रियाप्रिये । वर्तेत
वाम्बया वृत्त्या जितक्रोधोजितेन्द्रियः ॥ १७३ ॥

यतश्चमत् तस्माद्यमेति । तस्माद्यमद्वयं राजा वशीकृतक्रोधो
जितेन्द्रियः सकीर्त्येऽपि प्रियाप्रिये परित्याज्य यमस्य चेहसा
वर्धय वाम्बरूपया वर्तेत ॥ १७३ ॥

यस्त्वधर्मोऽपि कार्याणि मोहात्कुर्व्याच्चराधिवः ।
अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ १७४ ॥

यतोऽयस्त्वधर्मोऽपि । यः पुनर्नृपतिर्लोभादिव्यामोहाद्
धर्मोऽपि व्यवहारदर्शनादीनि कार्याणि कुरुते तन्मुष्टिचिह्नं
प्रकृति पौरविरागाद्विग्रमेव शत्रवोऽनिवृत्तानि ॥ १७४ ॥

कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान् धर्मेषु पश्यति ।
प्रजासमनुवर्त्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ १७५ ॥

कामक्रोधेति । यो राजा कामक्रोधौ विहाय धर्मेषु कार्याणि
निरूपयति तं राजानं प्रजाभजन्ते समुद्रमिव मयः नक्षोषणा
समुद्राश्च निवर्त्तन्ते तेनैवैकतां यान्ति प्रजाश्चपि तस्यानुपादनु
वर्त्तिन्यः तदेकतानाभवन्तीति साम्बम् ॥ १७५ ॥

यः साधयन्तं क्रन्देन वेदयेद्वनिकं नृपे । स राज्ञा
तच्छतुर्भागन्दाप्यस्तस्य च तद्वनम् ॥ १७६ ॥

यः साधयन्तमिति । योऽधमर्षो राजवत्तमोऽहमिति गर्वा
दुत्तमर्षं खेच्छवा धनं साधयन्तं नृपे निवेदयेत् स राज्ञः
चतुर्भागन्दाप्यस्तस्य तद्वनं दापनीयः ॥ १७६ ॥

कर्त्तव्यापि समं कुर्याद्वनिकायाधमर्षिकः । समो
ऽवकृष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छूनैः ॥ १७७ ॥

कर्त्तव्यापीति । समानजातिरपकृष्टजातिसाधमर्षोधना
मर्षे सति सजात्यनुरूपकर्त्तव्यकरणेनापि समं कुर्यात् । निवृत्तो
तमर्षोधमर्षव्यपदेशतया धनिकसममात्मानं कुर्यात् । सम
जातिरप्य ब्राह्मणेतरः कर्त्तव्या अपविद्भूद्राक्षमान् शीनांश्च
दापयेत् इति कात्यायनेन विप्रेषितत्वात् । श्रेयान्पुनरकृष्ट
जातिर्धर्मं कर्त्तुं कारयितव्यः किन्तु ब्रह्मैः ब्रह्मैर्ध्यायन्तं तद्गन्ध
घातम् ॥ १७७ ॥

अनेन विधिना राजा मिथोविवदतां नृणाम् ।
साक्षिप्रत्यक्षसिद्धानि कार्याणि समतामयेत् ॥ १७८ ॥

अनेनेति । अनेन सत्प्रकारेण परस्परं विवदमानानाम्
सिंघप्रत्यक्षिणां साक्षादिप्रमाणेन निर्णीतानि कार्याणि विप्रति
पत्तिव्यवहारेण राजा समीकुर्यात् ॥ १७८ ॥

कुसजे वृत्तसम्यगे धर्म्ये सत्यवादिनि । मया
पक्षे धनिन्याय्ये मिथेपक्षिषिपेदुधः ॥ १७९ ॥

कुसजरति । सत्कुसप्रसूते यदाचारवति धर्म्येदिनि
प्रत्यक्षानिषादिनि वृत्तपुत्रादिपरिजने सत्कुसप्रसूतो मनुष्ये यमि
पाराभावादिषेयं स्थापयेत् ॥ १७९ ॥

योयथा निधिपेक्षते यमर्थं वंश मानवः । स
तथैव ग्रहीतव्योयथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८० ॥

श्रीमन्निति । योमनुष्येण प्रकारेण मुद्रारहितं समुद्रं वा
वसाचिकमसाचिकं वा यमर्थं सुवर्णादि वंश इत्ये निधिपेक्षो
ऽर्थत्वेन निधेप्ता तथैव याज्ञोयस्मात् येन प्रकारेण यमर्पणं
तेनैव प्रकारेण ग्रहणं न्याय्यं । समुद्रस्यापितसुवर्णादेर्विधेप्ता
स्वयमेवमुद्रा भित्ता यदा वदति ममेदं तुल्यवित्ता यमर्पणे
त्यभिधाने दृष्टाद्यर्थमिदं ॥ १८० ॥

योनिक्षेपं याच्यमानोनिक्षेप्तुर्न प्रयच्छति । स
याच्यः प्राप्तिवाक्येन तन्निःक्षेपु रसन्निधौ ॥ १८१ ॥

योनिक्षेपेति । यः पुरुषोदेहि मे निक्षिप्तं हिरण्णादिद्रव्यमि
त्येवनिक्षेप्ता प्रार्थ्यमानस्तस्य यदा न यमर्पयति तदा निक्षेप्ता
प्राप्तिं प्राप्तिवाक्येन तस्य निक्षेपु रसन्निधौ याचनीयः ॥ १८१ ॥

साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्व्ययोरूपसमन्वितैः । अप
देष्टैश्च संन्यस्त हिरण्यस्तस्य तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

किं कृत्वा याचनीय मित्याह साक्ष्येति । प्रथमनिक्षेपे
साक्ष्यभावे स्तकीयसंक्षेपारपुरुषैः अतिशक्तवाक्यैः योम्या
दिभिर्बुधोपद्रवादिभ्यावाभिधाविभिर्हिरण्यमिति तत्त्वतः तच्च

निषेधविना तैरेव चारपुद्वैः य निषेधधारी प्राप्तिवाक्येन
चारपुद्वैविहितसुवर्णं वाच्यः ॥ १८२ ॥

य यदि प्रतिपद्येत यथान्यथां यथाकृतम् । न
तच्च विद्यते किञ्चिद्यत्परैरभिवृज्यते ॥ १८३ ॥

य अदीति । य निषेधधारी यथान्यथां समुद्रममुद्रया यथा
कृतं कटकमुकुटायाकारेण रचितं यदि तथैव प्रतिपद्येत यत्न
नहि दृष्टतामिति तदा परेष पूर्वनिषेत्ता प्राप्तिवाक्येद्विना
यच्चिचित्तमित्यभिवृज्यते तच्च न किञ्चिदसीति ज्ञातव्यम्
॥ १८३ ॥

तेषाञ्च दद्याद्यदि तु तद्विरण्यं यथाविधि । उभौ
निरुद्ध दाप्यः स्वादिति धर्माश्च धारणा ॥ १८४ ॥

तेषामिति । तेषां चारपुद्वैवाणां यच्चिचित्तं विरण्यं यथा
न्यथा यदि तच्च दद्यात्तदा दावपि निषेधो ज्ञापकचारवत्
त्रिभौ धर्माश्च दापनीयः स्वादित्येव रूपो धर्माश्च धारणा
निरुद्धः । यो निषेधमित्यादि शोकचतुष्टयश्च चेद्वैव एव पाठ
कथीतेषामिति धर्मो जदेवादिभिर्निश्चितः । नो विन्द्यादीन् तु
वाच्यभावे प्रविधिभिरिति श्रौतैः ऽन्य एव पठितः तदा च
वाच्यवृत्तिः । यथा दृष्टायावादेरः ॥ १८४ ॥

निक्षेपोपनिधी नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे । न स
तोविनिपाते तावन्निपाते त्वनाशिनौ ॥ १८५ ॥

निक्षेप इति । निक्षिप्यत इति निक्षेपः मुद्राङ्कितमगणितं
वासनस्य वा यन्निधीयते स उपनिधिः ब्राह्मणपरिव्राजकवदुप
देवभेदः । तौ निक्षेपोपनिधी निक्षेपपरि उपनिधातरि च जीवति
प्रत्यनन्तरे तदीयपुत्रादौ तदनन्तरे तद्व्याधिकारिणि कदा
चित् निक्षेपधारिणा देयौ यतस्तस्य पुत्रादेरपि पितुरसमर्पण
विनाशे तौ निक्षेपोपनिधी नश्यतः पुत्रादेः पुनरविनाशे
समर्पणेषु कदाचिदविनाशिनौ स्थातां तस्मादनर्थमन्देशस्य
देयौ ॥ १८५ ॥

स्वयमेव तु योदद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे । न स
राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेपुश्च बन्धुभिः ॥ १८६ ॥

स्वयमेवेति । निक्षेपुर्मृतस्य निक्षेपधारी निक्षिप्तधनं
तद्व्याधिकारिणि पुत्रादौ तदनन्तरितः स्वयमेव यः समर्पयति
स राज्ञा निक्षेपुः पुत्रादिभिर्व्यान्यदपि त्वयि निक्षिप्तमस्तीति
नाक्षेपव्यः ॥ १८६ ॥

अच्छेनेव चानिच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।
विचार्य तस्य वा वृत्तं साक्षैव परिसाधयेत् ॥ १८७ ॥

यदिकचक्षिद्भ्रान्तिः स्थाप्यदा अच्छेनेवेति । तद्वत्

यन्मात्तरश्चावच्छेदयश्चादिरिहारेणैव त्रीतिपूर्वकं
निश्चिनुयात् न तु स्रष्टिदिदिवादि दानेन । तस्य निश्चेयधारिणः
त्रोक्षमवेच्छ धार्मिकोऽयमिति ज्ञात्वा यामप्रयोगेन निश्चिनु
यात् ॥ १८० ॥

निश्चेपेभ्योऽसर्वेषु विधिः स्यात्परिसाधने । समुद्रे
नाम्नुवात्किञ्चिद्यदि तस्मात्स संहरेत ॥ १८८ ॥

निश्चेपेति । सर्वेषु निश्चेपेषु अयम्विधमात्रेषु एव वाच्य
भावदत्तादिपूर्वोक्तविधिनिर्बन्धविद्वां स्यात् । मुद्रितादौ पुन
स्य निश्चेयधारी यदि प्रतिमुद्रादिना न किमप्यपहरेततदा
च तस्मिन्वि तेन किञ्चिद्व्यवस्थायां ॥ १८८ ॥

चौरैर्हृतश्चसेनोऽथमग्निना दग्धमेव वा । न
दद्याद्यदितस्मात्स न संहरति किञ्चन ॥ १८९ ॥

चौरैरिति चौरैर्मुषितं च दत्तेन हेतुमात्तरावितं अस्मिन्
दत्तं न निश्चेपादि निश्चेयधारी न दद्यात् । यदि सत्तं तस्मात्स
किञ्चिद्व्यवहरति ॥ १८९ ॥

निश्चेयस्याप्यर्तारमनिश्चेन्नारमेव च । सर्वेदयां
चैरनिच्छेत्तपयैवैव नैदिकैः ॥ १९० ॥

निश्चेयतेति । निश्चेयस्याप्यर्तारं तथा अनिश्चेय चाचितारं

कर्मैः तांजादिभिर्हयावैर्जैर्हिजैश्च नचचैरतिहरयादिभिर्नृ
योनिहृत्तये ॥ १८० ॥

योनिचेपन्नार्पयति यस्यानिक्षिप्य याचते । तानुभौ
चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समन्दमम् ॥ १८१ ॥

योनिचेपमिति । निक्षिप्यन्नं भोजनं कर्मयति यस्यानिक्षिप्य
प्रार्थयति तौ दौ सुवर्षमुक्तादौ महति विषये चौरवदृष्टौ ।
स्वल्पविषये ताबादौ तत्समन्दमम्यौ ॥ १८१ ॥

निक्षपस्यापहत्तारमत्समन्दापयइमम् । तथाप
निक्षिपत्तारमविशेषेण पार्थिवः ॥ १८२ ॥

निक्षेपेति । निक्षेपापहत्तारिणं निक्षिप्यमधनदृष्टयेत् ।
यमद्विष्टत्वात् अनिक्षिप्य याचितारमपि । नच पुनरुक्तिः मह
त्त्ववदार्थे ब्राह्मणेतरस्य चौरवदिति पूर्वश्लोकेन प्रारौरदृष्ट
त्वादि मातौ तन्निवृत्त्यर्थमिदम् दापयेदिति धनदृष्टनिव
भात् । नचानेन पूर्वश्लोकवैयर्थ्यं । अथ प्रथमापराधविषयत्वा
त्पूर्वश्लोके चाभावे चौराक्तोक्तमवाहयादिधनदृष्टयोपक
मात् । उपनिधिमुद्रादिष्विहितनिक्षिप्यमम् तन्नापहत्तारं
कथितविशेषेण राजा दृष्टयेत् ॥ १८२ ॥

उपधाभिः यः कश्चित्परद्रव्यं चरेत्परः। सस
 चायः स चमन्यः प्रकाशं विविधैर्भवैः ॥ १८३ ॥

उपधेति। राजा त्वि दृष्टवासात्मा रक्षामि मन
 धनज्देहि धनधान्यादिसोभोपकरणं वाऽनृतमभिधातुं ह्य
 मिर्षः परद्रव्यं गृह्णाति य ह्यधनयद्वयसहकारिण्यदितो
 वडुमवममं करपरवत्रिरन्धेदादिभिर्मानाप्रकारैर्भवो
 पातेः पाश्चात्त्यः ॥ १८३ ॥

निचेपोयः कृतोयेन यावांसं सुखसन्निधौ। तावा
 चेय स निचेपोविमुक्तं दण्डमर्थति ॥ १८४ ॥

निर्दिशेति। यः सुवर्णादिर्वातपत्रपरिमितोयेन वाचि
 वमचं निचेयः कृतः तत्र परिमादादिविप्रतिपत्तौ वाचिवचना
 आवागेव विज्ञातव्यः। विप्रतिपत्तिं कुर्वन्त्येतदुक्तानुसारेण
 दण्डनीचः ॥ १८४ ॥

मियोदायः कृतोयेन गृहीतोमिषएव वा। मिय
 एव प्रदातव्यीयवा द्वावस्तथा ययः ॥ १८५ ॥

मियोदायदति। रक्षति चेन निचेपोऽर्पितोमिषेयधारिण्य
 य रक्षणेन गृहीतः य निचेपो रक्षणेन प्रक्षर्पणीयः। न प्रक्षर्पणे

कीदृश्येतां विज्ञात्तेनैव प्रकारेण दातुं तेनैव प्रकारेण प्रत्यर्पणं
प्रदातुमिति अथवा निवेद्यधारिणोऽयं निवृत्तमिति । के
सद्या निवेद्येदुस्तदिति तु निवेद्युर्निवृत्तमर्थं पश्येत्तदिति अथ
ज्ञातुं अतो न यौनरत्नम् ॥ १८५ ॥

निवेद्यस्य धनस्यैव मयीत्योपनिहितस्य च । राज्ञा
विनिर्णयं कुर्यादधिपत्यस्य सधरिणम् ॥ १८६ ॥

निवेद्यस्येति । राजा निवेद्यस्य धनस्यामुद्रस्य मुद्रा
दियुतस्य वा उपनिधिरूपस्य तथाप्रोक्ता कतिचित्काण्यभ्योक्तं
र्यमर्पितस्यानेनोक्तप्रकारेण व्यस्यधनधारिणमपीडयन् निर्णयं
कुर्यात् ॥ १८६ ॥

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसम्मतः ।
न तन्नयेत साध्यन्तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥ १८७ ॥

विक्रीणीतेरिति । अस्वामी यः स्वामिना चाननुमतः पर
कीदृश्यं विक्रीणीते वस्तुतश्चौरमचौरमात्मानं मय्यभाव्यं
साधितस्य कारयेत् न कुत्रचिदपि प्रमाणीकुर्यादित्यर्थः
॥ १८७ ॥

अवधार्योभवेद्यैव साम्यः षट्पञ्चतन्मं । निर
न्यवोऽनवसरः प्राप्तः साक्षैरकिल्बिषं ॥ १८८ ॥

अवधार्येति । इयं परस्मैविशेषी यदि सामिनेधायादि
रूपमेव साम्यः समन्तो भवति तदा षट्पञ्चतानि अवधा
र्योद्वेगनीयः यदि पुनः सामिनः समन्तो न भवति अतएव
वरस्य सात् अपसरत्वेनासात् सकामाङ्गनमित्यवसरः
प्रतिपक्षवादिः यं यच्च सामिबन्धिपुत्रादेः सकामाद्यादि
तदा सैरवन्धिपापं प्राप्नोति तद्वद्वेगनीयवत्त्वर्थः ॥ १८८ ॥

असामिना कृतोयस्य दायोविक्रयएव वा ।
अकृतः सत्तु विद्येयोव्यवहारे यथा स्थितिः ॥ १८९ ॥

असामिनेति । असामिना अहत्तं चत्कीतं विक्रीतं वा तद्व
कृतमेव योद्वेगम् व्यवहारे यथा नर्थादा तथा कृतं न भवती
त्यर्थः ॥ १८९ ॥

सम्भोगोद्वेगते यच्च न द्रव्येतागमः क्षचित् ।
अगमः कारयन्तश्च न सम्भोगइति स्थितिः ॥ १९० ॥

सम्भोजरति । अस्मिन् वस्तुनि सम्भोगोद्वेगते कदादि
रूपज्ञानमीमांसि तच्च प्रथमपुरवर्गीयरचानमहव प्रमाणं
यं नोजरति वाक्यनर्थादा ॥ १९० ॥

विक्रयाद्योचनं किञ्चिद्वाचीनाम्बुलसजिषी ।
क्रयेष्वपि विशुद्धं हि न्यायतोऽयमते धनम् ॥ २०१ ॥

विक्रवादिति । विक्रीयते अस्तिविति विक्रयदेशोविक्रयः
ततोऽयत् क्रयेष्वपि किञ्चिद्वाचीनाम्बुलसजिषी क्रियतेऽनेनेति
क्रयोमुख्यं तेन यस्याद्वाचीनात् अतोऽन्यायतएवास्यामिविक्रय
यस्यावात् क्रयेष्वपि विशुद्धं धनं समते ॥ २०१ ॥

अथ मूलमनाद्यर्थं प्रकाशक्रयशोधितः । अद
रक्षोमुच्यते राज्ञा नाटिकीयमते धनम् ॥ २०२ ॥

अथेति । अथ मूलमनाद्यर्थं विक्रीता मरणाद्देशान्तरम
नादिना वा व्यवहर्तुं न शक्यते प्रकाशक्रयशोधनाद्यै निश्चितः
तदा दद्यान्तर्हणव क्रोता राज्ञा मुच्यते नष्टधनस्यामी च यद
स्यामिना विक्रीतं द्रव्यं तत् क्रोतुर्हणवमते अथ च विषयेऽहं
मूलं क्रोतुर्हणव धनं स्यामिना पादं तदा च दृष्टव्यमिति ।
विक्रीतोऽपि परिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः । अविज्ञातश्च
क्रीतं विक्रीता यच या मृतः । स्यामी दत्ताहंमूलानु प्रयुजी
यात्कर्मनम् । अहं दत्तोरपहं तच स्याद्वाच्यारतः ॥ २०२ ॥

नान्यद्व्येन संवद्व्यपं विन्ययमर्चति । नचा
सारं नच व्यूनच दूरेन निरोचितम् ॥ २०३ ॥

नान्येति । सुसुमादित्रयं सुसुमादिना मिथीकृतं न विज्ञे-
तत्वं नचासारं सारमित्यभिधाय नच तुसादिना व्यूनं नच
परीचावस्थितं च रागादिना आपितरूपं चचासामि
विक्रयवाहक्यादसामिविक्रयदृष्ट्यैव स्यात् ॥ २०३ ॥

अन्याच्चेद्दर्शयित्वा न्या वोढः कन्या प्रदीयते ।
उभे ते एकग्रहणेन वचेदित्यग्रवीकृतः ॥ २०४ ॥

अन्याच्चेति । इत्युक्ते कन्या इत्युक्तव्यवस्थाकासे निरवस्थां
दर्शयित्वा यदि वावया वरस्य दीयते तदा हे अपि कन्ये
मेवेत्येकेन इत्युक्तेनायो वरः वरित्वमेदिति अनुराह । इत्यु-
क्तमुक्तं कन्यायादानस्य निवृत्त्यप्यत्रादर्शयित्वविक्रय-
वर्गेत्याद्याभिधानम् ॥ २०४ ॥

मौन्यतावान कुष्ठित्वानच या सुष्टमेयुना ।
पूर्वं दीवानभिख्याय प्रदाता दण्डमर्चति ॥ २०५ ॥

मौन्यतेति । अन्त्यतावाक्या कुष्ठित्वयाया चानुभूतमेयुना
वसात्राद्यादिविवाहात्पूर्वमुन्मादादीन् दीवानवरस्य कच

विना दाता दद्याद्दैनं भवत तेनाकथने दद्यादिति गम्यते
अथ दोषवर्त्तनी कथामिति वक्ष्यति ॥ २०५ ॥

अस्मिन् यदि वृत्तोयस्त्री स्वकर्म परिहापयेत् । तस्य
कर्मनुरूपेण देयोऽगस्त्यदकर्तृभिः ॥ २०६ ॥

अथ यन्मूय समुत्पन्नमाह अलिमिति । यज्ञे कृतवरण
अलिम् यदि किञ्चित्कर्म कृत्वा व्याधादिना कर्म त्यजति
तदा तस्मैतरालिम्यः पर्यालोच्य कृतानुसारेण दक्षिणा
दादेयः ॥ २०६ ॥

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।
कृत्स्नमेव लभेतीशमन्येनैव च कारयेत् ॥ २०७ ॥

दक्षिणेति । माध्यन्दिनसवनादौ दक्षिणाकाशे दक्षिणासु
दत्तासु व्याधादिना कर्म परित्यज्य तु श्रान्त्यात् कृत्स्नमेव
दक्षिणाभागं लभेत कर्ममेव प्रकृतमन्येन कारयेत् ॥ २०७ ॥

यस्मिन् कर्मणि यासु स्युः कृताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः ।
स एव ता आददीत भर्त्तृन्सर्व एव वा ॥ २०८ ॥

अस्मिन्निति । यस्मिन् कर्मव्याधानादौ अङ्गमङ्गमिति वा
दक्षिणाद्यत्यन्येन मुताः स्युः स एव ता आददीत अतस्तत्त
ज्ञागमाचं सर्वे विभज्य गृहीरजिति संशयः ॥ २०८ ॥

रक्षं हरेत् चाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् ।
 शीता वापि हरेद्दधमुद्राता चाध्वनःकवे ॥ २०८ ॥

अथ विद्वान्माह रक्षमिति । केवाक्षित्वादिनामाधाने
 अध्वर्यवे रघोदेवतेनावायते ब्रह्मणे वेगवानयः शेषे चायः
 उद्राणे योमकवे योमवहनब्रकटमतोयवसायानयामर्षाया
 दक्षिण चक्षुःशूमेन शूयते बहव तामादहीत ॥ २०८ ॥

सर्वेषामर्द्धि नो मुख्यास्तर्द्धि नार्द्धि नोऽपरे । तृतीय
 नस्तृतीयांशास्तृतीयाऽशाश्च पादिनः ॥ २१० ॥

व्यतिपत्तिविधाने दक्षिणाविभागमाह सर्वेषामिति । तं
 व्रतेन दीक्षयतीति शूयते तत्र सर्वेषां शेषाणां अग्निनां
 मध्ये वे मुख्याश्चमिनः शेषाध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातारः समपदक्षिण
 बाहो चर्द्धहराः अष्टचमारिंशद्भोभावोभवन्ति अतएव
 कात्यायनेन द्वादश द्वादशांशेभ्य इति प्रत्येकं द्वादशमो
 दानं विहितम् । अथपि व्रतकार्द्धं चक्षुःशूयति तत्रापीह
 शूयत्तृतीयशेषेनापि रमे चर्द्धि न चक्षुःशूयते चामीषादपरे मेवाव
 दक्षप्रतिशोऽष्टाश्वबाह्यादिप्रशोता रक्षो मुख्यस्मिन्मृहीतदक्षि
 णार्द्धं चक्षुःशूयति चक्षुःशूयते तृतीयोऽष्टाश्व नेत्रप्रीतिप्रति

हर्ताः ते मुख्यलिङ्गहीनस्य हर्तीयमंत्रं सभक्तो पादि
 नस्तु प्रावदुमेदयोऽसमस्तस्याहते मुख्यलिङ्गहीनस्य चतुर्थं
 मंत्रं सभक्तो एतच्च षट् षट् द्वितीयेभ्यः चतस्रस्तस्रस्तुतीये
 भस्त्रिस्तस्रस्तस्रस्तुतीयेभ्य इति सूचयता कात्यायनेन स्फुटीकृतम्
 ॥ २१० ॥

सम्भव स्वानि कर्माणि कुर्वन्निरिह मानवैः ।
 अनेन विभिधीगीज कर्त्तव्योऽप्रकल्पना ॥ २११ ॥

धर्म्येति । निश्चिता गृहनिर्माणदीनि संकर्माणि कीदृ
 क्षपतिसूचकारादिभिर्मनुष्यैः कुर्वन्निरनेन चन्द्रशिखा
 विधानाभ्यसेन विज्ञानव्यापाराद्यपेक्षया भागकल्पना
 कार्या ॥ २११ ॥

धर्मार्थं येन दत्तं स्वात्कसौचिद्याचते धनम् ।
 पश्चाच्च न तथा तस्याज देयमास्य तद्ववेत् ॥ २१२ ॥

इदानीं दत्तानपकर्माह धर्मार्थमिति । येन चागादिक
 र्मार्थं कसौचिद्याचमानाय धनन्दत्तं प्रतिश्रुतं वा स्वात् पश्चाच्च
 तद्वनमसौ चागार्थं न विनियुञ्जीत तदा तद्वत्तमपि धनं
 याज्ञं प्रतिश्रुतञ्च न देयं । यदाह गीतमः । प्रतिश्रुत्याप्यधर्म्यं च
 नाथ न दद्यात् ॥ २१२ ॥

अदि संसाधनेन तु दर्पाद्योभेन वा पुनः । राक्ष
हाद्यः सुवर्षं स्नातस्य स्त्रोत्रस्य निष्कृतिः ॥ २१२ ॥

अदिति । अदि तद्वत्तमयो युष्मिता बोभाद्वत्तमरादा न
व्यवति प्रतिभुतं वा धनं वसेन युष्मति तदा तस्य त्रैवर्ष्यापय
शुद्धं रात्रा सुवर्षं स्नातपानीयोभवेत् ॥ २१२ ॥

इत्तस्त्रैवोदिता चर्ष्या यथावद्वनयमिति । अत
र्ष्यं प्रवक्ष्यामि वेतनस्नातयमिति चाम् ॥ २१३ ॥

इत्तस्त्रैवोदिता । इत्तस्त्रैवोदिताप्रतिपादनं चर्ष्याद्वनयतं तत्तत्तत्तं
चतोऽव्ययं भूतेरव्ययं वादिकं वक्ष्यामि ॥ २१३ ॥

भूतेनार्त्तम कुर्वाद्योदर्पात्कर्मा यथादितम् । स
इत्यः कृत्वासाध्यै न देयं चास्य वेतनम् ॥ २१४ ॥

भूतदिति । बोभूतिपरिष्कृतोद्याधपीडितोद्यधानिरूपितं
कर्मावद्वारात् कुर्वात् यकर्मानुरूपेण सुवर्षं कृत्वासाध्यै
इत्यपीवः वेतनस्यास्य न देयम् ॥ २१४ ॥

आर्त्तस्य कुर्वात्स्वस्यः सन् यथाभाषितमादितः ।
स दीर्घस्यापि कावस्य तत्तत्तत्तैव वेतनम् ॥ २१५ ॥

आर्त्तद्व्यादि । अदा व्याद्यादिपीडना कर्म न करोति

कृत्वाः वन् यादृग्भाषितं पूर्वं तादृक्कर्म कुर्यात् वेतनञ्च य
चिरकायमपि समेतैव ॥ २१६ ॥

यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।
न तस्य वेतनं देयमप्योनस्यापि कर्मणः ॥ २१७ ॥

यथोक्तमिति । यत्कर्म यथाभाषितं मीढितोऽन्येन नकारं
येत् स्वस्थो वा न कुर्यात् नापि कारयेत् तस्य किञ्चित्त्रेव
स्यापि कृतस्य कर्मणो वेतनञ्च देयम् ॥ २१७ ॥

एष धर्म्मोऽखिखेनोक्तो वेतनादानकर्मणः । अत
र्द्धं प्रवक्ष्यामि धर्म्मं समयभेदिनाम् ॥ २१८ ॥

एष धर्म्म इति । एषा व्यवस्था वेतनादानाख्यकर्मणो निः
श्रेयोक्ता अतोऽनन्तरं संविद्यतिक्रमकारिणां दण्डादिव्य
वस्थां वदित्वा ॥ २१८ ॥

यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।
विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥ २१९ ॥

यो ग्रामेति । ग्रामदेशप्रव्याभावादादिनोक्तस्य संघेन
विनादिसमूहः इदमस्माभिः कर्तव्यमिति हेतुवत्त्वं
संकेतं सत्यादिप्रपञ्चेन कृत्वा तन्मार्गं जनरोलोभादिना
तिशामेत्तं राजा राष्ट्रादिर्व्यासयेत् ॥ २१९ ॥

निरुद्ध दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् । चतुः
सुवर्षान् पश्चिष्काञ्छतमानश्च राजतं ॥ २२० ॥

निरुद्धेति । चचचैनं संविज्ञातिक्रमकारिणं निरुद्ध चतुरः
सुवर्षान् पश्चिष्कान् प्रत्येकचतुःसुवर्षपरिमितान् राजतञ्च
व्रतमानं विंशत्यधिकरत्निकाव्रतचपरिमाणमवमेतदिव
चकाचवगौरवापेक्षया समुचितं व्यसं वा राजा दण्डदाप
येत् ॥ २२० ॥

एतद्विधिं कुर्याद्दार्मिकः पृथिवीपतिः ।
ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥ २२१ ॥

एतमिति । ग्रामेषु ब्राह्मणादिजातिसमूहेषु च संविज्ञातिक्रमका
रिणामेतद्विधिन्वर्त्यप्रधाने राजानुतिष्ठेत् ॥ २२१ ॥

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्यैवानुग्रयोभवेत् ।
सोऽनार्द्रग्राहान्द्रव्यन्दद्याच्चैवाद्दीत वा ॥ २२२ ॥

क्रीमेति । क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्रूपमविनश्वररूपं स्तिरार्थं
भूमिमावपहादि चक्षुः श्रोत्रे पक्षान्तापोवाचने न बाधुमया
कीदृश्विति च क्रीतद्वग्राहमर्थे प्रत्यर्पयेत् । विक्रीतं वा
हृषीक्यात् ॥ २२२ ॥

वरेण तु दशावका न दक्षाजामि दापयेत् । आद
दाभोददक्षैव राज्ञा दण्डः प्रतानि षट् ॥ २९२ ॥

परंप्रेति । दशावकादूर्ध्वं क्रीतञ्च त्यजेत् नापि विक्रीतं विक्रा
यकोदक्षेन दापयेत् । विक्रीतं वक्षेन शुद्धञ्च क्रीतञ्च परित्यज्य
राज्ञा षट् प्रतानि पञ्चान् दण्डः ॥ २९२ ॥

यस्तु दौषवतीं कन्यामनास्थाय प्रयच्छति । तस्त
कुर्यान्नृपोदण्डं स्वयं पञ्चमतिमपणान् ॥ २९४ ॥

यस्मिन्नि । गोप्यभावादिति सामान्येनोक्तदण्डविशेषा
निधानार्थमिदं उक्त्वादादिदोषानकक्षयिता दौषवतीं कन्यां
वराय यः प्रयच्छति तस्त राजा स्ववमादरेण पञ्चवतिं
पञ्चान् दण्डं कुर्यात् अनुग्रहप्रयुक्तेनैतत्कन्यामतमुच्यते
॥ २९४ ॥

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्वेषेण मानवः । स
प्रतप्ताप्नुयादण्डस्तस्मादौषमदर्शयन् ॥ २९५ ॥

अकन्येतीति । नेयं कन्या इत्येवमिदमिति योऽनुमोद
येत् ब्रूयात् इत्येवमिदमविभावयन् पञ्चवर्तं राजदण्डं
प्राप्नुयात् ॥ २९५ ॥

पाणिग्रहणिकामन्याः कन्यास्येव प्रतिष्ठिताः। नाक
न्यास्य कश्चित् नृणां सुप्रबन्धक्रियादि ताः ॥ २२६ ॥

धुक्तवासाकन्वेतिवादिनोदण्डोपस्थात् पाणिग्रहेति।
वर्धमर्धं देवं कन्याग्रन्थमवस्थात्कन्यास्येव व्यवस्थिता नाकन्या
विषये कश्चित् ग्राह्ये धर्मविवाहविद्वेषे व्यवस्थिता अथमवे
गार्धमात् अतएवाह ताः अतयोमयोवैवाहिकमन्यैः संस्क्रुव
मावाअपि यथाहपमतधर्मविवाहादिक्रियाग्राहिन्योमवनि
यायौ धर्मविवाहद्वयार्थः। न तु अतयोम्यैवैवाहिकमन्यो
माद्विनिषेधकमिदं। या नर्मिणी संस्क्रुवते तत्राज्येयुः कन्या
वमुद्धवमिति अतयोमेरपि मनुवैव विवाहसंस्कारस्य मन्त्र
माचमात्। देवसेन तु मात्यर्जेषु विवाहेषु पुनर्वैवाहिको
विधिः। कर्तव्यस्य चिभिर्मन्त्रैश्चमन्त्रेणप्रियाधिकइतिमात्य
र्जेषु विवाहेषु होममन्त्रादिविधिदत्तः। मात्यर्जस्येव
मनपूर्वम्येऽपि भवति तस्य अपिचविषये धर्म्यत्वं मनुमोक्तं अतः
यामात्यविशेषव्याप्यात् इतरविषयोऽयं अतयोचिप्रियाइत्य
वर्धलोपदेशः ॥ २२६ ॥

पाणिग्रहणिका मन्त्रानिवतन्दारसचक्षम्। तेषां
निष्ठा तु विधेया विद्वद्विस्मयमे पदे ॥ २२७ ॥

पाणिग्रहणिकारति। वैवाहिकामन्त्रानिचतं निश्चितं भार्याले
निमित्तं तेनमन्यैश्चाग्राह्यं प्रपुनैर्भार्यालनिचयतेः तेषाम्नु

मन्वाद्या यज्ञाद्यत्तमदी भवेति मन्वेष्ट कन्यायाः कर्तुमेदन्ते
पदेभार्यालनिष्पत्तेः ब्राह्मणैः समाग्निरिच्छेया एवञ्च सप्त
पदीदानात्प्राग्भार्यालानिष्पत्तिः सत्यनुश्रये अद्यावदुद्धृ ॥२२७॥

यस्मिन्यस्मिन् कृते कार्ये यस्येहानुश्रयोभवेत् ।
तमनेन विधानेन धर्म्ये पथि निवेशयेत् ॥ २२८ ॥

यस्मिन्निति । न केवलं क्रयविक्रययोरेव अन्यथापि यस्मिन्
यस्मिन्सम्बिन्देतनादौ कार्ये यस्तु पश्चात्तापोजायते तमनेन
दद्याद्विधिना धर्मादनपेते मार्गे नृपः स्थापयेत् ॥ २२८ ॥

पशुषु स्वामिनाञ्चैव पालानाञ्च व्यतिक्रमे ।
विवादं सम्यवक्ष्यामि यथावद्वर्त्मतत्त्वतः ॥ २२९ ॥

पशुव्यति । गवादिपशुविषये स्वामिनां पालानाञ्च व्यति
क्रमे जाते विवादं सम्यग्धर्म्यथातथ्यव्यवस्थावक्ष्यामि ॥ २२९ ॥

दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे । योग
क्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालोवक्तव्यतामियात् ॥ २३० ॥

दिवेति । दिवा पशूनाम्प्रातश्चैतदन्यस्यानां योगक्षेमविषये
दोषे जाते पासस्य गर्हणीयता रात्रौ पुनः पासप्रत्यर्पितानां

स्वामिदृष्टितानां स्वामिनिदोषोऽन्वया तु यदि राधावपि
पापवत्तन्मतामवन्ति तच्च दोषवत्पक्षे पापवत् नर्हतीत्य
तथाप्रीति ॥ २१० ॥

गोपः क्षीरभूतो यस्तु स दुष्प्राद्विज्ञतोऽवरा । गोस्वा
म्यनुमते भृत्यः सा स्वात्पात्रेऽभूते भृतिः ॥ २११ ॥

गोपः क्षीरेति । यो गोपास्वाख्यो भृत्यः क्षीरेण भूतो न
भक्त्यादिना स स्वाम्यनुमते दत्तभोगोभ्यः श्रेष्ठामेकां गाम्भृत्यर्थं
दुष्प्राप्ता भक्त्यादिरहिते गोपात्रे भृतिः स्वात् । एवञ्चैक
नवीक्षीरदानेन दत्तं नाः पात्रवेदिमुक्तम् ॥ २११ ॥

नष्टं विनष्टं क्षमिभिः स्वयत्नं विषमे नृपतम् । क्षीन
मुत्पकारेण प्रदद्यात्पात्रवत् तु ॥ २१२ ॥

नष्टमिति । नष्टं दृष्टिपक्षातीतं क्षमिभिर्वाञ्छितं स्वयत्नं
क्षयितं विषयविपातवत् प्रदर्शनार्थं क्षीतपात्रवन्मित्रवत्
स्वमुत्पकारेणारहितं स्वतन्त्रावितं यदादिपक्षं पात्रवत्
तु स्वामिने दद्यात् ॥ २१२ ॥

विधुष्य तु हतञ्चौरैर्न पालोदातुमर्हति । यदि
देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥ २३२ ॥

विधुष्येति । चौरैः पुनः पटहादिना विधुष्य हतं पालोदातु
मर्हति । विधुष्येति चौराणां वञ्चनप्रवृत्तत्वं दर्शयति । यदि
यन्निहिते देशे हरणकाष्ठान्तरमेवात्मीयस्वामिनः कथयति
॥ २३२ ॥

कर्णौ चर्म च बालाश्च वस्त्रं स्नायुश्च रोचनाम् ।
पशुषु स्वामिनान्दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥ २३३ ॥

कर्णविति । स्वयं मृतेषु पशुषु कर्णचर्मबाहुलवाकनाभ
धोभागश्चापरोचनाः स्वामिनान्दद्यात् । अन्यानि च पिङ्ग
व्यवाधारणानि मृगशूरादीनि दर्शयेत् ॥ २३३ ॥

अजाविके तु संवृद्धे वृकैः पाले त्वनायति । याम्
संवृद्ध वृको हन्यात्पाले तत्किंश्चिदप्यभवेत् ॥ २३४ ॥

अजाविके इति । अजास्य अविकास्य अजाविकं गणायं
प्रभृतीनि चेति इन्दैकवङ्गावः तस्मिन् अजाविके वृकैः परिहृते यति
पालेनागच्छति यामजामेडकां वा वने वृको हन्यात्स पालश्च
दोषः स्यात् ॥ २३४ ॥

तास्येह बद्धमानाश्चरन्तीनां मिथो वने । यामु
त्युत्य वृको हन्यान् पातस्तत्र निश्चिषी ॥ २३६ ॥

मथ्यायेति । तामामवाविकानां पातेन निवर्तितानां वंशी
भृश वने चरन्तीनां मथ्यायदि कश्चिद्दुकः कुतश्चिदुत्पुत्यासदि
तेषां कश्चिद्दुन्यात् न पातस्तत्र दोषमाह ॥ २३६ ॥

धनुः शतम्परीहारो ग्रामस्त स्यात्सुमन्ततः ।
ग्रम्यापातास्तयो वापि त्रिगुणो नगरस्त तु ॥ २३७ ॥

धनुःशतमिति । चतुर्दशो धनुः ग्रम्या वह्निः तस्याः पातः
त्रयेषां ग्रामस्थमीपे वर्ज्यासु दिक्षु चत्वारि दशव्रतानि जीन् वा
वह्नित्रयेषां चावत्यष्टमचारार्धं ग्रामवपनादिर्वरोधपरि
हारः कार्यः नगरस्थमीपे पुनरर्धं त्रिगुणः कर्तव्यः ॥ २३७ ॥

तथापरिवृतभान्यविधिंस्तुः पञ्चवो यदि । न तत्र
ग्रम्येह षड्वृत्पतिः पञ्चुरचिष्टाम् ॥ २३८ ॥

तथापरीति । तस्मिन् परिवारस्थाने यदि केनचिद्दत्ता
स्तिकभान्यं लभेत तत्तत्पञ्चवोभवेत्तुः । तत्र षड्वृत्पातानां
पुनो दण्डं न कुर्यात् ॥ २३८ ॥

विधुष्य तु हतचौरैर्न पालोदातुमर्हति । यदि
देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥ २३३ ॥

विधुष्येति । चौरैः पुनः पटहादिना विधुष्य हतं पालोदातु
मर्हति । विधुष्येति चौराणां वञ्चनप्रवसत्तदर्शनार्थं यदि
यन्निहिते देशे हरणकासान्तरमेवात्मीयस्वामिनः कथयति
॥ २३३ ॥

कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्त्रं स्नायुश्च रोचनाम् ।
पशुषु स्वामिनान्दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥ २३४ ॥

कर्षाविति । स्वयं मृतेषु पशुषु कर्षचर्मसाङ्गुलवाचनाभ्य
धोभागस्नायुरोचनाः स्वामिनान्दद्यात् । अन्यानि च पिङ्गा
नवाधारणानि मृगशूरादीनि दर्शयेत् ॥ २३४ ॥

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति । याम्
सह्य वृको हन्यात्पाले तत्किंश्चिदभवेत् ॥ २३५ ॥

अजाविके इति । अजाश्च अविकाश्च अजाविकं गवांश्च
प्रभृतीनि चेति इन्दैकवङ्गावः तस्मिन् अजाविके वृकैः परिरुद्धे सति
पालेनागच्छति यामजामेडकां वा वने वृको हन्यात् पालश्च
दोषः स्नात् ॥ २३५ ॥

तास्येदवद्वानाञ्चरणीनां मिथोवने । यामु
त्युस्य वृको हन्यात् पातस्तत्र निखिपी ॥ २३६ ॥

मथ्यायेति । तासामवाविकानां पातेन निवर्तितानां वृषी
भूय वने चरणीनां मथ्यायदि कश्चिद्दुकः कुतश्चिदुत्पुत्वावधि
तेषां कश्चिद्दन्वात् न पातस्तत्र दोषमाह ॥ २३६ ॥

धनुः शतम्परीहारो ग्रामस्य स्यात्सुमन्ततः ।
ब्रह्मापातास्ययो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥ २३७ ॥

धनुःशतमिति । चतुर्धसो धनुः ब्रह्मा षष्टिः तस्याः पातः
त्रयेषां ग्रामसमीपे वर्ज्यासु दिक्षु चत्वारि दशव्रतानि पीन् वा
षष्टिप्रशेषान् चावत्यष्टप्रचारार्थं ब्रह्मवपनादिर्वरोचपरि
हारः कार्यः नगरसमीपे पुनरथ त्रिगुणः कर्तव्यः ॥ २३७ ॥

तथापरिवृतभान्यविधिंस्तुः पञ्चवो यदि । न तत्र
वसवेदहस्तसृपतिः पञ्चुरचिष्टाम् ॥ २३८ ॥

तथापरीति । तस्मिन् परिवारक्षाने यदि केनचिददत्ता
वृत्तिवन्भाव्यं उच्येत तथेत्यपञ्चवोभवेयुः । तत्र पञ्चपातानां
पुनो दण्डं न कुर्यात् ॥ २३८ ॥

वृत्तिस्तत्र प्रकृषीतं वामुद्धो न विषोक्तयेत् । छिद्रं
च वारयेत्सर्वं शम्भुकरमुखानुगम् ॥ २३८ ॥

इतिमिति । तत्र परिहारस्थाने चेत्ते वृत्तिं कष्टकादि
मर्थी तथाविधामुच्छ्रितां कुर्यात् । वामपरपार्श्वे उद्धो न विषो
क्तयेत् तथा च यत्किञ्चिच्छिद्रं शम्भुकरमुखप्रवेष्टव्यं तत्सर्वं
मादृशुवात् ॥ २३८ ॥

यथि चेत्ते परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः । स
पाशः शतदण्डार्धविपासान् चारयेत्पशून् ॥ २४० ॥

पथीति । वर्तमानमीपे ग्रामसमीपे वा परिहारक्षेत्रे चेत्ते
दत्तवृत्तौ स पाशः पशूः पाशानिवारितोदारादिना कश्च
क्षिप्रविष्टो यदा भक्षयति तदा पशुव्रतदण्डः पशोश्च दण्डा
सम्भवात्पाशएव दण्डः विपासान् पुनर्भक्षयप्रवृत्तान् पशून्
चेत्तद्वक्तो निवारयेत् ॥ २४० ॥

चेत्तेष्वन्येषु तु पशूः सपादम्यमर्हति । सर्वत्र
तु सदो देयः चेत्तिकस्येति धारणा ॥ २४१ ॥

चेत्तेष्विति । वर्तमानग्रामान्तरिक्षेषु चेत्तेषु पशुर्भक्षयस्य
दम्यं दण्डमर्हति । अत्रापि पाशएव दण्डः सर्वत्र चेत्ते पशू

अथिस्तम्भं चैवस्वामिनि पासेन स्वामिना वा चंचापरार्धं
हातव्यमिति विश्ववः ॥ १४१ ॥

अनिर्दशादाङ्गां सतां वृषान्देवपशूस्तथा । सपा
स्वाम्या विपास्वाम्या न दंष्ट्यान्मनुरप्रवीत् ॥ १४२ ॥

अनिर्दशादामिति । प्रसृतां नामनिर्मतदशाङ्गं तथा चक्ष
भूजाहितोत्सृष्टवान् देववन्मनिपशून् पासवहितान् पास
रहितान्वा प्रसृजयप्रसृतान्मनुरदंष्ट्यानाह उत्सृष्टववा
मविनया नर्माथं गोकुले पासेर्हृदवात्सपासतवस्यवः ॥ १४२ ॥

चेचियस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत् ।
ततोऽर्द्धदण्डो भव्यानामज्ञानात्चेचियस्य तु ॥ १४३ ॥

चेचियचेति । चेचकर्वकसात्तपशून्प्रसृजयचे चचचाकाक्षं
वपनादौ वाऽपराधे सति चावतोराजभामस्य तेन क्षान्तिः कृता
वतिदन्ननुबद्धः सात् चेचिकाविदिते भृत्त्वानामुक्तापराध
चेचिकस्यैव दन्ननुबार्द्धदण्डः चेचप्रसृजयप्रसृजयेदमुक्तम् ॥ १४३ ॥

एतद्विधानमातिष्ठेद्दार्ढ्यैकः पृथिवीपतिः । स्वामि
नाञ्च पशूनाञ्च पाशानाञ्च व्यतिक्रमे ॥ १४४ ॥

एतदिति । स्वामिनां पाशानाञ्च एववापराधे पशू

नास्य ब्रह्मभक्षकस्य यधिक्रमे धर्मप्रधानोभूयतिरेतद्व्यूक्तं
कर्त्तव्यमनुतिष्ठेत् ॥ २४४ ॥

सीमाम्प्रतिसमुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः । ज्यैष्ठे
मासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥ २४५ ॥

सीमामिति । द्वयोर्ग्रामयोर्धर्मार्थादां प्रति विप्रतिपत्तावुत्प
न्नायां ज्यैष्ठे मासि सीमरवितापसंश्लिष्टकक्षत्वात् प्रकटीभूतेषु
सीमासिद्धेषु राजा सीमां निश्चिनुयात् ॥ २४५ ॥

सीमावृक्षांस कुर्वीत न्यग्रोधास्यत्यकिंशुकान् ।
शास्त्रासीन्शास्त्रतालांस शीरिषस्यैव पादपान् ॥ २४६ ॥

सीमावृक्षानिति । न्यग्रोधादीन्वृक्षान् शीरिषउदुम्बरा
दीन् चिरस्तावित्वासीमासिद्धभूतान् कुर्वीत ॥ २४६ ॥

गुल्मान्नेषूंस विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च ।
शरान् कुक्षकगुल्मांस तथा सीमा न नष्टति ॥ २४७ ॥

गुल्मानिति । गुल्मान् प्रकाशरहितान्नेषूंस प्रचुरकक्षक
लास्यकक्षकत्वादिभेदेन नामाप्रकाराः सीमावृक्षान्वल्लीर्जताः

स्योपनि सपिभोजनभूमागान् वरान् कुञ्जकमुखांश्च प्रचुरो
पभोजनेवाहरार्धं इवक् निर्दिष्टास्तीनाक्षिप्रभूतान् कुर्वीत ।
इवं कृते सीमा न मय्यति ॥ २४० ॥

तडागान्युदपातानि बाध्यः प्रसवस्थानि च ।
सीमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥ २४८ ॥

वक्ष्यमिति । तडागकूपदीर्घिकावसनिर्जममार्गदेवस्य
हाणि सीमास्थेषु सामद्वयसन्धिक्षानेषु कर्तव्यानि । एतेषु
सीमानिर्बन्धाश्च लोके विख्याप्य कृतेषूदकार्थिजना अपि भुति
परम्परया चिरकायेऽपि याचिषोभवन्ति ॥ २४८ ॥

उपस्थानानि चान्यानि सीमाचिह्नानि कारयेत् ।
सीमास्थाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययं ॥ २४९ ॥

उपस्थानमीत्यादि । सीमानिर्बन्धे सर्वदाऽस्मिन् लोके
ननुवाच्यं धनज्ञानं इहाऽभिहितव्यतिरिक्तानि नूतानि
वस्तुनाथानि सीमाचिह्नानि कारयेत् ॥ २४९ ॥

अश्वनोऽस्त्रीनि गोवासांशुषान्भक्षकपालिकाः ।
करीषमिष्टकाङ्गाराण्डर्करावासुकाशया ॥ २५० ॥

यानि चैवम्यकाराणि कासाङ्गुनिर्ममचयेन ।
तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ २५१ ॥

अयेति । यानीति । खूल प्रक्षरास्त्रिनोवाजतुषमस्यकपा
सिकाङ्गुव्यगोमचपकोटकाङ्गारवर्कराधिकता अन्यान्येष्वेवं
प्रक्षराणि कासाङ्गुनकार्यायाऽस्त्रिप्रभृतीनि यानि चिरकाञ्चे
वापि भूमिरात्मसात् न करोति तानि चामयोः सन्धिषु सीमायां
प्रक्षिप्य कुम्भेयेतानि सीमानेषु निधापयेदिति दृष्टव्यमिति
वचनात् खूलपाषाणव्यतिरिक्तानि कुम्भेषु कृत्वा प्रक्षयानि
भूमौ निक्षाय कारयेत् ॥ २५० ॥ ॥ २५१ ॥

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः । पर्व
भुत्वा च सततमुदकस्यागमेन च ॥ २५२ ॥

एतैरिति । विवदमानयोर्यामयोः प्रागुक्तैरेतैरुक्तलिङ्गै
राजा सीमामुक्थेत् वसतोः पुनरविच्छिन्नया भुत्वा सीमा
निर्बन्धेन तु त्रिपुरवादिक्था तस्याधिः सीमेति पर्वमुदकस्यात् ।
यामद्वयसन्धिस्त्रिणादिप्रवाहेषु च पारावारयामयोः सीमां
निश्चिनुयात् ॥ २५२ ॥

अदि संवत्सरस्य स्यात् सिद्धानामपि दर्शने । साक्षि
प्रत्यक्षस्य स्यात् सीमावादविनिर्णयः ॥ २५२ ॥

अहोति । अदि प्रत्यक्षप्रकारसिद्धान्तनेपि केनचित् प्रत्यक्ष
साक्षारतुषादिकुत्साहमी स्यान्नान्तरं नीत्ता निष्ठातामायं
सीमातदर्थस्योपधः य नष्टत्वादि बन्धेद्योषदि स्यात् तदा
साक्षिप्रमाणाएव सीमाविवादनिश्चयो भवेत् ॥ २५२ ॥

ग्रामीयककुलानाञ्च समर्थं सीम्नि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सीमसिद्धानि तयोस्तैव विवादितोः ॥ २५३ ॥

ग्रामीति । ग्रामिकजनसमूहानां ग्रामदक्षनिपुणयोर्वादि
प्रतिवादिवोश्च समर्थं सीमाविवक्षे सीमासिद्धान्तद्वेष्टेक्षिद्धानि
साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥ २५३ ॥

ते पृष्टास्तु यथाश्रूयुः समस्ताः सीम्नि निश्चयम् ।
निबन्धीयान्तथा सीमां सर्व्यास्तास्तैव नामतः ॥ २५४ ॥

ते इति । ते पृष्टाः साक्षिणः समस्तान् देशेन सीमाविवक्षे
येन प्रकारेण निश्चयं श्रूयुः तेन प्रकारेणाविष्कारार्थं पथे सीमां
लिखेत् तांश्च सर्व्यामेव साक्षिसीमानामविभान् लिखेत् ॥ २५४ ॥

यानि चैवमप्रकाराणि कासाङ्गनिर्णययोगेन ।
तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशयति कारयेत् ॥ २५१ ॥

अथेति । यातीति । खूल प्रकराणि मोवाकतुषमसकपा
सिकाङ्गमगोमयपकेष्टकाङ्गारवर्कराधिकता चन्यान्येष्वेवं
प्रकाराणि कासाङ्गनकार्पायाऽसिप्रभृतीनि यानि चिरकासे
नापि भूमिरात्मसात् न करोति तानि ग्रामयोः सन्धिषु सीमायां
प्रक्षिप्य कुक्षेभ्येतानि सीमान्तेषु निधापयेदिति वृद्धस्यति
वचनात् खूलपाषाणव्यतिरिक्तानि कुक्षेषु कृत्वा प्रक्षिप्यानि
भूमौ निक्षिप्य धारयेत् ॥ २५० ॥ ॥ २५१ ॥

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः । पर्व
भुज्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥ २५२ ॥

एतैरिति । विवदमानचार्यामयोः प्रागुक्तैरेतैर्लिङ्गैश्च
राजा सीमामुचयेत् वयतोः पुनरविच्छिन्नया भुज्या सीमा
निर्णयेन तु त्रिपुरादिकथा तस्याधिः सीमेति पर्वमुदकस्यात् ।
ग्रामद्वयसन्धिस्त्रय्यादिप्रवाहेषु च पारावारयामयोः सीमां
निश्चिनुयात् ॥ २५२ ॥

अदि संभवश्च स्यात् सिद्धानामपि दर्शने । साधि
प्रत्यक्षश्च स्यात् सीमावादविनिर्णयः ॥ २५२ ॥

अदीति । अदि प्रत्यक्षप्रकारसिद्धदर्शनेपि केचित् प्रत्यक्ष
आप्तारतुषादिकुत्साहमी स्यान्नामरं नीता निष्ठातामायं
सीमातदर्थोपोधः य नष्टत्वादि बन्धेष्टोपदि स्यात् तदा
साधिप्रमाद्यैव सीमाविवादमिच्छयो भवेत् ॥ २५२ ॥

ग्रामीयककुलानाञ्च समर्थं सीम्नि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सीमसिद्धानि तयोस्तैव विवादिनोः ॥ २५३ ॥

ग्रामीति । ग्रामिकजनसमूहानां ग्रामद्वयस्थानियुक्तचोर्वादि
प्रतिवादिबोध्य समर्थं सीमाविषये सीमासिद्धबन्धेष्टे सिद्धानि
साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥ २५३ ॥

ते पृष्टास्तु यथाश्रूयः समस्ताः सीम्नि निश्चयम् ।
निबन्धीयान्तथा सीमां सर्व्वास्तास्तैव नामतः ॥ २५४ ॥

ते इति । ते पृष्टाः साक्षिणः समस्तान् देशेन सीमाविषये
तेन प्रकारेण निश्चयं श्रूयुः तेन प्रकारेणाविष्कारार्थं पक्षे सीमां
स्थितेत् तांश्च सर्व्वाग्नेव साक्षिणो नामविभान् गच्छितेत् ॥ २५४ ॥

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वां सन्निधौ रक्तवाससः ।
सुकृतैः प्रापिताः सैःसैर्नयेयुस्तोसमञ्जसम् ॥ २५६ ॥

शिरोभिरिति । ते साक्षिण इति सामान्यश्रवणोप रक्तसम्बा-
ससः सीमां नयेयुरिति चाञ्चल्यवचनात् रक्तपुष्पमात्रा
लोहितवाससोमस्तके सञ्ज्ञाष्टानि गृहीत्वा यदस्माकं सुकृतम्
निष्कलं स्यादित्येवमात्मनीयैः सुकृतैः प्रापिताः सन्तः तां
सीमां यथाशक्ति निर्णयेयुः ॥ २५६ ॥

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः । विप-
रीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्दिशतन्दमम् ॥ २५७ ॥

यथोक्तेनेति । ते सत्यप्रधानाः साक्षिणः शास्त्रोक्तेन विधा-
नेन निर्णयन्तानिष्पापा भवन्ति अतथ्येन तु निश्चिन्तनः प्रत्येकं
पणव्रतदयन्दण्डाद्याभवेयुः ॥ २५७ ॥

साध्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः ।
सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥ २५८ ॥

साध्येति । यामदयसमन्त्रिणीमाविवादसाध्यभावेचतुर्दिशं
समन्तभवाः सामन्तास्तदासिनः चत्वारोग्रामाः साक्षिणैश्च
राजसमक्षं सीमानिर्णयं कुर्युः ॥ २५८ ॥

सामन्तानामभावे तु मौखानां सीम्नि साक्षिणाम् ।
इमानप्यनुबुद्धीत पुरुषान्वनगोचरान् ॥ २५८ ॥

सामन्तानामिति । साक्षिधर्मेष राजसमक्षं समन्तभव
सामवाहिनां मौखानां सामनिर्गोषकास्तादारभ्य पुरुष
क्षमेव तद्गामस्थानां सीमासाक्षिणामभावे इमानप्यनुबुद्धमाणा
अविहितवनचारिणः पुरुषान् पृच्छेत् ॥ २५८ ॥

व्याधाश्चाकुनिकान् गोपाङ्कैवर्त्ताभूखखानकान् ।
व्यासद्याहानुश्चवृत्तीमन्यास वनचारिणः ॥ २६० ॥

व्याधिति । सुभकान् पश्चिमधर्मीविनः गोपास्तान् मत्स्य
जीविनो मूलोत्पाटनजीविनः सर्पगार्हिणः त्रिस्रोश्चवृत्तीम
न्यास फलपुष्पेभ्यगार्धं वनव्यवहारिणः पृच्छेत् । एते हि ख
प्रयोजनार्थमेव गामेष सर्वदा वनं गच्छन्तः तद्गामसीमा
विज्ञाः भवन्ति ॥ २६० ॥

ते पृष्टास्तु यथाम्रूयुः सीमासन्धिषु खक्षणम् ।
तत्तथास्वापयेद्गामा धर्मेष गामयोर्द्वयोः ॥ २६१ ॥

ते पृष्टादिति । ते व्याधादयः पृष्टाः सीमारूपेषु सामवन्धिषु
येन प्रकारेण चिह्नं ब्रूयुः तेनैव प्रकारेण राजा ह्येषो
सीमयोः सीमा व्यवस्थापयेत् ॥ २६१ ॥

चेचकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च । सामन्ता
प्रत्ययो चेचः सीमासेतुविनिर्णयः ॥ २६२ ॥

चेचेति । एकस्मिन्पि चेचकूपतडागोद्यानगृहाणां सीमा
सेतुविवादे समन्तदेववाणिशाधिप्रमाणक एव मर्यादाचिह्न
निश्चयोविज्ञेयोन व्याधादिप्रमाणकः ॥ २६२ ॥

सामन्ताश्चेन्मुषाब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् । सर्वे
पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥ २६३ ॥

सामन्तेति । सीमाचिह्ननिमित्तं विवदमानानां मनुष्याणां
यदि समन्तदेववाणिशोमिथ्याब्रूयुस्तदा ते सर्वे प्रत्येकं
राज्ञा मध्यमसाहसन्दण्ड्यमीषाः एव स्यात्सामन्तरूपाणामूर्ध्वो
क्तदिशतो दमो ज्ञेयः ॥ २६३ ॥

गृहन्तडागमारामं चेचं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादद्यानाद्विशतो दमः ॥ २६४ ॥

गृहमिति । गृहन्तडागोद्यानचेचाणामन्यतमं मारयन्त्य
नादिभयकचनपूर्वमाक्रम्य हरणे पञ्च पण्यशतानि दण्ड्यमीषः
स्यात्सालभ्याणां हरतो दिशतो दमः ॥ २६४ ॥

सीमायामविपक्षायां स्वयं राजैव धर्ममिति ।
प्रदिग्नेद्रूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥ २६५ ॥

सीमेति । विपक्षाच्छाद्यभावे सीमायामविपक्षेणुमवस्थायां
राजैव धर्मज्ञः पक्षपातरहितो यामदयमध्यवर्तिनीं विवाद
विषयाभूमिं येषामेव यामवाचिनां उपकारातिवधा भवति
तद्वृत्तिरेकेव च महापनिर्वाहसीवामेव दद्यादिति ब्राह्मणव
त्ता ॥ २६५ ॥

एवोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये । अत
छङ्गं प्रवक्ष्यामि वाक्पादव्यविनिर्णयं ॥ २६६ ॥

एवदति । एवं सीमाविनिर्णये धर्मो निःशेषेव उक्तः अतछङ्गं
वाक्पादव्यं वक्ष्यामि । दृष्टपादव्यात् प्राक् वाक्पादव्यमहतेः
पूर्वमभिधानं अनुक्रममुत्थानु पादव्ये दृष्टवाचिणे इति दृष्ट
व्यद्व्याख्यारमात् दृष्टे पूर्वनिपातः ॥ २६६ ॥

अतम्याद्यवमाक्रुष्य क्षत्रियोदण्डमर्हति । वैश्यो
प्यर्द्धव्रतं दे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥ २६७ ॥

इतिविति । द्विवक्ष्यौ चोद्व्याख्येयव्यवस्थानुज्ञा क्षत्रियः
वधव्रतं दृष्टमर्हति एवं शार्ङ्गव्रतं दे वा व्रते क्षात्रवजोरवापे

यथा वैश्वः शूद्रोऽप्येवं ब्राह्मणाक्रोत्रे ताडनादिरूपं वधमर्हति
॥ २६७ ॥

पञ्चाशद्ब्राह्मणोदण्डः क्षत्रियस्याभिर्गंसने।
वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे दादशकोदमः ॥ २६८ ॥

पञ्चाशदिति । ब्राह्मणः क्षत्रियस्योक्तरूपाक्षेपे कृते पञ्चा-
शत्पदान् दण्डः वैश्ये शूद्रे च यथोक्ताक्रोत्रे कृते पञ्चविंशति
दादशपदाः क्रमेण ब्राह्मणस्य दण्डः स्यात् ॥ २६८ ॥

समवर्णे द्विजातीनां दादशैव व्यतिक्रमे । वादे
अवचनीयेषु तदेव द्विगुणम्भवेत् ॥ २६९ ॥

यमेति । द्विजातीनां समानजातिविषये यथोक्ताक्रोत्रे
कृते दादशपदो दण्डः अवचनीयेषु पुनराक्रोत्रवादेषु भाट्ट
भगिन्यासखीलरूपेषु तदेवेति नपुंसकनिर्देशात् शतं ब्राह्मण
माक्रुषेत्यादि यदुक्तं तदेव द्विगुणन्दण्डरूपम्भवेत् ॥ २६९ ॥

एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदञ्जघन्यप्रभवो हि सः ॥ २७० ॥

एकेति । शूद्रो द्विजातीन् पातकाभियोगिन्या वाचाक्रुष्य
जिह्वाच्छेदं लभेत् । यस्मादसौ पादाभ्यामिच्छात्प्राज्यातः
॥ २७० ॥

नामजातिग्रहणेषामभिद्रोहेष कुर्वतः । निः
चेष्टोऽयोमयः प्रकुर्व्यलक्षास्ते दमाकुलः ॥ २७१ ॥

नामेति । अभिद्रोहश्चाक्रोशः प्राज्ञादीनां ते त्वं वञ्च
दत्त प्राज्ञापापद इत्याक्रोशेन नामजातिग्रहणं कुर्वन्तो
लोहकीलोऽग्निना प्रदीप्तो दमाकुलो मुखेपु चेष्टयः ॥ २७१ ॥

धर्मोपदेशन्दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः । तप्त
मासेचयेनैवं वल्ले ओने च पार्थिवः ॥ २७२ ॥

धर्मेति । कथञ्चिद्वर्णसेवमवमन्मायं ते धर्मोनुष्ठेय इति
प्राज्ञवचनार्थकारादुपदिशतोऽस्य शूद्रस्य मुखे कर्षणोद्यमस्य
नैवं राजा प्रवेष्टयेत् ॥ २७२ ॥

मृतन्देगश्च जातिश्च कर्म शरीरमेव च । वित
येन मुवन् दर्पाहायः स्नाद्विश्रतन्दमम् ॥ २७३ ॥

मृतेति । समानजातिविवचनिदन्द्वाचवात् नतु शूद्रस्य
द्विजात्यापेविषयः । न त्वेति मृतस्य भवानेतद्देवजातो च
तवेवं जातिर्न तव शरीरसंस्कारमुपगमनादिकर्म कृतमि
त्यहहारेण भिक्षा मुवन् दिव्रतं दण्डं दाप्यः स्नात् । वितये
नेति प्रसत्यादिभ्योऽपयं ज्ञानमिति इतीया ॥ २७३ ॥

कार्णं वाप्यथवा स्वस्त्वमन्यं वापि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्योदण्डं कार्णापणावरं ॥ २७४ ॥

कारणमिति । एकाक्षिविक्रयं पादविक्रयं अन्यमपि वा
तथाविधं दस्ताद्यन्नविक्रयं यथ्येनापि कार्णादिब्रह्मेण ब्रुवन्
अत्यन्तास्यं तदा कार्णापणं दण्डं दाप्यः ॥ २७४ ॥

मातरम्यतरञ्जायां धातरन्तनयं गुरुम् । आचारा
रयञ्चतन्दाप्यः पन्थानञ्चाददङ्गुरोः ॥ २७५ ॥

मातेति । आचारितः चारितोऽभिपन्नइत्याभिधानिकाः
मातादीन् पातकादिनाऽभिपन्नं गुरोश्च पन्थानमत्यन्तं
व्रतं दण्डः अथ मातृभ्रातृभार्यादीनां गुरुषुपुत्रादिभिर्वाप्येन
दण्डस्यास्यं समाधेयं । मेधातिथिस्तु आचारवशेन
मित्युक्ता मातृपुत्रपित्रादीनाम्वरस्वरभेदेन कर्तुरयं दण्ड
विधिरिति व्याख्यातवान् ॥ २७५ ॥

ब्राह्मणश्चित्रियाभ्यान् दण्डः कार्यो विजानता ।
ब्राह्मणे सादसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेवमध्यमः ॥ २७६ ॥

ब्राह्मणेति । ब्राह्मणश्चित्रियाभ्याम्वरस्य तनीयाकोत्रे कृते
दण्डब्राह्मणेन राज्ञा दण्डः कार्यः । दण्डमेव विप्रेषेण

प्राज्ञश्चे चपिवाक्रोत्रिनि प्रथमसादयः कार्योप्राज्ञश्चाक्रोत्रिनि
पुनः चपिचे मध्यमसादयः ॥ २७६ ॥

विट्शूद्रयोरेवमेव स्रज्जातिम्यति तत्त्वतः । छेद्
वर्जं प्रथमनन्दपठसीति विनिस्रयः ॥ २७७ ॥

विदिति । वैश्यशूद्रयोरन्योन्यजातिं प्रति पतनीचाक्रोत्रे
प्राज्ञश्चपिचवत् वैश्ये शूद्राक्रोत्रिनि प्रथमसादयः शूद्रे वैश्य
क्रोत्रिनि मध्यमसादय इत्येवंरूपनन्दस्रजः प्रथमनं जिज्ञा
च्छेदरहितं चचावत्कर्तव्यमिति प्राज्ञनिश्चयः । एवञ्चैक
जातिर्दिवातीक्षिति प्रागुक्तजिज्ञाच्छेदो वैश्ये निवारितो
प्राज्ञश्चपिवाक्रोत्रविषय एवावतिष्ठते ॥ २७७ ॥

एव दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पादव्यस्य तत्त्वतः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपादव्यनिर्णयं ॥ २७८ ॥

एवदिति । हवोऽनन्तरातोवाक्पादव्यस्य चचावदस्य
विधिरतोऽनन्तरमाहनादेर्दण्डपादव्यस्य निर्णयं वक्ष्यामि
॥ २७८ ॥

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेष्टमन्यजः । हेत
व्यक्ततदेवास्त तन्मनोरनुशासनम् ॥ २७९ ॥

चेनेति । अन्यजः शूद्रोयेन केनचित्करचरणादिनाङ्गेन
याचाइच्छादिना व्यवहितेन वा दिवातिं प्रहरेत् तदेवाङ्ग
मस्तु हेतव्यमित्ययं मनोरुपदेवः मनुपहणमादरायं अस्ते
वोक्तरः प्रपञ्चः ॥ २७९ ॥

पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन् कोपात्यादच्छेदनमर्हति ॥ २८० ॥

पाणिमिति । प्रहर्तुम्याणि दण्डं वोद्यम्य पाणिच्छेदं समते
पादेन कोपात्प्रहरन् पादच्छेदं प्राप्नोति ॥ २८० ॥

सहासनमभिप्रेषुत्कटस्यापकटजः । कर्वा
कृताङ्गेनिर्व्यासः सिक्चं वास्यावकर्त्तयेत् ॥ २८१ ॥

सहेति । ब्राह्मणेन सहैकासनोपविष्टः शूद्रः कर्वा तप्तलोच
कृतचिह्नोद्देशान्निर्व्यासमीधः सिक्चं वाऽस्य, चचा न क्षियते तथा
क्षेदयेत् ॥ २८१ ॥

अवनिष्ठीवतोदर्पाद्वावोष्ठौ हृदयेक्षुपः । अव
मूचवतोमेघमवग्रहयतो गुदम् ॥ १८२ ॥

अवेति । दर्पेण चेन्नवा ग्राह्यमानपमानवतः शूद्रस्य
राजा वावोष्ठौ हृदयेत् मूचप्रक्षेपेण पमानवतोमेघं व्रह्मं
कुम्भितो गुदश्चः तेनावमानवतो दर्पाच्च प्रमादात् गुदं हृद
येत् ॥ १८२ ॥

केत्रेषु पृष्ठतो हस्तौ हृदयेदविचारवन् । पाद
वोर्हाडिकावाञ्च घ्रीवायां वृषणेषु च ॥ १८३ ॥

केत्रेति । दर्पादित्यनुवर्तते अहङ्कारेण केत्रेषु ग्राह्यं
पृष्ठतः शूद्रस्य पीडाऽस्य जाता न जातावेत्यविचारवन् हस्तौ
हृदयेत् पादयोः शङ्खौ घ्रीवायां वृषणे च हिंसार्थं पृष्ठतो
हस्तद्वयहृदमेव कुर्यात् ॥ १८३ ॥

त्वग्भेदकः शतन्द्रस्त्रोषोहितश्च च दर्शकः । मांस
भेत्ता तु पक्षिष्कान् प्रवाण्यस्वस्त्रिभेदकः ॥ १८४ ॥

त्वग्भेदेति । चर्ममाचम्येच्छमानजातिर्नतु शूद्रो ग्राह्यश्च
हस्तसाधवान् पञ्चतन्द्रस्त्रीयः तथा रज्ज्वाद्भोवि यच्च

व्रतमेव दण्डः मांसभेदी पक्षिष्कान् दाप्योऽस्त्रिभेदकस्तु देवा
निर्वाणः ॥ २८४ ॥

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगं यथा यथा । तथा
तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥ २८५ ॥

वनस्पतीनामिति । वृक्षाद्युद्भिदां सर्वेषां येन येन प्रकारेण उप
भोगः फलपुष्पपत्रादिना उत्तममध्यमाधमरूपोभवति तच्चा
तथा हिंसायामप्युत्तमसाहसादिर्दण्डोविधेय इति निश्चयः ।
तथाच विष्णुः । फलोपभोगद्रुमच्छेदोत्तमं साहसं पुष्पोपभोग
द्रुमच्छेदो मध्यमं वल्लीगुल्मवृक्षादेदी कार्षापणव्रतनृषकेत्येकं ।
कार्षापणञ्च पण एव मनुनाप्युक्तोवेदितव्यः ॥ २८५ ॥

मनुष्याणामप्यूनाञ्च दुःखाय प्रवृत्ते सति । यथा
यथा महदुःखन्दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥ २८६ ॥

मनुष्याणामित्यादि । मनुष्याणां अप्यूनामीडोत्यादिवार्ध
न्यहारे कृते सति यथा यथा पीडाधिक्यं तथा तथा दण्डमप्य
धिकं कुर्यात् एवञ्च मर्षस्यानादौ तन्मेदनादिषु कृतेषु तन्मे
दकः व्रतदण्डः इत्युक्तादप्यधिको दण्डो दुःखविशेषापेक्षया
कर्तव्यः ॥ २८६ ॥

अङ्गावपीडनाकाम्यं ब्रह्मोचितयोस्तथा ।
समुत्थानव्यवन्दायः सर्वदण्डमथापि वा ॥ २८७ ॥

अङ्गेति । अङ्गानां करचरणादीनां ब्रह्मोचितयोस्तथा पीडनायां यथा समुत्थानव्यवन्दायकासेन पूर्ववत्प्राप्तिरूपं समुत्थानव्यवन्दायं भवति तत्तथा कासेन पक्षोषधादिना चावान् व्यसोभवति तमसौ दापनीयः । अथ तं व्यवन्दितात्पादकोन दातुमिच्छति तदा चः समुत्थानव्यवन्दायः दण्डसमेनन्दस्य मेन राज्ञा दातव्यः ॥ २८७ ॥

द्रव्याणि हिंस्याद्यो वस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञो दद्याच्च तत्समं ॥ २८८ ॥

द्रव्याणीति । द्रव्याण्यनुकविशेषदृष्टानि कटकतावधटादीनि यो वस्य ज्ञानादज्ञानादा नात्रयेत्यस्य द्रव्याणामरादिना तुष्टिमुत्पादयेत् राज्ञश्च विनाशितद्रव्यसमन्दस्य दद्यात् ॥ २८८ ॥

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठसोष्टमयेषु च । मूल्या
मन्त्रगुणोदण्डः पुष्पमूषफलेषु च ॥ २८९ ॥

चर्मेति । चर्मचटितवरणादौ चर्मकाष्ठकृत्तिका निर्मितेषु च भाण्डेषु पुष्पमूषफलेषु परस्मिन् नाशितेषु तन्मूल्या

त्यक्षमुषो दण्डो राक्षो देवः क्षान्तिवस्य तद्विरुद्धादभौषैव
॥ २८८ ॥

यानस्य चैव यातुस्य यानस्वामिनएव च ।
दशातिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥ २८० ॥

यानस्येति । यानस्य रथादेः यातुः सारथ्यादेर्व्यानस्वामि
नस्य यस्य तस्यानन्तेषाञ्छिक्षणाद्यादीनि दशनिमित्तानि दण्ड
मतिक्रम्य वर्त्तन्ते एषु निमित्तेषु यस्तु प्राणिमारणे द्रव्यनाशे
च प्रकृते यानस्वाम्यादीनाम्हण्यो न भवतीति मन्वादवच्छाहुः
एतद्वनितिरिक्तनिमित्तेषु पुनर्दण्डोऽनुधीयते ॥ २८० ॥

हिक्षनास्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते ।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥ २८१ ॥
हेदने चैव यन्त्राणां योक्तरज्योस्तथैव च ।
आक्रन्देचाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥ २८२ ॥

हिक्षेति । हेदनइति । नासावाश्ववशाखं त्ररीरावधवत्सा
यत् । सा चेह वलीवर्हादिनासासम्बन्धिनी रज्युः हिक्षनास
रज्यौ वलीवर्हादिके भग्नयुगाख्यंकाष्ठे रथादौ भूमिवैषम्यादिना
तिरस्त्रीनं वा गते तथा चक्रान्तःप्रविष्टाचक्राहभङ्गे वन्त्यावा
स्यैववन्धनानाञ्छेदने योक्तास्य पशुपीवारज्यौ रज्योः प्रहरवत्

ईदमे चपयरापयरेत्युचैः प्रष्टे शारयादिना कृते च वानेन
प्राधिहिंवाद्रव्यविनाशयोः कृतयोः शारयादेर्दोषो नास्तीति
मनुराह ॥ २६१ ॥ २६२ ॥

वचापवर्तते युग्मं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु । तत्र
स्वामी भवेदृष्योधिंसायां द्विशतन्दमम् ॥ २६२ ॥

अथेति । अथ शारधेरकौ प्रस्थापानमन्वया प्रवर्तते तत्र
धिंसायामप्रचितवारं धिनिबोनात् स्वामी द्विशतं दण्डं दण्डः
जातु ॥ २६२ ॥

प्राजकस्येकवेदान्नः प्राजको दण्डमर्हति । युग्मस्था
प्राजकोऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतं ॥ २६४ ॥

प्राजक इति । यदि तु शारधिः कुत्रचः क्षान्तदा शारधिरे
वेत्तद्विशतं दण्डं वक्ष्यमाणं मनुष्यमारयद्व्यादिकन्द
कमर्हति न स्वामी च कुत्रचे तु तस्मिन् शारधिसामिबतिरिक्ता
च न्येपि क्षान्तादृष्टाच कुत्रच शारधिकक्षान्तारोहणान्नये प्रत्येकं
शतं शतं दण्ड्याः ॥ २६४ ॥

स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत्प्राणभृतस्तच्च दण्डो ऽविचारितः ॥ २८५ ॥

य चेदिति । सचेत्प्राजकः संमुखागतैः प्रचुरगवादिभिरथा
कारेण वा संरुद्धः स्वरथममग्नवधानात्प्रत्यक्षमर्पणाद्यमः
सङ्कटेऽपि स्वरथतुरगान् प्रेरयन् तुरगैरथेन वा रथावच
वैर्वा प्राणिनो व्यापादयति तत्राविचारितो दण्डः कर्तव्य इव
॥ २८५ ॥

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्क्लिष्टपन्नावेत् ।
प्राणभृत्यु महत्स्वर्द्धं गोगजोद्गरयादिषु ॥ २८६ ॥

रथसङ्कटापराधे कीदृशदत्त्याह मनुष्येति । तत्र मनुष्य
मारणे प्राजकस्याग्नवधानात् घामेन कृते व्रीहमेव चौर
दण्डोत्तमसाहसो भवेत् न तु मारणरूपः प्राणभृत्यु महत्स्वर्द्धं
मिति अवशात् । गोगजादिषु महत्सु प्राणिषु मारितेषु उत्तम
साहसस्यार्द्धमस्य व्रतपणो दण्डो भवेत् ॥ २८६ ॥

शुद्रकाणाम्पशूनान्तु क्षिप्सायां दिशतोदमः ।
पञ्चाशन्तु भवेद्दण्डः शूभेषु मृगपक्षिषु ॥ २८७ ॥

युक्तेति । शुद्रकाणां पशूनां जातितोविशेषापदिष्टेतराणां वच
चरादीनां वधसा च किमोरादीनां मारणे दिशतोदण्डः स्यात्

एतेषु स्वनेषु ददृश्वतादिव पथिव च इत्यर्धपथारवादिषु
वचिवु एतेषु पञ्चाग्रत्पथो दृष्टो भवेत् ॥ २८७ ॥

गर्हभाजाधिकानाम्नु दृष्टः स्वात्मश्चमासिकः ।
माषकस्तु भवेद्दृष्टः चश्रूकरनिपातने ॥ २८८ ॥

गर्हमेति । गर्हमहागैरुक्तानामनुसंधारणे पञ्चरूपमा
षकपरिमाणोदृष्टः स्वात् । नचात्र चैरस्यमाषग्रहं उत्तरो
त्तरव्युदृष्टानिधानात् शश्रूकरमारणे पुनरौषमाष
परिमाणो दृष्टः स्वात् ॥ २८८ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च श्रियो धाता च सोदरः ।
प्राप्तपराधास्ताथाः सूरज्या वेषुदत्तेन वा ॥ २८९ ॥

भार्येति । भार्यापुत्रादयः कृतापराधा रज्ज्वाति
जपुर्वैकुण्ठाकवा वा ताद्याभवेयुः श्रियार्थं ताडनविधानादत्र
दृष्टापवादः ॥ २८९ ॥

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन । अतो
न्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्वाद्यौरकिष्णियम् ॥ २९० ॥

पृष्ठतरति । रज्ज्वादिविरपि देहस्य पृष्ठदेशे ताडनीयाः
कस्तु विरपि उत्तमप्रकारवतिरेकीय प्रहरणे वाग्दण्डधनदण्ड
उपचौरदण्डं प्राप्नुयान् ॥ २९० ॥

एषो स्त्रिलेनाभिहितो दण्डपादव्यनिर्णयः । स्तेन
स्यातः प्रवक्ष्यामि विधिन्दण्डविनिर्णये ॥ ३०१ ॥

एष इति । एष दण्डपादव्य निर्णयो निःशेषोक्तः अत ऊर्ध्वं
चौरदण्डविनिर्णये विधानं वक्ष्यामि ॥ ३०१ ॥

परमं यत्नमातिष्ठेत् स्तेनानान्निग्रहे नृपः । स्तेना
नां निग्रहादस्य यशोराश्रयश्च वर्द्धते ॥ ३०२ ॥

परममिति । चौराणां निग्रमने राजा परममुत्कृष्टं यत्नं
कुर्यात् यस्याचौरनिग्रहाद्वायः स्यातिर्निग्रहवतश्च राज्ञं
च वृद्धिमेति ॥ ३०२ ॥

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततनृपः । सचं
हि वर्द्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥ ३०३ ॥

अभयस्येति । हि अवधारणे चौराणां नियमनेन यो नृपतिः
साधूनामभयं ददाति स एव पूज्यः सर्वेषां साक्षी भवति यत्नं
गवायनादिकृतुविशेषः यस्यात् यत्नमिव सचं तत्फलं
दानाचौरनिग्रहरूपमभयदक्षिणं सर्वदैव तस्य वृद्धिमेति
अव्यद्विषयं विवतकासीनं निवतदक्षिणस्य एतन्नु सर्वं
कासीनमभयदक्षिणस्येति अतिरेकावधारः ॥ ३०३ ॥

सर्वतो धर्मपञ्चागो राज्ञो भवति रक्षतः । अथ
कीदृषि पञ्चागो भवत्यस्य रक्षतः ॥ २०४ ॥

वर्ण्यतइति । प्रचारयतो राज्ञः वर्ण्यस्य भृतिदातुर्वर्षिणादे
भृत्यदातुश्च श्रोत्रिणादेः सकाशात् धर्मपञ्चागो भवति अर-
क्षतश्चाधर्मादपि सोकेन कृतात् पञ्चागः स्वात्तस्यायत्नतः
स्वैरनिपद्येव राजा रक्षयं कुर्यात् । न च भृतिक्रीतत्वात् राज्ञो
धर्मपञ्चागो न युक्तइति वाच्यम् । भृत्या धर्मपञ्चागेन च परि-
कषयस्य प्राप्त्वीयत्वात् ॥ २०४ ॥

यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति । तस्य पञ्चाग
भाषाया सम्यग्भवति रक्षणात् ॥ २०५ ॥

यदिति । यः कश्चिज्जपयामदानदेवतार्चादीनि करोति
तस्य राज्ञा सम्यक् पात्रनेन पञ्चागमप्राप्नोति ॥ २०५ ॥

रक्षन्वर्मेव भूतानि राजा वर्ध्यास्य घातयन् ।
यजतेऽहरदर्वयैः सदस्यग्रतदधिपैः ॥ २०६ ॥

रक्षयिति । भूतानि वर्ण्यासि सावराज्यमादीनि यथाप्राक्तं
दण्डप्रयत्नरूपेण धर्मेण रक्षन् वर्ध्यास्य खेनादीन् ताडयन्
प्राक्त्वं यजमेदधिपैर्वर्धयते तज्जन्तं पुत्रं प्राप्नोतीति भावः ।
॥ २०६ ॥

योऽरचन् बलिमादत्ते करं शुक्लञ्च पार्थिवः ।
प्रतिभागञ्च दण्डञ्च स सद्योनरकं व्रजेत् ॥ ३०७ ॥

योऽरचयति । यो राजा रक्षामकुर्वन् बलिधान्यादेः वज्रागादिकं करं ग्रामपुरवासिभ्यः प्रतिमासं भाद्रपौषादिमासनिबमेन वा याज्ञं शुक्लं खलजलपथादिना वणिज्याकारिभ्योनियतस्त्रात्रेषु द्रव्याऽनुसारेण याज्ञान्दानमिति प्रसिद्धं प्रतिभागंफलकुसुमभाकटकाद्युपायनत्यतिदिनयाज्ञं दण्डं व्यवहारादौ गृह्णाति च मृतः सन् सद्य एव नरकं याति ॥ ३०७ ॥

अरचितारं राजानं बलिषङ्गागहारिणम् । तमाहुः
सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥ ३०८ ॥

अरचितारमिति । यो राजा न रचति अथ च धान्यादि वज्रागादिकं बलिरूपं गृह्णाति तं सर्वलोकानां सकलपापहारिणं मन्वादयन्नाहुः ॥ ३०८ ॥

अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् । अर
चितारमन्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥ ३०९ ॥

अनपेक्षितमिति । संक्षितब्राह्ममर्यादं परलोकाभावदृष्टिनास्तिनमनुचितदृष्ट्यादिना धनयादिवं रचयितं करवत्त्वादेर्भचितारं राजानं नरकगामिनं जानीयात् ॥ ३०९ ॥

अधार्मिकमिभिर्न्यायैर्निगृहीयात् प्रयत्नतः ।
निरोधनेन बन्धेन विविधेन बधेन च ॥ ३१० ॥

अधार्मिकमिति । अधार्मिकस्यौरादिमपराधाविषया
विभिन्नपापैः प्रयत्नेन निवृत्तयेत् । तानाह । कारानारप्रवेष्ट
नेन विमर्शादिवन्धनेन तावन्मकरचरणादिच्छेदनादिनामा
प्रकारहिंसनेन ॥ ३१० ॥

निग्रहेष हि पापानां साधूनां संग्रहेष च ।
दिवातवरवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥ ३११ ॥

निग्रहेषेति । पापप्राप्तिनां निग्रहेष साधूनां संग्रहेष
दिवातवरव महावज्रादिभिः सर्वकाशं नृपतयः पवित्री
भवन्ति । तस्मादधार्मिकान् निगृहीयात् साधून्सानुगृहीयात्
॥ ३११ ॥

अन्तर्ध्वं प्रभुषा नित्यं क्षिपतां कार्त्तिक्या नृषाम् ।
वाचस्पृहातुरावाप्य दुर्व्यता क्षितमात्मनः ॥ ३१२ ॥

अन्तर्ध्वमिति । कार्त्तिक्यतामर्थिप्रत्यर्चिनां दुःखेनापेक्षितं
रक्षयतां तथा वाचस्पृहाधितानामाक्षिपतां वज्रमात्र
मास्त्रीयमुपकारमिच्छता प्रभुषा क्षमसीधम् ॥ ३१२ ॥

यः क्षिप्रो मर्षयत्वार्यैस्तेन स्वर्गे महीयते । ब्रह्मै
चय्यान्नक्षमते नरकगणेन गच्छति ॥ ११३ ॥

अःक्षिप्र इति । दुःखितैराक्षिप्तः सहते यः स तेन स्वर्गलोके
पूजां लभते प्रभुत्वदर्पाच्च सहते यः स तेन नरकं गच्छति
॥ ११३ ॥

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकोशेन धावता । आच
क्षाणेन तत् स्तेयमेवं कर्मास्त्रिंशाधि मां ॥ ११४ ॥

स्कन्धेनादाय मुषलं लघुडं वापि खादिरम् ।
शक्तिञ्चोभयतस्तीक्ष्णामायसन्दण्डमेव वा ॥ ११५ ॥

राजेति । स्कन्धेनेति । यद्यपि सुवर्णसौवर्णदिप्रदत्यादिना
प्राचक्षिप्तप्रकरणे वच्छति तथापि सुवर्णस्तेनं प्रति राज
दण्डरूपतामस्य दर्शयितुं दण्डप्रकरणे पाठः । ब्राह्मणसुवर्णस्य
चौरेण मुक्तकोशेन वेगाद्वच्छता मया ब्राह्मणसुवर्णमपहत
मिति स्तेयं स्त्रापयता मुषलास्त्रमायुधं खादिरमयं वा दण्ड
मुभयतस्तीक्ष्णं शक्तिं सोहमयं वा दण्डं स्कन्धे गृहीत्वा राज
समीपे गन्तव्यं ततो ब्राह्मणसुवर्णहार्यहमतोऽनेन मुषलादिना
मां व्यपादयेत्येवं राज्ञे वक्तव्यम् ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

प्राप्तमादा विमोचादा खेनः खेवादिमुच्यते । अग्रा
सित्वा तु तं रात्रा खेनप्राप्नोति किस्विषं ॥ २१६ ॥

प्राप्तमादिति । वस्तुमुपजादिप्रहारेण प्राप्तपरित्याजनामृतक
कल्पस्य जीवतोपि वा परित्यागात् स सौरसखात्पापात्मनु
च्यते । अतएव चाश्रयकल्पः । अतकल्पः प्रहारार्तो जीवस्यपि
विश्रुयतीति । तं पुनः खेनं कदादिभिरक्षता खेनस्य चत्पा
यनाद्रात्रा प्राप्नोति ॥ २१६ ॥

अन्नादे भूषहा मार्ष्टि यत्नौ भार्यापचारिणी ।
गुरौ शिष्यस्य चाप्यस्य खेनोराजनि किस्विषं ॥ २१७ ॥

अन्नाददति । ब्रह्महा वसुधामन्त्रि चोत्तमति तस्मिन्वै
खेवायं संश्रामयति भूषहाचमोक्तः पापव्यवतोत्तेतदच विव
क्षितं यत् ब्रह्मघ्नः पापव्यवति तथा भार्या अभिचारिणी गार
यतिं चममावे मर्त्तरे पापं संश्लेषयति शिष्यस्य गन्धाद्विकार्य
सकलव्यवत् पापं गुरौ वदमाने व्यवति चाप्यस्य विविमति
कावत् चावके चममावे पापं निःक्षिपति खेनस्य रात्र्युपेक्ष
मावे पापं वमययति तस्माद्ब्राह्म खेनोनिपद्येतः ॥ २१७ ॥

राजनिर्भूतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्माणाः स्वर्गमाप्नोति सक्तः सुकृतिर्नोयथा ॥ ३१८ ॥

राजेति । सुवर्णसेवादीनि पापानि कृत्वा पश्चाद्भगवति
विहितदण्डामनुष्ठाः प्रतिबन्धकदुरिताभावात् पूर्वार्थित
पुण्यवन्नेन बाधवः सुकृतकारिणश्च स्वर्गं गच्छन्ति एवञ्च
प्रायश्चित्तवद्दण्डाणि पापघनहेतुममुक्तम् ॥ ३१८ ॥

यस्तु रज्जुङ्घटं कूपाद्वरेक्ष्मिण्याश्च यः प्रपाम् । स
दण्डं प्राप्नुयान्माषन्तश्च तस्मिन्समाहरेत् ॥ ३१९ ॥

वक्ष्यति । कूपसमीपे रज्जुघटयोः जडोद्भवाश्च धृतयो
रज्जुङ्घटं वा घोरहेत् । चोबापावीचदानदृष्टविदारसेनैवैवै
माषन्तश्च प्राप्नुयात् अनिर्दिष्टान् घोरवैर्माषन्तश्च प्रकल्पये
दिति कात्यायनवचनात् । तच्च रज्ज्वादौ तस्मिन् कूपे समर्पयेत्
॥ ३१९ ॥

धान्यन्दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकान्नघः ।
शेषेऽप्येकादशगुणन्दाप्यस्तस्य च तद्धनं ॥ ३२० ॥

धान्यमिति । द्विपञ्चतन्त्रोद्योविंशतिद्रोणश्च कुम्भः दशसंख्ये
भ्यः कुम्भेभ्योऽधिकान्नान्नं हरतोवधः यच्च हर्तृक्षानि

मुच्यतापेक्षया तादृगाहृष्टेदमारणात्मकोशेषः श्रेष्ठे पुनरेक
 सादारभ्य दशकुलपर्वणाहरणे निष्कृतैकादशगुणं दण्डं
 दाप्यः सामिनस्यापहतं ॥ १२० ॥

तथा चरिममेयानां श्रतादभ्यधिके बधः । सुवर्ष
 रजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ॥ १२१ ॥

तथेति । यथा धान्ये बध उक्तस्तथा तुलापरिच्छेदानां
 सुवर्षरजतादीनामुत्कृष्टानाञ्च वाससाम्यङ्गादीनाम्यस्रता
 धिकेऽपहते बधः कर्त्तव्य इव विषयसमीकरणेन साधनं देवकासा
 पदार्थं प्रत्यसामिवातिगुणायैवसा परिहरणीयं एवमुत्तरापि
 शेषम् ॥ १२१ ॥

यस्याश्रतस्यभ्यधिके दशष्टेदममिष्यते । श्रेष्ठे त्वे
 कादशगुणं मूल्याहण्डमकल्पयेत् ॥ १२२ ॥

यथेति । पूर्वोक्तानाम्यस्याश्रतजडं श्रतं चावदपहारे कृते
 दशष्टेदमं मन्वादिभिरभिहितं । श्रेष्ठे पुनरेकपसादारभ्य
 यस्याश्रतस्यपर्वणापहारे अपहतधनादेकादशगुणदण्डं
 दाप्यः ॥ १२२ ॥

पुरुषाणां कुलीनामाश्रयाञ्च विशेषतः । मुख्या
 नाञ्चैव रत्नानां हरणे बधमर्हति ॥ १२३ ॥

पुरुषाणामिति । महाकुलजातानां मनुष्याणां विशेषेण स्त्रीणां

महाकुचप्रसूतानां मेघानाञ्च रत्नानां वज्रवैदूर्यादीनां
अपहारे बध्ममर्हति ॥ २२२ ॥

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च । काल
मासाश्च कार्य्यञ्च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥ २२४ ॥

मर्हति । महतामपशूनां हस्त्यश्वगोमहिषादीनान्तथां
खडादीनामस्त्राणां कल्याणघृतादेरौषधस्य दुर्भिक्षादिरूपं
कालं कार्य्यव्ययोजनं च सदसदिनियोगरूपं निरूप्य राजा
ताडनाद्वच्छेदनवधरूपदण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २२४ ॥

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु कूरिकायाश्च भेदने । पशूनां
हरणे चैव सद्यः कार्य्योऽर्द्धपादिकः ॥ २२५ ॥

गोव्यति । ब्राह्मणवन्मन्त्रिणीनाञ्च वामपहारे वन्ध्यायाश्च
गोवाहमार्थं नासाहेदने पशूनाञ्चापेडकानां दण्डश्च शस्त्राणां
गायथ्यानां हरणेऽनन्तरमेव द्विषार्द्धपादिकः कार्य्यः ॥ २२५ ॥

सूत्रकार्पासकिष्कानां गोमयस्य गुडस्य च । दध्नः
क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य दण्डस्य च ॥ २२६ ॥

वेणुवैदलभाण्डानां खवणानाम्तथैव च । मृक्ष
यानाञ्च हरणे मृदोभक्षण एव च ॥ २२७ ॥

मत्स्यानाम्यष्टिषाञ्चैव तैस्तस्य च घृतस्य च ।
 मांसस्य मधुमस्यैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥ १२८ ॥
 अन्येषाञ्चैवमादीनामद्यानामोदनस्य च । पक्का
 ज्ञानाञ्च सर्वेषां नमूल्याद्विगुणो दमः ॥ १२९ ॥

सूचेति । वेवुवेदसेति । मत्स्यानामिति । अन्येषामिति ।
 जर्वादिस्तस्य कार्पायिकस्य च क्विस्तस्य सुरावीजप्रत्यस्य
 स्रक्वेवुस्रनिर्मितवसाहरवभासादीनां च दन्त्यपशुस्य
 वक्षस्तमचर्षकद्रुमद्रादि अन्येषामप्येवंविधानामसारप्राचाराणां
 मनःत्रिषादीनां मद्यानां दादद्यानां पक्काज्ञानामोदनस्यतिरिक्ता
 नामपूपमोदकादीनाञ्च कार्पायादित्र्यहार्चानां यष्टिज्ञानाञ्च
 पक्षारेऽवहतप्रत्यनूल्याद्विगुणो दमः कार्यः ॥ १२९ ॥ १२७ ॥
 ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

पुष्पेषु हरितेषु धान्ये गुल्मवल्लीनमेषु च । अन्येष्व
 परिपूतेषु दण्डः स्वात्पञ्चकृष्णसः ॥ १३० ॥

पुष्पेष्विति । पुष्पेषु हरितेषु च सेचसे धान्ये गुल्मवल्लीनमेषु
 च परिपूतेषु जनपाकपुकाकेषु वक्ष्यमाणसोमे धान्यनिर्देशात्
 परिपक्ववयस्यवाच अन्येषु धान्येषु समर्षपुदवभारहाय्येषु
 हनेषु देवकासापेयवा सुवर्चस रीयस वा पञ्चकृष्णस
 परिमादो दण्डः स्वात् ॥ १३० ॥

परिपतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च । निरन्वये
शतन्दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतन्दमः ॥ ३३१ ॥

परीति । निष्पुलाकीकृतेषु धान्येषु शाकादिषु चापहतेषु
अन्वयोद्रव्यसामिनां सम्बन्धः येन सह कश्चिदपि सम्बन्धो नास्ति
एकयामवासादिः तत्र शतं दण्डः सान्वये तु पञ्चाशत्पणोदमः
खल्लेषु धान्येषु अर्धन्दण्डः तत्र हि परिपूयन्ते गृहस्थिते
श्वेकादत्र गुणोदण्डः प्रागुक्तः ॥ ३३१ ॥

स्यात्साहसन्वन्वयवत् प्रसभं कर्मा यत्कृतम् ।
निरन्वयमन्वेत् स्तेयं हत्वापङ्क्यते च यत् ॥ ३३२ ॥

आदिति । चङ्गान्वापहारादिकर्म्म द्रव्यसामिसमर्थं
वशात् शतं तस्याहं स्यात् सहोवसं तद्गवं वाह्यं अतएव स्तेय
दण्डो न कार्यः एतदर्थं स्तेयप्रकरणेऽप्युक्तं पाठः यत्पुनः सामिप
रोवापहतं तत् स्तेयं भवेत् अथ हत्वा अपङ्क्यते तदपि स्तेय
मेव ॥ ३३२ ॥

यस्त्वेतान्युपकृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः । तमा
यन्दण्डयेद्राजा यस्याग्निं चोरयेद्गृहात् ॥ ३३३ ॥

यस्त्वेतानीति । यः पुनरेतानि स्रवादिद्रव्याणि उपभोगार्थं
कृतसंस्काराणि मनुष्यचोरयेत् । यस्य चेताग्निं गृह्णाग्निं वा.

अग्निपुत्राचारं चेत्तं राजा प्रथमं बाहवन्द्ययेत् अग्निसामिनि
 स्वाधानोपचोदातयः । गोविन्दराजस्य सौमिकमयग्निं
 चौरचतोषं दृष्टवत्याह तदयुक्तम् अस्यापराधे गुरदस्य
 खान्वाय्यमात् ॥ १२१ ॥

येन येन यथाङ्गेन क्षेनोनृषु विचेष्टते । तत्तदेव
 हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ १२४ ॥

चेनेति । येन चेनाङ्गेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण सन्धि
 च्छेदादिना चौरमनुष्येषु विरुद्धं धनापहारादिकं चेष्टते
 तस्य तदेवाङ्गस्य निवारणाय राजा हरेदचेत् । तच्च धन
 साम्यत्कर्मक्षेनाकर्षापेक्षयाऽयमङ्गच्छेदः ॥ १२४ ॥

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः । नाह
 ण्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मो न तिष्ठति ॥ १२५ ॥

पितेति । पिताचार्यमिषध्वान्मातृपत्नीपुत्रपुरोहितानां
 मन्त्रात्स्वधर्मो बोधायतिष्ठते यः राज्ञोऽदृष्टमीषानास्ति अपितु
 दृष्टमीषश्च ॥ १२५ ॥

कार्षापणमवेहण्यो यन्मन्यः प्राकृतो जनः । तच्च
 राजा भवेहण्यः सुहृत्समिति धारणा ॥ १२६ ॥

कार्षेति । यन्मन्यराधे राजवतिरिक्तो जनः कार्षापणं दृष्ट
 मीषो भवेत्तस्मिन्पराधे राजा पञ्चदशवन्द्यमीषश्चति

योऽरचन् बलिमादत्ते करं शुक्लञ्च पार्थिवः ।
प्रतिभागञ्च दण्डञ्च स सद्योनरकं व्रजेत् ॥ ३०७ ॥

योऽरचमिति । यो राजा रक्षामकुर्वन् बलिं धान्यादेः वज्रा
गादिकं करं ग्रामपुरवादिभ्यः प्रतिमासं भाद्रपौषादिमासनिव
मेन वा याज्ञं शुक्लं स्थलजलपथादिना वणिज्याकारिभ्योनिव
तस्त्रासेषु द्रव्याऽनुसारेण याज्ञान्दानमिति प्रसिद्धं प्रतिभागंफल
कुसुमत्राकट्फाद्युपायनत्यतिदिनयाज्ञं दण्डं व्यवहारादौ
गृह्णाति स मृतः सन् सद्य एव नरकं याति ॥ ३०७ ॥

अरचितारं राजानं बलिषद्भागहारिणम् । तमाहुः
सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥ ३०८ ॥

अरचितारमिति । यो राजा न रचति अथ च धान्यादि
वज्रागादिकं बलिरूपं गृह्णाति तं सर्वलोकानां सकलपाप
हारिणं मन्वादयन्नाहुः ॥ ३०८ ॥

अनपेक्षितमर्थ्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् । अर
चितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥ ३०९ ॥

अनपेक्षितमिति । संक्षितश्रास्त्रमर्थ्यादं परलोकभावनद्वि
श्रास्त्रिनमनुषितदण्डादिना धनयादिषु रक्षय्यरहितं कर
वस्त्रादेर्भक्षितारं राजानं नरकगामिनं जानीयात् ॥ ३०९ ॥

अधार्मिकमिभिर्न्यायैर्निगृहीयात् प्रयत्नतः ।
निरोधनेन बन्धेन विविधेन बधेन च ॥ ११० ॥

अधार्मिकमिति । अधार्मिकस्योरादिमपराधापेक्षया
भिन्नरूपायैः प्रयत्नेन निबन्धयेत् । तानाह । कारानारप्रवेष्ट
नेन निमग्नदिवन्धनेन तावन्करचरणादिच्छेदनादिनामा
प्रकारधिवनेन ॥ ११० ॥

नियहेष हि पापानां साधूनां संयहेष च ।
दिवातवरवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥ १११ ॥

नियहेषेति । पापप्राप्तिनां नियहेष साधूनां संयहेष
दिवातवरव महाबद्धादिभिः सर्वकाशं नृपतयः पवित्री
भवन्ति । तस्मादधार्मिकान् निगृहीयात् साधून् नृगृहीयात्
॥ १११ ॥

अन्तर्गम्यं प्रभुषा मित्तं क्षिपतां कार्यिषां नृषाम् ।
वाकवृद्धातुरावाच्य कुर्वता क्षितमात्मनः ॥ ११२ ॥

अन्तर्गम्यमिति । कार्यवतामर्थिप्रत्यर्चिनां दुःखेनापेयोक्तिं
रचयतां तथा वाकवृद्धाधितानामाक्षिपतां वक्ष्यमाण
मास्तीवमुपकारमिच्छता प्रभुषा अमखीयम् ॥ ११२ ॥

यः क्षिप्रो मर्षयत्वार्यैस्तेन स्वर्गे महीयते । वस्त्रै
अय्यासक्षमते नरकस्तेन गच्छति ॥ ११३ ॥

यः क्षिप्र इति । दुःखितैराक्षिप्तः बहते यः यतेन स्वर्गलोके
पूजां क्षमते प्रभुत्वदर्पाच्च बहते यः यतेन नरकं गच्छति
॥ ११३ ॥

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता । चाच
चाणेन तत् स्तेयमेवं कर्मास्ति श्राधि मां ॥ ११४ ॥

स्कन्धेनादाय मुषसं लगुडं वापि खादिरम् ।
शक्तिञ्चोभयतस्तीक्ष्णामायसन्दण्डमेव वा ॥ ११५ ॥

राजेति । स्कन्धेनेति । यद्यपि सुवर्णसौवर्णदिप्रहत्यादिना
प्राचक्षिप्तप्रकरणे वक्ष्यति तथापि सुवर्णस्तेन प्रति राज
दण्डरूपतामस्य दर्शयितुं दण्डप्रकरणे पाठः । ब्राह्मणसुवर्णस्य
क्षौरेण मुक्तकेशेन वेगाद्वक्ष्यता मया ब्राह्मणसुवर्णमपहत
मिति स्तेयं व्यापयता मुषसास्त्रमायुधं खादिरमयं वा दण्ड
मुभयतस्तीक्ष्णं शक्तिं सोहमयं वा दण्डं स्कन्धे दृष्टीना राज
समीपे मन्त्रयं ततो ब्राह्मणसुवर्णस्यार्थमतोऽमेन मुषसादिना
मां व्यपादयेत्येवं राज्ञे वक्तव्यम् ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

प्राप्तमादा विमोक्षादा सोमः सोवादिमुच्यते । अत्रा
सित्वा तु तं राजा सोमस्याप्नोति किंश्चिपं ॥ ३१६ ॥

प्राप्तमादिति । यद्यन्वेषणादिप्रहारेण प्राप्तपरित्याजनामृतक
कल्पस्य जीवतीति वा परित्यागात् स पौरुषस्यात्यापात्ममु
च्यते । अतएव चाश्रवणः । अतकल्पः प्रहारार्तो जीवन्नपि
विद्यमान्यतीति । तं पुनः सोमं कदादिभिरहता सोमस्य चत्पा
पन्नाद्राजा प्राप्नोति ॥ ३१६ ॥

अत्रादे भूषदा मार्ष्टि पत्नौ भार्यापचारिणी ।
गुरौ त्रिव्यस राज्यस्य सोमोराजनि किंश्चिपं ॥ ३१७ ॥

अत्रादरति । ब्रह्मदा यदात्मनश्चि चोद्यमति तस्मिन्वै
स्यार्थं संक्रामयति भूषदाभोक्तुः पापमवतीत्येतदप विव
क्षितं नतु ब्रह्मज्ञः पापमवति तथा भार्या अभिचारिणी नार
यतिं चममाचेमर्त्तरि पापं संक्षेपयति त्रिव्यस ब्रह्माग्निकार्या
सकलचमनं पापं गुरौ ब्रह्माने मवति चाज्यस्य विधिमति
कल्पन् चाज्ये चममाचे पापं निःक्षिपति सोमस्य राजन्मुपेष्ट
माचे पापं वमययति तस्माद्राजा सोमोविद्यहीतवः ॥ ३१७ ॥

राजनिर्भूतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्माणाः स्वर्गमाप्नान्ति सन्तः सुकृतिर्नोयथा ॥ ११८ ॥

राजेति । सुवर्णसोपादीनि पापानि कृत्वा पञ्चाङ्गावभि
विहितदण्डामनुयाः प्रतिबन्धकदुरिताभावात् पूर्वोन्मिश्रित
पुण्यवशेन साधवः सुकृतकारिणश्च स्वर्गं गच्छन्ति एवञ्च
मायस्मिन्नावहण्डास्तु पापवशहेतुममुक्तम् ॥ ११८ ॥

यस्तु रज्जुघटं कूपाद्वरेद्भिन्नाच्च यः प्रपाम् । स
दण्डं प्राप्नुयान्मावन्तश्च तस्मिन्समाहरेत् ॥ ११९ ॥

यस्मिन्ति । कूपयन्तीये रज्जुघटयोः वसोद्वरणाच्च धृतवो
रज्जुघटं वा योहरेत् । योवापावीयदानयुहंविदारयेत्तत्रैवैवं
मावन्तश्च प्राप्नुयात् अनिर्दिष्टानु योवैवं मावन्तश्च प्रकल्पये
दिति कात्यायनवचनात् । तच्च रज्ज्वादि तस्मिन् कूपे समर्पयेत्
॥ ११९ ॥

धान्यन्दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकमन्वधः ।
शेषेऽप्येकादशगुणन्दाप्यस्तस्य च तद्वनं ॥ १२० ॥

धान्यमिति । द्विपञ्चतन्त्रोषोविंशतिद्रोणश्च कुम्भः दशसंख्ये
भ्यः कुम्भेभ्योऽधिकमन्वान् हरतोवधः यच्च हर्तृक्षानि

मुच्यन्तापेक्षया तादृगाह्वयेदमारसात्मकोऽश्वः श्रेष्ठे पुनरेक
 सादारभ्य दशकुलपर्वणाहरणे निष्ठुतैकादशगुणं दण्डं
 दायः सामिगस्यापहतं ॥ १२० ॥

तथा वरिममेयानां ग्रतादभ्यधिके वधः । सुवर्ष
 रजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ॥ १२१ ॥

तथेति । यथा धान्ये वध उक्तस्तथा तुलापरिच्छेदानां
 सुवर्षरजतादीनामुत्कृष्टानाञ्च वाससाम्पद्मादीनाम्यस्यता
 धिकेऽपहतं वधः कर्तव्य इव विषयसमीकरणेन च देवकाला
 पदार्थैश्च सामिगतिगुणायेषथा परिहरणीयं एवमुत्तराणि
 श्रेष्ठम् ॥ १२१ ॥

यश्चाग्रतस्त्वभ्यधिके दशह्वयेदममिष्यते । श्रेष्ठे त्वे
 कादशगुणं मूल्याहण्डम्यकल्पयेत् ॥ १२२ ॥

यथेति । पूर्वोक्तानाम्यश्चाग्रतश्चैवं ग्रतं चावदपहारे कृते
 दशह्वेदनं मन्वादिभिरभिहितं । श्रेष्ठे पुनरेकपक्षादारभ्य
 चक्षाग्रतस्त्वपर्वणापहारे चपहतधनादेकादशगुणदण्डं
 दायः ॥ १२२ ॥

पुरवाणां कुलीनामाश्वारोवाञ्च विशेषतः । मुख्या
 नांश्चैव रजानां हरणे वधमर्हति ॥ १२३ ॥

पुरवाणानिति । महाकुलजातानां मनुष्याणां विशेषेण क्षीणां

महाकुलप्रसूताणां भेदानाञ्च रत्नानां वज्रवैदूर्यादीनां
अपहारे वधमर्हति ॥ ३२३ ॥

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च । काल
मासाद्य कार्यञ्च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

मर्हेति । महतामपशूनां हस्त्यश्वगोमहिषादीनान्तयां
खट्वादीनामस्त्राणां कल्याणघृतादेरौषधस्य दुर्भिक्षादिरूपं
कालं कार्यसंयोजनं च सदसदिनियोगरूपं निरूप्य राजा
ताडनाद्वच्छेदनवधरूपन्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु कूरिकायाश्च भेदने । पशूनां
हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्द्धपादिकः ॥ ३२५ ॥

गोस्त्विति । ब्राह्मणसम्बन्धिनीनाम्नवामपहारे वन्ध्यायाश्च
गोर्वाहनाय नासाद्धेदने पशूनाञ्चाजैरुकाणां दण्डश्चस्त्राणां
गायथ्यानां हरणेऽनन्तरमेव द्विषार्द्धपादिकः कार्यः ॥ ३२५ ॥

सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च । दध्नः
क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य दण्डस्य च ॥ ३२६ ॥

वेणुवैदलभाण्डानां खवणानामथैव च । मृस्त
यानाञ्च हरणे मृदोभक्षणएव च ॥ ३२७ ॥

मत्स्यानाम्यधिकाश्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
 मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥ १२८ ॥
 अन्येषाञ्चैव मादीनामद्यानामोदनस्य च । पक्का
 ज्ञानाञ्च सर्वेषामन्यूष्याद्विगुणो दमः ॥ १२९ ॥

इति । वेष्टुवैदसेति । मत्स्यानामिति । अन्येषामिति ।
 ऊर्षादिष्वप्यस्य कार्पाविकस्य च क्रिसस्य सुरावीजद्रवस्य
 सूक्ष्मवेष्टुस्य निर्मितमसाहरणभासादीनां यदन्वत्यशुबन्ध
 वक्ष्यमन्येषाञ्चैव विगुणादि अन्येषामप्येवंविधानामसारप्रासाणां
 ममःत्रिसादीनां मद्यानां दादन्नानां पक्काज्ञानामोदनयतिरिक्ता
 नामपूपमोदकादीनाञ्च कार्पावादिद्रव्यार्धानाञ्च विगुणाद्या
 पक्षारेऽप्यहतद्रव्यनूष्याद्विगुणो दण्डः कार्यः ॥ १२६ ॥ १२७ ॥
 ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

पुष्पेषु हरितेषु धान्ये गुल्मवल्लीनमेषु च । अन्येष्व
 हरिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चगव्यस्य ॥ १३० ॥

पुष्पेति । पुष्पेषु हरितेषु च चेष्वेधान्ये गुल्मवल्लीनमेषु
 चपरिपूतेषु चमपाकपुष्पाकेषु वक्ष्यमाचक्षोके धान्यनिर्हेत्रात्
 हरिपवनस्य वाच अन्येषु धान्येषु वमर्षपुदवभारहार्थेषु
 हतेषु देवकाकाशयेषवा सुवर्षस्य रीपस्य वा पञ्चगव्यस्य
 परिमाणी दण्डः स्यात् ॥ १३० ॥

महाकुचप्रसूतानां मेढानाञ्च रत्नानां वज्रवैदूर्यादीनां
अपहारे बध्ममर्हति ॥ ३२३ ॥

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च । काल
मासाद्य कार्यञ्च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

मर्हेति । महतामशूनां हस्त्यश्वगोमहिषादीनान्तयां
खड्गादीनामस्त्राणां कल्याणघृतादेशौषधस्य दुर्भिक्षादिरूपं
कालं कार्यस्यधोमनं च सदसद्दिनियोगरूपं निरूप्य राजा
ताडनाद्वच्छेदनबध्मरूपदण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

गोषु ब्राह्मणसंस्थानेषु कूरिकायाश्च भेदने । पशूनां
हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्द्धपादिकः ॥ ३२५ ॥

गोष्विति । ब्राह्मणसमन्वितीनामश्वामपहारे बन्धायाश्च
गोर्वाहनाय नासाद्धेदने पशूनाञ्चावैडकानां दण्डभक्ष्याणां
मासार्थानां हरणेऽनन्तरमेव द्विषार्द्धपादिकः कार्यः ॥ ३२५ ॥

सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च । दध्नः
क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य दण्डस्य च ॥ ३२६ ॥

वेणुवैदलभाण्डानां खवणानामथैव च । मृस्त
यानाञ्च हरणे मृदोभक्षणएव च ॥ ३२७ ॥

मत्स्यानाम्यधिष्ठाश्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
 मांसस्य मधुमस्यैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥ १२८ ॥
 अन्येषाञ्चैवमादीनामद्यानामोदनस्य च । यक्षा
 ज्ञानाञ्च सर्वेषामन्यूष्याद्विगुणो दमः ॥ १२९ ॥

इत्येति । वेद्यवेदसेति । मत्स्यानामिति । अन्येषामिति ।
 अर्वादिष्वपि कार्याधिकस्य च किञ्चित् सुरावीजप्रवृत्तं
 स्रक्वेद्युक्तनिर्मितजलाहरणभासादीनां यदन्त्यशुभं
 वक्ष्यमवर्ष्यद्वृष्ट्यादि अन्येषामप्येवंविधानामधारप्राचाराणां
 मनःत्रिणादीनां मद्यानां दाद्वानां यक्षाज्ञानामोदनस्यतिरिक्ता
 नामपूषमोदकादीनाञ्च कार्यादिब्रह्मार्थानाञ्चविद्वानाञ्च
 यक्षारेऽवहतप्रवृत्तान्यूष्याद्विगुणो दमः कार्यः ॥ १२६ ॥ १२७ ॥
 ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

पुण्येषु हरिते धान्ये गुण्यवलीनमेषु च । अन्येषु
 हरिपूतेषु दण्डः स्वात्पञ्चकृष्यसः ॥ १३० ॥

पुण्येति । पुण्येषु हरिते च येन च धान्ये गुण्यवलीनमेषु
 च हरिपूतेषु जनपाशपुत्रादिषु वक्ष्यमाणेषु धान्यनिर्ज्ञातं
 हरिपूतमवर्ष्यत्वात् अन्येषु धान्येषु समर्षपुदवभारदार्येषु
 हतेषु देवकासासपेचना सुवर्षस्य रौप्यस्य वा पञ्चस्रस्य
 परिमाणा दण्डः स्यात् ॥ १२९ ॥

परिपतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च । निरन्वये
शतन्दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतन्दमः ॥ ३३१ ॥

परीति । निष्पुलाकीकृतेषु धान्येषु शाकादिषु चापहतेषु
अन्वयो द्रव्यसामिनां सम्बन्धः येन सह कस्यिदपि सम्बन्धो नास्ति
एकयामवासादिः तत्र शतं दण्डः सान्वये तु पञ्चाशत्पणोदमः
खल्लेषु धान्येषु अर्धन्दण्डः तत्र हि परिपूयनो गृहस्थिते
वेकादश गुणोदण्डः प्रागुक्तः ॥ ३३१ ॥

स्यात्साहसन्त्वन्वयवत् प्रसभं कर्मा यत्कृतम् ।
निरन्वयम्वयेत् स्तोत्रं हत्वापङ्कयते च यत् ॥ ३३२ ॥

आदिति । चङ्कान्वापहारादिकर्म्म द्रव्यसामिसमर्थं
वशात् इतं तस्याहं स्यात् स होवत्वं तद्गवं साहसं अतएव स्तोत्र
दण्डो न कार्यः एतदर्थं स्तोत्रप्रकरणेऽप्युपाठः यत्पुनः सामिष
रोऽप्यहं तत् स्तोत्रं भवेत् च च हत्वा अपङ्कयते तदपि स्तोत्र
मेव ॥ ३३२ ॥

यस्त्वेतान्युपकृप्तानि द्रव्याणि स्तोत्रयेन्नरः । तमा
यन्दण्डयेद्राजा यस्याग्निं चोरयेद्गृहात् ॥ ३३३ ॥

यस्त्वेतानीति । यः पुनरेतानि सूत्रादिद्रव्याणि उपभोगार्थं
कृतयस्त्वेतानि मनुष्यस्योरयेत् । यस्य चेताग्निं गृह्णाग्निं वा

अग्निपुष्टाचौरचेतं राजा प्रथमं बाहवन्मुखेत् अग्निसामिने
 आधानोपचोदातयः । गोविन्दराजस्य सौमिकमयग्निं
 चौरचेतोर्ध्वं दृष्ट्वा तदयुक्तम् अस्यापराधे गुरदस्य
 खान्वायनात् ॥ ३२२ ॥

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते । तत्तदेव
 हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ ३२४ ॥

चेनेति । येन येनाङ्गेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण सन्धि-
 ष्वेदादिना चौरान्मनुष्येषु निरुद्धं धनापहारादिकं चेष्टते
 तस्य तदेवाङ्गस्य निवारणाय राजा हेदयेत् । तत्र धन-
 खान्मुक्त्यर्थेनाकर्षापेक्षयाऽयमङ्गवेदः ॥ ३२४ ॥

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः । नाह-
 ण्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मो न तिष्ठति ॥ ३२५ ॥

पितेति । पिताचार्यमिषध्याहमाहपत्नीपुत्रपुरोहितानां
 मन्वात्स्वधर्मो योनावतिष्ठते स राज्ञोऽदृष्टवीथिनासि अपितु
 दृष्टवीथयः ॥ ३२५ ॥

कार्षापण्यवेहण्यो वचान्वः प्राहृतो जनः । तत्र
 राजा भवेहण्यः सप्तसमिति धारणा ॥ ३२६ ॥

कार्येति । वचापराधे राजव्यतिरिक्तो जनः कार्षापण्यं दृष्ट-
 वीथो भवेत्तस्मिन्पराधे राजा सप्तसप्तद्वन्द्ववीथरति

नियमः । स्तार्थदण्डम् अथ प्रवेष्टयेत् ब्राह्मणेभ्यो वा दद्यात् ।
ईशोदण्डस्य वरुण इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३२६ ॥

अष्टापाद्यन्तु शूद्रस्य स्तोत्रे भवति किंस्वियं । षोड-
शैव तु वैश्यस्य द्वाविंशत्स्वियस्य च ॥ ३२७ ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतम्भवेत् ।
द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः ॥ ३२८ ॥

अष्टेति । ब्राह्मणस्येति । तद्दोषगुणविद्धि यदिति सर्वत्र संब-
ध्यते यस्मिन् स्तोत्रे षोडशोक्तः स स्तोत्रगुणदोषश्च शूद्रस्याष्ट-
भिरापद्यते गुण्यते इति अष्टगुणः कर्त्तव्यः । षोडशगुणोऽगुण-
दोषश्च वैश्यस्य । द्वाविंशद्गुणस्याविश्वचित्स्य । चतुःषष्टि-
गुणोऽगुणदोषविदुषो ब्राह्मणस्य । शतगुणो वा । अष्टातित्रत्यधिक-
शतगुणो वा । गुणातित्रयापेक्षया ब्राह्मणस्यैव ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥

वानस्यत्यं मूलफलन्दार्वाग्न्यर्थन्तयैव च । तृणञ्च
गोभ्योग्रासार्थमस्त्येयं मनुरब्रवीत् ॥ ३२९ ॥

वनस्यत्यमिति । वीरद्वनस्यतोनामुप्याधि सवदाह-
रीत फलानि चापरिहृतानां इति गीतजयचम्पात् । अपरिहृत-

वानसत्त्वादीनां मूलफलं होमीयान्मर्त्यं च दाह गोपायार्थं च
व्रतनरकीयमर्थं मनुष्यं तस्मादिह न दण्डोपायार्थं

॥ ३३८ ॥

योऽदत्तादायिनोऽस्ताप्तिं सेतुं ब्राह्मणो धनं । याज
नाध्यापनेनापि यथास्तेनस्तथैव सः ॥ ३४० ॥

योऽदत्तेति । अदत्तादायिनश्चैरक्ष इत्यात् यो ब्राह्मणो
याजनाध्यापनप्रतिपदैरपि परकीयधनं ज्ञात्वा लभुमिच्छेत्
चैरक्षचैरक्षोऽन्नेनः अतः स इव दण्डः ॥ ३४० ॥

द्विजोऽध्वगः क्षीयवृत्तिर्दायिषू दे च मूलके । आद
दानः परचेनात्र दण्डं दत्तुमर्हति ॥ ३४१ ॥

द्विज इति । द्विजातिः पण्डितः क्षीयपात्रेणः दायिषुदस्यो दे च
मूलके परकीयचेनादृष्टं दण्डदानयोग्यो भवति ॥ ३४१ ॥

असन्धितानां संधाता सन्धितानाञ्च मोक्षकः ।
दासाश्चरयवर्त्ता च प्राप्तः स्थाप्यैरक्षिस्त्रिषं ॥ ३४२ ॥

असन्धिति । असन्धितानामथादीनान्परकीयानां चोदयेत्
सन्धिता बन्धानां मनुष्यादौ मोक्षयिता यो वा दासाश्चरयाप
हारी च चैरक्षं प्राप्नुयात् स गुह्यव्यपराधानुसारेण माद
क्यं चैरक्षेन यथावत्पहाररूपो भोज्यः ॥ ३४२ ॥

अनेन विधिना राजा कुर्व्याणः स्तेननिग्रहं ।
यत्रोऽस्मिन् प्राप्तुयाद्वोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखं ॥ २४२ ॥

अनेनेति । अनेनोक्तविधानेन राजा चौरनिवमनं कुर्व्याणः
इह लोके स्थातिस्वरलोके चोत्कृष्टसुखप्राप्नुयात् ॥ २४२ ॥

ऐन्द्रं स्नानमभिप्रेसुर्यशश्चाक्षयमव्ययम् । नोपेक्षेत
क्षयमपि राजा साहसिकञ्जरम् ॥ २४४ ॥

ऐन्द्रमिति । सर्व्वाधिपत्यक्षणं पदं स्थातिं चाविनाशिकी
मनपक्षवाद्वातित्रयेण प्राप्तुमिच्छन् राजा वक्षेन गृहदाहधन
यह्नकारिणं मनुष्यं क्षयमपि नोपेक्षेत ॥ २४४ ॥

वाग्दुष्टात्तस्कराश्चैव दण्डेनैव च हिंसतः । साह-
सस्य नरः कर्त्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥ २४५ ॥

वागिति । वाक्पादव्यक्तचौराश्च दण्डपादव्यकारिणश्च
मनुष्यात्साहसकमनुष्योऽतित्रयेण पापकारी बोद्धव्यः ॥ २४५ ॥

साहसे वर्त्तमानस्तु यो मर्षयति पार्थिवः । स
विनाशं व्रजत्यागु विद्वेषश्चाधिगच्छति ॥ २४६ ॥

साहसरति । यो राजा साहसे प्रवर्त्तमानं क्षमते स पाप-
कृतानुपेक्षया दधर्षबुद्ध्या विनश्यति अपक्रियमाचराद्वतया
अनविद्वेषश्च गच्छति ॥ २४६ ॥

न मित्रकारणाद्राजा विपुलादा धनागमात् ।
समुत्पृजेत्याहसिकान्सर्वभूतभयावहान् ॥ ३४७ ॥

नमिचेति । मित्रवाक्येन वज्रधनप्राप्ता वा सर्वभूतभय
जनकान् साहसिकान् राजा न त्यजेत् ॥ ३४७ ॥

ब्रह्मं दिजातिभिर्ग्राह्यं धर्मोऽयत्रोपबध्यते । दिजा
तीनाञ्च वर्णानां विश्वे कायकारिते ॥ ३४८ ॥

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणामाञ्च सङ्गरे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्मोऽत्र दुष्यति ॥ ३४९ ॥

ब्रह्ममिति । आत्मन इति । ब्राह्मणादिभिस्त्रिभिर्वर्णैः
ब्रह्मणा ब्रह्मं ब्रह्मैतत्वं ब्रह्मिन् कासे वर्णानामात्मनि ब्रह्म साह
चकारादिभिर्धर्मैः कर्तुं न दोषते तथा चैवर्षिकानामराज
केषु राज्ञेषु परचक्रांममनादिकाद्यजमाने स्त्रीधर्मरादौ प्राप्ते ।
तथात्मारचार्यं दक्षिणाधनमवाप्यहारनिमित्ते च ध्यामे
स्त्रीब्राह्मणपरचार्यं च धर्मवृद्धेनागन्वमतिक्रम्य परान् विंशन्
न दोषमानी भवति परमारवेष्ट्य च साहसदण्डो न कार्यः
॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा वज्रश्रुतम् ।
आततायिनमायानं हन्यादेवाविचारयन् ॥ ३५० ॥

गुरुं वेति । गुरुबालवृद्धवज्रश्रुतब्राह्मणानामन्यतमं बधो
द्यतमागच्छन्तं विद्यावृत्तादिभिरुत्कृष्टं पञ्चायनादिभिरपि
स्त्रिंशत्तरणाग्रतौ निर्विचारं हन्यात् अतएव उच्यते । वृद्धीत
ब्रह्ममाततायिनं हत्वा न दोषः । कात्यायनस्य भृगुब्रह्मो
ल्लेखेन मनुस्योकमेव व्यक्तं व्याख्यातवान् । आततायिनि
चोत्कृष्टे तपःस्नाध्यायजपमतः । बधस्तत्र तु नैव स्नात्पापे
हीने बधो भृगुः । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ
च धर्म्येण व्रतं न दुष्यतीति पूर्वस्नायमनुवादः । गुर्व्यादिक
मपि हन्यात् किमुतान्यमपीति व्याचष्टाते ॥ ३५० ॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं
वाप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥ ३५१ ॥

नाततेति । जन यमस्यं रक्षसि वा बधोद्यतस्य मारणे हन्तुर्न
कश्चिदपि अधर्मदृष्टः प्रायश्चित्ताख्यो दोषो वा भवति ब्रह्माह
नृगतोमन्युः क्रोधाभिमाविकी देवता हन्यमानयतं क्रोधं
निवर्त्तयति । साहस्ये चापराधगौरवापेक्षया मारणादुच्छेदव
धनयहवाद्योदृष्टाः कार्य्याः ॥ ३५१ ॥

परदारमिमर्षेषु प्रवृत्तास्तृणपीयतिः । उद्वेज
नकरैर्दंष्ट्रैश्चिञ्चयित्वा प्रवासयेत् ॥ ३५२ ॥

इदानीं स्त्रीसंग्रहमाह परदारेति । परदारसंयोगेषु
प्रवृत्तान् मनुष्यगणानुद्वेजनकरैर्दंष्ट्रैर्नासैः कर्तनादिभिरह
यित्वा रात्रौ देवाग्निः पारयेत् ॥ ३५२ ॥

तस्ममुत्थौ हि लोकस्य जायते वर्षसङ्करः । येन
मूषहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥ ३५३ ॥

तदिति । यस्मात् परदारमिगमनात्संभूतो वर्षस्य सङ्करः
जनयते तेन वर्षसङ्करेण विशृङ्खल्यतीकयजमानाभावात्
चतौ प्राणाऽऽतिः यस्मादित्यमुपनिषत्तत्त्वज्ञाभावे यति
रुद्धास्त्रयमसूत्रविनाशधर्मोऽवगच्छाच्च यज्यते ॥ ३५३ ॥

परस्य पत्न्या पुरुषः सम्प्राप्तो योजयन् रक्षः । पूर्वं
माचारितो दौषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसं ॥ ३५४ ॥

वरस्तेति । तत्स्त्रीप्रार्थनादिदौषैः पूर्वमुत्पन्नमित्रापः
पुरुषश्चित्तकारयतिरेकेण परभार्यया सह यस्यापहं
सुर्वन् प्रथमसाहसं यस्यापुत्रात् ॥ ३५४ ॥

वस्त्वनाचारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् । न
दोषम्याप्नुयात्किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥ ३५५ ॥

यस्त्विति । यः पुनः पूर्वन्तस्त्रीप्रार्थनाभिशापरहितः
केनचित् कारणेन जनसमक्षमभिभाषणं कुर्यान्न स पुनर्द
ण्डालादिदोषम्याप्नुयात् यस्माच्च कश्चित्तस्यापराधोस्ति ॥ ३५५ ॥

परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीनां वापि सम्भेदे संसंग्रहणमाप्नुयात् ॥ ३५६ ॥

परेति । तीर्थारण्यवनादिकं निर्ज्जनदेशोपसङ्गपार्थं वः
पुरुषः परस्त्रियमुदकावतरणमार्गेऽरण्ये ग्रामादहिर्गुल्मा
जताकीर्षे निर्ज्जने देशे वने वज्रवृक्षवन्तते नदीनां सङ्गमे पूर्वं
मनाचारितोपि कारणादपि सम्भाषेत् स संग्रहणं दण्डं सहस्र
पञ्चवक्ष्यमाणमाप्नुयात् । सम्यगृह्यते ज्ञायते चेन परस्त्री
सम्भोगाभिजायदति संग्रहणम् ॥ ३५६ ॥

उपचारक्रिया केलिः स्पर्शाभ्युषणवाससा । सह
खट्वासनञ्चैव सर्व्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

उपचारेति । समगन्धानुलेपनप्रेषणाद्युपचारकरणं केलिः
परीक्षायाकिङ्कनादिः अलङ्कारवस्त्राणां स्पर्शनमेकखट्वासन
मित्येतस्मै संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

स्त्रियं सृष्टेर्ददेन्ने यः सृष्टोवा मर्षयेत्तया ।
परस्परस्नानमते सर्वं संघर्षं स्मृतम् ॥ १५८ ॥

स्त्रियमिति । यः सृष्टुमनुचिते स्नानवचनादिदेन्ने स्त्रियं
सृष्टेत्तया वा दृष्ट्यादिके सृष्टः समते तदाऽन्योन्याङ्गीकरण
रूपं सर्वं संघर्षं मत्वादिभिः स्मृतम् ॥ १५८ ॥

अत्रास्त्रयः संघर्षे प्राणानन्दण्डमर्हति । चतु
र्वीमपि वर्णानान्दारारक्ष्यतमाः सदा ॥ १५९ ॥

अत्रास्त्रय इति । अत्रास्त्रयोऽत्र भूद्रः दसभूवस्तात् । आस्त्र
स्नानमिच्छन्नामुत्तमं संघर्षे प्राणानन्दण्डम्याप्नोति चतुर्वी
मपि आस्त्रवादीनां वर्णानान्धनपुत्रादीनामप्यादिति ज्ञेय
दाराः वर्जदा रक्षणीयाः तेन प्रसङ्गमिदमर्थं उक्तुमुपसंहरण
इति वर्जवर्जैर्भार्या रक्षणीयाः ॥ १५९ ॥

मिशुकावन्दिनसैव दीक्षिताः कारवस्तयाः । सन्ना
यं सह स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥ १६० ॥

मिच्छति । मिश्रामीविनः स्तुतिपाठकाः चक्षार्थं कृतदीक्षकाः
स्वकारादयश्च मिश्रादिस्त्र्यकार्थं गृहिस्त्रीभिः सह संभाव
यमिवारिताः कुर्युः । एवमेवा संघर्षमात्रः ॥ १६० ॥

न सञ्भाषाम्परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् । निषि
द्धोभाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमश्नति ॥ २६१ ॥

न सञ्भाषामिति । स्त्रामिना निषिद्धः स्त्रीभिः सञ्भाषणञ्च
कुर्व्यात्प्रतिषिद्धः संभाषणमाचरेन् राज्ञः षोडशमापात्नञ्च
सुवर्णदण्डयोग्योभवति ॥ २६१ ॥

नैष चारणदारेषु विधिर्ज्ञात्तोपजीविषु । सञ्च
यन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥ २६२ ॥

नैष इति । परस्त्रियं यो भिवदेदित्यादि सञ्भाषणनिषेध
विधिर्नटगायनादिदारेषु नास्ति तस्या भार्यापुत्रः स्वकातनु
रित्युक्तत्वात् भार्यैवात्मा अनया उपजीवन्ति धनसाभाव
तस्याभारं च मन्ये ये तेषु नटादिव्यतिरिक्तेष्वपि ये दारास्ते
अप्येवं निषेधविधिर्नास्ति च सञ्चारणा आत्मोपजीविनश्च पर
पुरुषानानीच तेः सभार्याः संक्षेपयन्ते स्ववमागतांश्च परपु
रान् प्रच्छन्नाभूत्वा स्वाज्ञानं विभावयन्तोऽप्यवहारयन्ति ॥ २६२ ॥

किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात्सञ्भाषां ताभिराचरेत् ।
प्रीत्यास्तु चैकभक्तास्तु रश्ः प्रव्रजितास्तु च ॥ २६३ ॥

किञ्चिदिति । निर्वर्जनदेवे चारणात्मोपजीविस्त्रीभिः
संभाषणं कुर्वन् सत्यन्दण्डक्षेत्रं राज्ञा दाप्यः तावामपि

परदारमात् तस्य दासीभिरवदद्वाभिर्यौद्वादिमल्लकारिणी
भिरु वधार्थां सुवर्गं किञ्चिद्व्यभारं दास्यः सात् ॥ २६२ ॥

योऽकामान्दूषयेत्कन्यां स सद्योवधमर्हति । सका
मान्दूषयंस्तुल्यो न वधस्याभुवाक्षरः ॥ २६४ ॥

योऽकामामिति । वस्तुज्जातिरनिच्छन्तीं कन्याङ्गच्छति
स तद्व्यवहारेण ब्राह्मणेनरोक्षिङ्गच्छेदनादिकं वधमर्हति
दृष्टन्तीं पुनर्नच्छन् वधार्होमनुज्योन भवति ॥ २६४ ॥

कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टञ्च किञ्चिदपि दापयेत् ।
अथन्यं सेवमानान्त्वं संयतां वासयेद्भुजे ॥ २६५ ॥

कन्यामिति । कन्यां सद्योमार्घ्यमुत्कृष्टजातिपुरुषं सेवमानां
सत्यमपि द्रष्टुं न दापयेत् होनजातिभ्युनः सेवमानां वज्रा
दापयेत् चावस्था निवृत्तकामा सात् ॥ २६५ ॥

उत्तमां सेवमानान्त्वं अथन्योवधमर्हति । मुकुन्द
स्यान्नेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥ २६६ ॥

उत्तमामिति । होनजातिरुत्कृष्टजातीयां कन्यामिच्छन्ती

अभिच्छन्तीं वा गच्छन् आत्ययेषयाऽङ्गच्छेदममारणात्मकं
 बधमर्हति समानजातीया पुनरिच्छन्तीं गच्छन् यदि पिता
 मन्यते तदा पितुः शुक्लानुरूपमर्थं दद्याच्च दण्डः सा च
 कन्या तेनैव वोढव्या ॥ २६६ ॥

अभिषद्या तु यः कन्यां कुर्याद्दुर्पेण मानवः। तस्याशु
 कर्त्ये अकुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥ २६७ ॥

अभीति । योमनुष्यः प्रषद्या बलात्कारेण समानजातीयां
 गमनवर्ज्यमद्वारेणाङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाशयेत्तस्य त्रीण
 मेवाङ्गुलिदण्डच्छेदः कर्तव्यः षट् पण्यतानि चार्थं दण्डः
 स्यात् ॥ २६७ ॥

सकामान्दूषयंस्तुल्योनाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
 द्विशतन्तु दमं दाप्यः प्रसंगविनिवृत्तये ॥ २६८ ॥

सकामामिति । समानजातिरिच्छन्तीं कन्यामङ्गुलिप्रक्षेप
 मात्रेण नाशयेत्तस्य त्रीणमेवाङ्गुलिच्छेदमाप्नोति किन्त्वऽतिप्रसक्तिनिवार
 णाय द्विशतन्दण्डदाप्यः ॥ २६८ ॥

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतोदमः ।
 शुक्लश्च द्विगुणन्दद्याच्छिफासैवाप्नुयाद्दण्डः ॥ २६९ ॥

कन्यैवेति । या कन्यैवापरांकन्यामङ्गुलिप्रक्षेपेण नाशयेत् तस्या

दित्रतोदण्डः सात्कन्याशुक्लश्च दिगुर्ध्वं कन्यापितुर्दद्यात् मिषा
प्रहारांश्च दत्तं प्राप्नुयात् ॥ २६८ ॥

या तु कन्याम्रकुर्यात् स्त्री सा सद्योमौल्यमर्हति ।
अङ्गुल्योरेव च च्छेदङ्गुरेणोदहनमया ॥ २७० ॥

यामिति । या पुनः स्त्री कन्या अङ्गुलिप्रक्षेपेण नात्रयेत्या
तत्त्वसादेव त्रिरोमुखं च नुबन्धापेक्षयाङ्गुल्योरेव च्छेदनं
मर्हन्मेष च रात्रमार्गे वहनमर्हति ॥ २७० ॥

मर्त्तारं सङ्गयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता । तां
शभिः सादयेद्राजा संस्थाने वज्रसंस्थिते ॥ २७१ ॥

मर्त्तारमिति । या स्त्री प्रवक्ष्यधनिकपिपादिवात्त्ववर्षेण
वैश्वर्ष्यादिनुषदपेक्ष वा पतिं पुद्गलान्करोपनमनाङ्गयेत् ।
तां राजा वज्रवनाकोर्षे देवे शभिर्भक्षयेत् ॥ २७१ ॥

पुमांसन्दाहयेत्पापं शयने तप्तचायसे । अभ्या
दध्यक्ष काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥ २७२ ॥

पुमांसमिति । अवन्तरोक्तं कारणापकारित्वं पुद्गलमयो
वक्ष्यधने प्रवक्षिते राजा दाहयेत्तत्र शयने वक्ष्यधातिनः
काष्ठानि निःशिषेयुः चावत्पापकारी दग्धः स्यात् ॥ २७२ ॥

संवत्सराभिग्रस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणोदमः। ब्राह्मया
सह संवासे चाष्टाख्या तावदेव तु ॥ १७३ ॥

संवत्सरेति । परस्त्रीगमनेन दुष्टस्य पुंसोऽदक्षितस्य
पुनः संवत्सरातिक्रमेतस्यामेवाभिग्रस्तस्य पूर्वदष्टाद्विगुणोदमः
कार्यः । तथा ब्राह्मजायागमने षोडशः परिकल्पितः
चाष्टाख्यासह निर्देष्टात् चाष्टास्त्रीगमनरूपः तथा चाष्टास्त्री
गमने षोडशः सहस्रत्वन्यवस्थितिमिति संवत्सरे लतीते यदि
तामेव ब्राह्मजायान्तामेव चाष्टास्त्रीं पुनर्गच्छति तदा द्विगुणः
कर्तव्यः । एतच्च पूर्वस्यैवोदाहरणद्वयं ब्राह्मजायागमनेषु
चाष्टास्त्रीगमनदष्टप्रदर्शनार्थं सर्वस्यैव तु पूर्वाभिग्रस्तदक्षि
तस्य संवत्सरातिक्रमे पुनस्यामेव गच्छतः पूर्वदष्टाद्विगुणो
दक्षो ऽद्वयः ॥ १७३ ॥

शूद्रो गुप्तागुप्तं वा द्वैजातं वर्षमावसन् । अगुप्तागुप्तं
सर्वस्यैव गुप्तं सर्वेषु दीयते ॥ १७४ ॥

शूद्र इति । मर्षादिभिरक्षितामरक्षिता वा क्षिप्तातिक्षिप्तं
यदि शूद्रो गच्छेत्तदाऽरक्षिता रक्षारक्षिताङ्गच्छन् सिद्धसर्वं
स्वाभ्यां विधेयमीदः अथाङ्गविभेदाच्च यद्येपि आर्यस्य भिन्नगते

सिद्धोद्धारः सर्वस्यहरणं मुक्तां चैदधोऽधिकरतिनीतमवचना
सिंमच्छेदः । रचिताम् गच्छन् प्ररीरधवहीनः कर्त्तव्यः ॥ २०४ ॥

वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्संवत्सरनिरीधतः ।
सहस्रं चनियो दण्डो मौख्यं मूत्रेण चार्हति ॥ २०५ ॥

वैश्यरति । वैश्यस्य मुक्तप्राज्ञधीनमने संवत्सरवत्सवादनन्तरं
सर्वस्वपक्षरूपोदण्डः कार्यः । चचिचानमने तु वैश्यस्य चचि
कामिति वक्ष्यति । चचिचोमुक्ता प्राज्ञधीनमने सहस्रदण्ड
वीर्यः । हरमूत्रेण चास्य मूत्रं कर्त्तव्यम् ॥ २०५ ॥

प्राज्ञधीं यद्यमुक्ताम् गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ । वैश्य
म्यश्चरतं कुर्यात्चचिवन्तु सहस्रिषं ॥ २०६ ॥

प्राज्ञधीमिति । चरचितां तु प्राज्ञधीं यदि वैश्यचचिचा
कृष्यतः तदा वैश्यं पक्षत्रतदण्डवत् कुर्यात् । चचिचं पुनः
सहस्रदण्डोक्तं । वैश्यी चाचम्यश्चरतदण्डः मूत्राधमादिना
निर्जुष्यमानिमाचोवधीविप्राज्ञधीनमन्विषयः तदितरप्राज्ञधी
मय मे तु वैश्यस्यापि सहस्रदण्डवत् ॥ २०६ ॥

उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह विभुतौ
शूद्रवदृष्टौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥ ३७७ ॥

उभाविति । तावेवोभावपि चचिषवैश्वौ ब्राह्मण्यारचितया
सह कृतमैथुनौ शूद्रवत् सर्व्वेष्वहीयते गुप्तं इति दृष्टौ । यदा
कटेन आवेष्ट दग्धव्यौ तत्र वैश्वं सोहितदर्भैः चचिषं ब्रह्म
पचैर्वावेष्ट्यदति वज्रिष्ठोक्तोविशेषोद्याह्यः पूर्वं सहस्रं चचियो
दण्डो वैश्वः सर्व्वस्वमित्युक्तत्वादयम्याणान्तिकदण्डो गुप्त
वद्ब्राह्मणीममनविषयोबोद्धव्यः ॥ ३७७ ॥

सहस्रम्राह्मणो दण्डो गुप्तां विप्रां बलाद्भजन् ।
शतानि पञ्च दण्डाः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥ ३७८ ॥

सहस्रमिति । रचितां विप्रां ब्राह्मणो बलानोपगच्छन्सहस्रं
दण्डाः स्यात् । इच्छन्त्या पुनः सहस्रमैथुने पञ्चशतानि दण्डानि
योमवेत् ॥ ३७८ ॥

मौल्यम्याणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते । इत
रेषान्तु वर्णानान्दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥ ३७९ ॥

मौल्यमिति । ब्राह्मणस्य बधदण्डस्थाने त्रिरोमुखम
न्दसः प्राक्केषीपदिश्यते चचिषादीनामुनरक्तेन चातेन
दण्डो भवति ॥ ३७९ ॥

न आतु ब्राह्मणं चत्वार्यस्रपापेभ्यपि स्थितम् ।
राज्ञादेनं बहिःकुर्व्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥ ३८० ॥

नृणां निष्ठादि । ब्राह्मणं चत्वार्यपापकारिणमपि कदापि स
चत्वार्य । अपितु चत्वार्यपापमक्षतप्ररोरं राज्ञा निर्व्यासयेत्
॥ ३८० ॥

न ब्राह्मणवधाम्भूयानधर्मो विद्यते भुवि । तस्मा
दस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् ॥ ३८१ ॥

न ब्राह्मणेति । ब्राह्मणवधान्महान्पृथिव्यामधर्मो नास्ति
तस्माद्दामा चत्वार्यपापकारिणो ब्राह्मणस्य मनसापि वधश्चिन्त
येत् ॥ ३८१ ॥

वैश्वसेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ।
यो ब्राह्मणस्यामगुप्तायान्तावुभौ दण्डमर्हतः ॥ ३८२ ॥

वैश्वसेति । रक्षितां क्षत्रियां यदि वैश्या गच्छेत्क्षत्रियो वा
यदि रक्षितां वैश्यां तदा तयोर्ब्राह्मणस्यामगुप्तायाङ्गमने यौ
दण्डावुभौ वैश्वं पञ्चव्रतद्वर्ज्यात् क्षत्रियन्तु बह्विधमिति
हावेव तौ दण्डौ वैश्वक्षत्रिययोर्भवतः अथ च वैश्यास्य रक्षित
क्षत्रियममने पञ्चव्रतरूपो दण्डो लघुत्वात् गुह्यवदेव
विगुह्यवातिमात्रोपधीविचक्षिणाः । शूद्राभ्यामादिमम

विषयोबोद्धव्यः चचिषस्य रचितवैश्यायां ज्ञानतियुक्तस्य
सहस्रदशः ॥ १८२ ॥

सहस्रब्राह्मणोदण्डायोगुप्ते तु ते व्रजन् ।
शूद्रायां चचियविशोः साहसोवै भवेद्दशः ॥ १८३ ॥

सहस्रमित्यादि । चचिया वैश्ये रचिते ब्राह्मणोव्रजसहस्र
दशं दापनीयः शूद्रायां रचितायां चचिवैश्यवोर्ममने
सहस्रमेव दशः स्यात् ॥ १८३ ॥

चचियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतदशमः । मूचे
मौण्डमिच्छेत्तु चचियोदण्डमेव वा ॥ १८४ ॥

चचियेति । अरचितचचियागमने वैश्यस्य पञ्चशतानि
दशः स्यात् । चचिषस्य तरचितचचियागमने गर्दभमूचे
मुखनं पञ्चशतरूपं वा दशमाप्नुयात् ॥ १८४ ॥

अगुप्ते चचियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणोव्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्डाः स्यात्सहस्रं त्वन्यजक्षियं ॥ १८५ ॥

अगुप्ते इति । अरचितां चचियां वैश्यां शूद्रां वा ब्राह्मणो
गच्छन् पञ्च शतानि दण्डाः स्यात् अतो भवोऽन्यजः यस्यादधमो
नास्ति चास्यादादिसस्य क्षियं गच्छसहस्रदण्डाः ॥ १८५ ॥

वस्य खेजः पुरे नास्ति नान्यखीगो न दुष्टवाक् । न
साहसिकदण्डग्नौ स राजा शक्रलोकभाक् ॥ ३८६ ॥

वस्येति । वस्य राज्ञोराज्ञे चौरः परदारगामी पदववादी
दुष्टदाहादिवाच्यकारी दण्डपादव्यकर्ता च नास्ति स राजा
• शक्रपुरं याति ॥ ३८६ ॥

इतेषाम्निग्रहोराज्ञः पञ्चानां विषये स्वके । साक्षा
ज्यह्यस्यजात्येषु लोके चैव वशस्कारः ॥ ३८७ ॥

इतेषामिति । इतेषां सेनादीनामप्यज्ञानां खराज्ञे नियतः
वमानवातीयेषु रावसु मध्ये राज्ञः वाचाज्यह्यत् इह लोके च
वशस्कारो भवति ॥ ३८७ ॥

अस्मिन् वस्यजेद्याज्यो वाज्यं चर्त्तित्वजेद्यदि । शतं
कर्मस्यदुष्टश्च तयोर्दण्डः शतं शतं ॥ ३८८ ॥

अस्मिन्निति । योवाज्यः अस्मिन् कर्मानुष्ठानवमर्षे चति
पातकादिदोषरहितं अस्मिन् वाज्यमदुष्टं त्यजति तयोः
शतं शतं दण्डः कार्य्यइति दण्डप्रवृत्तादिदमुक्तम् ॥ ३८८ ॥

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्यागमर्हति । त्यज
अपतितानेतावाद्या दण्डः शतानि षट् ॥ ३८९ ॥

च मातेति । मातृपित्रमार्थापुत्राः स्वात्तं पोषणमनुपवा

यकरणात्मकं नार्हति तस्मादेतान् पातकादिदोषरहितान्
परित्यजन् एकैकपरित्यागे राज्ञा षट् प्रतानि दत्त्वाः ॥ ३८८ ॥

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः । न
विभूयानृपो धर्माच्चिकीर्षन् हितमात्मनः ॥ ३८९ ॥

आश्रमेऽस्त्विति । द्विजातीनां गार्हस्थ्याद्याश्रमविषये कार्ये
अयं ब्राह्मणैर्नाथं ब्राह्मणैर्हति परस्परश्चातविवादानां
राजा स्त्रीयहितच्चिकीर्षुरयं ब्राह्मणैर्हति सहसाविशेषेण न
ब्रूयात् ॥ ३८९ ॥

यथार्हमेतानभ्यर्थ्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्म्मं प्रतिपादयेत् ॥ ३९० ॥

यथार्हमिति । यथाहर्म्मं पूजामर्हति तन्मया पूजयित्वा
अन्यैर्ब्राह्मणैस्सह प्रथमम्प्रीत्या अपगतकोपं कृत्वा ततश्चा
यः स्वधर्म्मः तं बोधयेत् ॥ ३९० ॥

प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिदिजे ।
अर्हावभोजयन् विप्रो दण्डमर्हति माषकं ॥ ३९१ ॥

प्रातीति । निरकारगृहवासी प्रातिवेश्यः तदकारगृहवासी
अनुवेश्यः वस्त्रिभुस्ये विंशतिरन्त्ये ब्राह्मणानीष्यन्ते तच्च प्राति
वेश्यानुवेश्यौ प्रातिवेश्यब्राह्मणातिक्रमकारी चेति विष्णुवचनात्

ब्राह्मणो भोजनार्थं भोजयन् ब्राह्मणं उत्तरं चैरसादिपह
सादिह रौप्यमायन् द्रुमर्हति ॥ ३८२ ॥

ओषिधः ओषिधं साधुभूतिकृत्स्नमेव भोजयन् । तदन्नं
दिगुणं दाप्यो हिरण्यमैव मायकं ॥ ३८३ ॥

ओषिध इति । विद्याचारवान् तथाविधमेव गुणवान् विभव
कार्येषु विवाहादिषु प्रकृतत्वात् प्रातिवेश्यानुवेश्यावेवाभोजनं
सद्व्यमभोजिताय दिगुणं दाप्यो हिरण्यमायकश्च राज्ञः ।
॥ ३८२ ॥

अन्धोऽजः पीठसर्पी सप्तत्या स्त्रविरस्य यः । ओषि
धेषु पशुभ्यं न दाप्याः केनचित्करम् ॥ ३८४ ॥

अन्ध इति । अन्धोऽवधिरः पशुः बभूवुर्बभूवतिवर्षः सप्तत्येति
प्रकृत्यादिभ्योऽप्यर्थानामिति इतीया । ओषिधेषु धनधान्य
पशूणादिभ्योऽप्यकारकहते केनचिदपि क्षीयत्येवेत्यादि राज्ञा
सकाङ्क्षकरं न दापनीयाः ॥ ३८४ ॥

ओचिर्य व्याधितार्त्ता च वासवद्वारकिञ्चनम् ।
महाकुलीनमार्यञ्च राजा संपूजयेत्सदा ॥ ३८५ ॥

ओचिर्यमिति । विद्याकारवत्तं ब्राह्मणं रोगिणं पुत्रत्रियो
गादिदुःखितं वासवद्वारकिञ्चनमहाकुलप्रसूतोदारचरितान्
राजा दानमानहितकरणैः संपूजयेत्सदा ॥ ३८५ ॥

ब्राह्मणीफलके श्लाघे नेनिज्यात्रेजकः जनैः । न च
वासांसि वासेभिर्निर्धरेन्न च वासयेत् ॥ ३८६ ॥

ब्राह्मणीति । ब्राह्मणादिवृक्षसम्बन्धिफलके अपरद्वये रजकः
जनैः जनैर्वासांसि प्रचालयेत् न च परकीयैर्वस्त्रैरन्वयस्याधि
नयेत् न चान्यवासांसि अन्यपरिधानार्थं दद्यात् यद्येवं कुर्यात्त
दास्ये दण्डः स्यात् ॥ ३८६ ॥

तन्नुवाचो दशपञ्चदद्यादेकपञ्चाधिकम् । अतो
न्यथावर्त्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥ ३८७ ॥

तन्नुवाचरति । तन्नुवाचो वस्त्रनिर्माचार्थं दशपञ्चादि वस्त्रं
गृहीत्वा पितृभक्ताद्यनुप्रवेशादेकादशपञ्चं वस्त्रं दद्याच्चदि

ततोऽप्यन्यथास्तदा द्वादश पञ्चान् राज्ञा दत्तः क्षात्रिणश्च
तुष्टिः कर्त्तव्येन ॥ ३८७ ॥

शुक्लस्वामिषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः । कुर्य
रथं यथापण्यन्ततो विंशं नृपो हरेत् ॥ ३८८ ॥

• शुक्लेति । स्वस्ववस्तुपचयवद्वर्द्धभोरानपाक्षोभागः शुक्लं
तस्य स्वस्वामिषु वै कुशलाः तथा सर्वपण्यानीं चाराचरज्ञाः
तेपक्षेभ्यः यमर्थं मूल्यमनुकूलं कुर्युः ततोऽप्यभधनादिंश्चतिभागं
राजा हृषीकात् ॥ ३८८ ॥

राज्यः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिपिड्डानि यानि च ।
तानि निर्हरतो लोभात्सर्व्वहारं हरेन्नृपः ॥ ३८९ ॥

राज्यदति । राज्यः सम्बन्धितया चानि विवेचयन्त्यादि प्रख्या
तानि राज्योपयोगिनि चक्षुषादीनि तद्देशोद्भवानि तथाचानि
च प्रतिपिड्डानि यथा कुर्निचे क्षात्र्यदेशान्तरं क मेवमिति तानि
लोभाद्देशान्तरं यचतीत्यर्थः सर्व्वहरणं राजा कुर्यात्
॥ ३८९ ॥

शुक्लस्थानम्परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी । मिच्छा
वादी च संस्थाने दाप्योऽष्टगुणमत्वर्यं ॥ ४०० ॥

शुक्लमिति । शुक्लमोषणाय उत्पद्येन गच्छति अकाले
रात्र्यादौ वा क्रयविक्रयं करोति शुक्लखण्डनार्थं विक्रेयद्रव्यस्य
वा अस्यां संस्थां वक्ति राजर्हेयमपक्षपितमष्टगुणदण्डरूप
तथा दाप्यः ॥ ४०० ॥

आगमं निर्गमं स्थानन्तथा वृद्धिचयावुभौ । विचार्य
सर्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ ॥ ४०१ ॥

आगममिति । किञ्चित्तदूरादागतमिति देशान्तरीयद्रव्य
आगमं किञ्चदूरं नीयतइति स्वदेशोद्भवस्य निर्गमं किञ्चित्काष्ठं
स्थितं किञ्चभूखं समतइति स्थानं तथा किञ्चित् वृद्धिरथ तथा
कर्त्तृकाराणां भक्ताच्छादनादिना किञ्चानुपचयइत्येवं विचार्य
यथा वणिजां क्रेतूणां च पीडा न भवति तथा सर्वपण्यानां
क्रयविक्रये कारयेत् ॥ ४०१ ॥

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेय वा गते । कुर्वीत
चैषामत्यक्षमर्चसंस्थापनश्रुपः ॥ ४०२ ॥

पञ्चरात्रइति । आगमनिर्गमोपयोगादेः पञ्चानाम

विद्यतत्वात् । अक्षिरार्धाद्यान्मक्षराचे पक्षराचे मते क्षिर
 प्राचार्धाद्यान्मक्षरे मते वक्षिजामर्धविदात्म्यत्वं नृपतिरात्र
 पुरवैर्ध्ववशां कुर्व्यात् ॥ ४०२ ॥

तुल्यमानं प्रतीमानं सर्व्वञ्च स्यात्सुखक्षितम् ।
 षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

तुल्येति । तुल्यमानं सुवर्णादीनामरिच्छेदार्थं यत् क्रियते
 प्रतीमानं प्रक्षाल्योपादितस्यैव स्निग्धपितं यथा स्यात् षट्सु
 षट्सु मासेषु मतेषु पुनश्चस्यैव यथापुरवैर्नृपतिः परीक्षयेत्
 ॥ ४०३ ॥

यद्यं वान्तरे दाप्यमौख्योऽर्द्धपणन्तरे । पादस्य
 श्लुष्य बोधिष्य पादार्द्धं रिक्तकः पुमान् ॥ ४०४ ॥

यद्यमिति । भास्वपूर्वादि वानानीति वक्ष्यति तेन रिक्त
 कण्ठादिवानं तरविषये यद्यन्दाप्यं एवं पुरववाक्ष्यमारोर्द्धं
 यद्यन्तरपक्ष्यन्दाप्यः यद्रुष्य मवादिः यद्यचतुर्धभागं भाररहि
 तोमयुष्यः यथा ह्यममानन्दापनोचः ॥ ४०४ ॥

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्थन्दाप्यानि सारतः ।
रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित्युमासश्चापरिच्छदाः ॥ ४०५ ॥

भाण्डेति । पण्डित्यपूर्णाणि ब्रकटादीनि द्रव्यगतोत्कर्षापे
क्षया आतरं दाप्यानि द्रव्यरहितानि च गोपीकण्डोलादीनि
यत्किञ्चित्सर्वतार्थन्दाप्यानि अपरिच्छदादरिद्राद्युक्तपदा
रूढानापेक्षया यत्किञ्चिदापनीयाः ॥ ४०५ ॥

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालमनरोभवेत् । नदी
तीरेषु तद्विद्यात्ममुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥ ४०६ ॥

दीर्घेति । पूर्वं पारावारतरणार्थमुक्तं इदानीं नदीमार्गेषु
दूराध्वनि गमये प्रवसवेगस्त्रिदशकगद्यादिदेशघीमवर्षादि
काक्षापेक्षया तरमूखं कल्पनीयं एतच्च नदीतीरेषु बोद्धव्यं
समुद्रे तु वाताधीनयोतगमनत्वात् स्वाधस्तत्वाभावे तरपथ्य
विशेषज्ञापकं नदीवर्षाजनादिव नास्ति अतस्तत्पथितमेव
तरपथ्यं याच्यम् ॥ ४०६ ॥

गर्भिणी तु दिमासादिस्तथा प्रव्रजितौमुनिः । ब्राह्म
णालिंगिनश्चैव नदाप्यास्तारिकन्तरे ॥ ४०७ ॥

गर्भिणीति । संजातगर्भा स्त्री मयदद्यादूर्ध्वं तथा प्रव्रजितौ
भिषुर्मुनिर्वानप्रसोत्राह्मणाश्च लिंगिनो ब्राह्मणारिचः तरमूखं
तरे न दाप्याः ॥ ४०७ ॥

कञ्चनसि क्तिष्णिहाशानां निशीर्ष्येतापराधतः ।
तद्वागैरेव दातव्यं समागत्य स्तनोशतः ॥ ४०८ ॥

यथावीति । मौषाकृष्टानां चत्किञ्चिन्नाविकापराधेन नष्टं
द्रव्यं तन्नाविकैरेव निशित्वा यथाभागमदातव्यम् ॥ ४०८ ॥

एष मौषाविनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः । दाशा
पराधतस्तोये दैविके नास्ति नियदः ॥ ४०९ ॥

एव नाविति । नाविकापराधात् यदुदके नष्टं तन्नाविकैरेव
दातव्यमिति पूर्वोक्तमनूदितं दैविके नास्ति नियदिति विधातुं
मौषाविनामेव व्यवहारस्य निर्णयकतः देवोपजातवात्यादिना
मौषादेन धनादिनामे नाविकानां न दण्डः ॥ ४०९ ॥

वाचिष्यं कारयेदेष्यं कुशीदं क्षपिमेव च । पशूनां
रक्षयश्चैव दास्यं शूद्रं दिजम्भनाम् ॥ ४१० ॥

वाचिष्यमिति । वाचिष्यकुशीदक्षपिपशुरक्षयानि वैश्यं
कारयेत् शूद्रश्च राजा दिजम्भतीनां दास्यं कारयेत् । चक्षुर्वाचौ
वैश्यशूद्रौ राजादण्ड्यावित्येवमर्थोऽपि निरोपदेवः ॥ ४१० ॥

चचिष्यश्चैव वैश्यश्च ब्राह्मणोऽनुत्तिकर्षितौ । विभू
याहानृश्रीक्षेत्रेण स्वानि कर्माणि कारयन् ॥ ४११ ॥

चचिष्यमित्यादि । ब्राह्मणः चचिष्यवैश्यौ मृत्यभावेन पीडितौ

करव्या सामि कर्माणि रचयन्त्यादीनि कारवन् साका-
 ष्चादनादिना पेषयेत् । एवं धनवान् ब्राह्मणः तावुपनयन-
 विधेत् राज्ञा दण्डवीचदति प्रकरणसामर्थ्याद्भवते ॥ ४११ ॥

दास्यन्तु कारयंस्त्रोभाद्ब्राह्मणः संस्त्रुतान् द्विजान् ।
 अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्डः शतानि षट्
 ॥ ४१२ ॥

दास्यन्त्विति । प्रभवतोभावः प्राभवत्यं ब्राह्मणः कृतोपनय-
 नान् द्विजातीननिच्छतः प्रभुत्वेन सोभादास्यकर्त्तृपादभाव-
 नादि कारवन् षट् शतानि दण्डः ॥ ४१२ ॥

शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा । दास्या-
 यैव हि सृष्टोसौ ब्राह्मणस्य स्वयन्मुवा ॥ ४१३ ॥

शूद्रन्त्विति । शूद्रन्मुनर्भक्तादिभृतमभृतं वा दास्यं कारयेत्
 यस्यादसौ ब्राह्मणस्य दास्यायैव प्रजापतिना सृष्टः ॥ ४१३ ॥

न सामिना निरुष्टोपि शूद्रोदास्यादिमुच्यते ।
 निसर्गजं हि न तस्य कस्तस्मात्तदपोदति ॥ ४१४ ॥

न सामिनेति । यस्यादसौ ध्वजादतलादिना दास्यं नतः
 स तेन त्यक्तः सदासाभावेपि शूद्रोब्राह्मणस्य दास्यास्य

विमुच्यते वक्ष्याहार्थं शूद्रस्य वचनं कः शूद्रतयातिमिव दास्य
 जपनयति चट्टार्थमप्यवशं शूद्रेषु ग्राह्यवादिदिजशुभूषा
 वर्ततेत्येवंपरमेतत् अन्यथा वक्ष्यमाणदास्यकरणपरिगणन
 मनुर्वचं स्यात् ॥ ४१४ ॥

ध्वजावृतो भक्तदासो वृद्धजः क्रीतदक्षिणौ ।
 पैचिकोदण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥ ४१५ ॥

ध्वयेति । वृषामे कामिबकाग्राभितो भक्तसीमाभ्युपगत
 दासोभक्तदासः तथा खदासीपुत्रः मूखेन क्रीतोऽयम् दत्तः
 पिक्तदिकमानतः दण्डादिधनशुद्धिं खीकृतदासभावद्वये
 तानि वृत्त ध्वजावृतमादीनि दास्यकरणानि ॥ ४१५ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च चयवबाधनाः स्मृताः ।
 वसे समधिगच्छन्ति वक्ष्यते तस्य तद्वनम् ॥ ४१६ ॥

भार्येति । भार्यापुत्रदासयोऽपि निर्दूना एव मन्वा
 दिनिः स्मृता वक्ष्यात् चट्टनयोऽर्थवन्ति वक्ष्यते भार्यादश्च
 सस्य तद्वनस्यवन्ति एतच्च भार्यादीनाम्पारतत्त्वप्रदर्शनार्थं

परं यद्यन्वादेः यद्विधस्य स्त्रीधनस्य वक्ष्यमाणत्वात् धन
साध्यादृष्टार्थकर्मोपदेशाच्च भार्यादीनामभ्यधिकरणे यस्या
अपि यागाधिकारस्य उक्तत्वात् स्त्रीपुंसधोर्न्यधैकधने चानु
मतिदारेण स्त्रिया अपि कर्तव्यात् ॥ ४१६ ॥

विश्वम्नं ब्राह्मणः शूद्राद्व्योपादानमाचरेत् । न
हि तस्यास्ति किञ्चित्त्वं भर्तृहार्यधनो हि सः ॥ ४१७ ॥

विश्वम्नमिति । निर्भिचिकित्समेव प्रकृतादायशूद्राङ्गन
यद्वक्षं कुर्यात् ब्राह्मणः यतस्तस्य किञ्चिदपि स्वं नास्ति यस्या
कर्तव्याङ्गधनोऽसौ । एवञ्चापदि वसादपि दायात् ब्राह्मणे
धनं गृह्यन् राज्ञा दक्षमीचरत्येवमर्चमेतदुच्यते ॥ ४१७ ॥

वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् । तौ
हि श्रुतौ स्वकर्माभ्यः शोभयेतामिदञ्च गत् ॥ ४१८ ॥

वेद्येति । वैश्यं कृष्यादीनि शूद्रश्च दिजातिशूद्रभूषादीनि
कर्माणि यत्नतोराना कारयेत् यस्यासौ स्वकर्माभ्यश्रुतावशा
स्त्रीव्योपार्जितधनमदादिना यमदाङ्गुलीकुर्याताम् ॥ ४१८ ॥

अद्वयद्वयवेक्षेत कर्माणाम् वाङ्मानि च ।
आयव्ययौ च निवृत्तावाकरान् कोपमेव च ॥ ४१८ ॥

अद्वयमिति । प्रत्यक्षमद्विज्ञतद्वारेण प्रारब्धदृष्टादृष्टार्थं
कर्माणां निष्पत्तिं नृपतिर्निरूपयेत्तथा दृश्यवादीनि किमद्य
प्रविष्टं किं निःसृतमिति सुवर्चरत्नाद्युत्पत्तिस्त्राणानि भाष्ये
नारदं चावेक्षेत व्यवहारदर्शनाद्यपि राजा धर्माद्यं परित्यजे
दिति दर्शयितुमुक्तस्यापि पुनर्वचनम् ॥ ४१८ ॥

एवं सर्वानिमायाजा व्यवहारान्समापयन् ।
व्यपोह्य किरिषं सर्वमप्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ४१९ ॥

इयमिति । एवमुक्तप्रकारेण हतासर्वानृषादानादीन्
व्यवहारान् तत्त्वतो निर्बन्धेनात्मनश्च राजा पापं सर्वमपहृष्य
छर्मादिप्राप्तिरूपामुत्कृष्टां गतिं लभते ॥ ४१९ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहिताया
महर्षोऽध्यायः ॥ ० ॥

इति श्रीकृष्णभट्टविरचितायां मन्वर्धमुक्तावज्ञामहर्षो
ऽध्यायः ॥

ओचिर्य व्याधितार्त्ता च वासवद्विद्वान्निश्चयम् ।
महाकुलीनमार्यश्च राजा संपूजयेत्सदा ॥ ३८५ ॥

ओचिर्यमिति । विद्याकारवत्तं ब्राह्मणं दीनिसं पुत्रविद्यो
गादिदुःखितं वासवद्विद्वद्विद्वन्महाकुलप्रसूतोदारचरितान्
राजा दानमानहितकरणैः संपूजयेत्सदा ॥ ३८५ ॥

शास्त्रालीफलके श्लाघो नेनिज्यान्नेजकः ग्रनैः । नच
वासांसि वासेभिर्निर्धरेन्नच वासयेत् ॥ ३८६ ॥

शास्त्रालीति । शास्त्राद्यादिदृष्टव्यमन्त्रिफलके अपरद्वे रजकः
ग्रनैः ग्रनैर्वासांसि प्रशासयेत् न च परकीयैर्वस्त्रैरन्वयस्यापि
नयेत् नचान्यवासांसि अन्यपरिधानार्थं दद्यात् यद्येवं कुर्यात्त
दास्ये दण्डः स्यात् ॥ ३८६ ॥

तन्तुवायो दशपलन्दद्यादेकपलाधिकम् । अतो
न्यथावर्त्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥ ३८७ ॥

तन्तुवाचरति । तन्तुवायो वस्त्रनिर्माणाद्यन्तपलापि द्रव्यं
शुद्धीना पिष्टभक्ताद्यनुप्रवेष्टादेकादशपलं वस्त्रन्दद्याद्यदि

ततोऽन्येष्वप्यन्यथा द्वादश पञ्चान् राज्ञा दत्तः क्षामिनश्च
तुष्टिः कर्त्तव्यः ॥ ३८७ ॥

शुक्लस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः । कुर्वन्
रथं यथापण्यन्ततो विंशं नृपो हरेत् ॥ ३८८ ॥

• शुक्लेति । सप्तमस्तपचववर्द्धभोरानयाक्षोभागः शुक्लं
तस्य चवस्थानेषु वै कुशलाः तथा सर्वपण्यानां चाराचरज्ञाः
तेपक्षेषु चमर्थं मूलमनुरूपं कुर्वन् ततोऽप्यन्यथादिंशतिभानं
राजा दृष्टीयात् ॥ ३८८ ॥

राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च ।
तानि निर्धरतो लोभात्सर्व्वहारं हरेन्नृपः ॥ ३८९ ॥

राज्ञरति । राज्ञः सम्भितया चानि विवेचयन्त्याणि प्रख्या-
तानि राज्ञेयकेनोनि चक्षयादीनि तद्देशोद्भवानि तथाचानि
च प्रतिषिद्धानि यथा शुभिते क्षाम्यदेशान्तरं च मेवमिति तानि
लोभाद्देशान्तरं गच्छतीत्यर्थः सर्व्वहरणं राजा कुर्व्वीत्
॥ ३८९ ॥

शुक्लस्थानम्परिहरञ्ज्वाले क्रयविक्रयी । मिथ्या
वादी च संस्थाने दाप्योऽष्टगुणमत्वर्यं ॥ ४०० ॥

शुक्लमिति । शुक्लमोषवाच्य उत्पद्येन गच्छति अकारणे
रात्र्यादौ वा क्रयविक्रयं करोति शुक्लखण्डनाथं विक्रेयद्रव्यस्य
वा अस्यां संख्यां वक्ति राजदेयमपक्षपितमष्टगुणन्दण्डरूप
तथा दाप्यः ॥ ४०० ॥

आगमं निर्गमं स्थानमथा वृद्धिचयावभौ । विचार्य
सर्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ ॥ ४०१ ॥

आगममिति । किञ्चितोद्गूरादागतमिति देवान्मरीचद्रव्य
आगमं किञ्चद्गूरं नीयतइति खदेभोद्भवस्य निर्गमं किञ्चत्काष्ठं
स्थितं किञ्चन्मूखं लभतइति स्थानं तथा किञ्चितो वृद्धिरथ तथा
कर्मकाराणां भक्ताच्छादनादिना किञ्चानुपचयदत्येवं विचार्य
अथा वणिजां क्रेतृणां च पीडा न भवति तथा सर्वपण्यानां
क्रयविक्रये कारयेत् ॥ ४०१ ॥

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेय वा गते । कुर्वीत
चैवाम्नात्यक्षमर्चसंस्थापनश्रुपः ॥ ४०२ ॥

पञ्चरात्रइति । आगमनिर्गमोपयोगादेः पञ्चानाम्

विद्यतत्वात् । अक्षिरार्धाद्यान्धराचे पक्षराचे गते क्षिर
 प्राचार्धाद्यान्धरे पक्षे गते वक्षिणामर्धविदास्यद्यच्च नृपतिराश
 पुरवैर्भवसां सुर्व्यात् ॥ ४०२ ॥

तुष्टामानं प्रतीमानं सर्व्वञ्च स्यात्सुखक्षितम् ।
 षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

तुष्टेति । तुष्टामानं सुवर्णादीनामरिच्छेदायै चत्क्रियते
 प्रतिमानं प्रक्षोभादितत्सर्व्वं स्वरूपितं यथा खात् षट्सु
 षट्सु मासेषु गतेषु पुनस्तत्सर्व्वं यथापुरवैर्नृपतिः परीक्षयेत्
 ॥ ४०३ ॥

यद्यं चान्तरे द्वाप्यन्यौदयोऽर्द्धपक्षन्तरे । पादस्य
 श्लुच्योपिच पादार्द्धं रिक्तकः पुमान् ॥ ४०४ ॥

यद्यमिति । भास्वपूर्वादि चानानीति वक्ष्यति तेन रिक्त
 ब्रह्मादिचानं तरविषये यद्यन्दायं एवं पुरुषवाच्यभारोर्द्धं
 यद्यन्तरपक्षन्दायः यद्युच्यं गवादिः यद्यचतुर्ध्वमानं भाररहि
 तोमनुष्यः यद्यहममानन्दापनीयः ॥ ४०४ ॥

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्थन्दाप्यानि शरतः ।
रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमासश्चापरिच्छदाः ॥ ४०५ ॥

भाण्डेति । पञ्चद्रव्यपूर्णानि ब्रकटादीनि द्रव्यगतोत्कर्षापे
क्षया आतरं दाप्यानि द्रव्यरहितानि च गोषोकृष्टोसादीनि
यत्किञ्चित्सत्त्वं तार्थन्दाप्यानि अपरिच्छदा हरिद्राचक्रपदा
ईदानीमपेक्षया यत् किञ्चिद्दापनीयाः ॥ ४०५ ॥

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालन्तरोभवेत् । नदी
तीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥ ४०६ ॥

दीर्घेति । पूर्वं पारावारतरणार्थमुक्तं इदानीं नदीमार्गेण
दूराध्वनि गमने प्रवक्ष्ये गच्छिरोदकनद्यादिदेशे प्रतीयमानादि
काक्षापेक्षया तरमूखं कल्पनीयं एतच्च नदीतीरेषु बोद्धव्यं
समुद्रे तु वाताधीनपोतगमनत्वात् स्थाय्यत्वाभावे तरपक्ष
विशेषज्ञापकं नदीवर्षेजनादिकं नास्ति अतस्तथास्तिमेव
तरपक्षं याच्यम् ॥ ४०६ ॥

गर्भिणी तु दिमासादिस्तथा प्रव्रजिते मुनिः । ब्राह्म
णालिंगिनश्चैव न दाप्यास्तारिकन्तरे ॥ ४०७ ॥

गर्भिणीति । संजातगर्भा स्त्री मयदद्यादूर्ध्वं तच्च प्रव्रजिते
भिर्मुनिर्वागप्रसो ब्राह्मणश्च लिंगिनो ब्रह्मचारिणः तरमूखं
तरे न दाप्याः ॥ ४०७ ॥

वन्नाभि किञ्चिद्दद्यात्तां निशीर्येतापराधतः ।
तद्वागैरेव दातव्यं समागत्य स्वतोऽशतः ॥ ४०८ ॥

वन्नाभीति । नौकाकूटानां चत्किञ्चिन्नाविकापराधेन नष्टं
द्रव्यं तन्नाविकैरेव निशिजा वन्नाभागम्दातव्यम् ॥ ४०८ ॥

एव नौवायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः । दाशा
पराधतस्तोये दैविके नास्ति नियदः ॥ ४०९ ॥

एव नाविति । नाविकापराधात् यदुदके नष्टं तन्नाविकैरेव
दातव्यमिति पूर्वोक्तमनूदितं दैविके नास्ति नियदिति विधातुं
नौवायिनामेव व्यवहारस्य निर्णयकः दैविकेयजातवात्यादिना
वैभवेन धनादिनामे नाविकानां न दृष्टः ॥ ४०९ ॥

वाचिष्यं कारयेद्वैश्यं कुशीदं क्षत्रिमेव च । पशूनां
रक्षयश्चैव दास्यं शूद्रं दिजम्भनाम् ॥ ४१० ॥

वाचिष्यमिति । वाचिष्यकुशीदक्षत्रिपशुरक्षयानि वैश्यं
कारयेत् शूद्रश्च राजा दिजम्भनां दास्यं कारयेत् । चकुर्वाचौ
वैश्यशूद्रौ राजादृष्ट्यावित्येवमर्थोऽभिरोपदेवः ॥ ४१० ॥

चक्षिष्यश्चैव वैश्यश्च माह्वयोवृत्तिकर्षितौ । विभू
वाहानृषींस्तानि कर्माणि कारयन् ॥ ४११ ॥

चक्षिष्यमित्यादि । माह्वयः चक्षिष्यवैश्यौ मृत्तभावेन पीडितौ

कदम्बया स्वाभिः कर्मोभिः रक्षयकृत्वादीनि कारयन् वाचा
 च्छादनादिना पोषयेत् । एवं धनवान् ब्राह्मणः तादुपमताय
 विभक्तं राश्या दण्डनीय इति प्रकरयसामर्थ्याद्भवते ॥ ४११ ॥

दास्यन्तु कारयंस्त्रोभाद्राह्मणः संस्त्रतान् द्विजान् ।
 अनिच्छतः प्राभवत्याद्राशा दण्ड्यः श्रतानि षट्
 ॥ ४१२ ॥

दास्यन्त्विति । प्रभवतोभावः प्राभवत्यं ब्राह्मणः कृतोपनय
 नान् द्विजातीननिच्छतः प्रभुत्वेव त्रोभाद्राह्मणकर्मणादेषाव
 नादि कारयन् षट् श्रतानि दण्ड्यः ॥ ४१२ ॥

शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा । दास्या
 यैव हि खटोसौ ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवा ॥ ४१३ ॥

शूद्रमिति । शूद्रन्तुगर्भजादिभृतमभृतं वा दास्यं कारयेत्
 यस्मादसौ ब्राह्मणस्य दास्यायैव प्रजापतिना खटुः ॥ ४१३ ॥

न स्वामिना निखटोपि शूद्रोदास्यादिमुच्यते ।
 निसर्गजं हि न तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥ ४१४ ॥

न स्वामिनेति । यस्मादसौ ध्वजादृतत्वादिना दास्यमं नतः
 स तेन त्यक्तः सदासाभावेपि शूद्रो ब्राह्मणस्य दास्याय

विमुच्यते वशादार्थं शूद्रस्य वदन्तं कः शूद्रत्वजातिमिव दास्य
 मपनयति च दृष्टार्थं मप्यवश्यं शूद्रेषु ग्राह्यादिदिग्गजशूद्रा
 कर्त्तव्येति वपरमेतत् चन्मया वक्ष्यमाणदास्यकरणपरिगणन
 जन्यवत् स्यात् ॥ ४१४ ॥

ध्वजाहतो भक्तदासो दृष्टजः क्रीतदन्विमौ ।
 पैचिकोदण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥ ४१५ ॥

ध्वयेति । वंशमे खासिबकाग्राजितो भक्तसीमाभ्युपगत
 दासो भक्तदासः तथा खदासीपुत्रः मूखेन क्रीतोऽयमेव दन्तः
 पैचिकदिक्कमानतः दण्डादिपणशूद्रार्थं खीकृतदास्यभावद्वये
 तानि वत्त ध्वजाहतमादीनि दास्यकरणानि ॥ ४१५ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च चयश्च बाधनाः क्षृताः ।
 वन्ते समधिगच्छन्ति वक्ष्यते तस्य तद्वनम् ॥ ४१६ ॥

भार्येति । भार्यापुत्रदासाश्चोऽमी निर्दूना एव मन्वा
 दिनिः क्षृता वक्ष्यात् चद्वनोऽर्थं वन्ति वक्ष्यते भार्यादश्च
 वक्ष्यते तद्वनमवति एतच्च भार्यादीनाम्वारतत्त्वप्रदर्शनार्थं

परं चयन्मादेः वद्विधस्य स्त्रीधनस्य वक्ष्यमाणत्वात् धन
साध्यादृष्टार्थकर्मोपदेवाच्च भार्यादीनामव्यधिकरणे यस्या
अपि यागाधिकारस्य उक्तत्वात् स्त्रीपुंसयोर्मध्यएकधने चानु
मति दारेण स्त्रिया अपि कर्तव्यात् ॥ ४१६ ॥

विस्वव्यं ब्राह्मणः शूद्राद्व्योपादानमाचरेत् । न
हि तस्यास्ति किञ्चित्त्वं भर्तृद्वार्यधनो हि सः ॥ ४१७ ॥

विस्वव्यमिति । निर्विचिकित्समेव प्रकृतादावशूद्राङ्ग
गृह्यं कुर्यात् ब्राह्मणः यतस्तस्य किञ्चिदपि स्वं नास्ति यस्या
कर्तव्याद्यधनोऽसौ । एवञ्चापदि वसादपि दायात् ब्राह्मणे
धनं गृह्यस्य राज्ञा दस्यमीयदत्येवमर्थमेतदुच्यते ॥ ४१७ ॥

वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् । तौ
हि प्युतौ स्वकर्माभ्यः शोभयेतामिदञ्च गत् ॥ ४१८ ॥

वेद्येति । वैश्यं कृष्यादीनि शूद्रश्च दिजातिशूद्रभूषादीनि
कर्माणि यत्नतोरजा कारयेत् यस्यानौ स्वकर्माभ्यस्तुतावशां
स्त्रीयोपार्जितधनमदादिना जगदाकूलीकुर्याताम् ॥ ४१८ ॥

अद्वयद्वयवेद्योक्त कर्मात्मनाम् वाहमानि च ।
आयव्यवौ च निवृत्तावाकरान्कोषमेव च ॥ ४१८ ॥

अहमिति । प्रत्यक्षमदधिकृतद्वारेण प्रारब्धदृष्टादृष्टार्थं
कर्मेणां निवृत्तिं नृपतिर्निरूपयेत्तथा दृश्यत्यादीनि किमपि
प्रविष्टं किं निःसृतमिति सुवर्चरत्नाद्युत्पत्तिस्त्राणानि भाष्या
नारदं चावेष्टेन व्यवहारदर्शनमात्रेणैव राजा धर्माच्च परित्यजे
दिति दर्शयितुमुक्तस्यापि पुनर्वचनम् ॥ ४१८ ॥

एवं सर्वानिमायाजा व्यवहाराण्युमापयन् ।
व्यपोष्य किंश्चिदं सर्वमाप्नोति परमां गतिम् ॥ ४१९ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण एतादृशानृणादानादीन्
व्यवहारान् तत्पतोनिर्धेनान्तवत् राजा पापं सर्वमपहाय
छर्मादिप्राप्तिरूपानुत्कृष्टां गतिं लभते ॥ ४१९ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहिताया
महमोऽध्यायः ॥ ० ॥

इति श्रीकृष्णकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावलीमहमो
ऽध्यायः ॥

॥ ८ नवमोऽध्यायः ॥

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्तमानि तिष्ठतोः ।
संयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १ ॥

पुरुषश्चेति । पुरुषस्य पत्न्याश्च धर्म्याश्च हितेऽन्योन्याऽप्यभि
चारस्य च वै वर्तमानि वर्तमानयोः संयुक्तयोर्विषययोश्च धर्मान्
पारमर्थ्यागतत्वेन नित्यान्वक्ष्यामि दन्त्योः परस्परधर्म
व्यतिक्रमे सत्यन्यतरापत्तेन राज्ञा दृष्टेनापि स्वधर्मव्यवस्था
पनं कर्तव्यमिति व्यवहारमध्ये ऽस्योपदेष्टः ॥ १ ॥

अस्यतन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः सौर्द्धिवानिग्रम् ।
विषयेषु च सञ्जन्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥ २ ॥

अस्यतन्त्रादिति । स्त्रीवैर्भर्त्तादिभिः सदा स्त्रियः साधीनाः
कार्य्यानिविद्धेभ्यः रूपरसादिविषयेषु प्रवञ्जन्यः प्रवृत्तं
कुर्वाणा आत्मवशाः कार्य्याः ॥ २ ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने।
रक्षन्ति स्थाविरं पुत्रान स्त्री स्नातव्यमर्हति ॥ ३ ॥

पितेति । पिता विवाहात्पूर्व स्त्रियं रक्षेत्पुत्राङ्गर्ता तद्भावे पुत्राः तस्यास्य स्त्री कस्याश्चिदप्यवस्थायां स्नातव्यमर्हते । भर्ता रक्षति यौवनवत्यादिप्रायिकं अभर्तृपुत्रावास्तुच्चिरितायाः पित्रादिभिरपि रक्षणात् ॥ ३ ॥

कासेऽदाता पिता वाच्योवाच्यस्यानुपयन् पतिः ।
मृते भर्तारि पुत्रस्तु वाच्योमातुररक्षिता ॥ ४ ॥

कासे इति । प्रदानकासे पिता तामददत् मर्जोभवति प्रदानस्यामृतोरिति गोतमवचनात् मृतोः प्राक् प्रदानकासः पतिश्च मृतुकासे पत्नीमममृन् गर्हणीयोभवति पत्यौ मृते मातरमरचन् पुत्रे निष्कः स्यात् ॥ ४ ॥

सख्येभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियोरप्याविशेषतः ।
द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ ५ ॥

सख्येभ्य इति । सख्येभ्योऽपि दुःखङ्गेभ्योदोः प्रीत्यवपादके श्लोकिशेषेऽपि स्त्रियोरप्यसौवाः किंपुनर्गदहः सखादुपेक्षितरक्षणादयोः पितृभर्तृमणयोः वन्तापन्दापवेद्यः ॥ ५ ॥

इमं हि सर्ववर्षाणां पश्यकोधमनुत्तमम् ।
यतनो रक्षितुमार्थान्मर्त्तारो दुर्वृत्ता अपि ॥ ६ ॥

इममिति । सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्षाणां आर्यारक्षयसचचं
चर्चं वक्ष्यमाणं लोकोक्तं यत् सर्वधर्मो भवत्कृतश्चान्योऽन्ध
प्रमादोऽपि भार्या रक्षितुं यतेरन् ॥ ६ ॥

स्वां प्रकृतिश्चरिन्श्च कुलमात्मानमेव च । स्वञ्च
धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति ॥ ७ ॥

स्वामिति । वस्राह्वार्या वल्लतो रक्षणे चयं कीर्षविशुद्धां
पत्योत्पादनेन स्वयन्नतिं तथा त्रिष्टयमाचारं पित्रपितामहा
स्वयं आत्मानं विशुद्धयन्ताननिमित्तौर्द्वेदिककाभेन स्व
र्चश्च विशुद्धभार्यसाधनादावप्यधिकाराद्व्रति तस्मात्स्व
लो रक्षितुं यतेतेति पूर्वस्य विभेदः ॥ ७ ॥

पतिर्भार्या संप्रविश्य गर्भोभूत्वेऽव जायते ।
जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्याञ्जायते पुनः ॥ ८ ॥

पतिरिति । पतिः शुक्ररूपेण भार्या संप्रविश्य गर्भतामापाद्य
तस्याभार्यायां पुनरूपेण जायते । तथा च भ्रुतिः । आत्मा वै
पुत्रनामासीति । जायायास्तदेव जायात्वं यतोऽस्यां पतिः पुन
जायते । तथा च बह्वृचब्राह्मणं पतिर्जायां प्रविशति गर्भोभूत्वेऽव

ज्ञातुं । तस्या पुनर्बोभूता द्रवमे मासि जायते । तज्जाया
 जाया भवति च दद्याद्वायते पुनः । ततश्चाद्यै रचरीयेत्येतदर्थं
 यामनिर्वचनम् ॥ ८ ॥

बाह्यश्रमजते हि स्त्री सुतं कृते तत्राविधम् ।
तस्मात्प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत्प्रयत्नतः ॥ ८ ॥

आहवमिति । अस्याहवमं पुरमं ब्राह्मणं विहितं प्रति
 विद्वं वा स्त्री ताहवमं ब्राह्मणपुरमयेवनेनोत्सृष्टं निविद्धपुरम
 येवनेन च निष्कृष्टं पश्यन्नवति तस्यादपत्यविष्णुस्यर्चनार्थी
 ब्रह्मतोदयेत् ॥ ८ ॥

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसन्न परिरक्षितुम्।
एतेष्वपानयोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥ १० ॥

कथं एषोऽप्येवमप्यहं नेति । कश्चिद्व्यासं रोधादिनापि
 विधोरेषितुं ब्रह्मसूत्राणि अभिपारदर्शनात् । किञ्चेतिर्वचः
 मयैरप्येषोपायो नैवा एषयितुं समर्थाः ॥ १० ॥

अथर्वस्य संग्रहे चैनां न्यवे चैव नियोजयेत् ।
 शौचे चर्मेजपत्तवाप्य पारिषाद्यस्य वेद्यते ॥ ११ ॥

तान्मुपावासाह चर्षयेति । यमस्य संघहर्षे विनिघोमे च

ब्रह्मचर्यरश्मिद्वौ भर्त्तृशिशुभूषादिकेऽस्यसाधने पोरिचाक्षस्य
शुश्रोपकरणस्य ब्रह्मचर्यकुसुमकटाक्षदेवचषणानिबोध
येत् वेचषे अवश्यादिशेषः ॥ ११ ॥

अरचितागृहे दृढाः पुरुषैराप्तकारिभिः ।
आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरचिताः ॥ १२ ॥

अरचिताइति । आप्ताश्च ते आप्ताकारिणश्च तैः पुरुषै
रुंहे दृढाश्च अरचिताभवन्ति यादुःश्रोतवा नात्मानं
रक्षन्ति यास्तु धर्मज्ञतया आत्मानमात्मना रक्षन्ति ताएव
सुरचिताभवन्ति अतो धर्मा धर्मफलस्वर्गनरकप्राप्त्याद्युपदेजेन
आशां संवमः कार्यइति मुखरचषोपायकथनपरमिदम्
॥ १२ ॥

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽनम् ।
स्त्रियोन्यगेदवासश्च नारीसंदूषणानि षट् ॥ १३ ॥

पानमिति । मद्यपानं अद्यत्पुद्गलसंसर्गः भर्त्ता सह विरहः
इतस्ततश्च भ्रमश्च अकालस्नापः परपृथुनिवासइत्येतानि षट्
स्त्रियायभिचारोपजनकानि तस्मादेतेभ्योऽप्येतारचषोपाः
॥ १३ ॥

नैतरूपमरीचने नासां वयसि संस्थितिः ।
सुरूपम्वा विरूपम्वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १४ ॥

नैतादिति । नैताः कमनीयं रूपं विचारयन्ति न चासां
द्यौवनादिके वयसि आदरो भवति किन्तु सुरूपं कुरूपं वा
पुमानित्येतावतैव तमुपभुञ्जते ॥ १४ ॥

पौष्टस्याच्चक्षित्ताच्च नैस्तेष्ट्याच्च स्वभावतः ।
रक्षितायज्ञतोपीह भर्तृष्वेता विकुर्वते ॥ १५ ॥

अपि च पौष्ट्यादिति । पुंसोदर्शनेन यत्पौष्ट्याभिजाय
प्रीयतात् चित्तसौख्यभावात्स्वभावतः स्नेहरक्षितत्वाच्च एता
यज्ञेनापि सोऽन्ते रक्षिताः यत्पौष्ट्याभिचारामयत्वेन भर्तृषु
विक्रियायुञ्जन्ति ॥ १५ ॥

एवं स्वभावं ज्ञात्वा साम्रज्यापतिविसर्गजम् ।
परमं यज्ञमातिष्ठेत् पुरुषोरक्षयमिति ॥ १६ ॥

इवमिति । एवं लोकद्वयोक्तमाथा स्वभावं हिरण्यगर्भ
सृष्टिकावचनितं ज्ञात्वा रक्षार्थं प्रकृतं यज्ञं पुरुषः कुर्यात्
॥ १६ ॥

श्रद्धासनमखङ्गारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।
द्वोदभावं कुचर्याञ्च स्त्रीभ्योमनुरकल्पयत् ॥ १७ ॥

अथेति । अथनोपवेष्टनाखङ्गरश्चश्रीललकामक्रोधानार्जव
परहिंसाकुम्भिताचारत्वाणि सर्गादौ मनुः स्त्रीभ्यः कल्पितवान्
तस्माद्यज्ञतो रक्षणीयाः ॥ १७ ॥

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मो व्यवस्थितः ।
निरिन्द्रियाश्चमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ १८ ॥

नास्तीति । जातकर्मादिक्रिया स्त्रीषामन्त्रैर्जासि इत्येषा
ब्राह्ममर्यादा व्यवस्थिता ततश्च मन्त्रवत्संस्कारगणभावाच्च
निष्पापान्तःकरणादन्ध्रियमात्रं धर्मप्रमाणमुत्तिष्ठतिरहित
त्वाच्च धर्मज्ञा अमन्त्राः पापपणोदनमन्त्रजपरहितत्वात्
जातेऽपि पापे तन्निर्णेजनाचमाः अनृतवदशुभाः स्त्रियदिति
ब्राह्ममर्यादा तस्माद्यज्ञतो रक्षणीया इत्यत्र तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

तथा च श्रुतयो बह्वो निगीता निगमेभ्यपि ।
स्वावक्ष्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ॥ १९ ॥

यमिचारश्रीललं स्त्रीणां स्वभाव इत्युक्तं तच्च श्रुतिं प्रमाण
तथोपन्यस्यति तथा चेति । बह्वः श्रुतयो बह्वनि श्रुतिना
द्यानि नचैतद्विज्ञो ब्राह्मणाः सोऽब्राह्मणावेत्वैवमादीनि निग

मेव सावधानं स्त्रीया व्यभिचारशीलत्वं तत्परिज्ञानार्थं पति
तन्नि तायां भुतोनां मध्ये वा निष्कृतिरूपाव्यभिचारप्रायश्चित्त
भूताद्याः भुतोः वृष्टुत एकस्याः भुतेर्वक्ष्यमाणत्वात् भुतिं वृष्टुते
त्यर्थः सुपांसुपोभवन्तीति द्वितीयैकवचने वञ्चवचनम् ॥ १८ ॥

यन्मे माता प्रसुसुभे विचरन्त्यऽपतिव्रता । तन्मे
रेतःपिता वृक्षाभिव्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥ २० ॥

अदिति । कश्चित्पुत्रोमातुर्गोनव्यभिचारमवमन्य भूते मर्गे
वाह्यावकर्षेभिः पतिव्यतिरिक्तमुद्वं वा न कामयते वा पति
व्रता ततोऽन्वा अपतिव्रता मम माता अपतिव्रता यती परपु
त्रान् मच्छन्ती वात्प्रसुसुभे परपुद्व्यति वञ्चातलोभा ऽभूत्त
त्परपुद्व्यवद्व्यदुष्टं माह्वरजोरूपं रेतोमम पिता बोधयति
त्यस्य वद्व्यतस्य स्त्रियाव्यभिचारशीलत्वेतदितिकरणत्वं
मन्मपादयत्वा आपयत्वा च वद्व्य मन्मसातुर्मासादिषु विविधुक्तः
॥ २० ॥

ध्यावत्यनिष्टं यत्किञ्चित्पापिग्राह्यं चेतसा ।
तस्यैव व्यभिचारस्य निःशेषः सम्यगुच्यते ॥ २१ ॥

वद्व्यति मानवव्यभिचारप्रायश्चित्तरूपतामस्य मन्मसाव
कायतीति । भर्तुरभिवं चत्किञ्चित्पुद्व्यवद्व्यतममं स्त्री मन
वादिचिन्तयति तस्य मानवस्य व्यभिचारस्य एव प्रकृत्येवमः

श्रद्धासनमखङ्कारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।
द्वेष्टभावं कुचर्याञ्च स्त्रीभ्योमनुरकल्पयत् ॥ १७ ॥

अथेति । अथनोपवेष्टनाखङ्कारश्चस्त्रीसत्त्वकामक्रोधानार्जव
परहिंसाकुम्बिताचारत्वाणि सर्मादौ मनुः स्त्रीभ्यः कल्पितवान्
तस्माद्यत्नतो रक्षणीयाः ॥ १७ ॥

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मो व्यवस्थितः ।
निरिन्द्रियाश्चमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ १८ ॥

नास्तीति । जातकर्मादिक्रिया स्त्रीषामन्त्रैर्जासि इत्येषा
ब्राह्ममर्यादा व्यवस्थिता ततश्च मन्त्रवत्संस्कारगणाभावाच्च
निष्पापान्तःकरणाद्विषयमात्रं धर्मप्रमाणश्रुतिसृतिरहित
त्वाच्च धर्माच्चा अमन्त्राः पापापनोदनमन्त्रवपरहितत्वात्
जातेऽपि पापे तन्निर्बन्धनाच्चाः अनृतवदशुभाः स्त्रिय इति
ब्राह्ममर्यादा तस्माद्यत्नतो रक्षणीया इत्यत्र तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

तथा च श्रुतयो वदन्तो निगीता निगमेभ्यपि ।
स्वास्वक्ष्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ॥ १९ ॥

यमिचारस्त्रीसत्त्वं स्त्रीणां स्वभावदत्तं तच्च श्रुतिं प्रमाणं
तयोपन्यसति तथा चेति । वदन्तः श्रुतयो वदन्ति श्रुतिना
आनि नचैतद्विज्ञो ब्राह्मणाः सोऽब्राह्मणावेत्तेवमादौ नि निज

मेवु सावच्छब्दं स्त्रीणां व्यभिचारभीक्ष्णं तत्परिज्ञानार्थं पठि
तमि तासां मुतोनां मन्त्रे वा भिक्षुतिरुपायव्यभिचारप्रायश्चित्त
भूताद्याः मुतोः वृषुत एकस्याः मुतेर्वक्ष्यमाणत्वात् मुतिवृषुते
त्यर्थः सुपांसुपोभवन्तीति द्वितीयैकवचने वज्रवचनम् ॥ १८ ॥

यन्मो माता प्रसुसुभे विचरन्त्यऽपतिव्रता । तन्मो
रेतःपिता वृक्तामिव्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥ २० ॥

अदिति । कश्चित्पुत्रोमातुर्जानस्यव्यभिचारमवमन्य ब्रूते मर्गे
वाह्यावकर्षाभिः पतिव्यतिरिक्तमुद्वं वा न कामयते वा पति
व्रता ततोऽन्वा अपतिव्रता मम माता अपतिव्रता यती परपु
त्रान् मच्छन्ती वात्प्रसुसुभे परपुद्वयति वञ्चातसोभा ऽभूत्
त्यरपुद्वयवद्वयदुष्टं माद्वरवोरूपं रेतोमम पिता व्रोधयति
त्यस्य वृक्षतस्य स्त्रियाव्यभिचारभीक्ष्णस्यैतदितिकरणानं
मन्त्रपादवचं आपन्नं अथ च मन्त्रसातुर्मासादिषु विनिवृत्तः
॥ २० ॥

आवत्यनिष्टं यत्किञ्चित्पाणिप्रादस्य चेतसा ।
तस्यैव व्यभिचारस्य निरुधः सम्यगुच्यते ॥ २१ ॥

अथति मानवव्यभिचारप्रायश्चित्तरूपतामस्य मन्त्रसाध
यतितीति । भर्तुरग्निं चत्किञ्चित्पुद्वयान्नरममं स्त्री मन
साविधिनायति तस्य मानवस्य व्यभिचारस्य एव प्रकृत्यमन्त्रः

सम्बन्धो धर्मो मन्त्रादिभिर्दध्यते मातेति अयथात्पुत्रस्यैवार्हं
प्रायश्चित्तरूपो मन्त्रो न मातुः ॥ २१ ॥

यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेषेव निस्त्रगा ॥ २२ ॥

यादृग्गुणेनेति । यथारूपेण भर्त्रा बाधुनाऽबाधुना वा स्त्री
विवाहविधिना संयुज्यते सा भर्तृसदृशगुणा भवति यथा समुद्रेष
संयुज्यमाना नदी स्वादूदकापि चारजसा जायते भर्तुरा
त्मसंयमनाख्यस्त्रीरक्षणेपायान्तरोपदेशार्थमिदं ॥ २२ ॥

अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ।
शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्क्षणीयताम् ॥ २३ ॥

अनेत्कर्षे दृष्टान्तमाह अचेति । अक्षमालाख्या निरु
हयोनिजा वशिष्ठेन परिणीता तथा चटका मन्दपालाख्येन
चविद्या सङ्गता पूज्यताङ्गता ॥ २३ ॥

एताद्यान्यास लोकेऽस्मिन्नपह्यप्रकृतयः । उत्कर्ष
योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥ २४ ॥

एतादति । यद्यपि द्वे प्रकृते तथापि प्रदर्शनार्थमवधो
र्मला एतादति वज्रवचनं कृतं एताद्यान्यास सत्यवत्यादयो

निष्ठहृत्प्रसूतवः स्वमर्हगुणैः प्रसूष्टैरस्मिन् लोके उत्कृष्टता
प्राप्ताः ॥ २४ ॥

एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा ।
प्रेत्येह च सुखोदर्कान् प्रजाधर्मास्त्रिवोचत ॥ २५ ॥

एवेति । एष लोकाचारो जायापतिविषयः सदा शुभउक्तः
इदानीमिह लोके परलोके च उत्तरकायसुखहेतुम् किं
चेन्निलोऽपत्यमुत बीजिनइत्यादीन्प्रजाधर्मान् शृणुत ॥ २५ ॥

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।
स्त्रियः त्रिवस्य गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ २६ ॥

प्रजेति । वयस्याद्यां रचयार्थं देवाउक्तास्तथापि प्रक्य
प्रतीकारमादिह दोषाभावः एतास्त्रियोमहोपकारगर्भात्या
इत्यर्थमङ्गलसाधनभावनभूताः वस्त्रालङ्कारादिदानेन वस्या
नार्हाः स गृहमेवाकारिणः । स्त्रियः त्रिवस्य गेहेषु तुल्यरूपा
मानयोर्विशेषोविद्यते यथा निःश्रीकं गृहं नराजते एवं निः
स्त्रीकमिति ॥ २६ ॥

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यहं स्त्रीनिबन्धनम् ॥ २७ ॥

अपिच उत्पादनमिति । अपत्यञ्च जननं जातस्य परिपालनं

प्रतिदिनञ्चातिथिमिचमोजनादेश्लोकव्यवहारस्य प्रत्यक्षं भार्यैव
निदानम् ॥ २७ ॥

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।
दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृषामात्मनश्च ह ॥ २८ ॥

अपत्यमिति । अपत्योत्पादनमुक्तमप्येतदभ्यर्हितत्वं
प्रापनार्थं पुनरभिधानं धर्मकार्याणि अग्निहोत्रादीनि परि-
चर्या उत्कृष्टा रतिः पितृषामात्मनश्चापत्यजननादिनास्वर्ग-
इत्येतत्सर्वं भार्याधीनम् ॥ २८ ॥

पतिं वा नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता । सा
भर्तृलोकानाप्नोति सङ्गः साध्वीति चोच्यते ॥ २९ ॥

पतिमिति । सा स्त्री मनोवाग्देहसंयता यती विभेदबो-
धादानसामर्थ्यान्मनोवाग्देहेरेव न व्यभिचरति सा भर्ता
सहार्जितात्मस्वर्गादिलोकानाप्नोति इह लोके विप्रिष्टैः साध्वी
उच्यते ॥ २९ ॥

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
शृङ्गालयानिञ्चाप्नोति पापरोगैश्च पीच्यते ॥ ३० ॥

व्यभिचारादिति । पुरुषान्तरसम्पर्कात् स्त्री लोके निन्द्यतां
जन्मान्तरे च शृङ्गालयानिञ्चाप्नोति पापरोगादिभिश्चपीच्यते

वक्ष्यमाणाये स्त्रीधर्मवृत्तमप्येतत् शोकद्वयं वदपत्यसम्पत्तयं
तेन महाप्रयोजनतया पुनः पठितम् ॥ ३० ॥

पुत्रमृत्युदितं सङ्गिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ।
विश्वजन्यमिमं पुण्यमुपन्यासन्निबोधत ॥ ३१ ॥

पुत्रमिति । पुत्रमधिकृत्य त्रिष्टैर्मन्त्रादिभिः पुनीत्यज्ञैश्च
महर्षिभिः अभिहितमिमं वक्ष्यमाणं सर्वजनहितं विचारं
शृणुत ॥ ३१ ॥

भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैषन् भर्त्तरि ।
आहुतत्वादकद्वेषिदपरे चेन्निर्यं विदः ॥ ३२ ॥

भर्त्तरिति । भर्तुः पुत्रोभवतीति मुनयोमम्यन्ते भर्त्तरि द्विः
प्रकारा श्रुतिर्वर्त्तते केचिदुत्वादकमबोद्धारमपि भर्त्तारं तेन
पुत्रेण पुत्रिणमाहुः अन्ये तु बोद्धारभर्त्तारमनुत्वादकमपि
अन्यजनितेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः ॥ ३२ ॥

चेचभूता श्रुता नारी बीजभूतः श्रुतः पुमान् ।
चेचबीजसमायोगात्सम्भवः सर्वदेहिनां ॥ ३३ ॥

चेचेति । ग्रीष्माद्युत्पत्तिस्थानं चेचं तत्पुत्रा स्त्री मुनिभिः
श्रुता वृद्धश्च ग्रीष्मादिबीजतुल्यः श्रुतः वक्ष्यपि रेतोबीजं
तथापि तदधिकरचनात् पुरुषोबीजमिति व्यपदिशते

चेचवीजसमाचोगात्सर्वप्राणिनामुत्पत्तिः एवसौभयोः कारण
तस्याविघ्नितत्वात् युक्ता विप्रतिपत्तिः ॥ २३ ॥

विशिष्टं कुत्रचिद्वीजं स्वीयेनिस्त्वेव कुत्रचित् ।
उभयन्तु समं यत्र सा प्रकृतिः प्रशस्यते ॥ २४ ॥

किं यत्सम्बन्धिचेचं तस्यापत्यं उत चदीयं वीजनस्येति
विघ्नितमिति । कचिद्वीजप्रधानं जाता ये तनियुक्तायामिति
न्यायेनोत्पन्नोवीजिनोबुधद्वय सोमस्य तथा व्यासश्चक्षुःशृङ्गा
दयोर्वीजिनामेव सुताः कचित् चेचस्य प्रधानं यथा यस्यस्यजः
प्रमीतस्य इति वक्ष्यति अतएव विचित्रवीर्यचेचे चचिबायां
ब्राह्मणोत्पादिता अपि धृतराष्ट्रादयः चेचियाः चेचिषएव
पुत्रावभूवुः यच्च पुनर्वीजयोन्मोः सामान्यतः केदैव जन्मविता
तदपत्यमप्यस्तम्भवति ॥ २४ ॥

वीजस्य चैव योन्याश्च वीजमुत्कृष्टमुच्यते ।
सर्वभूतप्रकृतिर्हि वीजलक्षणलक्षिता ॥ २५ ॥

तच्च वीजप्रधान्यापेक्षन्तावदाह वीजस्येति । वीजचेचयोर्वीजं
प्रधानमभिधीयते यस्मात्सर्वेषां भूतारम्भाणां उत्पत्तिर्वीज
मतवर्णरूपादिचिह्नैः उपलक्षिता दृश्यते ॥ २५ ॥

वाह्यशून्यते बीजं चेचे कासोपपादिते ।
तादृशोऽस्ति तत्तस्मिन्बीजं सैव्यञ्चितं गुणैः ॥ ३६ ॥

वाह्यमिति । चञ्चातीचं बीजं ग्रीष्मादि ग्रीष्मादिकाद्ये
कर्षणादिना संकृते चेचे उच्यते तज्जातीयमेव तदीयमात्मनोऽपि
ज्येष्ठादिभिदपञ्चितमास्मिन् चेचे जायते ॥ ३६ ॥

इवभूमिर्हि भूतानां शान्दती योनिरुच्यते । नच
योनिगुणान् कांसिदीजमुच्यति पुष्टिषु ॥ ३७ ॥

इवमन्वयप्रकारेण बीजप्राधान्यं प्रदर्शयति रेकमुद्येन
दर्शयितुमाह इवमिति । हिरवधारणे इवमेव भूमिर्मूतार
आनामरनुस्रसतादीनां नित्या योनिः कारणं चेष्टात्मकं वर्ण
योऽप्येवमस्ति नच भूम्याद्ययोनिधर्मान् कांसिदपि स्वरूप
तादीन् बीजं स्विकारेषु चक्षुरकाशाद्यवस्थासु भवते भव
स्वर्णमात् पुच्यतेः स्वकर्मता तस्यायोनिगुणानुवर्तनाभावात्
चेच प्राधान्यं ॥ ३७ ॥

भूमावप्येककेदारे कासोपानि ह्यपीवसैः ।
नामारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥ ३८ ॥

अपिच भूमाविति । भूमाविकसिर्नापि केदारे कर्षणैर्वपन

क

काशोत्तानि त्रीहिमुद्गादीनि नानारूपाश्चैव बीजस्वभावाज्जायन्ते नतु भूमेरेकत्वादेकरूपाणि भवन्ति ॥ ३८ ॥

त्रीहयः शालयोमुद्गास्तिलामाषास्तथा यवाः ।
यथाबीजम्प्ररोहन्ति लघुनानीक्षवस्तथा ॥ ३९ ॥

तथाहि त्रीहीति । त्रीहयः षष्टिकाः शालयः कलमाषाः
तथा मुद्गादयोबीजस्वभावानतिक्रमेण नानारूपाणि जायन्ते
॥ ३८ ॥

अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते । उष्यते
यद्वि यदीजं तत्तदेव प्ररोहति ॥ ४० ॥

एवञ्चयति अन्यदिति । त्रीहिरुक्तेमुद्गादिर्जायते इत्येतन्न
सम्भवति यस्याद्यद्यदेव बीजं उष्यते तत्तदेव जायते एवं बीजमु-
द्यानुवर्त्तनात् क्षेत्रधर्मानुवृत्तेस्तु त्रीक्षादौ मनुष्येभ्यःपि बीजं
प्राधान्यं ॥ ४० ॥

तत्प्राप्तेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना । आयु-
ष्कामेन वसन्त्यं न जातु परयोषिति ॥ ४१ ॥

यश्चाति क्षेत्रप्राधान्यमाह तदिति । तदीजं यद्यत्रप्रज्ञावता
पिपादिभिरनुब्रिष्टेन ज्ञायतेऽनेनेतिज्ञानं वेदः एवं विज्ञानं

मवि तद्वृद्धिमात्राणि तदेदिना चाचुरिच्छता न कदाचित्
परमावाचा वपनीयम् ॥ ४१ ॥

अत्र गायावायुगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।
यथा बीजं नवप्लव्यं पुंसां परपरिग्रहे ॥ ४२ ॥

अथेति । अतोतकास्तत्रा अस्मिन्नर्थे वाचुप्रोक्तागायाः
हृद्योविज्ञेयवृत्तानि वाक्यानि कथयन्ति यथा परपुरुषेण पर
पत्न्यां बीजं न वपन्यमिति ॥ ४२ ॥

नश्यतीषुर्यथा विदुः स्वे विदुमनुविद्यतः । तथा
नश्यति वै क्षिप्रं बीजमपरपरिग्रहे ॥ ४३ ॥

नश्यतीति । यथायमेव विदुं मृगं कृष्यदारं तस्मिन्नेव स्थिते
वृक्षादन्वयविद्यतः आविदुः क्षिप्रः प्रदोनिष्कसोभवति पूर्व
वन्मैव इतत्वात् तथैव तन्मृगसाभात् एवं परपत्न्यां पुत्रं बीजं
बीजमेव निष्कसं भवति नर्मपदवागन्तारं चेद्विदुः अपत्य
कृष्यसाभात् ॥ ४३ ॥

पृथोरपीमां पृथिवीं भार्ग्या पूर्वविदोविदुः ।
स्वाचुच्छेदस्य केदारमाहुः शक्यवतोमृगम् ॥ ४४ ॥

हृष्येरिति । इमामपि पृथ्वीं पृथुना पूर्वमपरिपृहीतत्वात्
चवेदराजवन्मथेपि पृथोर्भार्यानिष्कृतीतज्ञा ज्ञानन्ति तथा

स्वायं हिन्दन्ति स्वायुहेदः कर्षस्वप्नं येन स्वायुमुत्पाद्य चेत्
 कृतं तस्यैव तस्येवं वदन्ति तथा ब्रह्मादिप्रसन्नं येन पूर्वं मृगे
 चिह्नं तस्यैव तं मृगमाहुः एवञ्च पूर्वपरिगृहीतुः स्वामित्वाद्वा
 दुरेवापत्यभवति न चनयितुः ॥ ४४ ॥

एतावानेव पुरुषोयज्ज्ञायात्मा प्रजेति च ।
 विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्योभर्त्ता सा सृताङ्गना ॥ ४५ ॥

एतावानिति । नैकः पुरुषोभवति अपितु भार्यास्तदेहमप
 त्यानीत्येतत्परिमाण एव पुरुषः तथाच वाजसनेयब्राह्मणं ।
 अर्द्धोह वा एष आत्मनो यज्ज्ञाया तस्मात् चावज्ज्ञायां न
 विन्दते नैतावत्प्रजायते असर्व्वोहि तावद्भवति अथ यदेव जायां
 विन्दतेऽथ प्रजायते तर्हि सर्व्वोभवति । तथाचैतदेदविदो
 विप्रावदन्ति योभर्त्ता सैव भार्या सृतेति एवञ्च तस्मात्मुत्पा
 दितं भर्त्तुरेवापत्यभवतीति ॥ ४५ ॥

न निष्क्रयविसर्गाभ्यामर्त्तभार्या विमुच्यते ।
 एवं धर्म्मं विजानोमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितं ॥ ४६ ॥

यतश्च दम्यथोरैक्यमतः चेति । निष्क्रयो विक्रयः विवर्ग
 ज्ञागः न ताभ्यां स्त्री भर्त्तुर्भार्यात्वादपैक्षेवं पूर्वं प्रजापतिना

क्षुतं निम्नं धर्मं मन्त्रामहे एवञ्च कृत्वादिनापि परस्मिन्मात्रा
वात्कृत्वा तदुत्पादितापत्वं चेत्पिबहव भवन्ति च बीजिनः ॥४६॥

सकृदंशोनिपतति सकृत्कन्या प्रदीयते । सकृ
दाह ददानीति चीण्येतानि सतां सकृत् ॥ ४७ ॥

यकृदित्यादि । पिबादिधनविभागो भ्रातृणां धर्मतः कृतः
यकृदेव भवति न पुनरन्यथा क्रियत इति तथा कन्या पिबा
दिना यकृदेकस्यै दत्ता न पुनरन्यस्यै दीयते एवञ्च अन्येन पूर्वं
मन्यस्यै दत्तायां पश्चात्पिबादिभिः प्राप्तायामपि ज्ञातमपत्वं
न बीजिनोभवतीत्येतदर्थमस्योपन्यासः तथा कन्यातोन्वसि
क्षपि नवादिद्रव्ये यकृदेव ददानीत्याह न पुनरादन्यस्यै दीय
त इति चीण्येतानि बाधूनां यकृद्भवन्ति । यद्यपि कन्यादानस्य
यकृत्कारणं प्रकृतोपबृणं तथापि प्रयत्नादंशदानयोरपि यकृ
त्तामिधानं यकृदाह ददानीत्यनेनैव कन्यादानस्यापि यकृत्क
रविविधौ प्रकृतोपयोनितादेव पृथगनिधानम् ॥ ४७ ॥

यथा गोशोद्गदासीषु मर्षिष्वजाविकासु च ।
नीत्यादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्यपि ॥ ४८ ॥

यचेति । यथा नवादिषु परकीयेत्यात्मदुवभादिकं निवृज्य
वशोत्पादकोऽव तद्भागो तथा परकीयभार्यास्यपि नीत्यादकः
प्रजाभागी भवति ॥ ४८ ॥

येऽक्षेत्रिणो वीजवन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः । ते वै
शस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥ ४८ ॥

ये इति । क्षेत्रस्वामिनो ये न भवन्ति अथ च वीजस्वामिनः
सन्तः परक्षेत्रे वीजं वपन्ति ते तत्र क्षेत्रजातस्य धान्यादेः फलं
क्वचिदपि क्षेत्रे न लभन्त इति प्रकृतस्य दृष्टान्तः ॥ ४८ ॥

यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् । गोमि
नामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम् ॥ ५० ॥

यदन्येति । यदन्यदीयगवेषु वृषभो वत्सव्रतमपि जन
येत्सर्व्वे ते वत्साः स्त्रीगव्यस्वामिनो भवन्त्येव न वृषभस्वामिनः
वृषभस्य यत् शुक्रसेचनं तद्वृषभस्वामिनो निष्फलमेव भवति
यथा गोमोक्षेत्यनेनोत्पादकस्य प्रजाभागित्वं न भवतीत्येतत्पर
त्वेन दृष्टान्तउक्तः अयम् क्षेत्रस्वामिनः प्रजाभागित्वमभवतीत्ये
तत्परत्वेन अतो न पुनरुक्तिः ॥ ५० ॥

तथैवाक्षेत्रिणो वीजं परक्षेत्रप्रवापिणः । कुर्व्वन्ति
क्षेत्रिणामर्थं न वीजी लभते फलम् ॥ ५१ ॥

तथैवेति । यथा गवादिगर्भेषु तथैव स्थपत्यस्वाम्यरहिताः
सन्तः परकीयभार्यायां ये वीजं वपन्ति ते क्षेत्रस्वामिनामेवापत्त
यस्यस्यार्थं कुर्व्वन्ति वीजसेक्ता लपत्याहं फलं न लभते ॥ ५१ ॥

फलसम्पन्नमभिसन्धाय चेन्निष्ठां बीजिमान्तया ।
प्रत्यक्षं चेन्निष्ठामर्थी बीजाद्योनिर्गरीयसी ॥ ५२ ॥

फलमिति । यदस्यामुत्पत्त्यन्तेऽपत्यं तदावबोधमधीरेवैवं
वच निवमो न कृतस्तत्र निःसन्दिग्धमेव चेन्निष्ठोऽपत्यं कृत
रीत्या बीजाह्वेचमसवत् ॥ ५२ ॥

क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्बीजार्यं यत्प्रदीयते । तस्यैव
भागिनौ दृष्टौ बीजी चेन्निकएव च ॥ ५३ ॥

क्रियेति । यदद्यापत्यं भविष्यति तदावबोधेति निवमौ
तत्त्वे च सामिना बीजवपनार्थं यद्बीजिनो दीयते तस्यापत्यस्य
लोके बीजिचेन्निष्ठो दावपि भागिनौ दृष्टौ ॥ ५३ ॥

शोधवाताहतं बीजं यस्य चेन्ने प्ररोहति ।
चेन्निकस्यैव तद्बीजस्य वपना समते फलम् ॥ ५४ ॥

शोधेति । यद्बीजस्य जवेगवाताभ्यां सम्यग्बीजचेन्नादागीतं
वस्य चेन्ने जायते तत्त्वे च सामिनएव तद्बीजमभवति नतु चेन
बीजमुप्तं च तत्त्वे च समते एव च सामार्थाभमेव परमार्था
मन्ने ममाद्यन्तु भवितेत्यवगमेपि चेन्निकएवापत्यमित्यनेन
दर्शितम् ॥ ५४ ॥

एषधर्मो गवाश्च दास्युद्गाजाविकस्य च ।
विचक्र मदिषीणाश्च विज्ञेयः प्रसवमति ॥ ५५ ॥

एषदिति । एषैव व्यवस्था गवाश्चादीनां वन्ततिमति ज्ञातव्या
यस्येवस्थान्तेव गवाश्चादिवन्ततिस्थानी नतु वृषभादिस्थानी
नियमे तु कृते सत्येतदोरेव वन्ततिस्थान्यम् ॥ ५५ ॥

एतदः सारफल्यत्वं बीजयोन्योः प्रकीर्तितं । अतः
परम्प्रवक्ष्यामि योषितान्धर्मापदि ॥ ५६ ॥

एतदिति । एतद्बीजयोन्योः प्राधान्याप्राधन्यं युष्माकमुक्तं
अतोऽनन्तरं स्त्रीणां वन्तानाभावे यत्कर्त्तव्यं तद्वक्ष्यामि ॥ ५६ ॥

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा ।
यवीयसस्तु या भार्या क्षुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥ ५७ ॥

भ्रातुरिति । ज्येष्ठस्य भ्रातुर्या भार्या सा कनिष्ठस्य भ्रातुः
गुरुपत्नी भवति कनिष्ठस्य च भ्रातुर्या भार्या सा ज्येष्ठभ्रातुः
क्षुषा मुनिभिः स्मृता ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठोयवीवसो भार्या यवीयान्वाग्रजस्त्रियं।
पतितौभवतोगत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥ ५८ ॥

ज्येष्ठरति । ज्येष्ठकनिष्ठभातरावितरेतरभार्याकृमा यना
माभावं विना नियुक्तावपि पतितौ आताम् ॥ ५८ ॥

देवरादा सपिण्डादा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया।
प्रज्येष्ठिताधिगन्ताया सन्तानस्य परिचये ॥ ५९ ॥

देवरादिति । यनान्नभावे स्त्रिया पत्यादिमुदनिबुक्तया
देवरादन्वसादा सपिण्डात् सम्यङ्नियुक्तावप्यनापदिनिषम
वत्युदवममनेहेहा प्रजा उत्पादयित्वा ईषितेत्यभिधाव
मर्चात्कार्याचमपुचोत्पत्तौ पुनर्ममनार्थम् ॥ ५९ ॥

विधवावाच्ययुक्तस्य घृताक्तोवागम्यतोनिग्रि । एक
मुत्पादयेत्युच्यते द्वितीयं कथञ्चन ॥ ६० ॥

विधवावाच्यमिति । विधवावाच्यपत्योत्पादमचोम्यपत्यभाव
वरमिदं जीवत्यपि पत्यो चचोम्यपत्यादि मुदनिबुक्तोघृताक्तवर्ग
माचोमौमी राचावेकं पुत्रं जनयेत् न कथञ्चिद्वितीयम् ॥ ६० ॥

द्वितीयमेके प्रजनमन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः । अनि
र्वृत्तस्त्रियोगार्थम्यश्नन्तो धर्मात्तस्तयोः ॥ ६१ ॥

द्वितीयेति । अन्ये पुनराचार्यानिधोगात्पुत्रोत्पादनविधिज्ञा
नपुत्रएकपुत्रद्विष्टप्रवादादनिष्यक्षं निधोगप्रयोजनं मन्त्र
मानाः स्त्रीषु पुत्रोत्पादनं द्वितीयं धर्मात्तो मन्यन्ते ॥ ६१ ॥

विधवायान्नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथाविधि । गुरु
वच्च सुषावच्च वर्त्तेयाताम्यरस्यरम् ॥ ६२ ॥

विधवायामिति । विधवादिकायान्नियोगप्रयोजने गर्भधारणे
यथाग्राह्यं सन्त्येवमिति ज्येष्ठो भ्राता कनिष्ठभादभार्या च
परस्यरं गुरुवत् सुषावच्च व्यवहरेताम् ॥ ६२ ॥

नियुक्तौ यौ विधिं दित्वा वर्त्तेयातान्तु कामतः ।
तावुभौ पतितौ स्यातां सुषागगुरुतत्पगौ ॥ ६३ ॥

नियुक्ताविति । ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरौ परस्यरभार्यायाश्चि
युक्तौ पुत्राकादिविधानन्यक्ता स्नेहातो वर्त्तेयाताम्ता सुषाग
गुरुदारगौ पतितौ भवेतां ॥ ६३ ॥

मान्यस्त्रिभिर्विधवा नारी नियोक्तव्या दिजातिभिः ।
अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मी हन्युः सनातनं ॥ ६४ ॥

एवं निजोगमविधाय दूषयितुमाह मान्यस्त्रिभिः ।
ब्राह्मणादिभिर्विधवा स्त्री भर्तुरन्यस्मिन् देवरादौ न निजो
जमीना वस्त्रात् स्त्रियमन्यस्त्रिभिर्युञ्जानाः ते स्त्रीणा मेकपतित्व
धर्ममगादिसिद्धं नात्रयेव ॥ ६४ ॥

नोदाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते कश्चित् ।
न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनम्युनः ॥ ६५ ॥

नोदाहिकेति । अर्थमर्थं नुदेवमित्येवमादिषु विवाह
प्रबोदनकेषु मन्त्रेषु कश्चिदपि ब्राह्मणाद्य निजोगः कथ्यते न च
विवाहविधावकब्राह्मणेऽन्वेन पुरषेण सह पुनर्विवाह उक्तः ॥ ६५ ॥

अयं द्विजैर्हि विदग्भिः पशुधर्मो विगर्हितः । मनु
ष्याणामपि प्रोक्तो वेष्टे राज्यस्य ग्रासति ॥ ६६ ॥

अथमिति । वस्त्रादयं पशुधर्मो मनुष्याणामपि व्यवहारो
विदग्भिर्निन्दितः शोचनधार्मिके वेष्टयन्ते राज्ञि राज्यं कुर्वाण्ये

तेन कर्त्तव्यतया प्रोक्तः अतोवेषादारभ्य प्रवृत्तोद्यमादिमा
निति निश्चयते ॥ ६६ ॥

स महीमखिलाभ्युञ्जवाजर्षिप्रवरः पुरा । वर्षानां
सङ्करश्चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ६७ ॥

य महीमिति । य वेषो महीं समयां पूर्वव्याख्यानं चतएव
राजर्षिं श्रेष्ठो न तु धार्मिकत्वात्कामोपहतबुद्धिर्भादभार्यादि
गमनरूपं वर्षसङ्करं प्रावर्त्तयत् ॥ ६७ ॥

ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ ६८ ॥

ततइति । वेषकासात्प्रभृति यो मृतभर्त्तकादिस्त्रियं ब्राह्म
यां ज्ञानादपत्यनिमित्तं देवरादौ नियोजयति तं साधवो निश्चतं
गर्हयन्ते अथ च श्लोक्तनियोगनिषेधः कलियुगविषयः तदाह
वृहस्पतिः । उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु । युग
ज्ञायादब्रह्मोद्यं कर्त्तुमन्यैर्विधानतः । तपोज्ञानसमायुक्ताः कृत
चेतायुगे नराः । दापरे च कलौ नृणां ब्रह्मिहानिर्हि निर्मिता ।
अनेकधा कृताः पुत्रा अधिभिर्नैः पुरातनैः । न ब्रह्मन्नेऽधुना
कर्त्तुं ब्रह्मिहानैरिदमनैः । अतो यद्भोविन्द्रराजेन युगविशेष
व्यवस्थामश्नात्वा सर्वदेव सन्तानाभावे नियोगादनियोगपक्षः
श्रेयानिति स्वमनीषया कल्पितं तन्मनुन्यासाविरोधाद्वादिष्य

नहे । प्राप्नोति मनुवाक्येषु मुनिव्याख्यामहं लिखन् । नापरा
योस्त्रिविदुषां कथं वर्णयिष्येः कुधीः ॥ ६८ ॥

यस्यास्त्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । ताम
नेन विधानेन निजोविन्देत देवरः ॥ ६९ ॥

निषोगप्रकरणात्कन्यागतं विज्ञेयमाह यस्यादिति । यस्याः
कन्याया वाग्दाने कृते यति भर्ता लिखते तामनेन वक्ष्यमाणे
मायुष्ठानेन भर्तुः योदरध्याता परिचयेत् ॥ ६९ ॥

यथा विध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचित्रिताम् ।
मित्रो भजेताप्रसवात्सुकृत्सुकृदतावृतौ ॥ ७० ॥

यथेति । स देवरो विवाहविधिना एनां स्वीकृत्य शुक्लवस्त्रां
काचवाष्पनःशौचप्राप्तिनीमानर्भयहृषात् रक्षयि चतावृता
वेकैकवारपृच्छेत् । एवं कन्यायानिषोगप्रकारत्वात् विवाह
सायहाच नमोपदेष्टावस्यै वाग्दत्ता तस्यैव तदपत्यम
वति ॥ ७० ॥

न दत्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।
दत्वा पुनः प्रवच्छन् हि प्राप्नोति पुत्रवानृतं ॥ ७१ ॥

न दत्तेति । कस्यचिदाया कन्या दत्ता तस्मिन्मृते दानमुच्य
दोषज्ञानामवस्यै न दद्यात् । यस्यादेकस्य दत्ताऽन्यस्यैदद

तेन कर्त्तव्यतया प्रोक्तः अतोवेद्यादारभ्य प्रवृत्तोद्यमादिमा
निति निश्च्यते ॥ ६६ ॥

स महीमखिलाम्बुज्जवाजर्षिप्रवरः पुरा । वर्षाणां
सङ्करञ्चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ६७ ॥

स महीमिति । स वेष्टो महीं समयां पूर्वव्यासवन् अतएव
राजर्षिभेदो न तु धार्मिकत्वात्कामोपहतबुद्धिर्भाद्रभार्यादि
गमनरूपं वर्षसङ्करं प्रावर्त्तयत् ॥ ६७ ॥

ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ ६८ ॥

ततइति । वेषकास्तात्प्रभृति यो मृतभर्त्तकादिस्त्रियं प्राप्त्वा
र्याज्ञागादपत्यनिमित्तं देवरादौ नियोजयति तं साधवो निवर्त्त
गर्हयन्ते अथ च स्त्रीनिधोगनिषेधः कलियुगविषयः तदाह
दृष्टव्यतिः । उक्तो निधोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु । युग
द्वायादवश्येयं कर्त्तुमन्यैर्विधानतः । तपोज्ञानसमायुक्ताः कृत
चेतायुगे नराः । दापरे च कसौ नृणां ब्रह्मिहानिर्हि निर्मिता ।
अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्ह्यैः पुरातनैः । न ब्रह्मन्ऽधुना
कर्त्तुं ब्रह्मिहानैरिदमनैः । अतो यद्भोविन्दुराजेन युगविशेष
व्यवस्थामज्ञात्वा सर्व्यदेव सन्तानाभावे नियोगादनियोगपक्षः
अथानिति स्ममनीयतया कल्पितं तन्मुनिव्याख्याविरोधाच्चाद्रिया

नरे । प्राचक्षो मनुवाक्येषु मुनिव्याख्यामहं लिखन् । नापरा
चोक्तिविदुषा कष्टं सर्वविदः कुधीः ॥ ६८ ॥

वस्त्राभियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । ताम
नेन विधानेन निजोविन्देत देवरः ॥ ६९ ॥

निजो न प्रकरत्वात्कन्यागतं विज्रेषमाह यथा इति । वस्त्राः
कन्याया वाग्दाने कृते सति भर्ता लिखते तामनेन वस्त्रमाद्ये
नायुक्तानेन भर्तुः सोदरभ्राता परिषवेत् ॥ ६९ ॥

यथा विध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचित्रताम् ।
मित्रो भजेता प्रसवात्सुकृत्सुकृदतावृतौ ॥ ७० ॥

यथेति । य देवरो विवाहविधिना एनां लीकृत्य शुक्लवस्त्रां
काचवास्त्रनः प्रौचक्षो निजो न भर्तुः स्यात् रक्षि चतावृता
वेद्यैकवारं कृच्छेत् । एवं कन्याया निजो न प्रकरत्वात् विवाह
सायहाय ममोपदेनायसौ वाग्दाना तस्यैव तदपत्यस्य
वति ॥ ७० ॥

न दत्त्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विषयः ।
दत्त्वा पुनः प्रवच्छन् हि प्राप्नोति पुद्वानृतं ॥ ७१ ॥

न दत्तेति । कस्यचिदाया कन्या दत्त्वा तस्मिन्मृते दातुमुच्यते
दोषप्रकामव्यसौ न दद्यात् । यथादेकस्यै दत्त्वाऽन्यस्यै दद

तुदवानृतं बहसं पुदवानृतदत्युक्तदोषमाप्नोति सप्तपदी
करणात्मातनात् भार्यात्वानिष्यन्तेः पुनर्दानाप्रज्ञासामिदं
वचनम् ॥ ७१ ॥

विधिवत्प्रतिगृह्णापि त्यजेत्कन्यां विगर्हितां ।
व्याधितां विप्रदुष्टां वा कृद्गना चोपपादिताम् ॥ ७२ ॥

विधिवदिति । अङ्गिरेव दिजायाणामित्येवमादिविधिना
प्रतिगृह्णापि कन्यां वैधव्यादिसङ्गोपेतां रोगिणीं चतसोनि
त्वाद्यभिप्रायवतीमधिकाङ्गादिगोपनच्छोपपादितां सप्तपदी
करणात्माक् कृतां त्यजेत्ततश्च तत्त्यागे दोषाभावइत्येतदर्थं
नतु त्यागार्थम् ॥ ७२ ॥

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ।
तस्य तद्वितथं कुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥ ७३ ॥

यस्त्विति । यः पुनर्दोषवतीं कन्यां दोषाननभिधायददति
तस्य कन्यादातुर्दुरात्मनो दानं तत्रत्यर्पणेन व्यर्थं कुर्यात् ।
एतदपि त्यागे दोषाभावकथनार्थम् ॥ ७३ ॥

विधाय वृत्तिभार्यायाः प्रवसेत्कार्यवाञ्छरः ।
अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि ॥ ७४ ॥

विधायेति । कार्ये सति मनुष्यः पत्न्यायावाच्छादनादि

प्रकल्प्य देवान्तरपुत्रेत् । यस्याङ्गायासभावपीडिता स्त्री
प्रीत्यवस्थपि पुत्रवान्तरसम्पत्कथ्येत् ॥ ७४ ॥

विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छस्यैरगर्हितैः ॥ ७५ ॥

विधावेति । भक्ताच्छादनादि दत्त्वा पत्न्यौ देवान्तरपुत्रे
देहप्रवाधनपरपुत्रमनन्तरहिता जीवेत् अदत्त्वा पुनर्गते सूत्र
निर्वाणादिभिरनिन्दितप्रियेण जीवेत् ॥ ७५ ॥

प्रोषितो धर्मकार्यार्थं प्रतीक्ष्योष्टौ नरः समाः । वि
द्यार्थं षट् वयोऽर्थं वा कामार्थं चोत्सु वत्सरान् ॥ ७६ ॥

प्रोषितरिति । गुण्याङ्गासंवाहनादिधर्मकार्यनिमित्तं
प्रोषितः पतिरष्टौ वर्षाणि पत्न्या प्रतीक्षणीयः ऊर्द्धं पतिव्यभि
चिपुत्रेत् । तदाह वसिष्ठः । प्रोषितपत्नी अष्टवर्षास्तुपासीत
ऊर्द्धं पतिव्यकाशं गच्छेदिति । विद्यार्थं प्रोषितः षड्वर्षाणि
प्रतीक्षाः निजविद्यादिविभावनेन चमोर्ध्वमपि प्रोषितः पतिः
वसेव भार्यान्तरोपभोगाद्यर्थं गतस्त्रीणि वर्षाणि ॥ ७६ ॥

संवत्सरम्यतीक्षेत द्विषणीं प्रोषितम्यतिः । ऊर्द्धं
संवत्सरास्तेनां दायं हत्वा न संवसेत् ॥ ७७ ॥

संवत्सरमिति । पतिविवक्षे वक्ष्यातदेवां स्त्रियं वर्षं यावत्

प्रतीचेत तत ऊर्ध्वमपि दिषन्तीं स्वदत्तं मन्त्रादिरादिधर्मं हन्ता
नोपगच्छेत् या सा ह्यदममाचक्षु देयमेव ॥ ७७ ॥

अतिक्रामेत् प्रमत्तं या मत्तं रोगार्त्तमेव वा । सा
चीन्मासान् परित्वाऽप्याऽविभूषणपरिच्छदा ॥ ७८ ॥

अतीति । या स्त्री सूतादिप्रमादवत्तं मदजनकपानादिना
मत्तं व्याधितं वा शूभ्रवाद्यकरणेनावजानाति सा विगता
कङ्कारत्रयादिपरिच्छदा चीन्मासाञ्चोपगन्तव्या ॥ ७८ ॥

उन्मत्तम्यतितं स्त्रीवमबीजम्यापरोगिणम् । न
त्यागोऽस्ति दिषन्त्याश्च न च दायापवर्त्तनं ॥ ७९ ॥

उन्मत्तमिति । वातादिद्योभादप्रकृतिस्थं पतितमेकदशा
ध्याये वक्ष्यमाणं नपुंसकमबीजं बाध्यरेतस्त्रादिना बीजरहितं
कुण्डाद्युपेतञ्च पतिमपरिचरन्त्यास्त्रागोन करणीद्योन च धन
यत्नं करणीयम् ॥ ७९ ॥

मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् । व्याधि
ता वाधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थघ्नी च सर्व्वदा ॥ ८० ॥

मद्येति । निषिद्धमद्यपानरता असाध्याचारा भर्त्तुः प्रति
कूलाचरघ्नीया कुण्डादिव्याधियुक्ता भृत्यादिताडनघ्नीया

वतममजिष्यकारिणी वा भार्या भवेद्याधिवेत्तव्या तस्यां
सञ्ज्ञामन्योविवाहः कार्यः ॥ ८० ॥

वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याम्बे दशमे तु मृतप्रजा ।
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रिववादिनी ॥ ८१ ॥

वन्ध्याऽति । प्रथमचतुमारम्भाविद्यमानप्रसूता चतुर्मे वर्षे
ऽधिवेदनीया मृतापत्या दशमे वर्षे स्त्रीजनन्येकादशेऽप्रिव
वादिनी तु सद्य एव सद्यपुत्रा भवति पुत्रवत्या मृतस्यान्धर्षप्रजा
सम्बन्धे दारे नान्तां कुर्वीताम्यतरापात्रे तु कुर्वीतेत्यापसम्ब
न्धिवेधादधिवेदनञ्च कार्यम् ॥ ८१ ॥

वारोगिणी स्नातु हिता सम्यक्का चैव ग्रीवतः । सानु
ष्ठाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ॥ ८२ ॥

येति । वा पुनर्याधिता वती पत्युरनुकूला भवति ग्रीव
वती च स्नात्तामनुष्ठाप्यान्योविवाहः कार्यः कदाचिचायै
नावमाननीया ॥ ८२ ॥

अधिविद्या तु वा नारी निर्मण्ड्रेऽपुषिता दृष्टात् ।
सा सद्यः सन्निरोद्धव्या व्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥ ८३ ॥

अधीति । वा पुनः ज्ञाताधिवेदना स्त्री अपुषिता दृष्टात्

निर्गच्छति सा तदहरेव रज्ज्वादिना बद्धा स्थापनीया
आकोपनिवृत्तेः पिनादिकुलसन्निधौ वा त्याज्या ॥ ८३ ॥

प्रतिषिद्धापि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि । प्रेक्षा
समाजं गच्छेद्वा सा दण्ड्या छण्णखानि षट् ॥ ८४ ॥

प्रतीति । या पुनः चचियादिस्त्री भर्त्तादिनिवारिता
विवाहाद्युत्सवेष्वपि निषिद्धमद्यमिवेत् मृत्यादिस्नानजनस
म्बद्धौ वा गच्छेत् सा सुवर्णछण्णखानि षट् व्यवहारप्रकरणा
द्वाद्या दण्डनीया ॥ ८४ ॥

यदि स्वाश्वापराश्वैव विन्देरन् येषितो द्विजाः ।
तासां वर्णक्रमेण स्थाज्जैष्ठ्यं पूजा च वेक्ष्य च ॥ ८५ ॥

यदीति । यदि द्विजातयः स्वजातीयाविजातीयाश्चभार्या
उदहेयुस्तदा तासां द्विजातिक्रमेण वाक्स्नानदायविभा
गात्कर्षार्थं व्येष्टत्सम्पूजा च वस्त्रासङ्कारादिदानेन गृहस्य
प्रधानं स्यात् ॥ ८५ ॥

भर्त्तुः शरीरशूश्रूषान्धर्माकार्यञ्च नैत्यिकम् ।
स्वा चैव कुर्यात्सर्वेषां नास्वजातिः कथञ्चन ॥ ८६ ॥

भर्त्तुरिति । भर्त्तुर्देहपरिचर्यामन्नदानादिरूपान्धर्माका
र्यञ्च भिषादानातिथिपरिवेष्टनहोमीयद्रव्योपकल्पनादिप्राप्त्य

दिकं यन्मेवां दिवातीनां यजातिभार्यैव कुर्व्यात् नतु कदापि
दिवातीयेति ॥ ८६ ॥

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयान्यया ।
यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्व्वदृष्टयैव सः ॥ ८७ ॥

यस्त्विति । यः पुनः सजातीयया यन्निहितया देहशुश्रूषा
दिकं कर्त्तव्यं विजातीयया मौख्यात् कारयेत् य यथा ब्राह्मणां
शूद्राज्जातो ब्राह्मणचाण्डालः तथैव पूर्व्वैर्हविभिर्दृष्टइति
पूर्व्वानुवादः ॥ ८७ ॥

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च । अप्रा
प्तामपि तान्तस्मै कन्यान्दद्याद्यथाविधि ॥ ८८ ॥

उत्कृष्टेति । सुखाचारादिभिरुत्कृष्टाय सुरूपाय समान
जातीयाय वरायाप्राप्तकालामपि विवाहवेददृष्टव्यामेवं धर्मो न
हीयते इति दक्षस्मरणात् तस्यादपि कात्याग्रागपि कन्या
ब्राह्मणविवाहविधिना दद्यात् ॥ ८८ ॥

काममामरणात्तिष्ठेद्भवे कन्यर्त्तुमत्यपि । न चैवैनां
प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ ८९ ॥

काममिति । संजातार्त्तवापि कन्या वरं मरणपर्यन्तं पित्र

दृष्टे तिष्ठेत् न पुनरेतां विद्यागुणरहितां च कदाचित्पिचादि
दर्श्यात् ॥ ८८ ॥

चोषि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती । ऊर्ध्वन्तु
कालादेतस्मादिन्देत संदृशंपतिम् ॥ ८९ ॥

चोषीति । पिचादिभिर्गुणवदराजादीयमाना कन्या संजा
तार्त्तवा सती चोषि वर्षाणि प्रतीक्षेत वर्षचक्षात्पुनःऊर्ध्वमधि
कगुणवराज्ञाभे समानजातिगुणं वरं स्वयं दृषीत ॥ ८९ ॥

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
नैनः किञ्चिद्वाप्नोति न च यं साधिगच्छति ॥ ९० ॥

अदीयमानेति । पिचादिभिरदीयमाना कुमारी यद्योक्त
काले यदि भर्तारं स्वयं दृष्टुते तदा वा न किञ्चित्पापव्या
प्नोति न च तत्पतिः पापं प्राप्नोति ॥ ९० ॥

अलङ्कारं नाददीत पितृं कन्या स्वयम्बरा ।
मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥ ९१ ॥

अलङ्कारमिति । स्वयंदृतपतिका कन्या वरस्त्रीकरवात्पूर्व
पितृमातृभ्रातृभिर्दत्तमलङ्कारं तेभ्यः समर्पयेत् यदा नार्प
येत्तदा चोरी स्यात् ॥ ९१ ॥

पिचे न दद्याच्छतृन् कन्यास्तुमतीं वरम् ।
स हि स्वाभ्यादतिक्रामेद्वृत्ताम्यतिरोधनात् ॥ ८३ ॥

पिचे नेति । अतुष्टानां कन्यां वरः परिष्वजन् पिचे शुक्लं न
दद्यात् । यस्यास्य पिता अतुष्टार्थोपत्योत्पत्तिनिरोधनात्
कन्यायाः स्वामित्वाद्दीयते ॥ ८३ ॥

त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां दद्याद् द्वादशवर्षिकीम् ।
षष्ठवर्षोऽष्टवर्षाभ्यां धर्मो सीदति सत्वरः ॥ ८४ ॥

त्रिंशदिति । त्रिंशद्वर्षः पुमान् द्वादशवर्षवयस्कं मनो
हारिणीं कन्यामुदहेत् अतुष्टवर्षो वाऽष्टवर्षो मार्गस्त्यधर्मे
ऽवसादं अहति तत्रावात् एतच्च योग्यकाकप्रदर्शनपरं न तु
निबन्धार्थं प्रायेचेतावता काकेन वृहीतवेदो भवति चिमान
वयस्का च कन्या बोधुर्बुभोऽप्येति वृहीतवेदस्यापकुर्वाणको
वृहस्याग्रमं प्रति न विद्यतेति सत्वरदत्तकार्थः ॥ ८४ ॥

देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः ।
तां सार्धं विभूयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥ ८५ ॥

देवेति । भगव्यमाचरितापुरन्ध्रिर्मही बोधमार्गपत्त्या च देवा
दत्तादिमन्त्रविद्वान् वा देवैर्दत्ता भार्या तां पतिर्हमते यत्

स्नेह्या तां सतीं देवानास्त्रियं कुर्वन् यासांश्चादनादिना
 सदा देवाद्युपेतामपि पोषयेत् ॥ ६५ ॥

प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थञ्च मानवाः ।
 तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥ ६६ ॥

प्रजनेति । यस्माद्गर्भपहणार्थं स्त्रियः सृष्टा गर्भाधानार्थञ्च
 मनुष्याः तस्माद्गर्भोत्पादनमिवानयोरन्याधानादिरपि धर्मः
 पत्न्या सह साधारणः सौमे वसानावग्नीनादधीयातामित्यादि
 वेदेऽविहितः तस्माद्गर्भा विभृयादिति पूर्वोक्तस्य शेषः ॥ ६६ ॥

कन्यायान्दत्तशुक्लायां विधेयं यदि शुक्लदः ।
 देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥ ६७ ॥

कन्येति । कन्यायां दत्तशुक्लायां सत्यामर्षजातविवाहायां
 यदि शुक्लदो वरो विधेयं तदा देवराय पिशादिभिरथैव
 कन्या दातव्या यदि सा स्वीकरोति यस्याविधेयेति प्रागुक्तं
 नियोगरूपं ददन्तु शुक्लपहणविषयम् ॥ ६७ ॥

आददीत न शुद्धेऽपि शुक्लं दुहितरन्ददत् ।
 शुक्लं हि गृह्यन् कुरुते कर्म दुहित्वविक्रयं ॥ ६८ ॥

आददीतेति । ब्राह्मणभिश्चः शुद्धेऽपि पुत्रीं ददत् शुक्लं
 न गृहीयात् । किन्तुनः ब्राह्मणविद्विजातिः यस्मात् शुक्लं

दृष्टम्भुतं दुहितविक्रयं कुरुते । न कन्यायाः पितेत्यनेन निषिद्धं
मपि शुल्कग्रहणं कन्यायामिति दृष्टीतशुल्काणां ब्राह्मीयनिषयम्
दर्शनात् शुल्कग्रहणे ब्राह्मीयत्वब्रह्मणां पुनस्तन्निषिध्यते ॥ ८८ ॥

एतत्तु न परे चक्रुर्वापरे जातु साधवः । यद्
न्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥ ८९ ॥

एतदिति । एतत्पुनः पूर्व्वे ब्रिह्वा न कदाचित्कृतवन्मोना
यपरे वर्त्तमानकाशीनाः कुर्वन्ति यदन्यस्य कन्यामप्रीकृत्य
पुनरन्यस्य दीयतरति एतच्च दृष्टीतशुल्ककन्याविषयं नदत्ता
कस्यचित्कन्यामिति दृष्टीतशुल्कविषयम् ॥ ८९ ॥

नानुशुश्रूम् आत्मेतत्पूर्व्वेव्यपि हि जन्मसु । शुल्क
संश्लेन मूल्येन कस्यं दुहितविक्रयम् ॥ ९० ॥

नेति । पूर्व्वकल्पेव्यप्येतदुक्तमिति कदाचित् वचस्य भुत
वन्मोचत् शुल्कामिधानेन मूल्येन कस्यिन्साधुर्नूडदुहितविक्रय
मकार्षीदिति शुल्कनिषेधानुवादः ॥ ९० ॥

अथोन्मथ्याव्यभिचारोभवेदामरयान्तिकः । एष
वर्गः समासेन श्रेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ ९१ ॥

अथोन्मथ्येति । भार्यापत्योर्मरणात्तं जावत् धर्माव्यकामीषु

परस्परानभिचारः स्यादित्येषसंश्लेषतः स्त्रीपुंसयोः प्रकृत्यो-
धर्मो ज्ञातव्यः ॥ १०१ ॥

तथा नित्यं यत्तेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।
यथानाभिचरेताम्नौ विद्युक्तावितरेतरम् ॥ १०२ ॥

तथाच सति तथेति । स्त्रीपुंसौ कृतविवाहौ तथा सदा
यत्नं कुर्यातां यथा धर्मार्थकामविषये विद्युक्तौ परस्परस-
मभिचरेतां ॥ १०२ ॥

एषस्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वारतिसंहितः । आपत्य-
पत्यप्राप्तिश्च दायभागस्त्रिवोधतः ॥ १०३ ॥

एव इति । एष भार्यापत्योरन्योन्यानुरागयुक्तो धर्मो युष्माक-
मुक्तः समानाभावे आपत्यप्राप्तिरक्ता । इदानीं दीयत इति
दायः पित्रादिधनं तस्य विभागव्यवस्थां शृणुत ॥ १०३ ॥

ऊर्द्धमिति मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् । भजे-
रन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ १०४ ॥

ऊर्द्धमिति । भ्रातरोमिलिता पित्रमरणादूर्द्धं पैतृकं
मातरणादूर्द्धं मातृकं धनं समं कृत्वा विभजेरन् ज्येष्ठगोचर-
ततोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वात् समभाजोऽयं ज्येष्ठजातरि

इदं रसमिति बोद्धव्यं विज्ञानमिति विज्ञानमिति
 यस्मात्ते नृप बोद्धव्ये विज्ञानमिति विज्ञानमिति
 नातरति इदं रसमिति विज्ञानमिति विज्ञानमिति
 यद्यपि विज्ञानमिति विज्ञानमिति विज्ञानमिति
 इदं रसमिति विज्ञानमिति विज्ञानमिति विज्ञानमिति
 विज्ञानमिति विज्ञानमिति विज्ञानमिति विज्ञानमिति
 विज्ञानमिति विज्ञानमिति विज्ञानमिति विज्ञानमिति

अथैतन्न तु इदं रसमिति विज्ञानमिति विज्ञानमिति
 सानुपजीवेदुर्बलैः विज्ञानमिति विज्ञानमिति

यदा पुनर्बोद्धव्यमिति विज्ञानमिति विज्ञानमिति
 यद्यपि यत्तं सर्वं इदं रसमिति विज्ञानमिति विज्ञानमिति
 नितरति यद्यपि यत्तं सर्वं इदं रसमिति विज्ञानमिति विज्ञानमिति

अथैतन्न तु इदं रसमिति विज्ञानमिति विज्ञानमिति
 यद्यपि यत्तं सर्वं इदं रसमिति विज्ञानमिति विज्ञानमिति
 नितरति यद्यपि यत्तं सर्वं इदं रसमिति विज्ञानमिति विज्ञानमिति
 यद्यपि यत्तं सर्वं इदं रसमिति विज्ञानमिति विज्ञानमिति
 नितरति यद्यपि यत्तं सर्वं इदं रसमिति विज्ञानमिति विज्ञानमिति

परस्परानभिचारः स्त्रादिस्त्रिव्यसंश्लेषतः स्त्रीपुंसयोः प्रकृत्यो
धर्मो ज्ञातव्यः ॥ १०१ ॥

तथा नित्यं यत्नेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।
यथानाभिचरेताम्तौ वियुक्तावितरेतरम् ॥ १०२ ॥

तथाच सति तथेति । स्त्रीपुंसौ कृतविवाहौ तथा सदा
यत्नं कुर्यातां यथा धर्मार्थकामविषये वियुक्तौ परस्परम्
अभिचरेतां ॥ १०२ ॥

एषस्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वारतिसंहितः । आपद्य
पत्यप्राप्तिश्च दायभागनिबोधत ॥ १०३ ॥

एष इति । एष भार्यापत्योरन्योन्यानुरागयुक्तो धर्मो युष्माकं
मुक्तः सन्तानाभावे चापत्यप्राप्तिरुक्ता । इदानीं दीयत इति
दायः पित्रादिधनं तस्य विभागव्यवस्थां शृणुत ॥ १०३ ॥

ऊर्द्धमितुश्च मातुश्च समेत्य धातरः समम् । भजे
रन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ १०४ ॥

ऊर्द्धमिति । धातरोमिलिला पितृमरणादूर्द्धं पैतृकं
मातृमरणादूर्द्धं मातृकं धनं यत्नं कृत्वा विभजेरन् ज्येष्ठगोचर
तपोद्वारस्य वक्ष्यमाणत्वात् समभानोऽयं ज्येष्ठजातरि

उद्धारमनिवृत्तिरिति बोद्धव्यः पित्र्येर्मरणदूर्ध्वं विभागेहेतुमाह ।
 चक्षान्ते पुत्रा जीवतोः पित्र्येष्टदीर्घधने क्षामिनो न भवन्ति
 मातुरपि प्रकृतत्वात्पैत्र्यकमित्यनेन मातृकस्यापि यद्वचं
 चक्षपि पित्र्यमरणानन्तरं विभागो जीवतः पितुरिच्छाभावे
 द्रष्टव्यः । पितुरिच्छया जीवत्यपि तस्मिन्विभागः । तदाह
 चाश्ववद्वचः । विभागश्चेत्येता कुर्वादिच्छया विभजेत्तुता
 निति ॥ १०४ ॥

अष्टेन तु गृहीयात् पितृन्धनमशेषतः । शेषा
 क्षामुपजीवेयुर्यथैव पितरन्तथा ॥ १०५ ॥

अथा पुनर्व्येष्टो धार्मिको भवति तदा अष्टेन । अष्टेनैव पित्र्य
 धनान्निधनं यत्तं गृहीयात्कनिष्ठाः पुनर्व्येष्टं भक्ताच्छादनाद्यर्थं
 पितरमिव उपजीवेत्तुः एवञ्च यत्तं वा यदेवावस्थानम् ॥ १०५ ॥

अष्टेन ज्ञातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः । पित
 क्षामनृचयैव स तस्मात्सर्व्यमर्हति ॥ १०६ ॥

अष्टेनेति । उत्पन्नमात्रेण अष्टेन वंस्काररहितेनापि मनुष्यः
 पुत्रवान् भवति ततश्च नापुत्रश्च लोकोस्तीति श्रुतेः पुत्रलोका
 भावपरिहारो भवति तदा प्रवृत्त्या पित्र्यमर्हति श्रुतेः पुत्रेण
 ज्ञातमात्रेण पितृक्षामनृचयश्च भवति अतोऽष्टेनैव सर्व्यं धनं
 मर्हतीति पूर्व्यं च त्रैवः ॥ १०६ ॥

यस्मिन्नृषं सन्नयति तेन चानन्यमश्रुते । स एव
धर्माजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः ॥ १०७ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् जाते अरुं बोधयति तेन जातेना
मृतत्वमाप्नोति । तथा च श्रुतिः अथमस्मिन्मनुजयत्यमृतत्वञ्च
गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्च जीवतोमुखमिति । स
एव पितुर्दुर्बलं हेतुना जातः पुत्रोभवति तेनैकेन एव अष्टापम
चनाद्युपकारेण कृतत्वात् । इतरांस्तु काममात्रहेतुकजन्यो
मुनयोजानन्ति ततश्च स एव सर्वव्ययं वृद्धीवादित्यस्यैवाद्यमपि
ब्रह्मः ॥ १०७ ॥

पितेव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातृन् यवीयसः ।
पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ १०८ ॥

पितेवेति । ज्येष्ठोभ्राता विभागाभावे अनुजान् भ्रातृन्
भक्ताच्चादनादिभिः पितेव विभृत्वात् अनुजास्य भ्रातरः पुत्रा
इव ज्येष्ठे भ्रातरि धर्माद्य वर्त्तेरन् ॥ १०८ ॥

ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः । ज्येष्ठः
पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सङ्गिरगर्हितः ॥ १०९ ॥

ज्येष्ठ इति । अकृतविभागोज्येष्ठो यदि धार्मिको भवति तदा
मुजानामपि तदनुयायित्वेन धार्मिकत्वात् ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति

यदि यद्यथार्थिकोभवति तदाऽनुवाकमपि तदनुवाचिनात्
 ज्येष्ठः कुसलाभवति तथा मुचवान् ज्येष्ठोऽथोके पूर्वतमः बाधुनि
 आगर्हितोभवति ॥ १०८ ॥

योऽज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।
 अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात्स सम्पूज्यस्तु बन्धुवत् ॥ ११० ॥

योऽज्येष्ठ इति । योऽज्येष्ठोऽनुजेषु भ्रातृषु पित्रवदर्थेन स पितेव
 मातेवाऽगर्हणीयोभवति यः पुनस्तथा न वर्त्तेत स मातुसादि
 बन्धुवदर्थनीयः ॥ ११० ॥

एवं सहवसेयुर्न्या पुत्रन्याधर्मकाम्यया । पुत्र
 निवर्द्धते धर्मस्तस्माद्गम्या पुत्रकृत्तिना ॥ १११ ॥

एवमिति । एवमविभक्ताभ्रातरः सह संवसेयुः यदि वा
 धर्मकामनया कृतविभागाः पुत्रन्यसेयुः यस्यात्पुत्रनवस्थाने
 वति पुत्रकृत् पुत्रकृत् पञ्चमहावक्त्राद्यनुष्ठानाद्वर्द्धयेवं वर्द्धते
 तस्मादिभानक्रिया धर्मार्था । तथाच उच्यते । एकपात्रेन
 वसतामिदं देवदिनार्चनम् । एकवर्गेदिभक्तानामदेव साद्रुचे
 इति ॥ १११ ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याश्च यद्दरम् । ततो
ऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यदीयसः ॥ ११२ ॥

ज्येष्ठस्येति । उद्घृततद्वत्युद्धारः ज्येष्ठस्याविभक्तसाधारण
धनादुद्घृत्य विंशतितमोभागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यत् ज्येष्ठनादात
यम् । मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमोभागो देवः कनिष्ठस्य पुनरशीति
तमोभागो दातव्यः अत्र त्रिष्टयं समं कृत्वा विभजनीयम् ।
॥ ११२ ॥

ज्येष्ठस्यैव कनिष्ठस्य संचरेतां यथोदितम् ।
येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमन्धनं ॥ ११३ ॥

ज्येष्ठस्येति । ज्येष्ठकनिष्ठौ पूर्वोक्ते यथोक्तमुद्धारं गृहीषातां
ज्येष्ठकनिष्ठयतिरिक्ताये मध्यमाक्षेपामवान्तरज्येष्ठकविहता
मनपेक्ष्य मध्यमस्योक्तचत्वारिंशद्भागः प्रत्येकन्दातव्यः मध्य
मानामवान्तरज्येष्ठकनिष्ठतयाभागे वैषम्यवारणार्थमिदम्
॥ ११३ ॥

सर्वेषां धनजातानामाददीताव्यमग्रजः । यश्च
सातिशयं किञ्चिद्दशतस्याभुयादरम् ॥ ११४ ॥

सर्वेषामिति । सर्वेषां धनप्रकाराणां मध्यात् यत् ज्येष्ठन्धनं
ज्येष्ठसङ्कनं गृहीषात् सर्वद्रव्याश्च यद्दरमित्युक्तमनूदितं समु

चक्षुषोऽपि चक्षुषोऽपि प्रकृतं द्रव्यं विद्यते तदपि ज्योतिष्य
 दृष्टीयात्तथा द्रव्यतः पश्यामिति मोक्षमकारणात्। द्रव्यभेदो
 नवादिपश्यन्भवैकं ज्योतिष्योक्तमते इदञ्च यदि ज्योतिष्यो
 नुचक्षामितरे निर्गुणादिपश्यं ॥ ११४ ॥

उद्धारो न द्रव्यस्त्विति सम्प्रज्ञानां स्वकर्म्मसु।
 चत्किञ्चिदेव देवन्तु ज्यायसे मानवर्द्धनं ॥ ११५ ॥

यत्नेनां वममुच्यते तु उद्धाररति। द्रव्यतः प्राप्नुयादरमिति
 योचमुद्धाररक्तः योचमवचनादिकर्म्मवस्तुनां भातृणां
 ज्योतिष्य नास्ति तथापि चत्किञ्चिदप्यपि द्रव्यं पूजाद्वि
 करज्योतिष्य देवं एवञ्च वममुच्येव उद्धारप्रतिषेधदर्शनात्पूर्व
 नुचोत्कर्णापेक्षयोद्धारवैयर्थ्यं योद्धव्यम् ॥ ११५ ॥

एवं समुद्भूतोद्धारो समानंशान् प्रकल्पयेत्।
 उद्धारोऽनुद्भूतो तेषामियं स्यादंशकल्पना ॥ ११६ ॥

एवमिति। एवमुक्तप्रकारेण समुद्भूतविंशद्भागानादिषु धने
 यमान् भागान् भातृणां कल्पयेत्। विंशतितमभागादौ
 पुनरनुद्भूतद्वयं वक्ष्यमाणभागकल्पना भवेत् ॥ ११६ ॥

एकाधिकं हरेऽध्वेष्टः पुनोध्यर्हन्ततोऽनुजः ।
अंगमंगं यवीयांसइति धर्मोऽव्यवस्थितः ॥ ११७ ॥

एकेति । एकाधिकमंगं दावंत्राविति यावत् अष्टपुनोऽष्टी
यात् । अधिकमर्हं यत्रांगे याऽर्हमंगं अष्टादनकारजातोऽष्टी
यात्कनिष्ठाः पुनरेकैकमंगं यष्टीयुरिति व्यवस्थितोऽध्वः इदमु
अष्टतदनुजयोर्विधादिगुणवत्तापेक्षया कनिष्ठानाञ्च निर्गुणत्वे
बोद्धव्यं अष्टतदनुजयोरधिकदानदर्शनात् ॥ ११७ ॥

स्वेभ्योऽग्नेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्धातरः पृथक् ।
स्वात्त्वादंशाश्चतुर्भाग्यतिताः स्युरदित्सवः ॥ ११८ ॥

स्वेभ्यइति । ब्राह्मणचरित्रवैश्वशूद्राश्चत्वारोऽधातरः
स्वजात्यपेक्षया स्वेभ्यश्चतुरेऽंगान् हरेदिप्रदत्यादिना वक्ष्यमा
स्वेभ्योऽग्नेभ्यः प्रात्मीयादात्मीयाङ्गानाश्चतुर्थभागमृचक्षुच
कन्याभ्योऽनूठाभ्योऽभगिनीभ्यः या यश्च सोदर्याभगिनी
तस्या एव संस्कारार्थमित्येवन्दद्युः सोदर्याभावे विमादजैरत्कृ
ष्टैरपहृष्टैरपि संस्कार्य्याएव तथाच याज्ञवल्क्यः । असं
कृतास्तु संस्कार्य्याभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्च निजादंशा
इत्वांगानु तुरीयकम् । यदि भगिनीसंस्कारार्थश्चतुर्भागश्चातु
जेऽग्नि तदा पतिताभवेद्युः एतेनैकजातीयवैमा चेववज्रपुष

मज्झिमेवङ्गावेपि योदर्थमग्निमीभक्षतुर्धभागदानमवगन्तव्यम्

॥ ११८ ॥

अजाविकं सैकशफसजातु विषममज्जेत् । अजा
विकन्तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥ ११८ ॥

अवेति । एकशफाश्चादयः हागमेषादि एकशफावहितं
विभान्नासे समं कृत्वा विभक्तुमवगन्तव्यं विभजेत्किन्तु ज्येष्ठ
स्यैव तस्यात् गतु तत्तुल्यद्रव्यान्तरदानेन समीकृत्य विक्रीय वा
तन्मूखं विभजेत् । अजाविकमिति पशुदन्तादिभावयैक
वङ्गावः ॥ ११८ ॥

ववीचान् ज्येष्ठभार्य्याम्युचमुत्पादयेद्यदि ।
समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मोऽव्यवस्थितः ॥ ११९ ॥

ववीचानिति । कनिष्ठोऽपि ज्येष्ठभार्य्यायाश्चिबोमेन
पुत्रपुत्रनयेत्तदा तेन पित्रव्येष सह तस्य चेषवस्य समोऽपि
भानः स्यात्तु पित्रवस्योद्धारोभवति इतिभानव्यवस्था निश्चिता
अनिबोमोत्पन्नकानंघ्रितं वक्ष्यति वक्ष्यपि समेक्य चातरः
सममित्युक्तमन्वाप्यस्यादेव सिद्धात्पौत्रस्यापि वृतपित्रकस्य
पैतामहधने पित्रवदिभानोऽस्तीति नम्यते ॥ ११९ ॥

उपसर्जनमप्रधानस्य धर्मातो नोपपद्यते । पिता
प्रधानमजने तस्माद्धर्मोऽपि तन्मजेत् ॥ १२१ ॥

उपेति । व्येष्ट्यातुः चेन्नजः पुत्रोऽपि पितेव सोऽङ्गार
विभागी युक्तदत्तीमां ब्रह्मा निराकृत्य पूर्वोक्तमेव द्रव्यवति अत्र
धामं चेन्नजः पुत्रः प्रधानस्य चेन्नजः पितुर्द्धर्मोऽपि सोऽङ्गारविभाग
ग्रहणरूपेण न सम्बध्यते चेन्नपि पिता चेन्नदारेणापत्योत्पादने
प्रधानं स्थापयित्वा पूर्वोक्तमेव धर्मोऽपि विभागव्यवहाररूपेण पितृ
व्येष सह तंचेन्नजं विभजेदिति पूर्वस्यैव शेषः ॥ १२१ ॥

पुत्रः कनिष्ठोऽप्येष्टायां कनिष्ठायाञ्च पर्वजः ।
कथन्तत्र विभागः स्यादिति चेत्संग्रयोभवेत् ॥ १२२ ॥

पुत्रदिति । यदि प्रथमोऽङ्गारं कनिष्ठान् पुत्रोऽङ्गारः पश्चाद्
दत्ताञ्च व्येष्ट्यादा तत्र कथं विभागोभवेदिति संग्रयो
यदि स्थापितं मातुर्दत्ताङ्गमेव पुत्रस्य व्येष्ट्यतमुत स्वयन्मात्रमे
वेति तदा ॥ १२२ ॥

एकं वृषभमुद्गारं संहरेत् स पूर्वजः । ततोऽप्य
रेऽप्येष्टवृषास्तदूनानां समावृतः ॥ १२३ ॥

एकमिति । पूर्वस्यां जातः पूर्वजः व्यापोः संग्राह्यव्येष
अङ्गमिति ब्रह्मत्वं यः कनिष्ठोऽप्येकं वृषभमुद्गारं वृषीणां ततः

श्रेष्ठदृष्टभादन्ये चे सन्त्यश्रेष्ठदृष्टभाः ते तस्याञ्ज्यैष्ठिमेवात्
माहृतजनानां कनिष्ठिमेवानां प्रत्येकं एकैकशोभवन्तीति
मानुदाहक्रमेव ज्यैष्ठ्यं ॥ १२२ ॥

ज्येष्ठसु जातो ज्येष्ठायां चरेदृष्टभषोडशाः । ततः
समाहृतः शेषाभजेरक्षिति धारणा ॥ १२४ ॥

ज्येष्ठ इति । प्रथमोऽष्टाद्याभ्युगर्षो जातो ज्यमना च भाद्रभो
ज्येष्ठः च दृष्टमः षोडशोऽष्टाद्यां गवास्ताष्टीयात् पञ्चदशमा
हकं दृष्टममित्यर्थः ततोऽनन्तरं चेऽन्ये बह्वीभ्यो माहृतो
जातास्त्ये समातुगतो दाहज्येष्ठतापेक्षया शेषानाविभजेरक्षिति
निश्चयः ॥ १२४ ॥

सहस्रस्त्रीषु जातानां पुत्राणां विविशेषतः । न
माहृतो जैष्ठ्यमक्षि जन्मतो जैष्ठ्यमुच्यते ॥ १२५ ॥

बह्वेति । ब्रह्मण्यजातीष्वस्त्रीषु जातानां पुत्राणां जातिमत
विशेषाभावे सति न माहृतमेव जैष्ठ्यमक्षि विदधते किन्तु ज्य
क्रमेणैवातः कनिष्ठाशोऽपि पूर्वोक्तमेव विंशभागश्राद्धादिकं
युक्तीयात् एवञ्च माहृतज्येष्ठस्य विहितप्रतिविद्भूमान् षोडशी
सहस्रापहवदिक्रमः यच्च नृपवन्निर्मुच्यतया भातुषां नृप

उपसर्जनमप्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते । पिता
प्रधानमजने तस्माद्धर्मोऽपि तन्मजेत् ॥ १२१ ॥

उपेति । ज्येष्ठमातुः चेन्नजः पुत्रोऽपि पितेव सोद्धार
विभागी युक्तदत्तीमां ब्रह्मा निराकृत्य पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यमिति अत्र
धानं चेन्नजः पुत्रः प्रधानस्य चेन्नजः पितुर्द्धर्मोऽपि सोद्धारविभाग
ग्रहणरूपेण न सम्बध्यते चेन्नपि पिता चेन्नदारेणापत्योत्पादने
प्रधानं स्थापयित्वा पूर्वोक्तेनैव धर्मोऽपि विभागव्यवहाररूपेण पितृ
ध्येयं स ह तंचेन्नजं विभजेदिति पूर्वस्यैव शेषः ॥ १२१ ॥

पुत्रः कनिष्ठोज्येष्ठायां कनिष्ठायाञ्च पर्वजः ।
कथं न च विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥ १२२ ॥

पुत्र इति । यदि प्रथमोऽङ्गायां कनीयान् पुत्रो जातः पश्चाद्
द्वितीयाञ्च ज्येष्ठसदा तत्र कथं विभागो भवेदिति संशयो
यदि स्थातिकं मातुर्दत्तकमेव पुत्रस्य ज्येष्ठतममुत स्वजन्मकमे
वेति तदा ॥ १२२ ॥

एकं वृषभमुद्धारं संदरेत स पूर्वजः । ततोऽप
रेऽज्येष्ठवृषास्तदूनानां समावृतः ॥ १२३ ॥

एकमिति । पूर्वस्यां जातः पूर्वजः व्यापोः संज्ञाहन्द्गोर्ध
ज्जन्ममिति ब्रह्मत्वं यः कनिष्ठोऽप्येकं वृषभमुद्धारं वृष्टीचापतः

श्रेष्ठदृष्टभादन्ये चे सन्ममोष्ठदृष्टभाः ते तस्माज्ज्यैष्ठिनेषात्
मादृतजनानां कनिष्ठिनेषानां प्रत्येकं एकैकशोभवन्तीति
मादृष्टादक्रमेण ज्यैष्ठ्यं ॥ १२२ ॥

ज्येष्ठसु जातो ज्येष्ठार्यां वरेदृष्टमषोडशाः । ततः
समादृतः शेषाभजेरक्षिति धारणा ॥ १२४ ॥

ज्येष्ठ इति । प्रथमोऽष्टाद्यान्मृगौजातोऽप्यग्रा च भ्रातृभ्यो
ज्येष्ठः च दृष्टमः षोडशोऽष्टाद्यां गवान्मादृष्टीणात् पञ्चदशमा
हकं दृष्टममित्यर्थः ततोऽनन्तरं ज्येष्ठे दृष्टीभ्योमादृष्टो
जातास्तैः समातृगतोदाहज्येष्ठतापेक्षया शेषानाविभजेरक्षिति
मिश्रणः ॥ १२४ ॥

सहप्रक्षीपु जातानां पुत्राणां विभेदतः । न
मादृतो ज्येष्ठमक्षि अन्मतो ज्येष्ठमुच्यते ॥ १२५ ॥

सह इति । समानजातीयक्षीपु जातानां पुत्राणां जातिमत
विभेदाभावे सति न मादृष्टमेव ज्येष्ठमक्षिभिद्व्यते किन्तु वक्ष्य
क्रमेणैवातः कनिष्ठाद्योपि पूर्वोक्तमेव विभज्यान्मृगादिकं
दृष्टीणात् दृष्टम मादृष्टज्येष्ठ विहितप्रतिषिद्धमात् षोडशी
पञ्चदशपञ्चदशदिकः स च नुवदन्निर्मुच्यतया भातृणां नुद

समुत्पादममाश्रयस्थितः । अतएव जन्मविद्यागुणज्येष्ठोऽंशं
 दादादवाप्नुयात् इति वृद्धस्याद्यादिभिर्जन्मज्येष्ठस्य विद्या
 युत्कर्षेणोद्धारोत्कर्षउक्तः । एवञ्च निर्गुणसौकट्यममिति
 मन्दगुणस्य वृषभषोडशादिति मादृज्यैष्ठ्याश्रयणेन उद्धारो
 वोद्भूयः । मादृज्यैष्ठ्यविधित्वर्थवादं मेधातिथिर्वदन् । न सम्य
 गाह गोविन्दराजस्त्वन्यमतं जगौ ॥ १२५ ॥

जन्मज्येष्ठेन चाङ्गानं स्वमाद्याण्यास्वपि स्मृतम् ।
 यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतोज्येष्ठता स्मृता ॥ १२६ ॥

न केवलं विभागे जन्मज्येष्ठं किन्तु ज्येति । स्वमाद्याण्यास्वो
 मन्मोज्येतिष्टोमे इन्द्रस्याङ्गानार्थं प्रयुज्यते तच्च प्रथम
 पुत्रेण पितरमुद्दिश्याङ्गानं क्रियते अमुकस्य पिता यजते इत्येव
 ऋषिभिः स्मृतं तथा यमयोर्गर्भे एककाशं निषिक्तयोरपि
 जन्मक्रमेणैव ज्येष्ठता स्मृता गर्भेय्यिति वज्रवचनं स्वीयज्जता
 येवचा ॥ १२६ ॥

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।
 यदपत्यमावेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥ १२७ ॥

अपुत्ररति । अविद्यमानपुत्रोयदस्यामपत्यं जायेत तन्मम
 मादृशोर्द्धदेधिककरं स्यादिति कन्यादानकाशे जामाया यद
 अत्यतिथितिरूपेण विधानेन दुहितरं पुत्रिकां कुर्यात् ॥ १२७ ॥

अनेन तु विधानेन पुरा चण्डोऽयं पुचिकाः ।
विवृद्ध्यर्थं स्वर्गशस्य स्वर्गं दक्षः प्रजापतिः ॥ १२८ ॥

अथ परब्रह्मरूपमर्चवादमाह अनेनेति । दक्षः प्रजा
पतिः पुत्रोत्पादनविधिज्ञः स्वर्गशस्यमर्चमनेनोक्तविधानेन
कृत्वा दुहितुः पूर्वं पुचिकाः स्वर्गं कृतवान् कात्स्न्येन च ब्रह्मः
॥ १२८ ॥

इदौ स दश धर्माय कश्यपाय चयोदश । सोमाय
राक्षे सत्कृत्य ग्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥ १२९ ॥

इदविति । स दशो भाविपुचिकापुचकाभेन ग्रीतात्मा अथ
हारादिना सत्कृत्य दश पुचिका धर्माय चयोदश कश्यपाय
सप्तविंशतिश्चन्द्राय दिव्यानामीशधीनाश्च राक्षे इत्येवम्
सत्कारवचनमन्येनामपि पुचिकाकरणे सत्कारे चिह्नं दत्ते
त्यादि च बङ्गीनामपि पुचिकाकरणापेक्षम् ॥ १२९ ॥

यथैवात्मा तथा पुचः पुचेषु दुहिता समा । तस्या
मात्मनि तिष्ठन्त्या कथमन्योधनं करेत् ॥ १३० ॥

यथैवेति । आत्मास्थानीयः पुचः आत्मा वै पुचन्मासीति
मन्मथिष्ठात् तस्मात् स दुहिता तस्याचक्षुष्यवत्प्रादुरात् । अतः

सत्यानुषंगिकामितुरात्मस्वरूपां विद्यमानां चामपुत्रस्य
मृतस्य पितुर्द्वयं युषिकावतिरिक्तः कथमन्यो हरेत् ॥ १२० ॥

मातुस्तु यौतकं यस्यात्कुमारीभाग एव सः । दौहि-
त्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलन्धनम् ॥ १२१ ॥

मातुरिति । मातुर्धनं तत्तस्यां मृताया कुमारीभाग
एव स्यात् न पुत्राणां तत्र भागः । कुमारी चानुद्धाभिप्रेता
तथाच गोतमः । स्त्रीधनं दुहितृणामदत्तानां प्रतिष्ठितमाह ।
अपुत्रस्य च मातामहस्य मृतस्य दौहित्र एव प्रकृतमात्यौषिके
चः समपन्धनं गृहीयात् ॥ १२१ ॥

दौहित्रोद्धाखिलं कथमपुत्रस्य पितुर्हरेत् । स
एव दद्याद्दौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥ १२२ ॥

दौहित्र इति । दौहित्रः प्रकृतमात्यौषिकेव एव तस्य माता
महधनग्रहणं जननरोक्तजनकधनग्रहणपिण्डदानार्थं च
मातरः पित्रश्च तत्रैव प्रविद्धत्वात् अन्यस्य पौषिकेचः
पुत्रान्तरहितस्य जनकस्य समपन्धनं गृहीयात् अथ पित्र
मातामहाभ्यां दौ पिण्डौ दद्यात् पिण्डदानं आहोयस्यार्थं
पौषिकेचनेन जनकधनग्रहणपिण्डदानस्यानोदनिरावार्थं च
नम् ॥ १२२ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विज्ञेयोऽस्ति चर्यतः ।
तयोर्वि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥ १२२ ॥

पौत्रेति । पौत्रपौत्रिकेययोर्लोके धर्मकृत्ये च न कश्चिद्विज्ञे
यस्ति यस्याप्तयोर्मातापितरौ तस्य देहादुत्पत्तिरिति पूर्वस्यै
वापवादः ॥ १२२ ॥

पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते । सम
स्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ १२४ ॥

पुत्रिकायामिति । कृतायान्तु पुत्रिकायां यदि तत्कर्तुः पुत्रो
ऽनन्तरं जायते तदा तयोर्विभागकाये समो विभागो भवेत्
नोद्धारः पुत्रिकायै देवः यस्याज्ज्येष्ठाया अपि तस्याउद्धार
विषये ज्येष्ठता नादरणीया ॥ १२४ ॥

अपुत्रायां कृतायान्तु पुत्रिकायां कथञ्चन ।
धनन्तपुत्रिकाभर्ता हरेत्तैवाविचारयन् ॥ १२५ ॥

अपुत्रेति । अपुत्रायां पुत्रिकायां कथञ्चन कृतायां तदो
पपन्नं तद्वर्तैवाविचारयन् कृतीयात्पुत्रिकायाः पुत्रवन्मेवान्न
कस्यच पत्नीरहितस्य कृतपुत्रस्य पितृधनमवहवन्मनो तस्यै
वारचार्यमिदं वचनम् ॥ १२५ ॥

अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।
पौत्री मातामहस्येन दद्यात्पिण्डं हरेद्वनम् ॥१४६॥

अकृतेति । अकृता वा कृतावेति पुत्रिकाया एव द्विविधं तत्र
चदपत्यं भवेदस्मान्मन्त्रम् स्नात्स्वधाकरमित्यभिषाय कस्या
दानकाखे वरानुमत्या या क्रियते या कृता अभिसन्धिमात्र
कृता वाम्बज्वहारेण न कृता । तथाच गोतमः अभिसन्धि
मात्रात्पुत्रिकेत्येकेषामिति अतएव पुत्रिकाधर्मवद्भवेति प्राग
विवाह्यत्वमुक्तम् । पुत्रिकैव कृता अकृता वा यं पुत्रं समानजाती
यादौ दुहत्यादयेनो न दौहित्रेण पौत्रकार्यकरणात्पौत्रिकेयवा
न्मातामहः पौत्री तथाचासौ तस्मै पिण्डं दद्यात् । गोविन्दराज
स्वकृता वेत्यपुत्रिकैव दुहिता तत्पुत्रोपि मातामहधने पौत्रि
केयव मातामहादिसत्त्वेष्वधिकारीत्याह तत्र पुत्रिकाया
एव पुत्रतुल्यत्वेन अपुत्रिकातत्पुत्रयोस्तुल्यत्वाद्योगादिति
॥१४६॥

पुत्रेण लोकान् अयति पौत्रेणानन्त्यमश्रुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति पिष्टपम् ॥१४७॥

पुत्रेति । पुत्रेण जातेन स्वर्गादिलोकान् प्राप्नोति पौत्रेण
तेज्येव चिरकाकमवतिष्ठते तदनन्तरं पुत्रस्य पौत्रेणादित्यसौ
कस्याप्नोति अथ च दास्यभागप्रकरणे अभिधानं पितुर्द्वये

वत्सादिबन्धुकेषु पुत्रस्य तदभावे पौत्रस्य इत्येवं पुंयन्ता
वाधिकारबोधनार्थम् ॥ १२७ ॥

पुत्राच्चोनरकायस्मान्नायते पितरं सुतः । तस्मा
त्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ १२८ ॥

पुत्राच्च इति । यस्मात्पुत्रात्मधेयनरकास्तुतः पितरन्नायते
तस्मात् चायात् चात्मनेव ब्रह्मणा पुत्र इति प्रोक्तः तस्मान्महो
पकारकत्वात्पुत्रस्य युक्तं तदीयपुंयन्तानस्य दायभागित्वमिति
पूर्वदार्ढ्याच्चमिदम् ॥ १२८ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषेणोपपद्यते । दौहि
त्रोपि क्षामुचैर्न सन्तारयति पौत्रवत् ॥ १२९ ॥

पौत्रेति । दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः पौत्रदौहित्रयोर्लोके कश्चिद्दि
वेषो न ब्रह्मायते यस्यादौहित्रोपि मर्तामहं परलोके निस्तार
यति इतच्च पौत्रिकेवच पौत्रेच साम्प्रतिपादनं पुत्रिका
करणानन्तरमातपौत्रेच सह धने तुल्यभागबोधनार्थम् ॥ १२९ ॥

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्बन्धेत्पुत्रिकास्तुतः ।
द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयन्तत्पितुः पितुः ॥ १३० ॥

मातुरित्यादि । पौत्रिकेचः प्रथमं मात्रे पिण्डं द्वितीयं
मातुः पित्रे तृतीयं मातुः पितामहाय इत्यात् । पितादीनास्तु
पित्रे मातामहाय चेत्युक्तत्वात्पितृक्रमेणैव पिण्डदानम् ॥ १३० ॥

उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दक्षिणः । स
हरेतैव तत्रिक्कं सम्प्राप्नोष्यन्यगोचरतः ॥ १४१ ॥

उपपन्न इति । पुत्राश्च कथं हराः पितुरिति दादन्नपुत्राणामेव
अकथहरत्वं वक्ष्यति दत्तापरे तु क्रममिति औरसचेजजा
भावे दत्तकस्य पितुर्अकथहरत्वं प्राप्तमेव अतः सत्यपौरसपुत्रे
दत्तकस्य सर्वगुणोपपन्नस्य पितृश्च कथभागप्राप्तिर्धर्मिदं वचनं
यस्य दत्तकः पुत्रोऽप्ययनादिसर्वगुणोपपन्नो भवति सोऽन्य
गोत्रादागतोऽपि सत्यपौरसे पितृरिक्कभागं गृह्णीयात् । अथ
एकएवौरसः पुत्रः पितृस्य वसुनः प्रभुरिति औरसस्य सर्वो
त्कर्षाभिधानात्तेन नास्य समभागित्वं किन्तु चेजजोक्कवडभा
गित्वमेवास्य व्याख्यं । गोविन्दराजस्य औरसचेजजाभावे
सर्वगुणोपपन्नस्यैव दत्तकस्य पितृश्च कथभागित्वाधर्मिदं
वचनमित्यवोचत्तस्य कृषिमादीनामिर्गुणानामपि पितृश्च कथ
भागित्वमदत्तकस्य तु तत्पूर्वपठितस्यापि सर्वगुणोपपन्नस्यैव
न निर्गुणस्येत्यन्याख्यत्वात् ॥ १४१ ॥

गोत्ररिक्के जनयितुर्न हरेद्दक्षिणः क्वचित् । गोत्र
श्च कथानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥ १४२ ॥

गोत्रेति । गोत्रधने जनकसम्पत्तिनी दत्तको न कदाचि

त्वाभुवात्। पिच्छस्य गोचरकथाकुगामी यद्य गोचरकथे
भजते तथैव अपिच्छोदीयते तस्मात्पुत्रं ददतो जगत्तस्य सखा
पिच्छमाह्लादि तत्पुत्रकर्मकमिवर्तते ॥ १४२ ॥

अनियुक्तासुतस्यैव पुत्रिष्णाप्तस्य देवरात्।
उभौ तौ नार्हतौ भागं आरजातककामजौ ॥ १४३ ॥

अनिबुक्तेति । योगुर्भादिनियोगं विना जातोयस्य सपुत्राणां
नियोगेनापि देवरादेः कामादुत्पादितस्यावुभौ क्रमेण आरो
त्यस्यकामाभिजायजौ धनभागं नार्हतः ॥ १४३ ॥

नियुक्तायामपि पुमास्त्रार्थी जातोऽविधानतः ।
नैवार्हः पैतृकं षट्कथम्यतितोत्पादितो हि सः ॥ १४४ ॥

निबुक्तायामिति । निबुक्तायामपि स्त्रियां वृताभक्तत्वादि
नियोगेति कर्त्तव्यतां विना पुत्रो जातः स चेन्निकस्य पितुर्द्वनं
कथं नार्हति यस्यादसौ पतितेनोत्पादितः निबुक्तौ चो विधिं
हितेत्यनेन पतितस्योक्तत्वात् ॥ १४४ ॥

इरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्रोययौरसः । चेन्न
कस्य तु तदीजं धर्मातः प्रसवस्य सः ॥ १४५ ॥

इरेदिति । तत्र निबुक्तायां यो जातः चेन्नयः पुत्रयौरस

इव धनं हरेत् यस्माद्यत्तस्य कारणभूतं वीजन्तस्तेष्वस्मान्न
 एव तत्कार्यकरणत्वात्। अपत्यमपि धर्मतस्तदर्थमेव। यवीयान्
 ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदीत्यनेन चेचजस्य पितामह
 धने पितृव्येन सह समभागस्य प्रोक्तत्वात्। गुणवतः चेच
 जस्य श्रीरघवस्योद्धारभागप्राप्त्यर्थमिदं श्रीरघुस्तत्त्वाविधानं
 ॥ १४५ ॥

धनं योविभृयाद्भातुर्नृतस्य स्त्रियमेव च। सोऽ
 पत्यं भातुस्त्याद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥ १४६ ॥

धनमिति। योऽनृतस्य भातुः स्त्रावरजङ्गमन्धनं पत्न्या
 रक्षणाद्यमया समर्पितं रचेत् तास्य पुष्पीयात् य निधोग
 धर्मेषु तस्यां भातुरपत्यमुत्पाद्य तस्यापत्यस्य दद्यात् एतच्च
 धनं योविभृयात् भातुरित्यभिधानात् विभक्त्याद्विषयं
 यवीयान् ज्येष्ठभार्यायामिति तु अविभक्तविषयं समभागाभि
 धानात् ॥ १४६ ॥

या नियुक्तान्यतः पुत्रं देवरादाप्यवाप्नुयात्।
 तं कामजमरिक्थीयं वृथोत्पन्नं प्रचक्षते ॥ १४७ ॥

येति। या स्त्री गुर्वादिभिरनुज्ञाता देवरादाऽन्वतोवा
 यपिष्ठात्पुत्रमुत्पादयेत् य यदि कामजो भवति तदा तम
 रिक्थभाजं मन्वादयोवदन्ति अकामज एव चक्षुभागी यच्च

वाहृतो नारदेन । मुखात् मुखमरिहरन् गात्रेर्गात्राक्षरं
सुव्रज्ज । कुक्षे तदवग्रेषे च सन्नामार्थं न कामतदति ॥ १४७ ॥

एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु । वस्त्रीषु
चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥ १४८ ॥

एतदिति ॥ समानजातोपासु भार्यासु एकेन भर्ता
जातानामेष विभागविधिर्बोद्धव्यः । इदानीं नानाजातोपासु
स्त्रीषु वस्त्रीषु उत्पन्नानां पुत्राणां विभागं ब्रूयत ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्यानुपूर्वेषु चतससु यदि स्त्रियः । तासां
पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ॥ १४९ ॥

ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्य यदि क्रमेण ब्राह्मणाद्यास्तस्यो
भार्याभवेयुः तदा तासां पुत्रेषूत्पन्नेषु अयं वक्ष्यमाणो विभाग
विधिर्ब्रह्मादिनिर्दिष्टः ॥ १४९ ॥

कीनाशोगोषोषागमसङ्कारस्य वेद्यस्य च । विप्र
सौहार्दिकं देवमेकाग्रस्य प्रधानतः ॥ १५० ॥

कीनाश इति । कीनाशः कर्षकः नवा वेत्ता ऋषोषागमयादि
वसङ्कारो चतुरोषकादिः वेद्य एवञ्च प्रधानं चावकाशोऽग्रा

सौख्यिकः प्रधानभूतोऽत्र इत्येतद्ब्राह्मणीपुत्रोद्धारार्थं देवं
अवशिष्टं वक्ष्यमाणरीत्या विभजनीयम् ॥ १५० ॥

व्यंशंदायाद्वरेदिप्रोदावंशौ क्षत्रियासुतः ।
वैश्याजः सार्द्धमेवांशमंशं शूद्रासुतोदरेत् ॥ १५१ ॥

व्यंशमित्यादि । चीनंशान् ब्राह्मणीपुत्रोद्धानाङ्गीयात्
दा क्षत्रियापुत्रः सार्द्धं वैश्यापुत्रः अंशं शूद्रासुतः एवञ्च यत्र
ब्राह्मणीक्षत्रियापुत्रौ दावेव विद्येते तत्र पञ्चधाकृते धने ययो
भागब्राह्मणस्य दौ क्षत्रियापुत्रस्य अनेनैव दिशा ब्राह्मणी
वैश्यापुत्रादौ द्विजपुत्रादौ च कल्पना कार्या ॥ १५१ ॥

सर्वम्या रिक्थजातन्तु दशधा परिकल्प्य च ।
धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्म्यवित् ॥ १५२ ॥

सर्वमिति । यदा सर्वमृक्थप्रकारमनुकृतोद्धारं दशधा
कृत्वा विभागधर्म्यज्ञाधर्म्यादनपेतं विभागं अनेन वक्ष्यमाण
विधिना कुर्वीत ॥ १५२ ॥

चतुरोऽंशान्हरेदिप्रः स्त्रीनंशान् क्षत्रियासुतः ।
वैश्यापुत्रोदरेऽंशमंशं शूद्रासुतोदरेत् ॥ १५३ ॥

चतुरदति । चतुरोभागान् ब्राह्मणो गृहीयात् चीन्

अचिवापुत्रोदौ वैष्णवापुत्रः एवं शूद्रावः अथपि ब्राह्मणी
अचिवापुत्रसङ्गावे सप्तधा कृते धने चमारोभामात्राह्वयस्य
चवः अचिवापुत्रस्य एवं ब्राह्मणीवैष्णवापुत्रादौ दिवङ्मृत्युनेषु च
कल्पना कार्या ॥ १५२ ॥

यद्यपि स्थातु सत्पुत्रोप्यसत्पुत्रोपि वा भवेत् ।
नाधिकं दशमाहयाच्छूद्रापुत्राय धर्मातः ॥ १५४ ॥

अथपीति । यदि ब्राह्मणोद्विजातिस्त्रीषु वर्त्तासु विद्यमान
पुत्रः स्थातु अविद्यमानपुत्रोवा तथापि शूद्रापुत्राद्यानन्तराधि-
कारी वसीषु दशमभागदधिकं धर्मातम दद्यात् । एवञ्च
शूद्रापुत्रविषये निषेधादविद्यमानवजातिपुत्रस्य अचिवावैष्णा-
पुत्रौ वर्त्तन्त्यहरी स्थातां ॥ १५४ ॥

ब्राह्मणश्च निषवित्रां शूद्रापुत्रो न ऋषयभाक् ।
वदेवास्त पिता दद्यात्तदेवास्त धनमभवेत् ॥ १५५ ॥

ब्राह्मणेति । ब्राह्मणश्च निषवित्राणां शूद्रापुत्रो धनभाक् न
भवति किन्तु वदेव धनमसौ पिता दद्यात्तदेव तस्य भवेत् एवञ्च
पूर्वोक्तविभागनिषेधात् विकल्पः यच्च नृपवदनृषापेक्षः अथवा
चतुःशूद्रापुत्रविषयोऽयम् दशमभागनिषेधः ॥ १५५ ॥

समवर्णासु ये जाताः सर्वे पुत्रादिजन्मनाम् ।
उद्धारं ज्यायसे दत्त्वा भजेरन्नितरे समम् ॥ १५६ ॥

समवर्णास्त्रिति। द्विजातीनां समानजातिभार्यासु ये पुत्राजाता
सो सर्वे ज्येष्ठायोद्धारन्दत्त्वा अवन्नितं समभागं दत्त्वा ज्येष्ठेन
सहान्वे विभजेरन् ॥ १५६ ॥

शूद्रस्य तु सर्वर्षेव नान्या भार्या विधीयते । तस्या
ज्जाताः समांशाः सूर्यदि पुत्रव्रतं भवेत् ॥ १५७ ॥

शूद्रस्येति । शूद्रस्य पुनः समानजातीचैव भार्यापदिशते
नोत्कृष्टा अवकृष्टा वा तस्यास्तु ये जातासो यदि पुत्रव्रतमपि
तदा समभागाएव भवेयुः तेनोद्धारः कस्यचिन्न देयः ॥ १५७ ॥

पुत्रान् द्वादश यानाश्च नृणां स्त्रायन्मुवोमनुः ।
तेषां षड्वन्मुदायादाः षड्दायाद्वान्धवाः ॥ १५८ ॥

पुत्रानिति । यान् द्वादश पुत्रान् चैरक्षगर्भोमनुराश्च तेषां
मथादायाः षड्वान्धवाः गोचदायादाश्च तस्याह्वान्ववलेन
वपिण्डसमानोदकानां पिण्डोदकदानादि कुर्वन्धनमनरा
भावे च गोचदायं गृह्णन्ति पितृव्यमाह्वस्य पुत्राश्चक्षुराः

वितुरिति दादत्रविधपुत्राणामिव वक्ष्यमाणत्वात् । उत्तरे षट्
न गोचधनहराभवन्ति बान्धवास्तु भवन्ति ततस्तु बन्धुकार्यं
मुदकक्रियादि कुर्वन्ति । मेधातिथिस्तु षड्दायादबान्धवा
इत्युत्तरषट्कसादायादलमबान्धवलक्ष्याह तस्य बौधायनेन
बन्धुलक्ष्णाभिहितत्वात् तदाह । कानीनस्तु सप्तोदस्तु क्रीतं
पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तजिवाहस्तु गोचभाजः प्रचक्षते
॥ १५८ ॥

शौरसः शेचजस्यैव दत्तः कृत्रिमएव च । गुढो
त्यस्रोऽपविद्वस्तु दायादाबान्धवास्तु षट् ॥ १५९ ॥

शौरसरति । शौरसादबोवक्ष्यमाणस्तथाः षट् स्वय
माजोबान्धवास्तु भवन्ति ॥ १५९ ॥

कानीनस्तु सप्तोदस्तु क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वय
न्दत्तस्तु शौत्रस्तु षड्दायादबान्धवाः ॥ १६० ॥

कानीनस्येति । कानीनादबोवक्ष्यमाणस्तथाः षट् गोचस्तु
स्वहराण भवन्ति बान्धवास्तु भवन्तीति ॥ १६० ॥

यादृशम्लमाप्नोति कुष्ठवैः सन्तरन् असम् ।
तादृशम्लमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरंस्तमः ॥ १६१ ॥

औरसेन सह चेचजादीनाम्याठास्तुल्यत्वात्प्राज्ञायां तद्विरा
सार्थमाह यादृशमिति । दृष्टादिनिर्धितकुत्सितोदुपादिभिर
दकन्तरन् यथाविधम्लं प्राप्नोति तथाविधमेव कुपुत्रैः चेच
जादिभिः पारलौकिकं दुःखं दुरुत्तरं प्राप्नोति इत्यनेन चेच
जादीनां मुखौरसपुत्रवत्सम्पूर्णकार्यकरश्चमत्वं न भवतीति
दर्शितम् ॥ १६१ ॥

यद्येकश्चक्षिनौ स्थातामौरसचेचजौ सुतौ ।
यस्य यत्पैतृकं चक्ष्यं स तद्गृहीत नेतरः ॥ १६२ ॥

यदीति । अपुत्रेण परस्मैने नियोगोत्पादितः सुतः । उभयो
रप्यसौ चक्षी पिच्छदाता च धर्मात इति याज्ञवल्क्योक्तविषये
यदा चेचिकस्य पितुः चेचजानन्तरमौरसः पुत्रोभवति तदा
तावौरसचेचजौ एकश्चक्षिनौ एकस्य पितुर्ग्रन्थपि चक्ष्याहो
भवतः तथापि यस्यस्य जनकसम्बन्धि धनं तदेव स गृहीयात् न
चेचजः चेचिकपितुः । यस्तु वक्ष्यति यद्वन्तु चेचजस्यां प्रदद्यात्पै
तृकाङ्कनात् । औरसोविंभजन्दायमिति तत्पुत्रवदीजिविषयं ।
यस्तु याज्ञवल्क्येन । उभयसम्बन्धिचक्ष्यहरत्नमुक्तमात्तचेचिक
पितुरौरसपुत्राभावे बोद्धव्यं । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु

शौरसमनिपुक्तापुनश्च विपक्षीकृत्येवं शौकं व्याचष्टाते । तस्य
अनिपुक्तापुनश्चाचेवजमादनिपुक्तासुतस्येत्यनेन तस्य चक्षुः
वद्वनिवेधात् वक्ष्येकचक्षुःशिव्यावित्यन्यथाच ॥ १६२ ॥

एकशौरसः पुनः पितृस्य वसुनः प्रभुः । श्रेया
शामानुश्रंसार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥ १६३ ॥

एकशति । व्याधादिना प्रथमशौरसपुत्राभावे चेवजादिषु
कृतेषु पक्षादौषधादिना विगतव्याधेशौरसे उत्पन्ने यतीद
मुच्यते शौरसहवैकः पुनः पितृधनस्वामी श्रेयाशां चेवज
अतिरिक्तानां तस्य वडांशदेर्नष्टमावतात् पापयन्त्रपरि
हारार्थं याथाज्ञादनन्दयात् ॥ १६२ ॥

वडन्तु चेवजस्यांशं प्रदद्यात्तैतृकाहनात् । शौर
सोविभजन्दायमित्यं पञ्चममेव वा ॥ १६४ ॥

वडमिति । शौरसः पुनः पितृधनमिदायं विभजन्तु चेव
जस्य ततः वडमंशं पञ्चमं वा दद्यात् निर्गुणवनुषापेक्षया
विक्रयः ॥ १६४ ॥

शौरसचेवजौ पुनौ पितृस्य वसुस्य भागिनौ ।
दद्यापरे तु क्रमशोगोचरकथांशभागिनः ॥ १६५ ॥

शौरसेति । शौरसचेवजौ पुनौ पुनः प्रकारेण पितृधनहरी

द्यातां अन्ये पुनर्दत्त दत्तकादयः पुत्रागोचभाजोभवन्ति
पूर्वाभावेपरः परदत्त्येवं क्रमेण धनान्नहरास्य ॥ १६५ ॥

स्वे क्षेत्रे संस्क्रतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्वि यम् ।
तमौरसं विजानीयात्पुत्रस्य यमकल्पितम् ॥ १६६ ॥

स्वदत्ति । स्वभार्यायां कन्यावस्त्रायामेव हतविवाह
संस्कारायां यं स्वयमुत्पादयेत् तत्पुत्रं औरसं मुख्यं विद्यात् ।
स्ववर्णायां संस्क्रतायां स्वयमुत्पादितमौरसपुत्रं विद्यादिति
पौधाद्यनदर्शनात् सजातीयायामेव स्वयमुत्पादितमौरसो
ज्ञेयः ॥ १६६ ॥

यस्तप्यजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा । स्वध
र्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ १६७ ॥

यदिति । सोऽस्य नपुंसकस्य प्रभवविरोधित्याप्स्येतस्य वा
भार्यायां घृताभक्त्यादिनियोगधर्मेण गुह्यविद्युक्तायां जातः
स क्षेत्रजः पुत्रो मन्वादिभिः स्मृतः ॥ १६७ ॥

माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमापदि ।
सदृशम्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयोदत्तमः स्मृतः ॥ १६८ ॥

मातेति । दृक्करोषितमन्वावः पुरषो मातापितृनिमित्तकः

तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवत इति वज्रिष्ट
स्मरणात् माता पिता वा परस्परानुश्रया च पुत्रं परियहीतुः
समानजातीयं तस्यैव पुत्राभावनिमित्ताद्यामापदि प्रीतिशुभं
नतु भ्रातादिना उदकपूर्वं दद्यात् स दधिमास्यः पुत्रोविज्ञेयः
॥ १६८ ॥

सदृशन्तं प्रकुर्व्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् । पुत्रं
पुत्रगुणैर्यत्नं स विज्ञेयश्च क्वचिमः ॥ १६९ ॥

सदृशमिति । चक्षुः समानजातीयमिषोः पारलौकिक
आह्लादिकरणाकरणाभां गुणदोषो भवत इत्येवमादिश्रं
पुत्रगुणेषु मातापितोराराधनादिशुभं पुत्रं कुर्व्यात् स क्वचि
मास्यः पुत्रो बोद्धव्यः ॥ १६९ ॥

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः । स
गृहे गूढउत्पन्नस्तस्य स्थायस्य तस्यजः ॥ १७० ॥

उत्पद्यत इति । यद्य गृहे अवस्थितायाश्चार्थ्याणां पुत्रउत्प
द्यते समातोषोऽवस्थवतीति ज्ञानेपि कस्यात्पुत्रविज्ञेयाच्चातो
षाविति न ज्ञायते स गृहे चप्रकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्रः स्थायदो
षायाश्चार्थ्याणां जातः ॥ १७० ॥

मातापितृभ्यामुत्पुष्टमयोरन्यतरेण वा । यं
पुत्रं परिगृहीयादपविद्धः स उच्यते ॥ १७१ ॥

मातेति । मातापितृभ्यामन्यत्र तयोरन्यतरमरणे अन्यत
रेण वा त्यक्तं पुत्रं स्वीकुर्यात् षोपविद्धास्त्रः पुत्रउच्यते ॥ १७१ ॥

पितृवेक्षणि कन्या तु यं पुत्रञ्जनयेद्गृहः । तं
कानोनं वदेन्नास्त्रा वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥ १७२ ॥

पिचिति । पितृगृहे कन्या यं पुत्रं अग्रकाशं जनयेत् तं कन्या
परिचेतुः पुत्रं नास्त्रा कानोनं वदेत् ॥ १७२ ॥

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाता ज्ञातापि वा सती ।
वोढुः स गर्भीभवति स होढ इति चोच्यते ॥ १७३ ॥

चेति । या गर्भवती अज्ञातगर्भा ज्ञातगर्भा वा परिचीयते
स गर्भसखा ज्ञातः परिचेतुः पुत्रोभवति स होढ इति अप
दिश्यते ॥ १७३ ॥

क्रीडीयाद्यस्वपत्यार्थं मातापित्रोर्मन्त्रिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोपि वा ॥ १७४ ॥

क्रीडीयादिति । यः पुत्रार्थं मातापित्रोः सकाशात् यं क्रीडी
यात् स क्रीतकस्तस्य पुत्रोभवति जेतुर्गुणैस्तुल्योहीनोवा भवेत्

न तत्र क्षातिः बाह्यैर्वाहये। यजातीयेष्वप्योक्तस्नानेषु
मवाविधिरिति चाहवस्मिन् यज्येवामेव पुषायां यजातीयता
भिधानात् तेन मानवेपि क्रीतव्यतिरिक्ताः यज्ये पुषाः यजातीया
वाह्याः ॥ १७४ ॥

वा पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।
उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥ १७५ ॥

चेति । वा भर्ता परित्यक्ता वृत्तमर्तृका वा स्वेच्छया चम्वस
पुनर्भर्त्ता भूत्वा चमुत्पादयेत् उत्पादकश्च पौनर्भवः पुन
उच्यते ॥ १७५ ॥

सा चेदक्षतयोनिः स्नातप्रत्यागतापि वा ।
पौनर्भवेन भर्ता सा पुनः संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

वाचेदिति । सा स्त्री अक्षतयोनिः वत्सव्यमानवेत्तदा
तेन पौनर्भवेन भर्ता पुनर्विवाहाय्यं संस्कारमर्हति अद्या
कौमारव्यतिमुद्यत्यान्वमाश्रित्य पुनश्चमेव प्रत्यागता भवति
तदा तेन कौमारेण भर्ता पुनर्विवाहाय्यं संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

मातापितृविहीनोयस्यक्तोवा स्यादकारणात् ।
आत्मानं स्पर्शयेद्यसौ स्वयन्दत्तस्तु स स्मृतः ॥ १७७ ॥

मातेति । यो मृतमातापितृकस्त्वागोचितकारणं विना देवा
दिना ताभ्यां त्यक्तोवा आत्मानं यसौ ददाति स स्वयन्दत्तास्यः
तस्य पुत्रोमत्यादिभिः स्मृतः ॥ १७७ ॥

यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायाङ्गामादुत्पादयेत्सुतम् । स
पारयस्त्रेव श्रवस्तस्मात्पारश्रवः स्मृतः ॥ १७८ ॥

यमिति । विज्ञास्त्रेषविधिः स्मृत इति याज्ञवल्क्यदर्शनात् परि
षीतायामेव शूद्राणां ब्राह्मणः कामाद्यं पुत्रश्चनयेत्स जीवस्त्रेव
श्रवतुस्त इति पारश्रवः स्मृतः यद्यप्ययं पित्रुपकारार्थं आङ्गादि
कं करोति तथाप्यसंपूर्णोपकारकत्वात् श्रवस्यपदेनः ॥ १७८ ॥

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतोभवेत् ।
सोऽनुज्ञातोऽपरेदंशमिति धर्मोऽव्यवस्थितः ॥ १७९ ॥

दास्यामिति । ध्वजाहताद्युक्तस्य षष्ठायां दासस्य
न्विन्यां वा दास्यां शूद्रस्य यः पुत्रोऽजायते स पित्रा अनुज्ञात
परिषीता पुत्रैः समानभागभागभवेदिति तुल्यभागं सभत इति
ब्राह्मणव्यवस्था नियता ॥ १७९ ॥

चेचजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥१८०॥

चेचजेति । एतान् चेचजादीन् एकादश पुत्रान्पुत्रोत्पादय
विधिसोपः पुत्रकर्त्तव्यमाहूदिसोपस्य माभूदित्येवमर्थं पुत्र
प्रतिहन्दकान्मनसमाहुः ॥ १८० ॥

य एतेऽभिहितः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ।
वस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ १८१ ॥

वदति । य एते चेचजादयोऽन्यबीजोत्पन्नाः पुत्राश्चौरस्य
पुत्रप्रसङ्गेनोक्ताः ते यदोत्पन्नास्तस्यैव पुत्रा भवन्ति न चचिका
देरिति सत्यौरस्ये पुत्रे पुत्रिकायाश्च सत्यां न ते कर्त्तव्या इत्येव
अरमिदं अन्यबीजजा इत्येकादशपुत्रोपस्य चार्थं सूचीयमाता
वपि यौनर्भवबौद्धौ न कर्त्तव्यो अतएव दृष्टुमर्हतिः । आर्य
विना चचा तैस्तं वदतिः प्रतिनिधिः कृतं । तच्चैकादशपुत्रास्त
पुत्रिकौरस्योर्भिना ॥ १८१ ॥

आतृषामेकजातानामेकस्येत्युचयान् भवेत् । सर्व्वा
स्तीक्ष्णेन पुत्रेण पुत्रियोमनुरव्रवीत् ॥ १८२ ॥

आतृषामिति । आतृषामेकमातापित्रकायां मध्ये वयोः

पुत्रवान् स्नात् अन्वेष पुत्ररहितास्तदा तेनैकपुत्रेण सर्वाण्
 भ्रातृभ्यपुत्राभ्यमनुराह ततश्च तस्मिन्सति अन्वे पुत्रप्रतिविधयेन
 कर्त्तव्याः स एव पिण्डदोषहरश्च भवतीत्यनेनोक्तं एतच्च पत्नी
 दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुतइति चाश्रवणस्य
 वचनाद्भाटपर्यन्ताभावे बोद्धव्यं ॥ १८२ ॥

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेतुत्रिणी भवेत् ।
 सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मानुः ॥ १८३ ॥

सर्वायामिति । एकपतिकानां सर्वाणां स्त्रीणां मध्ये वधिका
 पुत्रवती स्नात् । तदा तेन पुत्रेण सर्वास्ताः पुत्रयुक्तामनुराह
 ततश्च सपत्नीपुत्रे सति स्त्रिया न दत्तकादिपुत्राः कर्त्तव्या इत्येत
 दर्शयितुं ॥ १८३ ॥

अथ सः अथ सोभावे पापीयानृक्त्वमर्हति । बह
 वक्षेत्तु सदृशाः सर्वे च वक्ष्यस्य भागिनः ॥ १८४ ॥

अथ सइति । औरसादीनां सर्वेषां पुत्राणाञ्छतत्वात् और
 सादीनुपक्रम्य तेषां पूर्वः पूर्वः अथान्त एव दावहरः सचान्ता
 त्विभृवादिति विष्णुवचनात् । औरसादीनां पुत्राणां पूर्वपूर्वा
 भावे परःपरश्चक्ष्यमर्हति पूर्वसङ्गावे परसंबर्द्धनं स एव
 कुर्वीत । एवञ्च विद्धे पुत्रले शूद्रापुत्रश्च दाहश्चपुत्रमध्ये पाठः

चेचमादिबद्धावे चनावर्तलप्रापन्नर्चनेन वार्चकः चन्वया तु
 चविवावैष्ठापुत्रवदौरसत्वात् चेचमादिबद्धावेषि धनं जमेत ।
 पूर्वस्य परवर्तलमात्रप्रापवादेतरविवक्षे ब्रह्मं चेचमनुचर
 इत्यनुचरोः पञ्चमं वडंवा भागं चौरयोदद्यादिति विहित
 त्वात् । अदितु समानरूपाः यौनर्मवादयोवहवः पुत्रासदा
 वर्त्मह्य विभज्य चक्यं दृष्टीषु ॥ १८४ ॥

न भ्रातरो न पितरः पुत्राश्चक्यहराः पितुः ।
 पिता चरेदपुत्रस्य चक्यं भ्रातर एव च ॥ १८५ ॥

मेति । न चोदरभ्रातरोऽपि पितरः किन्तु चौरसामावे चेच
 मादयोऽगौचपुत्राः पित्रश्चक्यहराभवन्तीति जनेनाप्यते चौर
 स्य तु एकहवोरसः पुत्ररत्ननेनैव विदुस्तात् । अविद्यमान
 मुक्त्यामुक्तपुत्रस्य यत्कीदृशितरहितस्य च पिता धनं दृष्टीषा
 ज्ञेया मातृसामावे भ्रातरोऽपि दृष्टीषुः एतच्चानन्तरमुपचयि
 यामः ॥ १८६ ॥

चवाचामुदकद्वार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते । चतुर्थः
 सस्यदातैषाम्यश्चमोऽनोपपद्यते ॥ १८७ ॥

इदानीं चेचमादीनामप्यपुत्रपितामहादिधनेष्वधिकारं
 दर्शयितुमाह चवाचाभिः । चवाचाभिः आदीनां उदकदानं

कार्यं विभक्त्यै च तेभ्यः पिच्छोद्वेगः चतुर्थस्य पिच्छोद्वेगो
 र्ज्ञाना यज्ञमन्त्राच यन्मन्त्रोपाधि तस्यापुत्रोऽपुत्रपितामहादि
 धने नौचपौपाशाधिकाः शौरस्यपुत्रपौत्रयोश्च पुत्रे
 योक्तान् जयतीत्यनेनैवपितामहादिधनभाविनमुक्तम् ॥१८६॥

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनमभवेत् । अत
 ऊर्द्धं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्यएव वा ॥ १८७ ॥

अनन्तर इति । अथ सामान्यवचनस्योक्तौ रसादिसपिण्ड
 मात्रविषयत्वे वैयर्थ्यात्तत्त्वानुक्तपत्न्यादिदायप्राप्त्यर्थमिदं ।
 सपिण्डमन्त्राभिहितरोचः सपिण्डः पुमान् स्त्री वा तस्य
 कृतधनमभवति तत्रैकएवोरसः पुत्रदत्तपुत्रतामहव मृतधने
 ऽधिकारी चेन्नगुणवद्भक्तयोस्तु यद्येकं पक्षमं यदं वा
 भान्द्र्यात् कृषिमादिपुत्राणां संबर्द्धनमात्रं कुर्यात् । शौरस्य
 भावे पुत्रिकातत्पुत्रस्य । दौहित्रएव च हरेदपुत्रस्याखिलधन
 मित्युक्तत्वादौरस्यपुत्ररहितएव तत्रापुत्रोविवक्षितः तदभावे
 चेन्नदादय एकादशपुत्राः क्रमेण पितृधनाधिकारिणः । परि
 शीतशूद्रापुत्रस्तु दत्तमभागमात्राधिकारी नाधिकन्द्वयमाह
 यात् शूद्रापुत्रावेत्याद्युक्तत्वात् दत्तमभागावन्निवृत्त्यनं यत्कि
 न्कृत्यपिच्छोद्वेगोऽस्तीयात् यद्येकदशविधपुत्राभावे पत्नी सर्वमर्ह
 धनभागिनी । यदाह चाश्रवणः । पत्नी दुहितरस्यैव पितरौ

आमरस्यच । तद्वृत्तेभ्योऽप्येवम् । त्रिष्वङ्गप्रज्ञाचारिणः ।
 हवाममावे पूर्वस्य चममावृत्तरोत्तरः । स्वर्वातस्य अपुचस्य
 कर्मवर्षेऽप्येव विधिः । दृष्टान्तिरप्याह । आद्याये स्मृतितन्त्रे च
 सोकाचारे च स्वरिभिः । वरीराईं स्मृता माया पुष्पापुष्पप्रधि
 वमा । चस्य नोपरता भार्या देहाईं नस्य जीवति । जीवत्यईं
 वरीरे तु कचमन्त्रः स्यात्प्रुचात् । सकुलैर्विद्यमानैश्च विद्व
 माहवनाभिभिः । अपुचस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भामहारिणी ।
 पूर्वप्रसीतात्रिष्वङ्गं स्मृते भर्त्तरि तद्वृत्तम् । विन्देत्पतिव्रता नारी
 धर्मैव वनातनः । जङ्गमं स्थावरं हेम कुप्यन्मान्यमद्यान्तरम् ।
 चादाय दापयेच्छाईं मासवाप्साधिकारिकम् । विद्वत्समुद्
 दौहित्रान् भर्त्सयसीधमातुषान् । पूजयेत् कस्यपूर्त्ताभ्यां दृष्ट्वा
 वधातिर्षीस्त्रिष्वङ्गः । तस्यपिच्छावान्धवाया चे तस्याः परिप
 त्तिनः । हिंसुर्धनानि तायाजा सौरदष्टेन प्रावयेत् । दृष्ट्वा
 मनुः । अपुचा वचनधर्तुः पासवन्नी व्रते क्षिता । पत्न्येव दष्ट
 तत्पिच्छं कष्टमर्थं समेत च । चकुम् । स्त्रीषाणु जीवनन्द
 यादिति संवर्द्धनमाचवचनं तद्वृत्तीकाधारिकव्यधिकारधौव
 नस्यपत्नीविषयं चतोऽप्येधातिविना पत्नीनामंत्रभावित्रं
 निविष्टं तदवन्तद्वृत्तम् । पत्नीनामंत्रभागितं दृष्ट्वाद्यादिवच
 तम् । मेधातिथिर्निराकुर्वन् न प्रोचति वतावनः । पत्न्यभावे
 अपुचिका दुहिता तदभावे पिता माता च तस्योरभावे सोदर्थं
 धाता तदभावे तस्युतः । मातर्यपि च दृष्ट्वाद्यानितुर्षीता

इरेद्वयं इति वक्ष्यमावत्पितामाता । तदभावे ज्येष्ठेऽपि
 यत्किञ्चिदपि दत्तमृतधनं दृष्टीयात् । तद्यथा पितामहसन्ताने
 ऽविद्यमाने प्रपितामहसन्तान एव एवमन्यदप्युक्तं अत ऊर्ध्वं
 यत्किञ्चिदपि दत्तमृतधनं दृष्टीयात् ॥ १८० ॥

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणाश्च वक्ष्यभागिनः ।
 जैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मी न हीयते ॥ १८१ ॥

सर्वेषामिति । एषामभाव इति वक्तव्ये सर्वेषामभाव इति
 च दुक्तमात्रं ब्राह्मणादीरपि धनहारित्वार्थं सर्वेषामभावे
 ब्राह्मणा वेदचक्षाध्यायिनो वाङ्मान्तरत्रौ च युक्तमित्येन्द्रियाधन
 हारिणो भवन्ति त एव च पिण्डदाः तथापि धनिनो मृतस्य
 आहूतिर्धर्महानिर्भवति ॥ १८२ ॥

अद्वयं ब्राह्मणद्वयं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।
 इतरेषाम् वर्णानां सर्वभावे इरेद्वयः ॥ १८३ ॥

अद्वयमिति । ब्राह्मणसम्बन्धिधनं न राज्ञा कदाचिद्वाच्य
 मिति ब्राह्मणमर्थादा किन्तु तत्तद्व्यवसायाभावे ब्राह्मण

आवेष्टोमि देवं अविषादिधनं पुनः पूर्वोक्तस्य हराभावे
राजा दृष्टीयात् ॥ १८८ ॥

संक्षिप्तस्यानपत्यस्य समोचात्पुत्रमाचरेत् । तत्र
वदक्यजातं स्नाततस्मिन् प्रतिपादयेत् ॥ १८९ ॥

संक्षिप्तमेति । अनपत्यस्य द्युतस्य भार्या समानगोचात्
पुंशोनुदनिबुक्ता यती नियोगधर्मोऽप्युच्यतेत्यादयेत् तस्मिन्
द्युतविषये चत् धनजातस्यैतत्तस्मिन् पुत्रे समर्पयेत् । देव
रादा अपिच्छादा इत्युक्तत्वात् समोचाविबोगप्राप्त्यर्थं तस्य
स च अस्वभानिमार्चमिदम् ॥ १९० ॥

दौ तु यौ विवदेयातां दाभ्यां जातौ स्त्रियाधने ।
तयोर्यस्यस्य पितृयं स्नातस्य दृष्टीत नेतरः ॥ १९१ ॥

दाविति । अक्षेकचक्रिनो स्नातानित्यौरवचेपजबोदत
मिदनौरवपौनर्भवविषयं चदोत्यौरवभर्तुर्द्व्यतमात् वाचा
पत्यतया स्नामिधनं स्त्रीकृत्य पौनर्भवभर्तुः यस्मात्प्राप्त्युच्यते
जनयेत् तस्यापि च पौनर्भवस्य भर्तुर्द्व्यतमात् अस्वहराजरा
भावात् धनं दृष्टीतवती यदातौ दाभ्यां जातौ यदि विवदे

धातां स्त्रीद्वयगतध्वि तदा तद्योर्ध्व्य चक्ष्मनकवन्धिवधनं च
तदेव गृहीत्वात् नलन्यपिद्वयोन्वजनकश्च ॥ १८१ ॥

जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे सद्योदराः ।
भजेरन्मातृर्कं ऋक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥ १८२ ॥

जनन्यामिति । मातरि मृतायां योदर्यन्मातरोभगिन्यश्च
योदर्यन्मूढाः मातृधनं समं कृत्वा गृहीयुः ऊढास्तु धनानु
रूपं सन्मानं लभन्ते । तदाह गृह्यतिः । स्त्रीधनं सादपत्यानां
दुहिता च तद्विनी । अप्रप्ता चेत्समूढा तु लभते मानमात्र
कम् । ततश्चानूढानामिदधनद्वयोढाणां मातृधनं भावा स्त्रा
दं वाचतुर्थभागोदेयः ॥ १८२ ॥

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।
मातामह्याधनान् किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकं ॥ १८३ ॥

वादति । तासां दुहितृणां या अनूढा दुहितरः ताभ्योपि
मातामहीधनाद्यथा तासां पूजा भवति तथा प्रीत्या किञ्चिद्वात
यम् ॥ १८३ ॥

अथान्वाध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्म्मणि ।
आहमाहपितृप्राप्तं वक्षिभं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १८४ ॥

अथह्येति । अथप्रीत्यवर्चविभक्तिसमीपेत्यादिना सूत्रेण
समीपार्थे अथसौभावः विवाहकाले अग्निवक्षिधौ चत्पिपादि
दत्तं तदध्यग्नि स्त्रीधनं तदाह कात्यायनः । विवाहकाले
चत्पिपादीयते अग्निवक्षिधौ । तदध्यग्निकर्त्तं वक्षिः स्त्रीधनं
परिकीर्त्तितम् । अतु पितृगृहाङ्गर्त्तगृहं नीयमानया सत्यं
तदध्यावाहनिकम् । तथाच कात्यायनः । अतुनर्चभते गारी
नीयमाना तु पैत्रकात् । अध्यावाहनिककाले तत् स्त्रीधनमुदा
हृतम् । अतु प्रीतिहेतुकर्म्मणि भर्त्तादिदत्तं तथा आत्मा पिपा
वमवान्तरं बहत्तं एवं बट्प्रकारकं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १८४ ॥

अन्वाधेयञ्च बहत्तम्यस्या प्रीतेन चैव बत् । यत्नौ
जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्वमभवेत् ॥ १८५ ॥

अन्वाधेयमिति । अन्वाधेयं आख्यातह्याख्यायनेन । विवाहात्प
रन्तेवतु सत्यवर्त्तकुले स्त्रिया । अन्वाधेयनादुक्तानु सत्यं वन्मु
कुले तथा । विवाहादूर्द्ध्वं भर्त्तकुले पितृकुले वा चरिस्त्रिया सत्यं
भर्त्ता च प्रीतेन दत्तं बत् अथग्यादि पूर्वसौक्यकृत्तनाङ्गर्त्तरि
जीवति स्मृतायाः स्त्रियाः सत्यधनं तदपत्यानायवति ॥ १८५ ॥

ग्राह्यदेवार्थमाभ्यर्च्यग्राजापत्येषु वदन्तु । अप्र
जायामतीतायाभ्यर्चरेव तद्विध्यते ॥ १८६ ॥

ग्राह्येति । ग्राह्यादिषु यद्वदन्तु विवाहेषूक्तसचक्षेपु चत्विष्यः
वद्विधमपिधनं तदनपत्यायां मृतायाभ्यर्चरेव मन्वादिभिरिष्यते
॥ १८६ ॥

यत्त्वस्याः स्याद्वनन्दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।
अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तद्विध्यते ॥ १८७ ॥

यदिति । चत्पुनः स्त्रियाश्चासुरराक्षसपैशाचेषूक्तसचक्षेपु
विवाहेषु चत्विष्यः वद्विधमपिधनं तदनपत्यायां मृतायां
मातापित्रोरिष्यते ॥ १८७ ॥

स्त्रियान्तु यद्ववेदित्तमिवाद्दत्तं कथञ्चन । ग्राह्यणी
तद्वरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ १८८ ॥

स्त्रियामिति । ग्राह्यस्य नानाजातीयासु स्त्रीषु वद्वि
यादिस्त्रियामनपत्यपतिकायां मृतायां तस्याः पितृदत्तं धनं
वजातिविजातिषापत्यकन्यापुत्रसङ्कावेपि ग्राह्यणी यापत्येवी
कन्या नृहीयात्तदभावे तदपत्यस्य तद्वनन्दवेत् ॥ १८८ ॥

न निर्धारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बादङ्गमङ्गगात् ।
सकादपि च विप्ताहि सस्य भर्त्तरनाशवा ॥ १८८ ॥

येति । आषादिबहुधाधारणात्कुटुम्बघनात् भार्यादिभिः
स्त्रीभिरन्वष्टारयत्तं धनसम्पन्नम् कर्त्तव्यं नापि च नर्त्तु
राद्यां विना भर्त्तृघनादपि कार्यं ततश्च नेदं स्त्रीधनम् ॥ १८८ ॥

यस्यै जीवति यः स्त्रीभिरन्वष्टारो घृतो भवेत् ।
न तन्मजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ २०० ॥

यस्याविद्यादि । भर्त्तरि जीवति तन्ममत्वा चोऽन्वष्टारः
स्त्रीभिर्दुर्गतः तस्मिन्मृते विमानकाये तं पुत्रादयो च भजेरन् ।
भजमानाः पापिनोभवन्ति ॥ २०० ॥

अनंग्रौ स्त्रीवपतिनौ आत्मन्धवधिरौ तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केषिन्निरिच्छिवाः ॥ २०१ ॥

अनंग्रविति । अपुंसकपतितजात्मन्धवधिरौ च विकलौ मत्तवज
मूकाः ये च कुचिपन्मादयो विकलौच्छिवास्तौ निषादिधनहरा
न भवन्ति किन्तु सायाच्छादयमानिनः ॥ २०१ ॥

सर्वेषामपि तु स्वायं दातुं शक्त्वा भवीषिष्या ।
प्रासाच्छादनमत्यन्तमपि तोच्च ददद्भवेत् ॥ २०२ ॥

तद्देशाच्च सर्वेषामिति । सर्वेषामेषां क्रीवादीनां प्रासाच्छनेन
प्रासाच्छादित्वा प्रावक्षीवं चक्षत्वा चासाच्छादनमर्थं च दद-
त्पत्नी स्यात् ॥ २०२ ॥

वधयिषिता तु दारैः स्यात् क्रीवादीनां कथञ्चन ।
तेषामुत्पन्नतन्मूनामपत्यं दायमर्हति ॥ २०३ ॥

चदीति । कथञ्चनेत्यभिधानात् क्रीवादयो विवाहानर्हा
इति सूचितं यदि कथञ्चिदेषां विवाहेच्छा भवेत् तदा क्रीवश्च
चैव जडत्पत्ने तेषामुत्पन्नापत्यानामपत्यं धनमागम्यति ॥ २०३ ॥

यत्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठो ऽधिगच्छति ।
भागो यद्येयसान्तश्च यदि विद्यानुपाखिनः ॥ २०४ ॥

यत्किञ्चिदिति । पितरि मृते चति भावमिः यथाविभक्तो
ज्येष्ठः यत्किञ्चित् क्षेत्रेण पौत्रेष्वधनं कथ्यते ततो धनात् विद्या
भाष्यवतां कनिष्ठभ्रातृणां भागो भवति नेतरेषाम् ॥ २०४ ॥

अविद्यानाम्नु सर्वेषामीषातयेहमन्वेत् । सम
 ज्ञान विभागः सादृषित्व इति धारणा ॥ २०५ ॥

अविद्यानामिति । यत्तयां ज्ञानां कृषिकाविद्यादि
 चेष्टया यदि धनं ज्ञात् तदा पितृवर्जिते तस्मिन् धने ज्ञानिते
 यमोविभागः सात् गद्वद्धार इति निश्चयः ॥ २०५ ॥

विद्याधनम्नु यद्यस्य तत्तस्यैव धनमन्वेत् । मैत्र्य
 मौदादिवत्तस्यैव माधुपर्किकमेव च ॥ २०६ ॥

विद्येति । विद्यामैत्रीविद्याद्यर्थितं माधुपर्किकं मधुपर्कं
 दानकाले पूजनयां यज्ञायं तस्यैव तस्मात् अस्तिष्ठित् पितरी
 ज्ञात्ताऽप्यनपवादः । विद्याधनञ्च यज्ञतं कात्यायनेन । पर
 मज्ञप्रदायेन प्राप्ता विद्या चदान्यतः । तथा प्राप्तञ्च विधिना
 विद्याप्राप्तमुच्यते । उपत्यक्षे च यज्ञायं विद्याया उपपन्नं
 यम् । विद्याधनम्नु तद्विद्यात् विभागे न विभज्यते । त्रिविधा
 निज्यतः प्रज्ञात् यद्विद्यप्रज्ञनिर्धनात् । साक्षात्तत्तत्तदादा
 त्वं प्राप्तवयाच यत् । विद्याधनम्नु तस्याऽऽविभज्यते न
 विभज्यते ॥ यमोचकोपानिधिनोमिन्द्रावाभां माधुपर्किकं
 यानिज्यधनं साक्षात् तद्वत्तं विद्याधनम्नु ॥ २०६ ॥

धातृणां यस्तु नेचेत धनं शक्तः स्वकर्त्तव्यः । स
निर्भीक्ष्वः स्वकादंशत्किञ्चिद्वत्पोषणीयनम् ॥ २०७ ॥

धातृणामिति । राजानुगमनादिकर्मणा यो धनमर्जितुं
ब्रह्मो धातृणां साधारणं धनं नेच्छति स स्त्रीयादंशात् किञ्चि
दुपजीवनन्दत्वा भ्रातृभिः पृथक्कार्यः तेन तत्पुत्रास्तत्र धने
काञ्चान्तरे न विवदन्ते ॥ २०७ ॥

अनुपपन्नं पितृद्रव्यं अमेव यदुपार्जयेत् । स्व
मीहितसर्वं तस्मात्कामो दातुमर्हति ॥ २०८ ॥

अनुपपन्नमिति । पितृधनानुपपातेन यत्कृत्वादिद्वेष्टाद
र्जयेत् तत् सचेष्टा प्राप्तमिच्छन् भ्रातृभ्यो दातुमर्हति ॥ २०८ ॥

पैतृकम् पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् । न
तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ २०९ ॥

पैतृकमिति । यत्पुत्रः पितृव्यमभिधनं तेनायमर्जये
चित्त्वादनवाप्तं पुनः स्वयत्वा प्राप्नुयात्तत्स्वयमर्जितमिच्छन्
पुत्रैः सह न विभजेत् ॥ २०९ ॥

विभक्ताः स च जीवन्तोविभजेरन् पुनर्बहि । सम
स्य च विभागः स्वाज्जैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥ २१० ॥

विभक्तादिति । पूर्व्योद्धारं निरुद्धारं वा विभक्ता भ्रातरः
पश्चादेकीकृत्य धनं सद्यजीवन्तो यदि पुनर्विभागं कुर्वन्ति तदा
तत्र समो विभागः कार्यः ज्येष्ठोद्धारो न हेतुः ॥ २१० ॥

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा वियेताग्रप्रदानतः ।
वियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न क्षुप्यते ॥ २११ ॥

येषामिति । येषां भ्रातृणां मध्ये कश्चिदिमानकाख्ये प्रवृत्त्या
दिना खात्राद्वीचेत मृतो वा भवेत्तस्य भागो न क्षुप्येत ॥ २११ ॥

सौदर्याविभजेरंस्तं समेत्य संहिताः समम् ।
भ्रातरो ये च संवृष्टा भगिन्यश्च समाभयः ॥ २१२ ॥

किन्तु सौदर्यादद्यादि । सौदर्याभ्रातरः समागत्य
संहिताः भगिन्यश्च सौदर्याद्यमंत्रं समं कृत्वा विभजेरन्
सौदर्याणां संपत्त्यानामपि मध्यात् ये भित्रीकृतधनलेखेन
केनचिदाख्येविभजेषु न सर्वे सौदर्याः संपत्त्याः । इतश्च पुत्र
पत्नीपितृमाचभावे द्रष्टव्यम् ॥ २१२ ॥

यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत सोऽन्धाद्भ्रातृन् वधीकृतः ।
सोऽज्येष्ठः स्यादभानस्य विदनायकस्य राज्ञि ॥ २१३ ॥

योज्येष्ठ इति । यो ज्येष्ठो भ्राता सोऽन्धात्कनीयसोऽन्धातृन् वध
येत्यज्येष्ठभ्रातृपूजाशून्यः सोऽभारभानरहितस्य राजदण्डास्य
भ्राता ॥ २१३ ॥

सर्व्वेह व विकर्म्मस्या नार्हन्ति भ्रातरो वनम् । न
चादत्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत धौतकम् ॥ २१४ ॥

सर्व्व एवेति । अपतिता अपि चे भ्रातरो द्यूतवेद्यादेवादि
विकर्म्मोक्तस्यै च सर्व्वं नार्हन्ति नच कनिष्ठेभ्योऽननुकृत्य ज्येष्ठः
साधारणधनादात्तार्चमसाधारणधनं कुर्यात् ॥ २१४ ॥

भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानम्वेत्सह । न पुत्र
भारं विषमं पिता दद्यात्कथञ्चन ॥ २१५ ॥

भ्रातृकामिति । भ्रातृणां पिता वधम्वेत्तानां अविभक्तानां
यदि वधवनाज्जनार्थमुत्थानम्वेत्सह विभक्तस्यैव कष्टं
चित्तुषसाधिकमिता कदाचिद्भ्राता ॥ २१५ ॥

अर्द्धं विभागाभ्यातस्तु पितृमेव हरेद्वनम् ।
संस्तुयाद्येन वा ये स्तुर्विभजेत स तैः सह ॥ २१६ ॥

अर्द्धमिति । यदा जीवतेव पित्रा पुत्राणामिच्छा विभागः
कृतः तदा विभागादूर्द्धं मातः पुत्रः पितरि द्युते पित्रश्चक्य
मेव दृष्टीयात् । ये कृतविभागाः पित्रा सह पुनर्विभोजकतया
माद्यैः यदापि पितरि द्युते विभजेत् ॥ २१६ ॥

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।
मातर्यपि च वृत्तावाप्तुर्माता हरेद्वनम् ॥ २१७ ॥

अनपत्यस्येति । अनपत्यस्य पुत्रस्य धनं माता दृष्टीयात् पूर्वं
पिता हरेदपुत्रस्य चक्यमित्युक्तत्वात् इह माता हरेदित्यनेन
वाच्यवक्ष्येन पितरावित्येकमेव करणात् । विष्णुना च अपुत्रस्य
अनपत्यमिनामि तदभावे दुहितृनामि तदभावे पितृनामी
त्येकमेवस्यैव कृतत्वात् मातापितरौ विभज्य दृष्टीयातां ।
मातरि द्युतावाप्तुर्मातापितृभ्रातृभ्रातृजाभावे पितृर्माता धनं
दृष्टीयात् ॥ २१७ ॥

अथ धने च सर्वस्विन् प्रविभक्ते यथाविधि ।
यथादृश्येत यत्किञ्चित्सर्वं समतां नयेत् ॥ २१८ ॥

अथरति । अथे पित्रादिपार्श्वभावे धने च तदोभे सर्वस्विन्

अथात्राहं विभक्ते इति पञ्चासत्किञ्चित्पैतृकं चतुर्विधं वा
विभागकाशेऽज्ञातमुपसंभेत तत्सर्वं यमं कृत्वा विभज्यतीत्यं
न तु श्रोत्रं याज्ञं न वा ज्येष्ठस्योद्धारोदेवः ॥ २१८ ॥

वस्त्रम्यचमसङ्कारं कृतात्ममुदकं स्त्रियः । योग
सोमप्रचारश्च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ २१९ ॥

वस्त्रमिति । वस्त्रं वाहनमाभरणं अविभाजकाशे यस्मिन्नेव
मुक्तमस्तस्यैव न विभाज्यं एतच्च नातिन्यूनाधिकमूल्यविषयं
यत्तु वज्रमूल्यमाभरणादिकमतिभाज्यमेव तद्विषयमेव
विक्रीय वस्त्राभरणमिति वृहस्पतेर्विभागवचनं कृतात्मोदक
ब्रह्मादि तच्च विभजनीयं तथातिप्रचुरतरमूल्यं ब्रह्मादि ताव
म्याचमूल्यधनेन कृतात्मं पाकृतात्मेन परिवर्त्य विभज्यतइति
वृहस्पतिवचनाद्विभजनीयमेव उदकं कूपादिगतं यस्मैरपभो
ग्यमविभजनीयं स्त्रियोदाखाद्यायास्तुल्यभागा न भवन्ति ता
न विभाज्याः किन्तु तुल्यं कर्षं कारयितव्याः योगश्चेमं मन्त्रि
पुरोहितादि योगश्चेमेहेतुत्वात् प्रचारोमवादीनामप्रचारमार्गः
एतत्सर्वं मन्वादयोऽविभाज्यमाहुः ॥ २१९ ॥

अथमुक्तोविभागो यः पुत्राणाञ्च क्रियाविधिः ।
क्रमशः श्वेचजादीनां द्यूतधर्म्मनिबोधत ॥ २२० ॥

अथमिति । एष दासभानः पुत्राणां श्वेचजादीनां क्रमेण

विभागकरणप्रकारोपुष्पाकमुक्तः । इदानीं द्यूतयवस्थां शृणुत

॥ २२० ॥

द्यूतं समाकलयन्नेव राजा राष्ट्रान्निवारयेत् । राज्या
न्नाकरणायेतौ द्वौ द्वौ पृथिवीक्षिताम् ॥ २२१ ॥

द्यूतमिति । द्यूतसमाकलयो वक्ष्यमाणकचणो राजा स्वराज्या
न्निवर्त्तयेत् यस्मादेतौ द्वौ द्वौ राज्ञां राज्यविनाशकारिणो

॥ २२१ ॥

प्रकाशमेतत्तात्पर्यं यद्देवनसमाकलयौ । तयो
र्नित्यमृतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥ २२२ ॥

प्रकाशमिति । प्रकटमेतत्तार्थं यत् द्यूतसमाकलयौ तस्मा
त्तन्निवारणे राजा नित्यं यत्नयुक्तः स्यात् ॥ २२२ ॥

अप्राप्तिभिर्यत्क्रियते तत्क्षोके द्यूतमुच्यते ।
प्राप्तिभिः क्रियते यस्तु स विजयेयः समाकलयः ॥ २२३ ॥

अप्राप्तिभिरिति । अथप्रसादादिभिरप्रापैर्बल्यते तत्क्षोके
द्यूतं कथ्यते यः पुनः प्राप्तिभिः मेघकुण्डादिभिः पक्षपूर्वकं
क्रियते स समाकलयो ज्ञेयः साकप्रविष्टो रथनयोर्ध्वजवक्त्रं
परिहारार्थम् ॥ २२३ ॥

द्युतं समाकृत्यैव यः कुर्यात्कारयेत वा । तान्म
र्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥ २२४ ॥

द्युतमिति । द्यूतसमाकृत्यैव यः कुर्यात् योवा सभिकः
कारयेत्तेषामपराधापेक्षया राजा हस्तच्छेदादिवधं कुर्यात् ।
यज्ञोपवीतादिद्विजचिह्नधारिणः शूद्रान् हन्यान् ॥ २२४ ॥

कितवान्कुशीलवान्क्रूरान्पाषण्डस्थांश्च मानवान्
विकर्मस्थान् श्रौण्डिकांश्च शिप्रं निर्व्वसयेत्पुरातन् ॥ २२५ ॥

कितवानिति । द्यूतादिष्वेविमोर्नर्त्तकगायनान्येदविदिषः श्रुति
स्मृतिवाङ्मन्त्रधारिणः अनापदि परकर्म्मजीविनः श्रौष्टिकान्
मद्यकरान् मनुष्यान् शिप्रं राजा राजान्निर्व्वसयेदिति कितव
प्रसङ्गेनान्येषामप्यभिधानं ॥ २२५ ॥

एते राष्ट्रे वर्त्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।
विकर्म्मक्रियया नित्यम्बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ २२६ ॥

अथ हेतुमाह एतदिति । एते कितवादयोगूढौराराष्ट्रो
राष्ट्रे वसन्तो नित्यं वधनात्मकक्रियया सज्जनान् पीडयन्ति
॥ २२६ ॥

धूतमेतत्पराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् । तस्मा
धूतस्य सेवेत दास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ २२७ ॥

धूतमिति । नेदानीमेवेदं किन्तु पूर्वस्मिन्नपि कल्पे धूत
मेतदतिशयेन वैरकरं दृष्टं अतः प्राज्ञः परित्यागार्थमपि तस्य
सेवेत ॥ २२७ ॥

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।
तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेक्षया ॥ २२८ ॥

प्रच्छन्नमिति । यो मनुष्यः तत् धूतं गूढमकटं वा कृत्वा
सेवेत तस्य यथा नृपतेरिच्छा भवति तथाविधो दण्डो भवति ।
॥ २२८ ॥

अथविद्वद्भूद्रयोनिस्तु दण्डन्दातुमशक्नुवन् ।
आनृण्यद्वर्माद्या गच्छेदिप्रो दद्याच्छनैः शनैः ॥ २२९ ॥

इदानीं पराविताणां धनाभावे यतीदमाह अचेति । अथ
वैश्वद्भूद्रजातीयोनिर्जन्तत्वेन धनं दातुमशक्नोति तदुचितकर्त्तव्यं
करत्वेन धनमोधनं कुर्यात् । आश्रयः पुनः यथाशामं क्रमेण
इत्याद्य कर्त्तव्यकारितयः ॥ २२९ ॥

स्त्रीवाख्योन्मत्तवृद्धमानन्दरिद्राणाञ्च रोमिणा ।
शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यामृपतिर्दमम् ॥ २३० ॥

स्त्रीति । स्त्रीवाखादीनां पुनः शिफावेषुदलप्रहाररज्जु
बन्धनादिभिर्दमनं राजा कुर्यात् ॥ २३० ॥

येनियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्थिणा ।
धनोन्मत्ता पथ्यमानास्तान्निस्वान्कारयेन्नृपः ॥ २३१ ॥

ये नियुक्तास्त्विति । ये व्यवहारावेष्ट्यादिषु कार्येषु
राज्ञा नियुक्ता उत्कोचधनतेजसा विकारं भवन्तः अर्था
दीनां कार्याणि नात्रधेयुः तान् गृहीतसर्वज्ञान् राजा कारयेत्
॥ २३१ ॥

कूटशासनकर्तृन् च प्रकृतीनाञ्च दूषकान् । स्त्री
बालब्राह्मणघातान् च हन्याद्विट्सेविनस्तथा ॥ २३२ ॥

कूटेति । कूटराजाश्चालेखकान् अमात्यानाञ्च भेदकान्
स्त्रीबालब्राह्मणघातिनः ब्रह्मसेविनश्च राजा हन्यात् ॥ २३२ ॥

तीरितञ्चानुशिष्टञ्च यच्च कचन यद्भवेत् ।
कृतमन्तद्वर्जितोविद्यान् तद्भूयोनिवर्त्तयेत् ॥ २३३ ॥

तीरितमिति । यच्च कचिद्विद्यादानादिव्यवहारे यत्कर्म

धर्मनक्षत्रितं पार तीर कर्षवमाप्ताविति सुरादौ पाठात्
 वाक्च व्यवहानिर्णीतं अनुविष्टम्हणपर्यन्तताच्च नीतं छात्
 तत्कृतमप्रीकुर्यात् न पुनर्निवर्त्तयेत् । एतच्चाकारणात् अतः
 कारवन्नतं निवर्त्तयेदेव ॥ २३२ ॥

अमात्याः प्राङ्निवाको वा वत्कुर्युः कार्यमन्वया ।
 तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्ताम्यदसञ्च दण्डयेत् ॥ २३४ ॥

अमात्या इति । राजामात्याः प्राङ्निवाको वा व्यवहारेष्वे
 नियुक्ता सदसम्बन्धव्यवहारनिर्णयं कुर्युः तत्स्वयं राजा कुर्यात्
 पदसदसञ्च तान् दण्डयेत् । इदञ्चोक्तोचधनयद्वेतर्
 विषयं उक्तोचयद्वे वे नियुक्तास्तित्युक्तत्वात् ॥ २३४ ॥

ब्रह्महा च सुरापस स्त्रीषी च गुरुतप्यगः । एते
 सर्वे पृथक्क्षेत्रेया महापातकिनो नराः ॥ २३५ ॥

ब्रह्महेति । यो मनुष्यो ब्राह्मणं हतवान् च ब्रह्महा सुरापो
 दिमातिः पैश्याः पाता ब्राह्मणस्य पैट्रीमाधीनौजोनां तत्करो
 ब्राह्मणसुवर्णहारी मनुष्यः च स कश्चिदुदपत्नीमानीत्येते सर्वे
 त्रत्येकं महापातकिनो बौद्ध्याः ॥ २३५ ॥

चतुर्थामपि चैतेषाम्प्रायश्चित्तमकुर्वन्नाम् ।
शरीरं धनसंयुक्तन्दण्डं धर्म्यमकल्पयेत् ॥ २३६ ॥

चतुर्थामिति । चतुर्थामप्येषां महापातकिनां प्रायश्चित्तम्
कुर्वन्तां शरीरं धनयहणेन च धनसम्पत्तौ अपराधानुसारेण
धर्मादन्येन वक्ष्यमाणन्दण्डं कुर्व्यात् ॥ २३६ ॥

गुरुतस्ये भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
क्षीये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यग्निराः पुमान् ॥ २३७ ॥

गुरुतस्येति । नांक्षा राज्ञा खखाटे स्त्रुः इति वक्ष्यमाण
त्वात् खखाटमेवाङ्गनस्नानमवगम्यते तच्च गुरुपत्नीगमने वाव
ज्जीवस्त्रायि तप्तलोहेन खखाटे भगाकृतिं गुरुपत्नीगमनचिह्न
ह्वार्य्य एवं सुरापाने कृते पातुर्हीर्षं सुराध्वजाकारं सुवर्षाप
हारे श्वपदं कर्तुः कुकुरपादरूपं कार्यं ब्रह्महणि कबन्धः
पुमान् कर्त्तव्यः ॥ २३७ ॥

असंभोज्याद्यसंयाज्या असंपाद्याविवाहिनः ।
चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मावहिष्कृताः ॥ २३८ ॥

असंभोज्यादिति । अन्नादिकमेते भोजयितव्या न चैतेषां भोज्याः

नाप्येते चधापनीया नाप्येतेः कन्वादानसम्बन्धः कर्तव्यः
एते च निर्द्वन्द्वत्वात् चाचन्यादिदेव्यबुक्ताः सर्वभौतादिकर्तव्य
विजिताः प्रथीत्यर्थेऽप्युः ॥ २३८ ॥

ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतसप्तधाः ।
निर्द्वयानिर्जमस्कारास्तत्तनोरनुशासनं ॥ २३९ ॥

ज्ञातीति । ज्ञातिभिः सम्बन्धिभिर्मातृसुताद्यैरेते कृतास्तत्तन
जनीयाः नचैवा दद्या कार्या नाप्येते नमस्कार्या इतीह मनो
राज्ञा ॥ २३९ ॥

प्रायश्चित्तानु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।
माया राज्ञा खलाटे सुदीपास्तत्तमसादसं ॥ २४० ॥

प्रायश्चित्तमिति । प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तानुः कुर्वाणाराज्ञ
यादवस्योवर्षा राज्ञा खलाटे अहनीया न भवेयुः क्षतम
सादसं पुनर्दक्षनीयाः ॥ २४० ॥

आगःसु मायाखस्यैव कार्यो मध्यमसादसः ।
विवासो वा भवेद्राद्रासद्रव्यः सपरिच्छदः ॥ २४१ ॥

आगःसिति । इतरं कृतवन्तस्तित्युत्तरलोके मूषमायाऽ

कामतदिति अत्रापि शोचनीयं तेनाकामतदिति ह्यपराधेषु
गुणवतो ब्राह्मणस्य मध्यमसाहसो दण्डः कार्यः पूर्वोक्तस्तम
साहसो निर्गुणस्य द्रष्टव्यः कामतस्तेष्वपराधेषु धनधान्यादि
परिच्छेदसहितो ब्राह्मणो देवान्निर्व्यासः ॥ २४१ ॥

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः । सर्वस्व
हारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥ २४२ ॥

इतर इति । ब्राह्मणादन्ये पुनः क्षत्रियादयः एतानि पापानि
अभिच्छेत्ताः कृतवन्तः सर्वस्वहारणमर्हन्ति इदं च सर्वस्वहारणं
पूर्वोक्तेनोत्तमसाहसेन सह वृत्तापेक्षया व्यवस्थापनीयं इच्छया
पुनरेषामेतेष्वपराधेषु प्रवासनमर्हति प्रवासनमपरासन
क्षिप्रदनं निहिंसनमिति बधपर्यायं प्रवासनमब्धं पठन्वामि
धानिकाः ॥ २४२ ॥

नाददीत नृपः साधुर्माहापातकिनो धनम् । आद
दानस्तु तस्मैभाक्तेन दोषेण लिप्यते ॥ २४३ ॥

नाददीतेति । धार्मिको राजा महापातकिसमन्निधनं
दण्डरूपं न कृच्छीयात् शोभात् पुनस्तद्गृह्णन् महापातकदोषेण
संयज्यते ॥ २४३ ॥

असु प्रवेक्ष्य तं दण्डं वदन्वायोपपादयेत् । अतः
वृत्तोपपत्ते वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥ २४४ ॥

का तर्हि दण्डधनस्य प्रतिपत्तिरित्येतदर्थमाह अण्डिति ।
तद्दण्डधनं नद्यादिभ्यो प्रविष्य वदन्वाय दद्यात् अतः वृत्तवन्त्यस्य
ब्राह्मणाव वा दद्यात् ॥ २४४ ॥

ईशो दण्डस्य वदणो राज्ञा दण्डधरो हि सः ।
ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारमः ॥ २४५ ॥

ईश इति । महापातकिदण्डधनस्य वदणः स्वामी चक्षुः
ब्राह्मणमपि दण्डधारितात् प्रभुः तथा ब्राह्मणः समस्तवेदा-
व्यापी सर्वस्य जगतः प्रभुः अतः प्रभुत्वात्तो दण्डधनमर्हतः
॥ २४५ ॥

यच वर्जयते राजा पापकृद्भ्यो धनागमम् । तच
कायेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥ २४६ ॥

निष्पद्यन्ते च शस्त्रानि यथोक्तानि विभ्रां पृथक् ।
वासाश्च न प्रमीयन्ते विह्वतश्च जायते ॥ २४७ ॥

यचेति । निष्पद्यन् इति । यच देवे प्रकृतं महापातकि-
धनं राजा न पृच्छति तच परिपूर्णेन कायेन मनुष्या उच्य-
न्ते

द्युक्ते दीर्घायुषस्य भवन्ति । वैश्यानाञ्च यथैव धान्यादिब्रह्म
न्युप्तानि तथैव पृथक् पृथक् जायन्ते अकाशे न वासा विद्यन्ते
दीर्घजीविन इत्युक्तेष्वेवार्थं वासानां पुनर्वचनं व्यङ्ग्यं न
किञ्चित् भूतमुत्पद्यते ॥ २४६ ॥ २४७ ॥

ब्राह्मणान् बाधमानन्तु कामादवरवर्णजम् ।
इत्याञ्चित्रैर्वधोपायैरुद्देजनकरैर्नृपः ॥ २४८ ॥

ब्राह्मणानिति । अरीरपीडाधनग्रहणादिना शूद्रमिच्छातो
ब्राह्मणान् बाधमानं इत्युक्तेष्वेवार्थं वासानां पुनर्वचनं व्यङ्ग्यं न
न्यात् ॥ २४८ ॥

यावानबध्यस्य बधे तावान् बध्यस्य मोक्षणे ।
अधर्मी नृपतेर्दृष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः ॥ २४९ ॥

यावानिति । अबध्यस्य बधे यावानधर्मी नृपतेः ब्रह्मोक्त
ज्ञातः तावानेव बध्यस्य त्यागेपि यथाब्राह्मणं दण्डं कुर्वतो
धर्मः स्नातस्नातं कुर्व्यात् ॥ २४९ ॥

उदितोयं विस्तरशो मिथो विवदमानयोः । अष्टा
दशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥ २५० ॥

उदितइति । अष्टादश अष्टादानादिषु व्यवहारपदेषु पर

सर्वं विवदमानचौरर्थिप्रत्यर्थिनोः कार्यनिर्बोधं विसरे
चोक्तः ॥ १५० ॥

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन्महीपतिः ।
देशानलब्धांसिषेत लब्धांस परिपालयेत् ॥ २५१ ॥

एवमिति । अनेनोक्तप्रकारेण धर्मादनपेतान् व्यवहारान्
निर्बधन् राजा जनानुरागात् अलब्धान् देशान् लब्धुमिच्छेत्
लब्धांस सम्यक् पालयेत् एवं सम्यग्व्यवहारदर्शनसालम्बदेव
प्राप्त्यर्थतमुक्तम् ॥ २५१ ॥

सम्यक्प्रविष्टदेशसु कृतदुर्गस्य शासितः । कण्टको
द्वारे निवृत्तमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥ २५२ ॥

यमिति । जाङ्गलं वनस्यवन्धनं इत्युक्तरीत्या सम्यगाश्रित
देशस्य यत्नमाध्यायोक्तप्रकारेण कृतदुर्गस्यचौरबाहविकादि
कण्टकनिराकरणे प्रकटवत् यदा कुर्यात् ॥ २५२ ॥

रक्षणादार्यवृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात् ।
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥ २५३ ॥

रक्षणादिति । यस्यास्याध्यापाराणां रक्षणाचौरादीनाञ्च

प्राप्तवान् प्रजापतिस्तुक्कारावावः स्वर्गं गच्छन्ति । तस्मात्क
श्चकोद्धरणे यत्नं कुर्यात् ॥ २५२ ॥

अशासंस्तस्करान्यस्तु वलिं गृह्णाति पार्थिवः ।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥ २५४ ॥

अशासन्निति । यथापुनर्नृपतिचौरादीनमिराकुर्वन् वज्रा
नायुक्तं करं गृह्णाति तस्मै राष्ट्रवाशिना जनाः कुप्यन्ति
कर्मान्तरार्जितायस्य स्वर्गप्राप्तिरनेन दुष्कृतेन प्रतिवध्यते
॥ २५४ ॥

निर्भयन्तु भवेद्यस्य राष्ट्रम्बाहुवसात्रितम् । तस्य
तद्वर्द्धते नित्यं सिध्यमानइव द्रुमः ॥ २५५ ॥

निर्भयमिति । यस्य राष्ट्रोबाहुवीर्याश्रयेण राष्ट्रं चौरादि
भयरहितमभवति तस्य नित्यमवर्द्धं गच्छति उदकसंकेनेव
वृक्षः ॥ २५५ ॥

द्विविधांस्तस्करान् विद्यात्परद्रव्यापहारकान् ।
प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥ २५६ ॥

द्विविधानिति । चारा एव चौराश्चाने हेतुनात् चक्षुरिव वक्ष्याथै

रावा चारेदेव प्रकटमूढतया द्वित्रकारान् परधनसाहिष्य
जानीयात् ॥ २५६ ॥

प्रकाशवच्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।
प्रच्छन्नवच्चकास्तेषां ये स्तोनाटविकादयः ॥ २५७ ॥

प्रकाशेति । तेषां पुनश्चौरादीनां मध्याद्ये तुष्टाप्रतिमानेषु
चपापचवादिना हिरण्यादिपण्यविक्रयिणः परधनमनुचितेन
वृद्धन्ति ते प्रकाशवच्चकाः स्तोनाः चौराः सन्धिर्द्धादिना
गुप्ताः प्रकटव्यामयास परधनं वृद्धन्ति ते प्रच्छन्नवच्चकाः ॥ २५७ ॥

उत्कोचकास्योपधिकावच्चकाः कितवास्तथा ।
मङ्गलादेशवृत्तासु भद्रास्येषणिकैः सह ॥ २५८ ॥
असम्यकारिणस्यैव महामात्राधिकित्यकाः ।
शिश्योपचारयुक्तासु निपुणाः पण्ययोधितः ॥ २५९ ॥
एवमादीन्विजानीयात्प्रकाशांशोक्तकण्डकान् ।
निगूढचारिणसान्धानमार्यान्मार्ग्यसिद्धिनः ॥ २६० ॥

किञ्च उत्कोचका इति । असम्यगिति । एवमिति । उत्कोचका
ये कार्यभोधनं पृथीना कार्यमवबुद्धं कुर्वन्ति सोपाधिका

अयदर्शनात् ये धनमुपजीवन्ति वक्ष्यका ये सुवर्णादिद्रव्यं
 वृहीत्वाऽपद्रव्यप्रक्षेपेण वक्ष्यन्ति कितवाः द्यूतसमाह्वयदेविनः
 धनपुत्रलाभादिमङ्गलममत्वमादिश्य ये वर्तन्ते ते मङ्गला
 देववृत्ताः भद्राः कल्याणाचारप्रच्छन्नपापाये धनसाहिषः
 ईश्वरिका हस्तरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभफलकथनजीविनः
 महामात्रा हस्तित्रिंशजीविनः चिकित्सकाः चिकित्साजीविनः
 अश्वमृगारिष इति महामात्रचिकित्सकविशेषं त्रिंशोपचार
 युक्ताश्चित्रलेखाद्युपायजीविनः तेऽप्यनियुज्यमानत्रिंशोपाय
 प्रोत्साहनेन धनं वृद्धन्ति । पण्यस्त्रियस्य परवशीकरणकुत्रला
 इत्येवमादीन् प्रकारलोकवक्ष्यकान् चारैर्जानीयात् । अन्या
 नपि प्रच्छन्नचारिणः शुद्धादीन् ब्राह्मणादिवैश्वधारिणो धन
 साहिषो जानीयात् ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥

तान्विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ।
 चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत् ॥ २६१ ॥

तानिति । तानुक्तावक्ष्यकान्शब्दैः प्रच्छन्नैस्तत्कर्मकारिभि
 र्भविष्यज्ञेयै बभिमिरित्येवमादिभिः पुद्गलैरेतद्व्यतिरिक्तैः
 वपनमाध्यायोपदिष्टकापटिकादिभिश्चारैरनेकस्थानक्षेत्रांश्च
 प्रोत्साद्य स्ववशान् कुर्यात् ॥ २६१ ॥

तेषां दोषानभिख्याप्य खेसेकर्म्मणि तत्त्वतः ।
कुर्वीत शासनं राजा सम्यक् सारापराधतः ॥ २६२ ॥

तेषामिति । तेषाम्यकात्राप्रकात्रतस्कराणां स्वकर्म्मणि
सौख्यादौ ये पारमार्थिकादोषाः सन्निष्पेदादयः तान् लोके
प्रख्याप्य तद्गतधनवरीरादिषामर्थ्यापेक्षया अपराधापेक्षया
च राजा दण्डं कुर्वीत ॥ २६२ ॥

न हि दण्डादते शक्यः कर्तुं पापविनिश्चयः । स्तेना
नां पापबुद्धीनाम्निभृतश्चरतां चितौ ॥ २६३ ॥

न हीति । यस्याचौराणां पापाचरवबुद्धीनां विनीतवेवेच
श्रुत्याश्चरतां दण्डव्यतिरेकेण पापक्रियाणां निचयं कर्तुं
मन्त्रकं अतएवां दण्डं कुर्वीत ॥ २६३ ॥

सभाप्रपापूपशाखावेशमद्यासविक्रयाः । चतु
ष्यवाचैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षयानि च ॥ २६४ ॥

जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशमानि च ।
शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥ २६५ ॥

एवं विधासृपो देशान् गुह्यैः स्थावरजङ्गमैः ।
तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥ २६६ ॥

यमेति । जीर्णेति । इवमिति । सभा यामननरादौ निचयं

जनसमूहस्थानसमाजसद्वानुष्ठानं चपूपविक्रयवेष्टा पक्षसीगृहं
मद्यास्रविज्रयस्थानानि चतुष्पथाः प्रख्यातगृहमूखानि जनस
मूहस्थानानि जीर्णवाटिका अटव्यः त्रित्यगृहाणि प्रून्यगृहाणि
आस्रादिवनानि कृत्रिमोद्यानानि एवं प्रकारान् देशान् सैन्यैः
पदातिसमूहैः स्थावरजंगमैः एकस्थानस्थितैः प्रचारिभिश्चान्यै
स्यारैश्चस्वरनिवारणार्थं प्रचारयेत् प्रावेष्टैर्विधे देशेऽस्यपान
स्त्रीसंभोगाद्यन्वेषणार्थं तस्करा अवतिष्ठन्ते ॥ २६४॥२६५॥२६६॥

तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः । विद्या
दुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः ॥ २६७ ॥

तदिति । तेषां साहाय्यप्रतिपाद्यमानैस्तत्परितानुवृत्तिभिः ।
सन्धिच्छेदादिकर्मानुष्ठानवेदिभिः पूर्वस्यारैश्चारूपैश्चैरमा
षानिपुणैः तस्करान् जनीयादुत्सादयेत् ॥ २६७ ॥

भक्ष्यभोज्योपदेष्टैश्च ब्राह्मणानाञ्च दर्शनैः । शौर्य
कर्मापदेष्टैश्च कुर्युऽस्तेषां समागमम् ॥ २६८ ॥

भक्ष्येति । ते पूर्वस्यारासारभूताद्यागच्छतासङ्गहकृच्छ्रामः
तत्र भोदकपायवादीन्यग्नीमः इत्येवभक्ष्यभोज्यव्याजेनासाकं

देने माह्वयेति किमिदमिति चेदिति वाच्यतितन्मन्त्रादित्येवं
माह्वयावाह्यर्त्तवैः कविदेकरव वज्रभिः सह कोत्सतितन्मन्त्रा
न इत्येवं प्रार्थ्यकर्मयाजेन तेषां चौराणां राज्ञोदयधारक
पुरषाः समानमं कुर्युः पादयेयुः ॥ २१८ ॥

ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलप्रणिहितास्तु ये । तान्ग्रसञ्च
नृपो हन्यात्समिचज्ञातिवान्भवान् ॥ २१९ ॥

वदति । ये चौरास्तत्र मन्त्रभोष्यादौ नियमवद्वा येष
सर्पेति चे च मूले राजनिबुक्तपुराणचौरवर्गे प्रणिहिताः वाय
धामभूताः न तैः सह वज्रति भवन्ते तांचौरांसेभ्यश्च ज्ञाता
मदेकतापवमिषपिबादिज्ञातिखववदितान् वसादाक्रम
राजा हन्यात् ॥ २१९ ॥

न चोडेन विना चौरं चातयेद्दार्ढ्यो नृपः ।
सचोर्ध्वं सोपकरवद्वातयेदविचारवन् ॥ २२० ॥

न चोडेनेति । दार्ढ्यो राजा हतशस्त्रवन्निष्पेक्षोपकरव
द्वतिरेकेणानिहितचौरभावं न चातयेत् किन्तु हतशस्त्र
चौर्ध्वोपकरवेन च निहितचौरभावमविचारवन् चातयेत् ॥ २२० ॥

ग्रामेऽपि च ये केचिच्चौराणां भक्षदायकाः ।
भाण्डावकाशदास्यैव सर्व्वीक्षानपि घातयेत् ॥ २७१ ॥

ग्रामेऽपि । ग्रामादिष्वपि ये केचिच्चौराणां चौरत्वं ज्ञात्वा
भक्षदाः चौर्य्योपयुक्तभाण्डादियुक्तावधानं ये ददति तानपि
चौरकर्म्याद्यपराधगोचरापेक्षया घातयेत् ॥ २७१ ॥

राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् सामन्तास्यैव चोदितान् । अग्रा
घातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिव द्रुतं ॥ २७२ ॥

राष्ट्रेऽपि । ये राष्ट्रेषु रक्षा निवृत्ताः ये च धीमान्तवाचि
नोऽकूराः वनतः चौर्य्योपदेष्टे मध्यस्था भवन्ति तान् चौर
वर्त्तिप्रं दण्डयेत् ॥ २७२ ॥

यस्यापि धर्मसमवात्यच्युतो धर्मजीवनः । दण्डे
नव तमप्योपेत्यकाद्वर्माद्वि विच्युतं ॥ २७३ ॥

यस्यापीति । चाजनप्रतिग्रहादिना परस्म चागदामादि
धर्ममुत्पाद्य चो जीवति स धर्मजीवनो ब्राह्मणः योपि धर्म
मर्त्यादावाच्युतो भवति तमपि सधर्मात्परिभ्रष्टं दण्डये
यतापयेत् ॥ २७३ ॥

ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने । शक्ति
तो नाभिघातमो निर्वासाः सपरिच्छदाः ॥ २७४ ॥

यामेति । ग्रामसुच्छने तस्करादिभिः क्रियमाणे हिताभङ्गे
जघ्नेषु मङ्गे घाते । जेचोत्पन्नस्य नाशने हनिमङ्गेचेति मोषा
तिथिः । पथि चौरदर्शने तन्निकटवर्तिनो यथाशक्तितोये
रथाथ कुर्वन्ति ते ब्रह्मागवान्नादिपरिच्छदयहिता देवाणि
व्यवनीयाः ॥ २७४ ॥

राजः कोषापहर्षस्य प्रतिकूलेषु च स्त्रितान् ।
घातयेद्विविधैर्दण्डैररीषाश्चोपजापकान् ॥ २७५ ॥

राज इति । राज्ञोऽधनपृथात् धनापहारिषस्य तदा
ज्ञात्वाघातकारिषः प्रपूषाच्च राज्ञा सह वैरवद्विकारिषो
ऽपराधापेक्षया करचरचविज्ञादेवनादिभिर्मानाप्रकारदण्डे
घातयेत् ॥ २७५ ॥

सन्धिं कृत्वा तु ये चौरा रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।
तेषां कृत्वा नृपो यस्तौ तीक्ष्णशूरे निवेद्ययेत् ॥ २७६ ॥

सन्धिमिति । ये रौ सन्धिच्छेदं कृत्वा परधनं तस्करा

मुष्णति तेषां राजा हृदयं हि जा तीक्ष्णं शूरे ताभारोक्ष्येत्
॥ २७६ ॥

अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य हेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये वस्तुचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥ २७७ ॥

अङ्गुली इति । पटप्राज्ञादिस्थितं सुवर्णादिकं ग्रन्थिमो
क्षणेन यक्षोरवति य ग्रन्थिभेदः सप्त प्रथमे द्रव्यग्रहे अङ्गुली
हेदयेत् ते चाङ्गुलतर्जनी । उत्प्रेषकग्रन्थिभेदो करसम्बन्ध
हीनकाविति याज्ञवल्क्यवचनात् । द्वितीये ग्रहे हस्तपादै
हेदयेत् तृतीये ग्रहे वधार्हः भवति ॥ २७७ ॥

अग्निदान्मत्तदास्यैव तथा शस्त्रावकाशदान् ।
सन्निधातृषु मोषस्य हन्याचौरमिवेश्वरः ॥ २७८ ॥

अग्निदानिनि । ग्रन्थिभेदादिकारिणो विज्ञाय अग्निमत
शस्त्रावस्त्रागप्रदान् मुख्यत इति मोषस्यौरधनं तस्यावस्थापकान्
चौरवद्वाजा नियुञ्जीयात् ॥ २७८ ॥

तडागभेदकं हन्यादशु शुद्धवधेन वा । तदपि
प्रतिसंस्क्रूर्याहायस्व समसाक्षसम् ॥ २७९ ॥

तडागेति । यः स्नानदानादिना जनोपकारकं तडागं वेत्ति

मिदंदिना विनाशयति नान्यसु मन्त्रमेव प्रकारान्तरि वा
हन्तात् । यदा यदि तदावन्मनः संस्क्रुर्वात्तदोत्तमवाहव
न्देष्टः ॥ २०८ ॥

कोष्ठागारायुधामारदेवतामारभेदकान् । हस्त्यश्च
रथचर्तृश्च हन्यादेवाऽविचारयन् ॥ २०९ ॥

कोष्ठेति । रात्रयन्निधानादिधनागारायुधगृहचोर्देवप्रति
मानुहस्य च वज्रधनस्यवशाध्यस्य विनाशकान् हस्त्यश्चरथश्च
चापचर्तुन् शीघ्रमेव हन्तात् यत्तु संक्रमध्वज्यष्टिदेवता
प्रतिमाभेदिनः पञ्चव्रतदण्डं वक्षति सोऽस्यादेव देवतामार
भेदकश्च वधविधानाकृत्यमभूनिमोऽभिरतदेवताप्रतिमाविवयो
दृष्टव्यः ॥ २१० ॥

वस्तु पूर्वनिविष्टस्य तदागच्छोदकं हरेत् ।
आगमं वाप्यपां भिक्षास्य दाप्यः पूर्वसाहसं ॥ २११ ॥

वक्षति । यः पुनः प्रयार्थन्पूर्वं केनचित्कृतस्य तदागच्छ
उदकमेव दृष्टाति छन्दस्तदानीदकनाग्रमे वधदण्डः प्राप्नुतः
ततोदकमननमार्गं सेतुवन्नादिना यो नाशयति स प्रथम
काहवन्देष्टः ॥ २१२ ॥

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि । स दौ
कार्वापणौ दद्यादमेध्यश्चाण्डु शोधयेत् ॥ २८२ ॥

समुत्सृजेदिति । अनार्तः सन् चोराजपथेषु पुरीषं कुर्यात्स
कार्वापणद्वयन्दष्टं दद्यात्तन्नामेध्यं शीघ्रमेवापसारयेत् ॥ २८२ ॥

आपद्गतोऽथवा वृद्धो गर्भिणी वा स एव वा । परि
भाषणमर्थेति तच्च शोधयामिति स्थितिः ॥ २८३ ॥

आपद्गत इति । व्याधितवृद्धगर्भिणीवासा न दण्डनीयाः
किन्तु ते पुनः किं छतमिति परिभाषणीयाः तन्नामेध्यं शोध
नीया इति ब्राह्मणसंख्यादा ॥ २८३ ॥

चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतान्द्रमः ।
अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥ २८४ ॥

चिकित्सकानामिति । सर्वेषां काचप्रज्ञादिभिषयां दुश्चिकित्सां
कुर्वन्तान्द्रष्टुः कर्तव्यः तच्च गवाद्यादिविषये दुश्चिकित्सायां
प्रथमसाहसन्दष्टो मानुषविषये पुनर्माध्यमसाहसः ॥ २८४ ॥

संक्रमध्वजयष्टीनाम्यतिमानाश्च भेदकः । प्रतिकु
र्याच्च तत्सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥ २८५ ॥

संक्रमेति । संक्रमो जलोपरिगमनार्थं ह्यङ्गिकादिद्वयः

ध्वजः शिखं रामदादादौ बहिः पुष्करिण्यादौ प्रतिमाश्चतुष्टा
 मन्मत्पादयसासां विभाजकः पञ्चव्रतपथान् दद्यात्तत्र विना
 श्रितं सर्वमनुगर्भवं कुर्यात् ॥ २८५ ॥

अदूषितामां प्रव्याणान्दूषणे भेदने तथा । मणी
नामपवेधे च दृष्टः प्रथमसादसः ॥ ५८६ ॥

अद्वैतात्मिकाः । अद्वैतप्रकाशं अप्रत्यक्षप्रकाशं दूषणे
मयीनाम् । मायिकादीनां अभेदाणां विहारणे वेद्यानामपि
मुक्तादीनामनवस्थानवेधने प्रथमसाहचो दस्यः कार्यः सर्वत्र
परकीयप्रवृत्तनाम् । इत्यान्तरादनादिना स्थापितुष्टिः कार्य्या
॥ १८६ ॥

समैर्हि विषमं वस्तु चरेद्देमूख्यतोऽपि वा । स ग्राभु
वाहमभ्यूर्ध्वचरो मध्यममेव वा ॥ २८७ ॥

वमैरिति। वमैः वममूत्रदाहभिः वभोत्कृष्टापकृष्टद्वय
 दामेन पीबित्वं व्यवहरति वममूत्रं द्रव्यम्ना यः कश्चि
 द्रव्यमूत्रं कश्चिद्रव्यमूत्रमिति विषयं मूत्रं दृष्ट्वाति योऽनु
 वन्धविशेषायेत्यत्र प्रथमवाक्यं मध्यमवाक्यं वा द्रव्यं
 मात्रुवात् ॥ १८७ ॥

बन्धनानि च सर्व्वेति राजमार्गे निषेधयेत् ।
 दुःखिता यत्र दृश्येरन्विष्टताः पापकारिणः ॥ २८८ ॥
 प्राकारस्य च भेत्तारम्परिखाणाञ्च पूरकम् । दारा
 णाञ्चैव भङ्गारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ २८९ ॥

बन्धनानीति । प्राकारस्तीति । बन्धनगृहादि सर्व्वजनदृष्टी
 राजमार्गे कुर्यात् यत्र निगडवन्धनासुपेताः चुत्तृणाभिभूता
 दीर्घकेशनखस्रगवः कृशाः पापकारिणोऽनैरकार्यकारिभिर
 कार्यनिवृत्त्यर्थं दृश्येरन् राजा दृष्टपुरादिसम्बन्धिनः प्राका
 रस्य भेदकमदीयानामेव परिखाणां पूरयितारं तद्वतानां
 दाराणाञ्चकं क्षीप्रमेव देशादिर्व्यासयेत् ॥ २८८ ॥ २८९ ॥

अभिचारेषु सर्व्वेषु कर्त्तव्यो दिशतो दमः । मूल
 कर्म्मणि चानाग्नैः कृत्यासु विविधासु च ॥ २९० ॥

अभिचारेऽव्यति । अभिचारहोमादिषु शास्त्रीयेषु मारणे
 पात्रेषु लौकिकेषु च मूलनिखननपदपांशुपहणादिषु कृतेषु
 अनुत्पन्नमरणफलेषु दिशतपक्षपक्षरूपोदयः कर्त्तव्यः ।
 मरणे तु मानुषमारणदण्डः एवं मातापितृभार्य्यादिव्यतिरिक्तैः
 अथत्यैर्व्यामोक्ष धनपहणाद्यर्थं वशीकरणे तथा कृत्यासु पाठ
 नापाठवादिहेतुषु क्रियमाणासु नापाप्रकारासु दिशतपक्ष
 दण्डएव कर्त्तव्यः ॥ २९० ॥

अथोजविप्रवी चैव वीजोत्कृष्टतथैव च । मर्त्या
हामेदकथैव विज्ञतव्यामुवाच भम् ॥ २८१ ॥

अथोजेति । अथोजं पथोप्ररोहायमर्थं ग्रीष्मादिप्ररोहसम
र्थमिति ज्ञत्वा योविक्रीषीते तथा अपक्वमेव कतिपयोत्कृष्ट
प्रसेपेव वर्ज्यमिदं योत्कर्षमिति ज्ञत्वा योविक्रीषीते यच्च ग्राम
नगरादिसीमां विनाप्रवति य विज्ञतयायाकरचरचकर्णादि
रूपं वक्ष्यामुवात् ॥ २८१ ॥

सर्वकण्डकपापिष्टं हेमकारन्तु पार्थिवः । प्रवर्त्त
मानमन्याये हेदयेकवयः पुरैः ॥ २८२ ॥

वर्तेति । सर्वकण्डकानामप्येव अतिव्रजेन पापतमं सुवर्षं
कारं तुष्टाच्छकवपरिवर्त्तापद्रवप्रसेपादिना हेमादिपौर्वे
प्रवर्त्तमानं अनुवन्तापेक्षयाप्राविशेवेव वर्ज्यहेदं वयः
हेदयेन् ॥ २८२ ॥

सीताद्रव्यापहरणे प्रकाशामौषधस्य च । काश
मासाद्य कार्यस्य राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २८३ ॥

सीतेति । ज्वरमाद्यभिद्रव्याणां रजकुहाद्यादीनामपह

रथे बद्धादीनाञ्च ब्रह्माणां श्रीपथस्य च कक्षावधृतादेः सैव्ये
सत्युपवीमकाखेत रक्षासापेक्षया प्रयोजनापेक्षया च राजा
दण्डं कुर्यात् ॥ २८३ ॥

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रकोषदण्डौ सुहृत्तथा ।
सप्तप्रकृतयोद्धेताः सप्तांगं राज्यमुच्यते ॥ २८४ ॥

स्वामीति । स्वामी राजा अमात्यो मन्त्र्यादिः पुरं राष्ट्रः छत
दुर्गनिवासनगरं राष्ट्रं देवः कोषो वित्तनिषयः दण्डो हस्तस्य
रथपादातं मित्रमिविधं सप्तमाध्यायोक्तमित्येताः सप्त प्रकृतयो
ऽङ्गानि सप्ताङ्गमिदं राज्यमित्युच्यते ॥ २८४ ॥

सप्तानाम्प्रकृतीनाम् राज्यस्थासां यथाक्रमम् ।
पूर्वमूर्ध्वं गुरुतरं जानीयाद्वासनं महत् ॥ २८५ ॥

ततः किमित्याह सप्तानामिति । आशां राज्यस्य प्रकृतीनां
सप्तानां क्रमोक्तानामुत्तरस्याविनाशमपेक्ष्य पूर्वस्थाः पूर्वस्था
विनाशरूपं व्यसनं गरीयो जानीयात् । तथाहि मित्रव्यसनात्
स्वव्यस्यसनं गरीयः समस्तव्यस्यैव मित्रानुपदे सामर्थ्यात् ।
एवमस्मात्कोषो गरीयान् कोषनाशे बलस्यापि नात्रात् कोषा
भ्राष्ट्रं गरीयः राष्ट्रनाशे कुतः कोषोत्पत्तिः एवं राष्ट्रदुर्गनाशेऽपि

दुर्मादेव च वसेन्नगादियन्त्राङ्गाश्चरणाविद्धिः दुर्मादमात्यो
जरीयान् प्रधानामात्यगान् सर्वान्प्रवेक्ष्यात् । अमात्यादपि
आत्मा सर्वस्यात्मार्यत्वात् तस्मादुत्तरापेक्षया पूर्वं वक्तव्यं
रचेत् ॥ २८५ ॥

सप्ताङ्गस्यैव राज्यस्य विष्टम्बस्य चिद्वृण्वत् ।
अन्योन्यगुणवैशेष्यान् किञ्चिदतिरिच्यते ॥ २८६ ॥

यत्नेति । उक्तसप्ताङ्गवतो लोके राजस्य चिद्वृण्वदन्योन्य
सम्बन्धस्य परस्परविसर्गोपकरणस्य किञ्चिदङ्गमधिक
भवति यद्यपि पूर्वलोके पूर्वपूर्वाङ्गाधिक्यमुक्तं तथाप्येषाम
ज्ञानां मन्त्रादव्याङ्गसम्बन्धमपकारमन्त्रद्वयं कर्तुं न
शक्नोति तस्मादुत्तराङ्गमप्येषोचनित्येवमरोचमाधि
क्यमिषेयः अथ प्रविद्धं वतिचिद्वृण्वमेव दृष्टान्तः तद्धि चतुर
ङ्गुलमोवासवेष्टनादन्योन्यसम्बन्धस्य च तन्मात्रे चिद्वृण्वधारण
मात्रार्थे किञ्चिद्वृण्वधिको भवति ॥ २८६ ॥

तेषु तेषु तु ह्यत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते । येन
वत्साध्यते कार्यं तत्तस्मिन् येष्टमुच्यते ॥ २८७ ॥

तैविति । वत्सान्तेषु तेषु वत्साद्येषु कार्येषु तत्तदङ्गं याति
शब्दं भवति तत्कार्यमन्त्रेन कर्तुमशक्तेः इव च येनाङ्गेन

यत्कार्यं समाच्यते तस्मिन् कार्ये तदेव प्रधानमुच्यते । तत्तया
व्योम्यगुणविशेषादिबहुलं तदेवानेन स्फुटीकृतम् ॥ २८७ ॥

चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणा । स्व
शक्तिम्यरशक्तिश्च नित्यं विद्यान्महीपतिः ॥ २८८ ॥

चारेणेति । सप्तमाध्यायीतत्कापटिकादिना वस्योत्साह
योगेन कर्मणाश्च हस्तिवन्धवधिक्षपादीनामनुष्ठानेन ज्ञाता
ब्रह्मोरात्मनश्च शक्तिं राजा सदा जानीयात् ॥ २८८ ॥

पीडनानि च सर्व्याणि व्यसनानि तथैव च । चारं
भेत ततः कार्यं सञ्चिन्त्य गुरुखाद्यवम् ॥ २८९ ॥

पीडनामीति । पीडनानि मरकादीनि कामक्रोधोद्वानि
दुःखानि च सपरचक्रमतानि तेनाह गुरुखाद्युभावं यस्यां
लोभ्य सन्धिविषादिकार्यमारभेत ॥ २८९ ॥

आरभेतैव कर्माणि आन्तः आन्तः पुनःपुनः ।
कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्जिषेवते ॥ २९० ॥

आरभेतेति । राजा साराज्यवृद्धिपरापचयनिमित्तादि

कर्माणि कचक्षिदिदं यच्चातमिति कृतमपि चारभावा
क्षिप्तः पुनः पुनस्तान्धारमेतैव यस्यात्कर्माचारमभावं पुरुषं
श्रीर्षितरां वेते तथा च नात्राद्ये नानामये श्रीरसीति प्ररो
क्षितमपि श्रीचमेति नच पुनानुरूपेण कर्माणि कचमीति
राशोदाधितम् ॥ २०० ॥

कृतं चेतायुगञ्चैव दापरद्विरेव च । राशोद्व
त्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥ २०१ ॥

यतः कृतमिति । कृतचेतादापरकचयोराद्यैव चेद्वि
विशेषाः तैरेव यत्यादिविशेषप्रवृत्तेः तस्याङ्गाजैव कृतादिवृत्तम
निधीयते ॥ २०१ ॥

कक्षिः प्रवृत्तो भवति स जाग्रद्दापरं युगम् । कर्मा
सम्पद्यतस्तीता विचरंस्तु कृतं युगम् ॥ २०२ ॥

कीदृक् चेद्विदं कृतादिवृत्तमित्यत आह कक्षिरिति । यच्चा
नास्तथादिना यदा निवृत्तमो राजा भवति तदा कक्षिः
कृतम् । यदा जानन्नपि जानुतिष्ठति तदा दापरं । यदा कर्मा
गुह्याने चवक्षितस्तदा चेता । यथाशास्त्रं पुनः कर्मानुति
ष्ठन् विचरति तदा कृतयुगमस्याङ्गाङ्गा कर्मानुष्ठानपरेण
भावमिति यच्च तात्पर्यं न तु वाक्यवृत्तयुगाद्यवस्थापः ॥ २०२ ॥

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च । चन्द्र
स्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजो वृत्तं नृपस्यरेत् ॥ ३०३ ॥

इन्द्रस्येति । इन्द्रादिवन्मन्त्रिणो वीर्यस्यानुरूपश्चरितं राजा
नुतिष्ठेत्तथा च राजा कष्टकोट्टारेण प्रतापानुरागाभ्यां
संयुक्तः स्यात् ॥ ३०३ ॥

वार्षिकांश्चतुरो मासान् यथेन्द्रो ऽभिप्रवर्षति ।
तथाभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥ ३०४ ॥

कथमिन्द्रादिचरितमनुतिष्ठेदित्याह वार्षिकानिति ।
चतुसमत्सरपञ्चाशद्वर्षेण इदमुच्यते यथा आवर्णादींश्च
चतुरो मासानिन्द्रः ब्रह्मादिषिङ्गुये वर्षति एवमिन्द्रचरितं अनु
तिष्ठन् राजा स्वदेवायातसाधून्भिक्षयितार्थैः पूरयेत् ॥ ३०४ ॥

अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
तथा हरेत् करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥ ३०५ ॥

अष्टाविति । यथासूर्यो मार्गशीर्षाद्यष्टमासान् रश्मिभिः
स्तोकं स्तोकं रसमीव क्षापेनादत्ते तथा राजा ब्राह्मीयकरान्
पीडया सदा राष्ट्राङ्गुलीयात् यस्मादेतदस्यार्कव्रतम् ॥ ३०५ ॥

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मादृतः ।
तथा चतैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्वि मादृतम् ॥ ३०६ ॥

प्रविश्येति । यथा प्राणाख्यो वायुः सर्वजन्तुष्वन्तःप्रविश्य
विचरति एवञ्चारदारोऽप्यपरमख्येषु चिकीर्षितार्थ
ज्ञानार्थमन्तः प्रवेष्टव्यम् । यस्मादेतन्मादृतश्चरितम् ॥ ३०६ ॥

यथा यमः प्रियदेव्यौ प्राप्ते काले निवच्छति ।
तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्वि यमव्रतम् ॥ ३०७ ॥

यमेति । यद्यपि यमस्य व्रतमिदं न खल्वपि तस्मिन्
कार्यकरोः व्रतमिदमप्यपव्रदेः यथा यमः व्रतमिदमप्यपव्रदेः
तुल्यवन्निवच्छति एवं राज्ञाऽपराधकाले रामदेवपरिहारेण
प्रजाः प्रायणीयाः यस्मादेतदस्य चान्यं व्रतम् ॥ ३०७ ॥

वदन्तेन यथा पापैर्वर्द्धयन्नाभिदृश्यते । तथा
पापान्निवृत्तीयाद्व्रतमेतद्वि वारुणम् ॥ ३०८ ॥

वदन्तेनेति । यो वदन्त्यस्य रज्जुभिर्बन्धितुमिष्टः स यथा
तेनाविबद्धितः पापैर्वर्द्धयन्नाभिदृश्यते तथा पापकारिणोऽपि
बद्धिता एव चावश्यं पारयन्ते तावच्छासयेत् । यस्मादेतदस्य
वारुणं व्रतम् ॥ ३०८ ॥

परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा दृश्यन्ति मानवाः ।
तथा प्रकृतयो यस्मिन्सचान्द्रप्रतिको नृपः ॥ २०८ ॥

परिपूर्णमिति । यथा पूर्वेन्दुदर्शनेन मनुष्यादृश्यन्त्याद
यन्मेवममात्यादयो यस्मिन् दृष्टे तुष्टिमुपगच्छन्ति च चन्द्राणां
रचारी नरेन्द्रः ॥ २०८ ॥

प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्थात्यापकर्मास्तु । दुष्ट
सामन्तदिंस्त्रय तदाग्नेयं व्रतं स्मृतम् ॥ २१० ॥

प्रतापयुक्त इत्यादि । पापकारिषु यदा दृष्टपातनेन प्रच
क्षोऽवहतः स्थातया प्रतिकूलामात्यदिंश्चनग्रीक्षो भवेत् तद
स्त्राग्निषमन्धि व्रतं स्मृतम् ॥ २१० ॥

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ।
तथा सर्वाणि भूतानि विभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥ २११ ॥

यथेति । यथा पृथिवी सर्वाणि उच्चावचानि स्थावरजङ्ग
मानि उत्कृष्टापक्कृष्टानि समं कृत्वा धारयते तदत् विद्वद्भूमि
कगुणवद्भूतानि तदितराणि च दीनानाद्यादिसर्वभूतानि
रक्षयन्नदानादिना सामान्येन धारयतः पृथिवीसमन्धिव्रत
भवति ॥ २११ ॥

एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो वित्तमत्तद्धितः । क्षीयान्
राजा निपुणोवात्सराङ्गे परहय च ॥ २१२ ॥

एतेरिति । एतैरुपायैरन्यैश्चानुक्तेरपि क्षुद्रिप्रभवे
युक्तो राजाऽनस्यः यन् साराङ्गे ये चौरा वयन्ति ये च परराङ्गे
वयन्तस्येष्टमागत्य मुञ्चन्ति तान् उभयप्रकाराभिरुद्धीयात्
योऽग्निर्भवति वायुश्चेत्यादिना पूर्वं सिद्धवदुक्तमन्यादिरूपत्वं
राज्यः इह तु तदुपयोगेन कुटीकतमित्युपपत्तिः ॥ २१२ ॥

परामप्यापदम्याप्तो ब्राह्मणाश्च प्रकोपयेत् । ते क्षीर्न
क्षुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनम् ॥ २१३ ॥

परामिति । कोषवत्त्वादिना प्रकृत्यामप्यापदम्याप्तो राजा
ब्राह्मणाश्च प्रकोपयेत् यस्मान्ने दृष्टाः सबलवाहनं हनं वसहय
प्रादाभिचाराभ्यां हन्युः ॥ २१३ ॥

यः कृतः सर्वभक्षोऽग्निरपेवञ्च मघोदधिः । क्षी
चाप्यायितः सोमः कोन नश्येत्प्रकोप्य तान् ॥ २१४ ॥

तथाहि चेति । यैर्ब्राह्मणैरभिप्रायेण सर्वभक्षोऽग्निः कृतः
क्षुद्रहापेवञ्चसहस्रश्च ययुक्तः पश्चात्पूरितः तान् कोषयि
त्वा को न नश्येत् ॥ २१४ ॥

लोकानम्यान्मुजेयुर्षे लोकपालांश्च कोपिताः ।
देवान् कुर्वुरदेवांश्च कः क्षिणंस्तान्समृध्नुयात् ॥ २१५ ॥

किञ्च लोकानिति । ये स्वर्गादिलोकान् परामन्यांश्च लोक
पालान् खजन्तीति सम्भाव्यते देवांश्च प्रापेन मानुषादीन्
कुर्वन्ति तान् पीडयन् कः समृद्धिं प्राप्नुयात् ॥ २१५ ॥

यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोकां देवाश्च सर्वदा ।
अस्मै चैव धनं येषां को हिंसास्तान्जिजीविषुः ॥ २१६ ॥

अपि च यानित्यादि । यान् ब्राह्मणान् यजनवाजनकर्तृ
कामाभित्याग्नौ प्रास्वाहुतिरिति न्यायेन इष्टियादिलोका
देवाश्च स्त्रितिं सभन्ते वेद एव च येषां अभ्युदयसाधनतया
वाजनाध्यापनादिना धनोपायत्वाच्च तान् जीवितुमिच्छन्
को हिंसात् ॥ २१६ ॥

अविदांसैव विदांस ब्राह्मणो दैवतमाहत् । प्रणी
तस्वाप्रणीतस्य यथाग्निर्दैवतमाहत् ॥ २१७ ॥

एवमर्हि विदांसं ब्राह्मणं वेवेतेत्यत आह अविदानिति ।
यथाहितो ऽनाहितो वाग्निर्ब्रह्मती देवता एवं मूर्खो विदांस
ब्राह्मणः प्रकृष्टादेवतेति ॥ २१७ ॥

आशानेऽपि तेजसी पापको नैव दुहति । इव
मानस यज्ञेषु भूय एवाभिवर्द्धते ॥ २१८ ॥

आशानेऽपि इत्यादि । यथाग्निर्वर्द्धतेऽऽशानेऽवदाह
कार्येऽपि नैव दुहो भवति किन्तु पुनरपि यज्ञेषु इवमानोऽ
भिवर्द्धते ॥ २१८ ॥

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्माणि । सर्वथा
ग्राह्याः पूज्याः परमन्दैवतं हि तत् ॥ २१९ ॥

इवमिति । एवं कृत्स्नकर्माणि सर्वेषु यद्यपि
ग्राह्याः प्रवर्तन्ते तथापि सर्वप्रकारेण पूज्याः यस्मान् प्रकृतं
तदैवतं कृत्यार्थमाचार्य न यथानुतार्थविरोधः प्रहृषीतः
॥ २१९ ॥

यद्यस्तानि प्रवृद्धस्य ग्राह्याण्यपि सर्वत्रः ।
मह्यैव सन्निवन्तु सात्त्विकं हि ग्राह्यसम्भवम् ॥ २२० ॥

यद्येति । यद्यपि च ग्राह्याण्यपि तानि सर्वथा शीतानि

दृष्टं स ब्रह्मणा एव आपाभिषारादिना सम्यक्प्रवृत्तः यस्या
ह्यचिरो ब्राह्मणसम्भूतः ब्रह्मणो वाङ्मयप्रवृत्तमातः ॥ १९० ॥

अज्ञोऽग्निर्ब्रह्मतः अन्नमस्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्व्वचगन्तेजः स्वासु योनिषु ग्राम्यति ॥ १९१ ॥

तथाच अज्ञ इति । अन्नब्राह्मणपाषाणेष्वेभ्योऽग्निचक्षुष्यस्त्रासु
जातानि तेषां सम्यग्नि तेजः सर्व्वच दहनाभिभवच्छेदनात्मकं
कार्य्यं करोति स्फकारणेषु अन्नब्राह्मणपाषाणेष्वेभ्यः दहना
भिभवच्छेदनरूपं कार्य्यञ्च करोति ॥ १९१ ॥

नाशस्तु अन्नमृद्भोति नाशचमृद्भुतौ वर्द्धते । ब्रह्म
अन्नश्च सम्युक्तमिह चामुच वर्द्धते ॥ १९२ ॥

नेति । ब्राह्मणरहितं चक्षुषो दृष्टिं न याति प्रान्तिकपौष्टिक
व्यवहारेष्वदिधर्म्मविरहात् । एवं चक्षुषरहितोऽपि ब्राह्मणो
न वर्द्धते रक्षां विना चागादिकर्म्मनिष्पत्तेः किन्तु ब्राह्मणः
चक्षुषश्च परस्परसम्बद्ध एवेह लोके परस्परं च धर्म्मार्थकाम
मोक्षावाप्त्या दृष्टिमेति । दृष्टप्रकरणे चैव ब्राह्मणस्युक्तिः
ब्राह्मणानामपराधिवासविषयदृष्टप्रयोगे नियमार्थः ॥ १९२ ॥

इत्था भवन्तु निप्रेभ्यः सर्वदण्डसमुत्थितम् ।
पुत्रे राज्यं समाह्वय कुर्वीत प्रायशं रणे ॥ ३२३ ॥

यदात्मनिष्टदर्शनेनाधिकित्सव्याधिना वा आसन्नमृत्यु
र्भवति तदा इत्येति । महापातकिधनव्यतिरिक्तविनियुक्ता
वनिष्टसर्वदण्डधनं ग्राह्येभ्यो इत्था पुत्रे राज्यं समर्थायक
मृत्युः फलानिब्रह्मप्राप्तये सद्गामे प्रायत्यागं कुर्वीत । संयामा
यन्मवे तनत्रनादिनापि ॥ ३२३ ॥

एवम्हरन् सदायुक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः ।
हितेषु चैव लोकस्य सर्वान् भृत्याभियोजयेत् ॥ ३२४ ॥

एवमिति । एवमव्यावच्योक्तराजधर्मेषु व्यवहरमाचो
राजा सर्वदा बलवान् प्रजाहितेषु सर्वान् भृत्याभियोजय
येत् ॥ ३२४ ॥

एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः समातनः ।
इमं कर्मविधिं विद्यात्क्रमशो वैष्णवद्वयोः ॥ ३२५ ॥

एवमिति । एतद्व्याख्यः कर्मानुष्ठानं पारम्पर्यागततत्त्वा
निष्ठं समयमुक्तं इदानीं वैष्णवद्वयोःक्रमेण वक्ष्यमाणं इदं
कर्मानुष्ठानं जानीयात् ॥ ३२५ ॥

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।
वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पशूनाञ्चैव रक्षणे ॥२२६॥

वैश्यस्त्विति । वैश्यः कृतोपनयनपर्यन्तसंस्कारः विवाहादिकं
कृत्वा जीविकायां वज्रमावायां कृत्वादिकार्यार्थं पशुपालने
च सर्वदा युक्तः स्यात् । पशुरक्षकश्च वार्त्तालेपि प्राधान्य
स्थापनार्थं पृथग्विधानं तथा चोत्तरलोकाभ्यामाधान्यवर्ध
यति ॥ २२६ ॥

प्राजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।
प्राज्ञाणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥२२७॥

प्राजापतिरिति । चक्ष्राद्भ्रष्ट्वा पशून् सृष्ट्वा रक्षार्थं वैश्यान्
दत्तवान् अतो वैश्येन रक्षणीयाः पत्रवदति पूर्वानुवादः ।
प्राज्ञश्च सर्वाः सृष्ट्वा प्राज्ञावाच राज्ञे च रक्षार्थं दत्तवानिति
प्रसङ्गादेतदुक्तम् ॥ २२७ ॥

न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयम्यशून्यमिति । वैश्ये
चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन ॥ २२८ ॥

नचेति । पशुरक्षकं न करोमीति वैश्येन दृष्ट्वा न कार्या

यतः कृत्वादिदृष्टिबलवैपि वैश्वेन पशुरवचमवयं करणीयं
वैश्वेन पशुरवचं कुर्मद्यन्तः पशुरवचं न कारयितव्यः ॥२९८॥

मधिमुक्ताग्रवासानां सोदानां तान्नवस्य च ।
गन्धानाम् रसानाम् विद्यादर्शवसानवसम् ॥२९९॥

किञ्च मधीति । मधिमुक्ताविद्रुमखेदवसाणां गन्धानां
कर्पूरादीनां रसानां खवसादीनां उत्तममधमानाम्नेत्रकासा
पेचवा मूत्रोत्कर्षापकर्षं वैश्वो जानीयात् ॥ २९९ ॥

बीजानामुप्तिविश्वं स्यात् शेचदोषगुणस्य च ।
मानयोगश्च जानीयात्तुषायोगांश्च सर्वशः ॥३००॥

बीजानामिति । बीजानां वर्णेषां वयनविधिश्चः स्यात् । रदं
बीजमस्मिन् काशे उत्तं प्रदीहत्स्वस्त्रिजेत्येवं तथेदमूपरमिदं
प्रक्षप्रदमित्यादि शेचदोषगुणस्य च स्यात् । मानोपायांश्च
प्रक्षप्रदीहादीन् तुषोपायांश्च वर्णान् तज्जती जानीयात् । यथा
यो न वक्ष्यति ॥ ३०० ॥

सारासारश्च भाष्यानान्देयानाश्च मुखागुचान् ।
साभासाभश्च पण्डानां पशूनां परिवर्द्धनम् ॥३०१॥

यारैति । रदमुत्कृष्टमेतदपकृष्टमित्येकजातीयानांमपि

द्रव्याणां विज्ञेयं प्राचीनास्तथा देवानाश्चाक्षुषिभ्योऽदीनां
 कस्मिन्मूल्यं किं वज्रमूल्यं वेत्यादिदेवगुणदोषौ बुद्धेः
 विक्रयद्रव्याणां चेयता कासेन दद्यानपचयं उपचयोवेति
 विद्यान्तथाऽस्मिन् देवे कासे अनेन च ह्योदकवदिना
 पत्रवीवर्ज्जने अनेन चीयन्तइत्येतदपि जानीयात् ॥ ११॥

भृत्यानाञ्च भृतिं विद्याङ्गाषाञ्च विविधां नृणां ।
 द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ॥ १२॥

भृत्यानामिति । गोपाशमहिषपाशादीनामिदमस्य देयमिति
 देवकालकर्मानुरूपं वेतनञ्जानीयात् । गौडराक्षिणात्यादी
 नाञ्च मनुष्याणाञ्चानाप्रकाराभावा विक्रयाद्यर्थं विद्यान्तथा
 इदञ्चयमेवं स्थाप्यते अनेन च संयुक्तश्चिरमिहतीति बुद्धेः
 तथेदं द्रव्यमस्मिन् देवे कासे चेयता विक्रीयतइत्येतदपि
 जानीयात् ॥ १२॥

धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् । दद्याच्च
 सर्वभूतानामक्षमेव प्रयत्नतः ॥ १३॥

धर्मेणेति । धर्मेण दिकप्रतादिना उक्तप्रकारेण धनद्वये
 प्रकृतं यत्नं कुर्यात् हिरणादिदानमपेक्ष्याक्षमेव प्राविभ्यो
 विज्ञेयेषु दद्यात् ॥ १३॥

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।
शूद्रेष्वेव तु शूद्रस्य धर्मो नैःश्रेयसः परः ॥ ११४ ॥

विप्राणामिति । शूद्रस्य पुनर्वेदविदां गृहस्थानां सधर्मानु-
ष्ठानेन चोद्युक्तानां ब्राह्मणानां वा परिचर्या यैव प्रकृतः
सर्गादिशेषो वेदार्हः ॥ ११४ ॥

शूचिरित्युक्तं शूद्रेष्वप्युर्ध्वं वागमद्व्युत्तः । ब्राह्म-
णायाश्चो नित्यमुत्कृष्टां जातिस्मरते ॥ ११५ ॥

शूचिरिति । ब्राह्मणान्तरत्रोचोपेतः सजात्यपेक्षया उत्कृष्ट-
दिजातिपरिचरणीयोऽपदवभाषी निरद्वयः प्राधान्येन
ब्राह्मणाश्च तदभावे शूचिर्ब्रह्मणोऽपि सजातित उत्कृष्टां
जातिस्मरति ॥ ११५ ॥

एषोऽनापदि वर्षानामुक्तः कर्मविधिः शूभः ।
आपद्यपि हि वसोषां क्रमश्चक्षुषोऽवधत् ॥ ११६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां
नवमोऽध्यायः ॥

इह इति । इहवर्षानामनापदि चतुर्थमपि कर्मविधि-
र्हर्षोक्तः आपद्यपि वसोषां कर्मसंवद्दीर्घश्रवणादूर्ध्वं क्रमेण
व्युत्तः ॥ ११६ ॥

इति श्रीकृष्णभट्टविरचितायां नवमर्षनुक्तावस्थां नवमोऽध्यायः ।

॥ १० दशमोऽध्यायः ॥

अधीयीरस्त्वयो वर्णाः स्वकर्मस्वा विजातयः ।

प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषामेतराविति निश्चयः ॥ १ ॥

वैश्यभूद्रधर्मान्तरं सङ्कीर्णानाञ्च सम्भवमिति प्रति
ज्ञातत्वात् तस्मिन्वाच्ये वर्णेभ्य एव सङ्कीर्णानामुत्पत्तेः वर्णानु
वादार्थं चैवर्षिकस्य प्रधानधर्ममध्ययनं ब्राह्मणस्य चाध्यापन
मनुवदति अधीयीरन्निति । ब्राह्मणादयस्त्वयो वर्णाः अध्ययनानु
भूतस्वकर्मानुष्ठानात् वेदमठेयुः । एषाम्युनर्गन्धे ब्राह्मण
एवाध्यापनं कुर्यात् न चनियवैश्यानित्ययन्निश्चयः । प्रब्रूया
द्ब्राह्मणस्त्वेषामित्यनेनैव चनियवैश्ययोरध्यापननिषेधसिद्धौ
नेतरावितिपुनर्निषेधवचनम्यायस्मिन्नगौरवार्थं ॥ १ ॥

सर्वेषां ब्राह्मणो विद्यादृत्युपायान् यथाविधि ।
प्रब्रूयादितरेभ्यस्व स्वयञ्चैव तथा भवेत् ॥ २ ॥

किञ्च सर्वेषामिति । सर्वेषां वर्णानां जीवनोपायं यथा
ब्राह्मणं ब्राह्मणो जानीयात्तेभ्यस्योपदिशेत् स्वयञ्च यथोक्तवन्नि
यममनतिष्ठेत् अजानुवादः ॥ २ ॥

वैशेष्यात्प्रकृतिश्रैष्ठ्यात्निवमस्य च धारणात् ।
संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानाम्प्राज्ञाच्चः प्रभुः ॥ ३ ॥

वैशेष्यादिति । आत्युत्कर्षात्प्रकृतिः कारणं हिरण्यगर्भोक्तं
मात्ररूपकारणोत्कर्षात् निवमस्यतेऽनेनेति निवमो वेदस्य साध्य
चनाध्यापनस्याख्यानोपयुक्त्यतिव्यधारणात् अतएव ब्रह्मण
स्यैव धारणादिति सातिव्यवेदधारणेनैव प्राज्ञोत्कर्ष उक्तः ।
गोविन्दरायणस्तु सातकप्रतानान्धारणादितियाख्यातवान् ।
तत्तच्चरिषादिषाधारणात् । संस्कारस्योपनयनात्मकस्य चरिषा
स्यपेक्षया प्राधान्यविधानेन विशेषात् वर्णानामध्यापनदृष्ट्युप
देवयोर्प्राज्ञाच्च एवेश्वरः ॥ ३ ॥

प्राज्ञाच्चः चरियोवैश्यस्तयो वर्णा दिजातयः ।
चतुर्य एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥ ४ ॥

प्राज्ञाच्च इति । प्राज्ञाच्चादयस्तयो वर्णा दिजातिवर्णाः क्षुद्रोवा
मुपनयनविधानात् । शूद्रः पुनस्तुर्धो वर्णः एकजातिरुपनयना
भावात् पञ्चमः पुनर्नर्धो नास्ति चक्षीर्जामीनां तऽन्यतरवत्
मातापित्रजातिव्यतिरिक्तजात्यनरत्नात् न वर्धतं चक्षु
जात्यनरोपदेवः प्राज्ञो संभवहरचार्यः ॥ ४ ॥

सर्व्ववर्षेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु । आनु
लोम्येन सम्भूता आत्मा क्षेया स्मरन् ते ॥ ५ ॥

सर्व्वेति । ब्राह्मणादिषु वर्षेषु चतुर्व्वर्ष्यपि समानजातीयासु
यथा ब्राह्मणपरिणीतासु अक्षतयोनिषु आनुलोम्येन ब्राह्मणेन
ब्राह्मणां चचियेष चचियायां इत्यनेनानुक्रमेण ये जातास्ते
मातापिनोर्जात्यायुक्तास्तथातीया एव ज्ञातव्याः । आनुलोम्य
यह्यश्चात्र मन्दोपयुगमुत्तरलोके उपबोध्यते । गवाश्वादि
वदवयवसन्निवेशश्च ब्राह्मणत्वादिजात्यभिव्यञ्जकत्वाभावा
देतद्ब्राह्मणादिलक्षणमुक्तम् । अत्र च पत्नीयह्यश्चादन्वपत्नी
जनितानामत्र ब्राह्मणादिजातित्वं । तथा च देवलः । द्वितीयेन तु
यः पित्रासर्वर्षायाश्च जायते । अवावट इति स्मृतः शूद्रधर्मः स
जातितः । अतर्हीना न संस्कार्याः स्तनन्तास्त्रपि ये सुताः ।
उत्पादिताः सर्व्वेन ब्राह्म्या इव वहिष्कृताः । व्यासः । ये तु
जाताः समानासु संस्कार्याः स्युरतोऽन्यथा । याज्ञवल्क्योपि ।
सर्व्वेभ्यः सर्व्वर्षासु जायन्ते हि सजातयः । इत्यभिधात्र
विश्राखेव विधिः स्मृत इति ब्रुवाणः स्तनन्त्युत्पादितस्यैव ब्राह्मणा
दिदिजातित्वमिति शङ्काय ॥ ५ ॥

स्त्रोम्यमन्तरजातासु द्विजैरुत्पादिताम् सुतान् ।
सहस्रानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥ ६ ॥

स्त्रीमिति । आमुसोम्येनाश्ववहितवर्षजातीयासु भार्यासु
द्विजातिभिर्ये उत्पादिताः पुत्राः । यथा ब्राह्मणेन चषिषाणां
चषिषेण वैश्याणां वैश्वेन शूद्राणाम्नाम्नातुर्हीनजातीयमदोषेषु
गर्हितान् पितृसहस्रान् नतु पितृसजातीयान् मन्वाहवन्नाहुः ।
पितृसहस्रसहस्राणां जातेरत्कुटुम्बाः पितृजातिनो निष्कृष्टा
श्रेयाः । एतेषाञ्च नाशानि मूर्द्धावसिक्तमाहिषकरकाश्यानि
चाश्ववक्त्रादिमिरक्तानि । नृत्तयशैवामुन्नमोक्ताः । हस्त
शरचक्रिणा अक्षधारचक्षु मूर्द्धावसिक्तानाम् मृत्युगीतनचच
जीवनं चक्षरका च माहिषाणां द्विजातिशुभ्रूषा धन
धान्याध्वजता राववेवा दुर्गीतः पुररका च पारश्रवोप
करकाणामिति ॥ ६ ॥

अमन्तरासु जातानां विधिरेव समातनः ।
वेकामन्तरासु जातानां धर्मविद्यादिमं विधिम् ॥ ७ ॥

अमन्तराश्रिति । एव पारमर्त्यगततथानित्यो विधिरमन्तर
जाविभार्योत्पन्नानामुक्तः । एकेन दाभ्याञ्च वर्षाभ्यां व्यवहिता

सूतपत्न्यां यथा ब्राह्मणेन वैश्यायां क्षत्रियेण शूद्रायां ब्राह्मणेन
शूद्रायामिमं वक्ष्यमाणं धर्मादनपेतं विधिं जानीयात् ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते ।
निषादः शूद्रकन्यायां यः पारश्व उच्यते ॥ ८ ॥

ब्राह्मणादिति । कन्याग्रहणादत्र जडायामित्यध्याहार्यं
विवास्त्रेवविधिः स्मृत इति याज्ञवल्क्येन स्फुटीकृतत्वाच्च ब्राह्मणा
वैश्यकन्यायां जडायामम्बष्ठो जायते शूद्रकन्यायामूढायां
निषाद उच्यते यः संज्ञान्तरेण पारश्व उच्यते ॥ ८ ॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुर्यो नाम प्रजायते ॥ ९ ॥

क्षत्रिवादिति । क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामूढायां क्रूरचेष्टः
क्रूरकर्म्मरतिस्य क्षत्रशूद्रस्वभाव उच्यते पुत्रो जायते ॥ ९ ॥

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्दयोः । वैश्यस्य
वर्णे चैकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः ॥ १० ॥

विप्रस्येति । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिवर्णेषु क्षत्रियस्य वैश्यादि

द्वयोस्त्रियोः वैश्वस्य च शूद्राणां वर्षचयाणां एते षट् पुत्राः
सर्वर्षगुणकार्यापेक्षया अपसदा निरुद्धाः स्मृताः ॥ १० ॥

अचियादिप्रकन्यायां स्मृतो भवति जातितः ।
वैश्वान्मागधवैदेशौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥ ११ ॥

एवमनुलोमानुक्ता प्रतिलोमानाह अचियादिति । अच
विवाहासम्भवात् कन्याग्रहणं स्त्रोमाचप्रदर्शनार्थम् । अथैव
श्लोके राजविप्राङ्गनासुतावितिदर्शनार्थं ब्राह्मणां अचिया
ज्जात्या स्मृतनामा संजायते । वैश्वस्यचाक्रमं अचियब्राह्मणो
र्मागधवैदेशश्चौ पुत्रौ भवतः । एषाच्च वृत्तलोमननुगैवाभि
धास्यते ॥ ११ ॥

शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृषाम् ।
वैश्वराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्षसङ्कराः ॥ १२ ॥

शूद्रादिति । शूद्रादेवैश्वराचियाब्राह्मणोपु क्रमेणायोगवः
क्षत्ता नृषामधमश्चाण्डालश्च वर्षाणां वङ्करो जेषु जनयितव्येषु
ते वर्षवङ्करो जायन्ते ॥ १२ ॥

एकान्तरे त्वानुलोम्यादभ्यष्टौ यथास्मृतौ । क्षत्र
वैदेशौ तदत्रातिशोभ्येपि जन्मनि ॥ १३ ॥

एकान्तरदिति । एकान्तरेपि वर्षे ब्राह्मणादेवैश्वराणां

मन्मथः सचिवाच्छूद्रकन्यायामुयः इतवानुसोम्येन यथा
 सार्धं सहा तददेकान्तरे प्रतिसोमजननेपि शूद्राश्च सचिवायं
 यत्ता वैश्याद्वा द्वाभ्यां वैदेहः इतावपि सार्धादियोग्यौ विज्ञेयौ
 एकान्तरोत्पन्नयोः सार्धाद्यभ्यनुज्ञानादर्यादमन्तरोत्पन्नानां
 सूत मागधाद्योगवानां सार्धादियोग्यत्वं सिद्धमवति अतस्त्या
 खाद्य एवैकः प्रतिसोमजः सार्धादौ निरस्यते ॥ १३ ॥

पुत्रा येनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता दिजन्मनाम् ।
 ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥ १४ ॥

पुत्रादिति । मातृदोषादिति हेतूपन्यासात् अनन्तरयश्च
 मनन्तरवच्चैकान्तरद्वयान्तरप्रदर्शनार्थं । ये दिजातीनामनन्तरै
 कान्तरद्वयान्तरजातिस्त्रीषु आनुसोम्येन उत्पन्नाः पूर्वमुक्ताः
 पूजास्नान् हीनजातिमातृदोषान्मातृजातियपदेष्टव्यानाचक्षते ।
 मातापितृव्यातिरिक्तसङ्कीर्णजातित्वेपि इषां मातृजातियपदेष्ट
 कश्चन मातृजातिसंस्कारादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते ।
 आभीरोऽन्वष्टकन्यायामायोगव्यान्तुधिग्वणः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणादिति । सचिचेय शूद्रायामुत्पन्ना उपा
 उपाचायौ कन्या चेति उग्रकन्या तस्याम्नाह्मणादावृतनामा

आचते । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पन्ना चमडा तस्यां ब्राह्मणा
दाभीराख्योवाचते । शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्ना चायोगवी तस्यां
ब्राह्मणाद्रिम्बोवाचते ॥ १५ ॥

आयोगवस्य क्षप्ता च चाण्डालस्याधमो नृणाम् ।
प्रातिलोभ्येन आयन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥ १६ ॥

आयोगवदिति । आयोगवः क्षप्ता चाण्डालस्य मनुष्याणां
मधम इत्येते चोक्त्युक्तमेव वैश्याचरिणा ब्राह्मणीषु पुत्रकार्या
दपगतास्तत्रः शूद्राणां च । पुत्रकार्याचमतप्रतिपादनार्थं
मुक्तानामप्येषां पुनर्वचनं एवमुत्तरलोके क्षत्तानामपि ॥ १६ ॥

वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियास्तूत एव तु । प्रतीप
मेते आयन्ते परेष्वपसदास्त्रयः ॥ १७ ॥

वैश्यादिति । क्षत्रिणा ब्राह्मणोर्भागधवैदेहौ क्षत्रिया
ब्राह्मणां सत इत्येवं प्रातिलोभ्येनापरेषु त्रयः पुत्रकार्यादप
गता वाचन्ते ॥ १७ ॥

जातो निषादाश्चूद्राणां जात्या भवति पुङ्गवः ।
शूद्राणां जातो निषाद्यान्तु स वै कुक्षुटकः स्मृतः ॥ १८ ॥

जातइति । निषादाश्चूद्राणां जातो जात्या पुङ्गवो भवति
निषादां पुनः शूद्राद्यो जातः स कुक्षुटकनामा स्मृतः ॥ १८ ॥

चतुर्जातस्तथोग्रायां अपाक इति कीर्त्त्यते । वैदेह
केन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते ॥ १८ ॥

चतुरिति । शूद्रेण वैश्यायां जातः चत्वारिण्येण शूद्रायां
जाता उया तेन तस्यां जातः अपाक इत्युच्यते वैदेहकेन तु
अम्बष्ठ्यां ब्राह्मणेन वैश्याजातायां वेण इति कथ्यते ॥ १८ ॥

द्विजातयः सवर्णास्तु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् । तान्मा
वित्रीपरिभ्रष्टान् ब्राह्म्या इति विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

द्विजातय इति । द्विजातयः सवर्णास्तु स्त्रीषु यान् पुत्रानुत्पा
दयन्ति ते चेदुपनयनाख्यव्रतहीनाभवन्ति तदा तानकृतोप
नयनान् ब्राह्म्या इत्यनया संज्ञया व्यपदिशेत् अत ऊर्ध्वं च योष्येते
इत्युक्तमपि ब्राह्म्यलक्षणं प्रतिलोमजपुत्रवदस्यापि उपकारा
द्यमपुत्रत्वप्रदर्शनार्थमस्मिन् संकीर्णप्रकरणे अनूदितम् ॥ २० ॥

ब्राह्म्यास्तु जायते विप्रात्यापात्मा भूर्जकण्टकः ।
आवन्यवाटधानौ च पुष्यधः शैखएव च ॥ २१ ॥

ब्राह्म्यादिति । ब्राह्म्यात् ब्राह्मणात् सवर्णास्तित्यनुवृत्तेः ब्राह्म
ण्यां पापस्रभावो भूर्जकण्टको जायते तथा आवन्यवाटधान

पुण्यधर्मैश्च जायन्ते एकस्य चैतानि देवभेदप्रविष्टानि नामानि
॥ २१ ॥

असौ मलस्य राजन्याद्वात्यामिच्छिविरेव च ।
नटस्य करणस्यैव खसो द्रविड एव च ॥ २२ ॥

असौमलस्येति । चक्षियात् प्रात्यात्सवर्णायां अलमलनि
च्छिवि नटकरणस्यद्रविडाश्च जायन्ते । इतान्यप्येकस्यैव
नामानि ॥ २२ ॥

वैश्यास्तु जायन्ते प्रात्यात् सुधन्वाचार्य एव च ।
कादृषस्य विजम्भा च मैत्रः सात्वत एव च ॥ २३ ॥

वैश्यात्विति । वैश्यात् पुनर्प्रात्यात् सवर्णायां सुधन्वाचार्य
कादृषविजम्भामैत्रसात्वताश्च जायन्ते । एकस्य चैतान्यपि
नामानि ॥ २३ ॥

व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च । स्वकर्मा
द्यान्त्य त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥ २४ ॥

व्यभिचारेणेति । ब्राह्मणादिवर्णानामन्योऽन्यस्त्रीममनेन
वर्णोपास्यविवाह्यविवाहेन उपनयनरूपसङ्कर्षत्यागेन च वर्ण

सङ्करो नाम जायते । अतिपुङ्गवमस्मिन् प्रकरणे ब्राह्मणानाम्
भिधानम् ॥ २४ ॥

सङ्कीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २५ ॥

सङ्कीर्णेति । ये सङ्कीर्णयोनयः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च परस्पर-
सम्बन्धात् जायन्ते तान् विज्ञेयेष्ववक्ष्यामि ॥ २५ ॥

सुतो वैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः । मागधः
क्षत्रजातिश्च तथायोगवएव च ॥ २६ ॥

सुत इति । एते षडुक्तसङ्ख्याः सुतादयः उत्तरार्थमनु-
द्यन्ते ॥ २६ ॥

एते षट् सदृशान्वर्णान् जनयन्ति स्त्रियोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥ २७ ॥

एत इति । एते पूर्वोक्ताः षट् प्रतिलोमजाः स्त्रियोनिषु सुतो
त्पन्ति कुर्वन्ति । यथा शूद्रेण वैश्यायां जात आयोगव उच्यते
आयोगवामेव मातृजातौ वैश्यायां प्रवरासु च निघात्राङ्गणी
योनिषु चकारादपकृष्टायामपि शूद्रजातौ सर्वत्र सदृशान्
वर्णान् जनयन्ति सदृशलश्च न पिचपेक्षया किन्तु मातृजात्या

चातुर्वर्ण्यं स्त्रीष्वेवपिदत्तोऽधिकगर्हितपुत्रोत्पत्तेर्भक्ष्यमात्रत्वात्
तस्मद्ब्रह्मन्पिदत्तोऽधिकगर्हितान् स्त्रियातावपिजनवन्नीत्येताव
देवाप्राप्तत्वात् अनेन विधीयते। किन्तु वचनवर्धनोत्तमवर्धस्योप
जनितत्वात् क्रियादुष्टा आयोगवाद्याः प्रतिसोमजाः क्रियादुष्टा
भ्रातृमातापिद्वभ्यान्मुखाभ्यामपि जनित आयोगवादिपुत्रो
ब्रह्महन्त्यन्तरजनितान् ब्रह्महन्तृमातापिद्वजनितवत् अधिक
दुष्ट एव व्याख्यः ब्रह्मब्राह्मणादिजातीयेन ब्रह्मब्राह्मणादिजा
तीयाणां जनितः पिद्वतुल्य एवेवितः नतु क्रियादुष्टोभवजनि
तोपि ॥ २७ ॥

यथा चवाणां वर्णानां द्वयोरात्मास्य जायते। आन
नर्थात्स्वयोन्यान् तथा वाद्येवपि क्रमात् ॥ २८ ॥

यथेति। यथा चवाणां वर्णानां चविष्वैश्वरूपाणां मथा
ह्रयोवर्धयोः चविष्वैश्वर्योर्गमने ब्राह्मणस्यानुसोम्याद्विषय
यते वजातीयाबाह्व दिवो जायते। एवं वाद्येवपि
वैश्वचविषाभां चविषाब्राह्मण्योर्जातेषूत्कर्षापक्रमोभवति
ब्रह्मजातप्रतिसोमापेचवा दिवाद्युत्पन्नप्रतिसोमप्राब्रह्मार्ध
मिदं। मेधातिथिस्तु दिवसप्रतिपादकमेतत् एवं वचनमुप
वचनार्थमित्याह। तत्र प्रतिसोमजास्तु वर्धनीनादिति नैत
नेन संस्कारनिवेधान् ॥ २८ ॥

ते चापि वाद्यान् सुवह्नस्ततोप्यधिकदूषितान् ।
परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ २९ ॥

ते चापीति । ते आयोगवादयः षट् परस्परजातीयासु
भार्यासु सुवह्नन् आनुलोम्येप्यधिकदुष्टान् सत्क्रियावहिर्भू-
तान् जनयन्ति । तद्यथा । आयोगवः क्षत्तृजायायामात्मनो
हीनतरं जनयति । तथा क्षत्ताप्यायोगव्यामात्मनो हीनतरमुत्पा-
दयति । एवमन्येष्वपि प्रतिसोमेषु द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

यथैव शूद्रो ब्राह्मणां वाद्यञ्जन्तुमसूयते । तथा
वाद्यतरं वाद्यस्यातुवर्ण्ये प्रसूयते ॥ ३० ॥

यथैवेति । यथा ब्राह्मणां शूद्रोऽपकृष्टं चाख्ण्डासाख्यं
प्राणिनं प्रसूयते जनयति एवं वाद्यसखासादिर्वर्ण्यचतुष्टये
चाख्ण्डासादिभ्योऽपकृष्टं पुत्रं प्रसूयते ॥ ३० ॥

प्रतिकूलं वर्त्तमाना वाद्या वाद्यतरान् पनः ।
हीना हीनानान् प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशैव तु ॥ ३१ ॥

प्रतिकूलमिति । अथ मेधातिथिनोविन्दराजयोर्भाष्यानं
एतदेव विस्तारयति चातुर्वर्ण्यवाद्यासखासखचआयोगवाः

शूद्रप्रभवास्तथातुल्यैर्गच्छन् आत्मनोहीनतरान् पर-
 स्परपेक्षयापकृष्टोत्कृष्टवर्षप्रभवत्वात् पञ्चदश वर्षान् सम्यग्
 यन्ति । तद्यथा चण्डालः शूद्रावामात्मनो हीनतरं वैश्याच्चि-
 चाब्राह्मणीजातेभ्य उत्कृष्टं जनयति एवं वैश्यायां शूद्रात्जात-
 अप्यदं चित्रियाब्राह्मणीजाताभ्यामुत्कृष्टं जनयति ततोप्यदं
 चित्रियायां ब्राह्मणीजातादुत्कृष्टं ततोपि हीनं ब्राह्मण्यां जन-
 यति एवं चचायोगवावपि चातुर्वर्ष्ये चतुरस्रतुरोजन-
 यत इत्येते शूद्रप्रभवचण्डालचचायोगवेभ्यः चातुर्वर्ष्ये द्वादश
 प्रभेदा उत्पद्यन्ते आत्मना च चाण्डालचचायोगवास्तथ
 इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चदश सम्यग्यन्ते एवं वैश्याच्चित्रि-
 चाब्राह्मणप्रभवास्त प्रत्येकं पञ्चदश सम्यग्यन्ति एवं षष्टिसातु-
 र्वर्ष्येन सह चतुःषष्टिप्रभेदा भवन्ति ते तु परस्परगमनेन नाम्ना
 वर्षान् जनयन्तीति । नैतन्मनोहरं पूर्वश्लोके षडान्तिसोमजा-
 नां प्रकृतत्वात्तद्विस्तारकथनार्थत्वाच्चास्तथापि श्लोके प्रतिकूलं
 वर्तमाना इत्युपादानात् प्रतिसोमजमात्रविषयोयं श्लोको नानु-
 सोमजविषयः । तथाच वैश्याच्चित्रिचब्राह्मणप्रभवास्त प्रत्येकं पञ्च-
 दशसम्यग्यन्तेवं षष्टिरिति न सङ्गच्छते । नच सम्भवमात्रेणैव दशं
 षष्टिरक्षा न कुट्टतया शूद्रप्रभवयोगवचनचण्डाला एव चातु-
 र्वर्ष्यं समानोपेताः पञ्चदशगर्हिता इतिवाच्यं यतो वैश्याच्चित्रि-
 चाभ्यामपि प्रतिसोमतउत्पादितानां चचायं हीनत्वान्नैरपि चातु-
 र्वर्ष्येजनितानां गर्हितत्वञ्च सम्भवात् । तथा ब्राह्मणतरं ब्राह्मणात्

सूत्रज्ञानां यथा ब्राह्मणेन वैश्यायां चत्रियेषु शूद्रायां ब्राह्मणेन
शूद्राचामिमं वक्ष्यमाणं धर्मादनयेतं विधिं आनीयात् ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते ।
निषादः शूद्रकन्यायां यः पारश्रव उच्यते ॥ ८ ॥

ब्राह्मणादिति । कन्याग्रहणादत्र जडायामित्यध्याहार्यं
विश्राखेयविधिः स्मृत इति याज्ञवल्क्येन स्फुटीकृतत्वाच्च ब्राह्मणा
वैश्यकन्यायां जडायामम्बष्ठो जायते शूद्रकन्यायामूढायां
निषाद उच्यते यः संज्ञान्तरेण पारश्रवस्योच्यते ॥ ८ ॥

चत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
चत्रिशूद्रवपुर्जन्तुर्यो नाम प्रजायते ॥ ९ ॥

चत्रिवादिति । चत्रियाच्छूद्रकन्यायामूढायां क्रूरचेष्टः
क्रूरकर्मारतिश्च चत्रिशूद्रस्वभाव उच्यते पुत्रो जायते ॥ ९ ॥

विप्रस्य त्रिषु वर्षेषु नृपतेर्वर्णयोर्दयोः । वैश्यस्य
वर्षे चैकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः ॥ १० ॥

विप्रस्येति । ब्राह्मणस्य चत्रियादित्रयस्त्रीषु चत्रियस्य वैश्यादि

इदोस्त्रियोः वैश्याश्च च शूद्राणां वर्षचपाचां एते वद पुत्राः
सर्वर्षु चकार्यापेक्षया अपसदा निरुद्धाः स्मृताः ॥ १० ॥

अचियादिप्रकन्यायां स्मृतौ भवति जातितः ।
वैश्यान्मागधवैदेष्टौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥ ११ ॥

एवमनुलोमानुक्ता प्रतिलोमानाश्च अचियादिति । अच
विवाहासम्भवात् कन्यापक्षं स्त्रोमाचप्रदर्शनार्थम् । अथैव
श्लोके राजविप्राङ्गनासुताविति दर्शनार्थं ब्राह्मणां अचिया
ज्जात्या सुतनामा संजायते । वैश्याश्चपाकमं अचियब्राह्मण्यो
र्मागधवैदेष्टौ पुत्रौ भवतः । एषाश्च हस्तयोमनुनेवाभि
धास्यन्ते ॥ ११ ॥

शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालस्याधमो नृणाम् ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्षसङ्कराः ॥ १२ ॥

शूद्रादिति । शूद्रादेवैश्याश्च अचियाब्राह्मण्यो कमेवायोगवः
क्षत्ता नृणामधमस्याण्डालश्च वर्षाणां सङ्करो जेषु जनयितव्येषु
ते वर्षसङ्करा जायन्ते ॥ १२ ॥

एकान्तरे त्वानुलोम्यादभ्यष्टौ यथास्मृतौ । क्षत्र
वैदेष्टौ तदत्रातिशोभ्येपि जन्मनि ॥ १३ ॥

एकान्तर इति । एकान्तरेपि वर्षे ब्राह्मणादेवैश्याश्च

मन्मथः चचिवाच्छूद्रकन्यायामुपः हतावानुसोम्येन यथा
 स्यात्तदा तददेकान्तरे प्रतिसोमजननेपि भूद्राश्चचिवायं
 यत्ता वैश्याद्वाह्यां वैदेहः एतावपि स्यादियोग्यौ विज्ञेयौ
 एकान्तरोत्पन्नयोः स्याद्यभ्यनुज्ञानादर्थान्तरान्तरोत्पन्नानां
 सूत मागधायोमवानां स्यादियोग्यत्वं सिद्धमवति अतश्चा
 स्यात् एवैकः प्रतिसोमजः स्यादौ निरस्यते ॥ १२ ॥

पुत्रा येनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।
 ताननन्तरनाम्नस्तु माहदोषात्प्रचक्षते ॥ १४ ॥

पुत्रा इति । माहदोषादिति चेत्तदपन्यासात् अनन्तरपक्ष
 मन्तरवच्चैकान्तरद्वन्तरप्रदर्शनार्थं । ये द्विजातीनामनन्तरै
 कान्तरद्वन्तरजातिस्त्रीषु आनुसोम्येन उत्पन्नाः पूर्वमुक्ताः
 पूजास्तान् हीनजातिमाहदोषान्माहजातिव्यपदेश्यानाचक्षते ।
 मातापितृव्यतिरिक्तसद्गोर्षजातित्वेपि एषां माहजातिव्यपदेश
 कश्चन माहजातिसंस्कारादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृत्तो नाम आयते ।
 आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यान्तुधिग्वयः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणादिति । चचिबेद्य भूद्रायामुत्पन्ना यथा
 यथाचौ कन्या चेति उपकन्या तस्माद्ब्राह्मणादावृतनामा

जायते । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पत्त्या चमडा तस्यां ब्राह्मणा
दाभीराख्यो जायते । शूद्रेण वैश्यायामुत्पत्त्या चायोगवी तस्यां
ब्राह्मणाद्विम्बो जायते ॥ १५ ॥

आयोगवस्य चत्ता च चाण्डालस्याधमो नृणाम् ।
प्रातिलोभ्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥ १६ ॥

आयोगवरिति । आयोगवः चत्ता चाण्डालश्च मनुष्याणां
मधम इत्येते चोक्तमेव वैश्याचरिणा ब्राह्मणीषु पुत्रकार्या
दपगतास्त्रयः शूद्रा ज्ञायन्ते । पुत्रकार्याचमत्प्रतिपादनार्थं
मुक्तानामप्येषां पुनर्वचनं एवमुत्तरलोके चत्तानामपि ॥ १६ ॥

वैश्यान्नामधवैदेहौ चरियास्तूत एव तु । प्रतीप
मेते जायन्ते परेष्वपसदास्त्रयः ॥ १७ ॥

वैश्यादिति । चरिणा ब्राह्मणोऽर्थागधवैदेहौ चरिया
ब्राह्मणां सत इत्येवं प्रातिलोभ्येनापरेपि चतः पुत्रकार्यादप
गता जायन्ते ॥ १७ ॥

जातो निषादाश्चूद्राणां जात्या भवति पुङ्गवः ।
शूद्राज्जातो निषाद्यान्तु स वै कुङ्कुटकः स्मृतः ॥ १८ ॥

जात इति । निषादाश्चूद्राणां जातो जात्या पुङ्गवो भवति
निषादां पुनः शूद्राद्यजातः च कुङ्कुटकनामा स्मृतः ॥ १८ ॥

क्षत्तुर्जातस्तयोद्यायां अपाक इति कीर्त्यते । वैदेह
केन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते ॥ १८ ॥

क्षत्तुरिति । शूद्रेण वैश्यायां जातः क्षत्ता क्षत्रियेण शूद्रायां
जाता उद्या तेन तस्यां जातः अपाक इत्युच्यते वैदेहकेन तु
अम्बष्ठ्यां ब्राह्मणेन वैश्याजातायां वेण इति कथ्यते ॥ १८ ॥

द्विजातयः सर्वर्षास्तु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् । तान्मा
वित्रीपरिभ्रष्टान् ब्राह्म्या इति विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

द्विजातय इति । द्विजातयः सर्वर्षास्तु स्त्रीषु यान् पुत्रानुत्पा
दयन्ति ते चेदुपनयनाद्यव्रतहीनाभवन्ति तदा तानकृतोप
नयनान् ब्राह्म्या इत्यनया संज्ञया व्यपदिशेत् अत ऊर्ध्वं च योष्येते
इत्युक्तमपि ब्राह्म्यलक्षणं प्रतिलोमजपुत्रवदस्यापि उपकारा
जमपुत्रत्वप्रदर्शनार्थमस्मिन् संकीर्णप्रकरणे अनूदितम् ॥ २० ॥

ब्राह्म्यास्तु जायते विप्रात्यापात्मा भूर्जकण्टकः ।
आवन्यवाटधानौ च पुष्पधः शैखरव च ॥ २१ ॥

ब्राह्म्यादिति । ब्राह्म्यात् ब्राह्मणात् सर्वर्षास्त्रित्यनुवृत्तेः ब्राह्म
ण्यां पापस्वभावो भूर्जकण्टको जायते तथा आवन्यवाटधान

पुण्यधर्मैश्चा जायन्ते एकस्य चैतानि देवभेदप्रविष्टानि नामानि
॥ २१ ॥

असौ मक्षस्य राजन्याद्वात्यामिच्छिविरेव च ।
नठस्य करणस्यैव खसो द्रविडएव च ॥ २२ ॥

असौमक्षेति । चक्षियात् प्रात्यात्यवर्षायां अक्षमक्षनि
च्छिवि नठकरणस्यद्रविडाश्चा जायन्ते । एतान्वयेकस्यैव
नामानि ॥ २२ ॥

वैश्यास्तु जायन्ते प्रात्यात् सुधन्वाचार्यएव च ।
कारुषस्य विजम्भा च मैत्रः सात्यतएव च ॥ २३ ॥

वैश्यात्तिति । वैश्यात् पुनर्प्रात्यात् खवर्षायां सुधन्वाचार्य
कारुषविजम्भमैत्रसात्यताश्चा जायन्ते । एकस्य चैतान्वपि
नामानि ॥ २३ ॥

व्यभिचारेण वर्षानामवेद्यावेदनेन च । स्वकर्मा
णाञ्च त्यागेन जायन्ते वर्षसङ्कराः ॥ २४ ॥

व्यभिचारेणेति । प्राज्ञाणादिवर्षानामन्योऽन्यस्त्रीममनेन
वनीषाण्यविवाह्यविवाहेन उपनयनरूपसकर्मत्वात्नेनच वर्ष

सङ्करो नाम जायते । अतोयुक्तमस्मिन् प्रकरणे ब्राह्मणानाम्
भिधानम् ॥ २४ ॥

सङ्कीर्णयोगो यो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
अन्योन्यव्यतिषक्तास्य तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २५ ॥

सङ्कीर्णेति । ये सङ्कीर्णयोगयः प्रतिलोमैरनुलोमेस्य परस्पर.
सम्बन्धात् जायन्ते तान् विभेदेष्वेव वक्ष्यामि ॥ २५ ॥

सूतोवैदेहकस्यैव चण्डालस्य नराधमः । मागधः
क्षत्रजातिस्तथायोगवएव च ॥ २६ ॥

सूत इति । एते षडुक्तसंज्ञकाः सूतादयः उत्तरार्थमनु-
द्यन्ते ॥ २६ ॥

एते षट् सदृशान्वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु ।
मादृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥ २७ ॥

एत इति । एते पूर्वोक्ताः षट् प्रतिलोमजाः स्वयोनिषु सूतो
त्पन्ति कुर्वन्ति । यथा शूद्रेष्वैश्यायां जात आयोगव उच्यते
आयोगव्यामेव मादृजातौ वैश्यायां प्रवरासु क्षत्रियाप्राज्ञादी-
योनिषु चकारादपकृष्टायामपि शूद्रजातौ सर्वत्र सदृशान्
वर्णान् जनयन्ति सदृशत्वञ्च न पिचपेक्षया किन्तु मादृजात्या

चातुर्वर्ण्यं स्वीयैव पित्रतोऽधिकगर्हितपुत्रोत्पत्तेर्ब्रह्ममात्रत्वात्
तस्य ह्यन्यन्पित्रतोऽधिकगर्हितान् सखातावपि जनवन्तीत्येताम्
देवाप्राप्तत्वात् अनेन विधीयते। किन्तु जघन्यवर्णेनोत्तमवर्णस्योपु
जनितात् क्रियादुष्टा आयोगवाद्याः प्रतिसोमजाः क्रियादुष्टा
भ्रातृमातापित्रभ्रानुस्राभ्यामपि जनित आयोगवादिपुत्रो
ब्रह्महन्त्यन्तरजनितात् ब्रह्महन्मातापित्रजनितवत् अधिक
दुष्ट एव व्याख्यः ब्रह्मब्राह्मणादिजातीयेन ब्रह्मब्राह्मणादिजा
तीवाचा जनितः पित्रतुल्य एवोचितः नतु क्रियादुष्टो भवजनि
तोपि ॥ १७ ॥

यथा चवाचां वर्णानां द्वयोरात्मास्य जायते। आन
नार्थात्स्वयोन्यान्तु तथा वाद्येभ्यपि क्रमात् ॥ १८ ॥

यथेति। यथा चवाचां वर्णानां चित्रवैश्वदेवब्रह्मणा मया
द्वयोवर्णयोः चित्रवैश्वदेवोर्गमने ब्राह्मणस्यानुसोम्याद्विवृत्य
यते यजातीवाचाश्च द्विजो जायते। एवं वाद्येभ्यपि
वैश्वदेविवाभां चित्रवाब्राह्मणोर्जातेषूत्कर्षापक्रमोभवति
ब्रह्मजातप्रतिसोमापेचवा द्विजाद्युत्पन्नप्रतिसोमप्राप्तस्वार्थ
मिदं। मीधातिथिस्तु द्विजत्वप्रतिपादकमेतत् हर्षा वचनमुप
ययनार्थमित्याह। तत्र प्रतिसोमजास्तु चर्चहीना इति गीत
नेन संस्कारनिवेद्यात् ॥ १८ ॥

ते चापि वाद्यान् सुवह्नस्ततोप्यधिकदूषितान् ।
परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ २८ ॥

ते चापीति । ते आयोगवादयः षट् परस्परजातीयासु
भार्यासु सुवह्नन् आनुलोम्येप्यधिकदुष्टान् सत्क्रियावद्भिर्भू-
तान् जनयन्ति । तद्यथा । आयोगवः क्षत्तृजायायामात्मनो
हीनतरं जनयति । तथा क्षत्ताप्यायोगव्यामात्मनो हीनतरमुत्पा-
दयति । एवमन्येष्वपि प्रतिलोमेषु द्रष्टव्यम् ॥ २८ ॥

यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां वाद्याञ्जन्तुमसूयते । तथा
वाद्यतरं वाद्यास्तावर्ण्ये प्रसूयते ॥ २९ ॥

यथैवेति । यथा ब्राह्मण्यां शूद्रोऽपकृष्टं चास्त्रास्त्राख्यं
प्राणिनं प्रसूयते जनयति एवं वाद्यसंज्ञासादिर्वर्णचतुष्टये
चास्त्रासादिभ्योऽपकृष्टं पुनं प्रसूयते ॥ २९ ॥

प्रतिकूलं वर्त्तमाना वाद्या वाद्यतरान् पनः ।
हीना हीनानान् प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशैव तु ॥ ३१ ॥

प्रतिकूलमिति । अथ मेधातिथिनोविन्दराजयोर्वाख्यानं
एतदेव विस्तारयति चातुर्वर्ण्यवाद्यासंज्ञासंज्ञायोगवाः

शूद्रप्रभवास्तथातुर्वर्ण्ये गच्छन् आत्मनोहीनतरान् पर
 स्वरूपेणैवापकृष्टोत्कृष्टवर्णप्रभवत्वात् पञ्चदश वर्णान् सम्याद
 यन्ति । तद्यथा चण्डालः शूद्राद्यामात्मनो हीनतरं वैश्याच्चि
 द्वात्राक्ष्यणीजातेभ्य उत्कृष्टं जनयति एवं वैश्यायां शूद्रात्जात
 चपसदं चवियात्राक्ष्यणीजाताभ्यामुत्कृष्टं जनयति ततोपसदं
 चवियायां ब्राह्मणीजातादुत्कृष्टं ततोपि हीनं ब्राह्मण्यां जन
 यति एवं चचायोगवावपि चातुर्वर्ण्ये चतुरस्रतुरोजन
 चत इत्येते शूद्रप्रभवचण्डालचचायोगवेभ्यः चातुर्वर्ण्ये द्वादश
 प्रभेदा उत्पद्यन्ते आत्मना च चाण्डालचचायोगवास्तथा
 इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चदश सम्यजन्ते एवं वैश्याच्चि
 द्वात्राक्ष्यप्रभवास्तथा प्रत्येकं पञ्चदश सम्यजन्ति एवं षष्टिस्तु
 र्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिप्रभेदा भवन्ति ते तु परस्परगमनेन नाना
 वर्णान् जनयन्तीति । नैतन्मनोहरं पूर्वश्लोके षड्वाग्निसोमजा
 नां प्रकृतत्वात्तद्विशारदधनार्थत्वाच्चान्यथापि श्लोके प्रतिकूलं
 वर्तमाना इत्युपादानात् प्रतिसोमजमात्रविषयोऽयं श्लोको नानु
 सोमज विषयः । तथा च वैश्याच्चिद्व्राह्मणप्रभवास्तथा प्रत्येकं पञ्च
 दशसम्भवन्त्येवं षष्टिरिति न सङ्गच्छते । न च सम्भवमात्रेणैव इत्थं
 षष्टिरुक्ता न दुष्टतया शूद्रप्रभवायोगवच्चतुःषष्टाला एव चातु
 र्वर्ण्यं समानोपेताः पञ्चदशगर्हिता इतिवाच्यं यतो वैश्याच्चिदा
 भ्यामपि प्रतिसोमतउत्पादितानां चचाच्च हीनत्वात्तैरपि चातु
 र्वर्ण्येव नितानां गर्हिततस्तथा सम्भवात् । तथा वाङ्मतत्वाच्चचातु

वर्धे प्रसूयत इति मनुजैवानन्तरं स्फुटमुक्तत्वात् युवाभ्यामपि
 तथैव व्याख्यातत्वाच्च चातुर्वर्ष्येन सह चतुःषष्ठिरिति सर्व्वेवा
 प्रकृतम्। नहि सङ्कीर्णप्रकरणे शुद्धचातुर्वर्ष्यगणनोचिता किञ्च
 वर्षान् पञ्चदश प्रसूयन्ते इति भुवमावदाद्ब्रजननमत्का ते
 चात्मना चण्डालश्चायोमवास्त्वदत्येवं शुद्धप्रभवाः पञ्चदशेति
 न युक्तम्। अपि चात्मना सह पञ्चदश सम्पादयन्तीति न सङ्ग
 ष्यते असम्पाद्यत्वादात्मनः पञ्चदशसम्यजनइति व्याख्याने
 ऽध्याहारएव दोषः। तस्मादेवं व्याख्यायते प्रतिकूलं वर्त्तमानाः
 प्रतिसोमजा वाङ्मा द्विजप्रतिसोमजेभ्योनिष्ठत्वात् शुद्धप्रभ
 वायोगवत्तृचण्डास्त्रयः पूर्व्वलोकादनुवर्त्तमाने चातुर्वर्ष्ये
 सजातौ च एते षट् सहस्रानित्यत्र सजात्युत्पन्नस्यापि पिहितो
 गर्हितत्वाभिधानात् आत्मापेक्षया वाङ्मतरान् प्रत्येकं पञ्चदश
 पुत्रान् जनयन्ति। तद्यथा। आयोगवत्चातुर्वर्ष्यस्त्रीषु आयोग
 व्यास आत्मनोनिष्ठान् पञ्च पुत्रान् जनयति एवं चतृचाण्डा
 लावपि प्रत्येकं पञ्च पुत्रान् जनयत इत्थं वाङ्मास्त्रयः पञ्च दश
 पुत्रान् जनयन्ति। तच्चानुसोमजेभ्यो हीना वैश्यचनियप्रभवा
 मानधवैदेहसूता आत्मापेक्षया हीनान् पूर्व्ववचातुर्वर्ष्यस्त्रीषु
 सजातौच प्रत्येकं पञ्च पुत्रान् जनयन्ती हीना अपि त्रयःपञ्च
 दशैव पुत्रान् जनयन्ति एवं विभ्रदेते भवन्ति। अथ वा वाङ्मा
 ब्रह्मोहीनब्रह्म ब्रह्मैव प्रतिसोमज्जावाह सचं वाङ्मासृष्टास

अथायोगवैदेहमागधसूताः षट् यथोक्तं रमयत्कवीन् प्रातिषो
 म्येन स्त्रीषु वर्तमाना वाञ्छतरान् पञ्चदशैव पुत्रान् जनयन्ति ।
 तथा । चाष्टाक्षः अथादिषु पञ्चसु स्त्रीषु अन्ता आयोगव्या
 दिषु अतस्तसु आयोगवो वैदेह्यादिषु तिस्रसु वैदेहो मागधो
 सूतोः मागधः सूतां सूतस्तु प्रातिषोमाभावात् प्रातिषोम्येन
 जनयत्येव एवमेते प्रातिषोम्येन पञ्चदशैव पुत्रान् जनयन्ति
 पुनरिति निर्द्देशात् शीनाः सूतादयश्चाष्टाक्षान्ताः षट् यथोक्त
 रमयत्कवीन् आनुलोम्येनापि प्रातिषोमोक्तरीत्या आपेक्षया
 शीनान् पञ्चदशैव पुत्रान् जनयन्ति एवं चिन्तयेते भवन्ति ॥२१॥

प्रसाधनोपचारश्चमदासं दासजीवनम् ।
 वैरिन्नागुरावृत्तिं कृते दक्षुरयोगवे ॥ २२ ॥

प्रसाधनेति । क्षेत्ररक्षणादिः प्रसाधनस्तस्योपचारश्च चमदासं
 उच्छिष्टमन्त्रादिदासकर्मरहितं अष्टवन्त्रादिदासकर्म
 जीवनमाश्रयन्त्येन सृमादिवशाच्छतत्वनरजीवनं वैरिन्ना
 नामानं मुखवाद्दपञ्चानामिति शोके वक्ष्यमाणोदक्षुराचो
 नवस्त्रीमातो शूद्रेण वैशाखामुत्पन्नायां जनयति तथाच
 सृमादिमारुतं देवपितृवधार्थं वैदितव्यम् ॥ २२ ॥

मैत्रेयकन्यु वैदेहोमाधूनां सख्यस्यते । नृन् प्रशं
 संख्यजसं यो वक्ष्यातातोवचोदवे ॥ २३ ॥

मैत्रेयकन्यमिति । वैशाखाश्रयां कन्योवैदेहः प्रकृतायामाचो

नम्यामैवेत्ताम् नमधुरभाषिणं जनयति यः प्रातर्ब्रह्माचारस्य
राजप्रभृतीन्सततं वृत्तार्थं कीति ॥ २३ ॥

निषादेनमार्गार्थं कृते दाशं नौकर्माजीविनम् ।
कैवर्त्तमिति यं प्राप्तरार्थ्यावर्त्तनिवासिनः ॥ २४ ॥

निषादइति । प्राक्षणेन ब्रूयाद्या जातेनिषादः प्रागुक्तः प्रकृत-
तायामायोग्यां मार्गवन्दापराणामानमौव्यवहारजीविन-
जनयति प्रार्थ्यावर्त्तदेववासिनः कैवर्त्तवन्देन कीर्त्तयन्ति ॥ २४ ॥

वृत्तवस्त्रभृत्सुनारीषु गर्चिताद्यामनासु च ।
भवन्त्यायोगवीम्नेते जातिहीनाः पृथक्त्वयः ॥ २५ ॥

वृतेति । वैरिभ्रमेवेष्टमार्गवा हीनजातीयास्तत्र वृत्तवस्त्र-
परिधानासु कूरास्तुष्टिमहत्यासु योगवीषु पितृभेदान्निष्ठा-
भवन्ति ॥ २५ ॥

कारावरोनिषादास्तु चर्मकारः प्रचयते । वैदे-
दिकादन्त्रमेदौ वद्विर्ग्रामप्रतिश्रयौ ॥ २६ ॥

कारावरइति । वैदेक्षामेव जायतइति उत्तरत्र अवसान-
वशात्काकाङ्क्षायां वैव संव्यक्ते निषादादेदेक्षी जायः काराव-

राक्षसमन्त्रेणकारी जायते अतएव औन्नयस्य कारावरा
 राक्षसमन्त्रेणचरचमेव दुर्नितेनोक्तम् । वैदेहकवैरग्न्यमे
 दास्यौ यामवर्धिर्यासिनौ अन्नरानिर्देवादेदेहकेन वैदेह्यां
 जातस्य नर्हितवेदेहकस्यायुचितत्वात् । कारावरनिषादमात्यो
 खाद्य सोमे दुर्निधानात् कारावरनिषादक्षिणीरेव क्रमेण
 जायते ॥ १६ ॥

चण्डासात्याण्डुसोपाकस्त्वक्षरव्यवहारवान् ।
 आदिष्टिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥ १७ ॥

चण्डासादिति । वैदेह्यां चण्डासात्याण्डुसोपाकास्तौ वैष्ण
 व्यवहारमीदी जायते निषादेन च वैदेह्यामेवादिष्टिकास्तौ
 जायते चण्डच वज्रनखानेषु बाह्यसंरच्यदादिष्टिकानामि
 त्थौन्नयस्य दुर्निरित्युक्ता । वज्रनखानाधिक्रमेण कारावरा
 दिष्टिकचोर्दन्तिभेदसंयवचात् अयदेवभेदः ॥ १७ ॥

चण्डासेन तु सोपाको मूत्रव्यसनदुर्निमान् ।
 पुण्ड्रस्यां जायते पापः सदा सज्जनमर्हितः ॥ १८ ॥

चण्डासेनेति । मूत्रावधिषादेन जानावानुसङ्गोचण्डा
 सेन कर्मिः सेफकायः पापज्ञा वर्मदा बाधुनिर्मिहिते

मारयोचितापराधस्य मूलं वध्यस्य च यत्नं राजादेवेन
मारयं तेन हृत्तिर्यस्य स जायते ॥ ३८ ॥

निषादस्त्री तु चच्छासात्युन्नमन्त्यावसायिनम् ।
अज्ञानगोचरं कृते वाङ्मानामपि गर्हितम् ॥ ३९ ॥

निषादस्त्रीति । निषादी चच्छासात् अन्त्यावसायिसंज्ञं चच्छा
सादिभ्योऽपि दुष्टतमं अज्ञानवाणिनं तदृत्तिश्च जनयति ॥ ३९ ॥

सङ्करे जातयस्त्रेताः पित्रमाहप्रदर्शिताः । प्रच्छ
न्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्माभिः ॥ ४० ॥

सङ्करइति । वर्षसङ्करविषये एता जातयोद्यद्येवं जन
यिषी अथं जनकः स एवं जातीयो जात इत्येवं पित्रमाहकथन
पूर्वकन्दर्शिताः । तथा गूढाः प्रकटा वा तज्जात्युदितकर्मा
नुष्ठानेन ज्ञातव्याः ॥ ४० ॥

सजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः ।
शूद्राणाम् सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥ ४१ ॥

सजातिजेति । द्विजातीनां समानजातीनां सु जाताः तथानुसो
स्तेनोत्पन्नाः ब्राह्मणेन चण्डिकावैश्ययोः चण्डिष्व वैश्याचामेवं

वदपुत्रा दिव्यशक्तिः उपवेद्याः । तावन्नगरनाम्न इति वदुतं
तत् तज्जातिव्यपदेशार्थं न संस्कारार्थमिति कश्चिद्भ्रमः स्यात्
अतएवा दिव्यातिशयस्कारार्थमिदं वचनम् । ये पुनरन्ये दिवा
त्युत्पन्ना अपि सतादयः प्रतियोगिभावे ब्रह्मधर्माद्यो नैवामुप
नयनमस्ति ॥ ४१ ॥

तपोवीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे । उत्कर्ष
आपकर्षश्च मनुष्येभ्यश्च जन्मतः ॥ ४२ ॥

तप इति । यजातिव्यावर्तनास्तपःप्रभावेन विद्यानिचवदी
जप्रभावेन च अथ ब्रह्मादिवत्कृतचेतादो मनुष्यमये आत्मा
त्कर्षं गच्छन्ति अपकर्षश्च वच्छमावहेतुना चान्ति ॥ ४२ ॥

ग्रनक्षैस्तु क्रियासोपादिमाः चरित्रजातवः । वृष
सत्वं गता लोके प्राप्नुयादर्शनेन च ॥ ४३ ॥

ग्रनक्षैरिति । इमा वच्छमाद्याः चरित्रजातवः उपनयनादि
क्रियासोपेन प्राप्नुयानाद्य आत्मना आत्मप्राप्तश्चित्ताद्यर्थ
दर्शनाभावेन ग्रनैः ग्रनैर्लोके ब्रह्मतां प्राप्ताः ॥ ४३ ॥

पौण्ड्रकाक्षौ च वृषाः कामोवा जवनाः शकाः ।
पारदापङ्कवासीनाः किराता दरदाः खशाः ॥ ४४ ॥

पौण्ड्रकाक्ष इति । पौण्ड्रादिदेवोद्भवाः वृषाः वनाः क्रिया
लोपादिना प्रकृतमापन्नाः ॥ ४४ ॥

मुखवाहस्यपञ्चानां या लोके जातयो वशिः ।
लोच्छवाचस्यार्थवाचः सर्वे ते दृश्यवः स्मृताः ॥ ४५ ॥

मुखेति । प्राज्ञवचनवैश्वप्रज्ञाणां क्रियालोपादिना या
जातयो वाह्या जाता लोच्छवाचायुक्ता चार्थभावोपेता वा ते
दृश्यवः सर्वे स्मृताः ॥ ४५ ॥

ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृताः ।
ते निन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्माभिः ॥ ४६ ॥

य इति । ये द्विजानामनुलोम्बेन सत्यजाः वसेतेऽपसदाः
स्मृता इति तेषामपि पिबतो जघनलोमापसदब्रह्मेण प्रागभि
धानात् ये चापध्वंसजाः प्रतिलोमजास्तैर्द्विजात्युपकारकैरेव
निन्दितैर्वर्तमाद्यैः कर्माभिर्विवेच्युः ॥ ४६ ॥

सूतानामस्यसारथ्यमव्यष्टानां चिकित्सितं । वैदेह
कानां स्त्रीकार्यन्त्यामधानां च चिकित्सयः ॥ ४७ ॥

सूतानामिति । सूतानामस्य दमनयोजनादि रथवारथं
जीवनायै । अव्यष्टानां रोगग्रान्थादिचिकित्सा वैदेहकानां
मन्त्रः पुररचयं मानधानां स्त्रीपञ्चवचिज्या ॥ ४७ ॥

मत्स्यघातो निषादानां तद्विस्वायोगवस्य च ।
मेदान्त्रपुष्पुमङ्गूनामारण्यपशुहिंसनम् ॥ ४८ ॥

मत्स्येति । निषादानामुक्तानां मत्स्यवधः । चापीनवस्य काष्ठ
तवथं । मेदान्त्रपुष्पुमङ्गूनां चारण्यपशुमारणम् । पुष्पुर्मङ्गुस्य
वैदेहकवन्दिस्त्रिषोर्मास्त्रवेजनात् । वीधाचनेमोमौ गोहृद्यौ
वन्दिस्त्रौ च चचिषेव शूद्राणां जाता तदुन्नीव याज्ञा ॥ ४८ ॥

चपुष्पपुष्पसामान्यं विद्योक्तोपधवन्धनम् । धिम्
ज्ञानाश्चर्यकार्यं वेद्यानां प्राण्यवादनम् ॥ ४९ ॥

चपुष्पेति । चपादीनां विद्यनिवासिमोधादिवधवन्धनं
धिम्ज्ञानां चर्यकरं तद्विज्ञवत् । चर्यकरं तद्विज्ञवत् जीवनं
धिम्ज्ञानानिज्ञोन्नवदर्शनात् । अतएव कारावरेभः एषां
हृदिनेदः वेद्यानां प्राण्यवादिष्वनाशकवदनम् ॥ ४९ ॥

चैत्यद्रुमशशानेषु ग्रैलेषूपवनेषु च । वसेयुरेते
विज्ञाना वर्त्तयन्तः स्वकर्माभिः ॥ ५० ॥

चैत्येति । ग्रामादिशमीपे स्नातदृष्यचैत्यद्रुमः तन्मूले शशाना
नपर्वतवनशमीपेषु ग्रामी प्रकाशकाः स्वकर्माभिर्जीवन्तो वसेयुः
॥ ५० ॥

चण्डालश्चपचानान्तु बहिर्ग्रीमात्प्रतिश्रयः । अप
पात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां शर्गर्द्धभम् ॥ ५१ ॥

वासांसि मृतचेलानि भिक्षभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ण्यायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥ ५२ ॥

चण्डालेति । वासांसीति । प्रतिश्रयो निवासः चण्डालश्चपा
कानान्तु ग्रामादहिर्निवासः स्नात पाचरहिताः कर्त्तव्या अप
लोहादिपात्रे तैर्भुक्तं तत्संस्तुत्यापि न व्यवहर्त्तव्यं धनक्षेत्रां
कुक्षुरक्षरं न दृष्यमादि । वासांसि च ब्रववस्त्राणि भिक्षवरावा
दिषु च भोजनं लोहवस्त्रादि वाचक्षरं वर्णहा च भ्रमश्च
ग्रीवतम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

न तैः समवमन्विच्छेत्युद्यो धर्म्ममाचरन् । व्यव
हारो मित्यस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥

न तैरिति । धर्म्मानुशासनमपे चण्डालश्चपाकैः सह दर्शनादि

अवहारं न कुर्यात् । तेवाद्य अवदानपदवादिष्ववहारो विवा
दस्य समानवातीयेः सदान्वोन्मं स्यात् ॥ ५३ ॥

अज्ञमेवाग्नराधीनं देयं स्याद्विभ्रभाजने । राक्षो
न विचरेयुस्तो ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥

अज्ञमेवामिति । अज्ञमेवाग्नरावर्तनं कार्यं वाचादेभ्यो
न देवं किन्तु ग्रेवैर्मिसपात्रे दातव्यम् । तेच राक्षो ग्रामनगर
योर्न पर्वटेषु ॥ ५४ ॥

दिवा चरेयुः कार्याश्च चिह्निता राजशासनैः ।
अवान्धवं श्रवणैश्च निर्धरेयुरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥

दिवेति । दिवा ग्रामादी कचविक्रयादिकार्याश्च रात्रौ च वा
चिह्निताः सन्तः पर्वटेषुः अवाचस्य इव अन्धनिर्धरेयु
रिति शास्त्रमर्थोदा ॥ ५५ ॥

वर्धाश्च वन्युः सततं वधाश्राव्यं नृपाद्यया । वध
वासांसि युद्धीयुः शत्र्याद्याभरणानि च ॥ ५६ ॥

वधांवेति । वधांश्च शास्त्रानभिज्ञानेन शूरादिवधादिना

वर्षहा राजाञ्चया इत्युः तदस्त्रव्यासहाराञ्च वृहीषुः
॥ ५६ ॥

वर्षापेतमविज्ञातन्नरंकलुषयोनिजम् । आर्य्य
रूपमिवानार्य्य कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ ५७ ॥

वर्षेति । वर्षात्तादपेतं मनुष्यं बह्वरजातं यं लोकैस्तथात्वेना
विज्ञातं अतएवार्य्यबहुत्रं वस्तुतः पुनरनार्य्यं निन्दितयोन्मनु
रूपाभिस्त्रेष्टाभिर्विज्ञेयमाणाभिर्निश्चिनुवात् ॥ ५७ ॥

अनार्य्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।
पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ५८ ॥

अनार्य्यतेति । निष्ठुरत्वपदवभाषितहिंस्रत्वविहिताऽननु
ष्टाहत्वानि बह्वरजातिं नरं अस्मिन् लोके प्रकटीकुर्वन्ति
॥ ५८ ॥

पितृयं वा भजते शीलं मातुर्वीभवमेव वा । न
कथञ्चन दुर्ध्येनिः प्रकृतिं स्वाश्रियच्छति ॥ ५९ ॥

वशात् पितृमेति । अथैव बह्वरजातो दुष्टयोनिः

विद्वत्तन्मिदुहस्यभावनं वेदते मातृवन्मित्रोभयवन्मित्र
वा नक्तदाधिदशावात्मकारणं गोपयितुं प्रकरोति ॥ १८ ॥

कुक्षे मुख्येपि जातस्य यस्य स्याद्योगिसङ्करः ।
संयमत्येव तच्छीलव्रतोत्थमपि वा वज्र ॥ १० ॥

कुक्षे इति । महाकुक्षप्रसूतस्यापि यस्य योनिवद्भरः
प्रच्छन्नो भवति यमगुह्यो जनकस्य भावं लोकस्य पुरं वा वेदत
इव ॥ १० ॥

यच्च त्वेते परिध्वंसाज्जायन्ते वर्षदूषकाः । राद्रिकैः
सह तद्गाढं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ११ ॥

वर्षेति । यस्मिन्वाङ्गे एते वर्षवद्भरा वर्षानां दूषका
ज्जायन्ते तद्गाढं राद्रिवादिभ्यैः सह क्षीप्रमेव नाशयेति । तस्मा
द्गाढा वर्षानां वद्भरो निरवधीयः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोनुपकृतः ।
स्त्रीवासाभ्युपपन्नौ च ब्राह्मणानां सिद्धिकारकम् ॥ १२ ॥

ब्राह्मणार्थं इति । नो ब्राह्मणस्त्रीवासानामन्यतमस्यापि
परिवासाद्यैः दृढप्रयोजनानपेक्षः प्रायश्चामः प्रतिजोनयानां
स्वर्गं प्राप्तिकारकम् ॥ १२ ॥

अर्धिसा सत्यमसीयं श्रीचमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतं सामासिकं वर्षी चातुर्वर्ष्येऽजयीमनुः ॥ ६२ ॥

अहिंसेत्यादि । हिंसात्यागो वचार्थमिधानम् । अन्या
येन परधनस्वायत्तं सृज्यन्त्यादिना विष्णुद्विरिन्द्रियसंयम
इत्येवं वर्षी वक्ष्येपतसातुर्वर्ष्यानुष्ठेयं मनुराह प्रकरणसाम
र्थ्यास्तदीर्घानामप्यऽयं वर्षी वेदितव्यः ॥ ६२ ॥

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्यजायते । अश्रे
यान् श्रेयसीं जातिं कृच्छ्रत्यासप्तमाद्युगात् ॥ ६४ ॥

इदानीं सर्ववर्षेषु तु साक्षित्युक्तव्यव्यतिरेकेणापि ब्राह्म
णादिदर्शयितुमाह शूद्रायामिति । शूद्रार्थं ब्राह्मणाज्जातः
पारश्रवाख्यो वर्षः प्रजायतइति सामर्थ्यात् स्त्रीरूपः स्यात् ।
या यदि स्त्री ब्राह्मणेनोठा सती प्रसूयते या दुहितरमेव
जनयति साप्यस्यैव ब्राह्मणेनोठा सती दुहितरमेव जनयति
साप्येवमेवं सप्तमे युगे जन्मनि स पारश्रवाख्यो वर्षो बीज
प्राधान्यात् ब्राह्मणं प्राप्नोति आसप्तमाद्युगादित्यभिधानात्
सप्तमे जन्मनि ब्राह्मणः सम्यक्तइत्यर्थः ॥ ६४ ॥

ब्रूङ्गे ब्राह्मणतामेति ब्राह्मण्येति ब्रूङ्गताम् ।
 चचिवाव्यातमेवन्तु विद्यादैव्यान्तयेव च ॥ ६५ ॥

ब्रूङ्गइति । एवं पूर्ववत्कोक्तरीत्या ब्रूङ्गे ब्राह्मणतां याति
 ब्राह्मण्येति ब्रूङ्गतामेति ब्राह्मणोऽयं ब्राह्मणात् ब्रूङ्गावामुत्पन्नः
 पारब्रह्मो ज्ञेयः च यदि पुमान् केवलब्रूङ्गेदाहेन तस्यां पुमांश्च
 मेव जनयति सोऽपि केवलब्रूङ्गेदाहेनापरं पुमांश्चमेव जनयति
 सोऽप्येवं वत्तमं जन्म प्राप्तः केवलब्रूङ्गतां बीजनिर्कर्षात् क्रमेण
 प्राप्नोति एवं चचिवादैव्याश्च ब्रूङ्गाणां जातस्योत्कर्षापकर्षौ
 ज्ञानीषात् किन्तु जातेरपकर्षात् जात्युत्कर्षो पुनरेवेवः वत्तमे
 पक्षमेपि वा इति ब्राह्मण्यवच्छेदनाच्च चचिवाव्यातस्य
 पक्षमेव जन्मनि उत्कर्षापकर्षौ बोद्धव्यौ वैद्याव्यातस्य ततोऽप्यु
 त्कर्षात् ब्राह्मण्यवच्छेदोऽपि नाशब्देन पञ्चान्तरस्य संघट्टीतत्वात्
 ब्रूङ्गव्याख्यागुरोषाच्च तृतीये जन्मनि उत्कर्षापकर्षौ ज्ञेयौ
 जनेनेव व्यापेन ब्राह्मणेन वैद्याणां जातस्य पक्षमेव जन्मनि
 उत्कर्षापकर्षौ चचिवाणां जातस्य तृतीये चचिवेव वैद्याणां
 जातस्य तृतीये एव बोद्धव्यौ ॥ ६५ ॥

अनार्याणां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु बह्वचरा ।
 ब्राह्मण्यमप्यनार्यात्तु येवत्यं कोति चेद्भवेत् ॥ ६६ ॥

अथार्थेति । एकः ब्रूङ्गतां बह्वचरा च नूहावामपि

ब्राह्मणादुत्पन्नोऽन्यस्य ब्राह्मणां ब्रूयाज्जातः दधेर्षाध्वे कतरो
 त्वस्य अथैवमिति चेत्संशयः कश्चित् स्यात् संशयबीजस्य चक्ष
 बीजोत्कर्षात् ब्राह्मणात् ब्रूयादां जातः साधुः ब्रूहः एवं चेन्नो
 त्कर्षाद्ब्राह्मण्यमपि ब्रूहेण जातः किमिति साधुः ब्रूहो न
 स्यात् ॥ ६६ ॥

जातो नार्थामनार्थायामार्थादार्थो भवेद्गुणैः ।
 जातोऽप्यनार्थादार्थायामनार्थ इति निश्चयः ॥ ६७ ॥

तत्र निर्बन्धमाह जातइति । ब्रूयादां स्त्रियां ब्राह्मणाज्जातः
 सृष्ट्युक्तैः पाकयज्ञादिभिर्गुणैरनुष्ठीयमानैर्युक्तः प्रब्रह्मो भवति
 ब्रूहेष पुनर्ब्राह्मणां जातः प्रतिलोमतउत्पन्नतया ब्रूहधर्मो
 व्ययनधिकाराद्ब्रह्मस्यइति निश्चयः न्यायप्राप्तोपयोग्यो कश्चन
 प्रामाण्यादत्र बोध्यते ॥ ६७ ॥

तावुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ।
 वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८ ॥

तावुभाविति । पारब्रवचण्डालौ दावप्यनुपनेषाविति व्यव
 स्थिता ब्राह्मणमर्यादा पूर्वं पारब्रवः ब्रूयाज्जातत्वेन जातिवैगु
 ण्यादनुपनेषः प्रतिलोम्येन ब्रूहेष ब्राह्मणां जातत्वात् इत्युत्तर
 त्वेनानुपनेषः ॥ ६८ ॥

सुवीजश्चैव सुचेचे जातं सम्यद्यते यथा । तथा
र्याज्यात आर्यायां सर्व्यं संस्कारमर्हति ॥ ६८ ॥

सुवीजमिति । अथाग्नेमनवीजं ग्नेमनचेचे जातं यद्वद्व
भवति एवं दिवातेर्दिवातिस्त्रिधां यवर्षावामानुसोम्येन च
चत्रिवावेष्टयोर्जातः यवर्षसंस्कारं चत्रिवावेष्टयसंस्कारश्च यव्यं
यौतं सार्त्तं द्यार्हति नच पारश्रवचष्टाजाविति पूर्वोक्तदार्ष्ट्या
र्चमेतत् ॥ ६८ ॥

वीजमेके प्रशंसन्ति चेचमन्ये मनीषिणः । वीज
चेचे तथैवान्ये तचेयन्तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

प्रदर्शनान्नारायणसौवर्चस्य सौवर्चमाह वीजमिति । केचि
त्यखिता वीजं सुवन्ति हरिश्चायुत्यवस्य अथप्रजादेर्नक्षत्रमु
चित्तदर्शनात् । अपरे पुनः चेचं सुवन्ति चेचक्षामिपुत्रमदर्श
नात् अन्ये पुनर्वीजचेचे उमे अपि सुवन्ति सुवीजस्य सुचेचे
यद्वद्विदर्शनात् एतस्मिन्मतमेदे वक्ष्यमाणेचं यवक्षा चेचा
॥ ७० ॥

अचेचे वीजमुत्पद्यमन्तरैव विनश्यति । अथी
जकमपि चेचं जेवर्षं स्पष्टिसम्भवेत् ॥ ७१ ॥

अचेचरति । अथरप्रदेने वीजजुतं यजमदददन्नाराय

एव विनश्यति प्रोभनमपि चेत्तं बीजं रहितं क्षयिष्यमेव केवलं
 छात् नतु प्रस्यमुत्पद्यते तस्मात्प्रत्येकमिन्द्रिया सुतीक्ष्णैव
 सुचेष्टइति प्रागुक्तं उभयप्राधान्यमेवाभिमतम् ॥ ७१ ॥

यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।
 पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजमप्रशस्यते ॥ ७२ ॥

इदानीं बीजप्राधान्यपक्षे दृष्टान्तमाह यस्मादिति । यस्मा
 दीजमाहात्म्येन तिर्यग्जातिहरिष्यादिजाता अपि ऋषयश्च
 इषो मुनिरग्राप्ताः पूजिताश्च अभिवाद्यमादिना वेदज्ञाना
 दिना प्रशस्ता वाचा संयुताः तस्माद्बीजं प्रसूयते एवञ्च बीज
 प्राधान्यविनम्रत्वं बीजलोभोर्लब्धे बीजोत्कृष्टाजातिः प्रधान
 निष्पन्नमरतत्वं बोद्धव्यम् ॥ ७२ ॥

अनार्यमार्यकर्माणमार्यं चानार्यकर्मिणं ।
 सम्रघार्यव्रवीद्वाता न समौ नासमाविति ॥ ७३ ॥

अनार्यमिति । ब्रूङ् दिवातिकर्मकारिणं दिवातिश्च ब्रूङ्
 कर्मकारिणं ब्रह्मा विचार्य न समौ नासमावित्यवोचत् यतः
 ब्रूङ् दिवातिकर्मविन दिवातिश्चमः तस्मानधिकारिणो दिवाति

कार्त्तव्यरथेपि तस्याप्यभावात् । इमं ब्रूयन्कर्त्तव्यं द्विजातिः
 च ब्रूयन्मम निमिद्रथेयमेव काव्युत्कर्त्तव्यमावपाद्यात् काव्यमस्य
 निमिद्राचरथेनोभयोः साम्नात् । तस्यास्यस्य विगर्हितं तत्तेन
 च कर्त्तव्यमिति सङ्करपर्यन्तवर्धभयोपदेष्टः ॥ ७२ ॥

ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्त्वा ये स्वकर्माण्यवस्थिताः ।
 ते सम्यगुपजीवेयुः षट् कर्माणि यथाक्रमम् ॥ ७३ ॥

इदानीं ब्राह्मणानामावदुर्ध्वजतिशब्दविशदमाह
 ब्राह्मण्यरति । ये ब्राह्मण ब्रह्मप्रतिष्ठापयन्त्यान्निष्ठा
 स्वकर्माः पुडावनिरताश्च ते षट् कर्माणि ब्रह्मणाचान्ध्यापना
 दीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥ ७३ ॥

अध्यापनमध्यवर्गं यजनं वाजनन्तया । दानं
 अतिशब्दस्यैव षट् कर्माण्ययजन्मनः ॥ ७४ ॥

तानि कर्माणाह अध्यापनमिति । अध्यापनाध्यवर्गे वाङ्मन्य
 वेदस्य । तथा यजनवाजने दानप्रतिषेधा चेति एतानि
 षट् कर्माणि ब्राह्मणस्य वेदितव्यानि ॥ ७४ ॥

चैत्यद्रुमशशानेषु शैलेषूपवनेषु च । वसेयुरेते
विज्ञाना वर्त्तयन्तः स्वकर्माभिः ॥ ५० ॥

चैत्येति । ग्रामादिग्रामीये स्नातवृक्षचैत्यद्रुमः तन्मूले ग्रामा
नपर्वतवनग्रामीयेषु ग्रामी प्रकाशकाः स्वकर्माभिर्जीवन्तो वसेयुः
॥ ५० ॥

चण्डालश्चपचानान्तु बहिर्ग्रीमात्यतिशयः । अप
पात्राश्च कर्त्तव्या धनमेधां शर्गद्वभम् ॥ ५१ ॥

वासांसि मृतचेलानि भिक्षभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्णायसमलङ्कारः परिब्रज्या च नित्यशः ॥ ५२ ॥

चण्डालेति । वासांसीति । प्रतिशयो निवासः चाण्डालश्चपा
कानान्तु ग्रामादहिर्निवासः स्नात् पात्ररहिताः कर्त्तव्या यच्च
लौहादिपात्रे तैर्भुक्तं तत्संस्तुत्यापि न व्यवहर्त्तव्यं धनद्वैपां
कुक्षुरक्षरं न वृषभादि । वासांसि च श्ववस्त्राणि निम्नवरावा
दिषु च भोजनं लौहवस्त्रादि चाण्डालरसं सर्वदा च भक्षण
शीलतम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

न तैः समवमन्विष्येत्युत्सवो धर्म्ममाचरन् । व्यव
हारो मित्यस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥

न तैरिति । धर्म्मानुष्ठानवमये चण्डालश्चपाकैः सह दर्शनादि

व्यवहारं न कुर्व्यात् । तेवाह्यं च व्यवहारपक्षपादिव्यवहारो विवा
हस्यं यमानवातीयेः यद्वान्योन्यं ज्ञात् ॥ ५३ ॥

अन्नमेवाग्न्यराधीनं देवं स्याद्विघ्नभाजने । राक्षो
न विचरेयुस्तो ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥

अन्नमेवामिति । अन्नमेवाग्न्यराजनं कार्यं वाचादेभ्यो
न देवं किन्तु मेघैर्मिथपात्रे दातव्यम् । ते च राक्षो ग्रामनगर
योर्न पर्वटेषुः ॥ ५४ ॥

दिवा चरेयुः कार्याश्च चिह्निता राजशासनैः ।
अवान्धवं शवश्चैव निर्धरेयुरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥

दिवेति । दिवा ग्रामादौ कचविक्रयादिकार्यार्थं राजाज्ञया
चिह्नाङ्किताः वक्ताः पर्वटेषुः चनाशस्तं क्वं सम्यग्निर्धरेयु
रिति शास्त्रमर्थदा ॥ ५५ ॥

वध्याश्च वन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाश्रया । वध
वासंसि युक्तीयुः शय्याशान्नभक्ष्यानि च ॥ ५६ ॥

वध्याश्चेति । वध्याश्च शास्त्रानभिज्ञानेन शूद्रारोषपादिना

वर्षंदा राजाज्ञया इत्युः तदस्त्रव्यासहाराच्च दृष्टीषुः
॥ ५६ ॥

वर्षापेतमविज्ञातन्नरंकलुषयोनिजम् । आर्य्य
रूपमिवानार्य्य कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ ५७ ॥

वर्षेति । वर्षत्वादपेतं मनुष्यं सङ्गरजातं यं लोकैस्तथात्वेना
विज्ञातं अतएवार्य्यसदृशं वस्तुतः पुनरनार्य्यं निन्दितयोन्वनु
रूपाभिस्तेष्टाभिर्वक्ष्यमाणभिर्बिम्बिष्युषात् ॥ ५७ ॥

अनार्य्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।
पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ५८ ॥

अनार्य्यतेति । निष्ठुरत्वपदवभाषितहिंस्रत्वविहिताऽमनु
ष्टादृशानि सङ्गरजातिं नरं अस्मिन् लोके प्रकटीकुर्वन्ति
॥ ५८ ॥

पितृयं वा भजते शीलं मातुर्वैभयमेव वा । न
कथञ्चन दुर्मेनिः प्रकृतिं स्वाम्नियच्छति ॥ ५९ ॥

यस्मात् पितृत्वमेति । अथैव सङ्गरजातो दुष्टयोनिः

विद्वत्पत्न्यन्निदुहस्यभावनं सेवते मातृपत्न्यन्निषोभयवत्पत्न्यं
वा नकदाविदद्यावात्माकारणं गोपयितुं प्रकरोति ॥ १८ ॥

कुक्षे मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्त्रियोनिवद्धरः ।
संयमत्येव तच्छीलम्वरोऽप्यमपि वा वड्ड ॥ १० ॥

कुक्षे इति । महाकुक्षप्रसूतस्यापि वड्ड योनिवद्धरः
प्रच्छन्नो भवति वमनुष्यो जनकस्य भावं श्लोकस्य पुरं वा सेवते
एव ॥ १० ॥

यच्च त्वेते परिध्वंसाज्जायन्ते वर्षदूषकाः । राद्रिकैः
सह तद्ग्राहं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ११ ॥

वर्षेति । यस्मिन्वाङ्गे एते वर्षवद्धरा वर्षाणां दूषका
स्त्रायन्ते तद्ग्राहं राद्रिवादिभ्यैः सह क्षीयमेव यात्रयेति । तस्मा
द्वाङ्गा वर्षाणां वद्धरो निरसनीयः ॥ ११ ॥

प्राज्ञाचार्ये गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपपन्नतः ।
स्त्रीवासाभ्युपपन्नौ च प्राज्ञानां सिद्धिकारणम् ॥ १२ ॥

प्राज्ञाचार्य इति । नोप्राज्ञावस्त्रीवासानामन्यतमस्यापि
परिचाचार्ये इदमप्रयोजनानपेक्षः प्राज्ञत्वान्नः प्रतिबोधनायां
स्वार्थं प्राप्तिकारणम् ॥ १२ ॥

अर्चिता सत्यमसीयं श्रीचमिन्निवनिग्रहः ।
एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽजयीमनुः ॥ ६३ ॥

अहिचेत्यादि । हिंसात्यागो चवार्त्ताभिधानम् । अथा
येन परधनस्वाग्रहणं मृज्यसादिना विशुद्धिरिन्द्रियसंयम
इत्येवं धर्मं सङ्क्षेपतस्मातुर्वर्ण्यनुष्ठेयं मनुराह प्रकरणसाम
र्थ्यात्सङ्कीर्णानामप्यस्य धर्मो वेदितव्यः ॥ ६३ ॥

ब्रूद्रायां ब्राह्मणाज्यातः श्रेयसा चेत्यजायते । अश्रे
यान् श्रेयसी जातिः फल्गुत्यासप्तमाद्युगात् ॥ ६४ ॥

इदानीं वर्णवर्णेषु तुल्यस्थित्युक्तव्यवस्थतिरेकेणापि ब्राह्म
णादिद्वर्णयितुमाह ब्रूद्रायामिति । ब्रूद्राख्यं ब्राह्मणाज्यातः
पारब्रवाख्यो वर्णः प्रजायतइति सामर्थ्यात् स्त्रीरूपः स्यात् ।
सा अहि स्त्री ब्राह्मणेनोढा सती प्रसूयते सा दुहितरमेव
जनयति साप्यथैव ब्राह्मणेनोढा सती दुहितरमेव जनयति
साप्येवमेवं सप्तमे युगे जन्मनि स पारब्रवाख्यो वर्णो बीज
प्राधान्यात् ब्राह्मण्यं प्राप्नोति आसप्तमाद्युगादित्यभिधानात्
सप्तमे जन्मनि ब्राह्मणः सम्यज्जतइत्यर्थः ॥ ६४ ॥

द्रुद्रोऽग्राह्यतामेति ग्राह्यत्वमेति द्रुद्रताम् ।
अचिवाद्यातमेवन्तु विश्वादेव्याप्तये च ॥ ६५ ॥

द्रुद्र इति । एवं पूर्वोक्ताकोत्तरीत्या द्रुद्रो ग्राह्यतां याति
ग्राह्यत्वञ्च द्रुद्रतामेति ग्राह्यत्वोऽपि ग्राह्यत्वात् द्रुद्रत्वामुत्पन्नः
पारद्वयो ज्ञेयः य यदि पुमान् ज्ञेयसद्रुद्रोदाहेन तस्यां पुमांश्च
ज्ञेयं जनयति सोऽपि ज्ञेयसद्रुद्रोदाहेनापरं पुमांश्चमेव जनयति
सोऽप्येवं सप्तमं जन्म प्राप्तः ज्ञेयसद्रुद्रतां बीजनिर्गतां क्रमेण
प्राप्नोति एवं अचिवादेव्याञ्च द्रुद्राणां जातस्योत्कर्वापकर्षो
जानीयात् किन्तु जातेरपकर्षात् जात्युत्कर्वां पुनरेव ज्ञेयः सप्तमे
पक्षमेपि वा इति चाह्वयवक्ष्यदर्शनाच्च अत्रिवाद्यातस्य
पक्षमे जन्मनि उत्कर्वापकर्षो बोद्धव्यो वैद्याद्यातस्य ततोऽप्यु
त्कर्वात् चाह्वयवक्ष्येवापि वा त्र्यंशेन पञ्चाकारस्य संपृहीतमात्र
दृष्ट्याद्यागुरोराच्च तृतीये जन्मनि उत्कर्वापकर्षो ज्ञेयो
अनेनेव व्याधेन ग्राह्यत्वेन वैद्याणां जातस्य पक्षमे जन्मनि
उत्कर्वापकर्षो अचिवाद्या जातस्य तृतीये अचिवाद्यैव वैद्याणां
जातस्य तृतीये एव बोद्धव्यो ॥ ६५ ॥

अनार्याणां समुत्पन्नो ग्राह्यत्वात्तु बह्व्यवा ।
ग्राह्यस्यामप्यनार्यात्तु येवक्ष्यं केति चेन्नवेत् ॥ ६६ ॥

अवाच्येति । एकः द्रुद्रतां बह्व्यवा अन्वहाद्यमपि

ब्राह्मणादुत्पन्नोऽन्वयः ब्राह्मणां ब्रूयाज्जातः इत्येवमेषे कतरो
 त्यस्य अन्वयमिति चेत्संशयः कश्चित् स्यात् संशयबीजश्च यथा
 बीजोत्कर्षात् ब्राह्मणात् ब्रूयादां जातः साधुः ब्रूहः एवं चेन्नो
 त्कर्षाद्ब्राह्मण्यमपि ब्रूहेण जातः किमिति साधुः ब्रूहे न
 स्यात् ॥ ६६ ॥

जातो नार्थामनार्थायामार्थादार्यो भवेद्बुधैः ।
 जातोऽप्यनार्थादार्यायामनार्थ इति निश्चयः ॥ ६७ ॥

तत्र निर्णयमाह जातइति । ब्रूयादां स्त्रियां ब्राह्मणाज्जातः
 सृत्युक्तेः पाकयज्ञादिभिर्गुह्यैरनुष्ठीयमानैर्युक्तः प्रब्रह्मो भवति
 ब्रूहेण पुनर्ब्राह्मणां जातः प्रतिलोमतउत्पन्नतया ब्रूहधर्मो
 व्ययनधिकारादप्रब्रह्मइति निश्चयः न्यायप्राप्तोपार्थो कश्चन
 प्रामाण्यादत्र बोध्यते ॥ ६७ ॥

तावुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ।
 वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८ ॥

तावुभाविति । पारब्रवचण्यासौ दावप्यनुपनेषाविति व्यव
 स्थिता ब्राह्मणमर्थादा पूर्वं पारब्रवः ब्रूयाज्जातत्वेन जातिवैनु
 स्यादनुपनेषः प्रातिलोम्येन ब्रूहेण ब्राह्मणां जातत्वात् इत्युत्तर
 त्वेनानुपनेषः ॥ ६८ ॥

सुवीजश्चैव सुचेचे जातं सम्यद्यते यथा । तथा
र्याज्यात आर्यायां सर्वं संस्कारमर्हति ॥ ६८ ॥

सुवीजमिति । अथाग्नेभनवीजं ग्नेभनचेचे जातं यन्मृदु
भवति एवं दिवातेर्दिवातिस्त्रिधां यवर्चायामनुसोम्येन च
अग्निष्वैश्वरोर्जातः यवर्चसंस्कारं अग्निष्वैश्वसंस्कारश्च यज्यं
चैतं सार्त्तं सार्हति नच पारश्ववचछाजाविति पूर्वोक्तदार्ष्ट्या
र्त्तमेतत् ॥ ६८ ॥

वीजमेके प्रशंसन्ति चेचमन्ये मनीषिणः । वीज
चेचे तथैवान्ये तचेयन्तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

प्रदर्शनान्तराक्षुन्नसौवार्चस्य सौवार्चमाह वीजमिति । केचि
त्वष्टिता वीजं सुवन्ति हरिश्चाक्षुत्पचस्य अथश्रुतादेर्गच्छन्तु
वित्तदर्शनात् । अपरे पुनः चेचं सुवन्ति चेचक्षामिपुत्रमदर्श
नात् अन्ये पुनर्वीजचेचे उभे अपि सुवन्ति सुवीजस्य सुचेचे
यन्मृदिदर्शनात् एतस्मिन्मतमेदे वक्ष्यमाणेचं यवक्षा ज्ञेया
॥ ७० ॥

अचेचे वीजमुत्पृष्टमन्तरैव विनश्यति । अवी
जकमपि चेचं केवसं क्षण्डितमभवेत् ॥ ७१ ॥

अचेचरति । अवरप्रदेने वीजमुत्तं पञ्चमदददन्तरास्य

ब्राह्मणादुत्पन्नोऽन्वयः ब्राह्मणां ब्रूयाज्यातः दधोर्माधे कतरो
 त्यस्य अथस्त्वमिति चेत्संग्रहः कथित्वात् संग्रहवोजस्य यथा
 वीजोत्कर्षात् ब्राह्मणात् ब्रूयादां जातः साधुः ब्रूहः एवं चेन्नो
 त्कर्षाद्ब्राह्मण्यमपि ब्रूहेण जातः किमिति साधुः ब्रूहो न
 ज्ञात् ॥ ६६ ॥

जातो नार्थामनार्थायामार्थादार्यो भवेद्गुणैः ।
 जातोऽप्यनार्थादार्यायामनार्थ इति निस्ययः ॥ ६७ ॥

तत्र निर्णयमाह जातइति । ब्रूयादां स्त्रियां ब्राह्मणाज्यातः
 सृत्युक्तेः पाकयज्ञादिभिर्गुणैरनुष्ठीयमानैर्युक्तः प्रब्रह्मो भवति
 ब्रूहेण पुनर्ब्राह्मणां जातः प्रतिलोमतउत्पन्नतया ब्रूहधर्मो
 व्ययनधिकारादप्रब्रह्मइति निस्ययः न्यायप्राप्तोप्यर्थो वक्ष्य
 ग्रामाण्यादत्र बोध्यते ॥ ६७ ॥

तावुभाषणसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ।
 वैगुण्याज्जन्मनः पूर्व उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८ ॥

तावुभाविति । पारब्रवचण्डासौ दावयनुपनेषाविति व्यव
 स्थिता ब्राह्मणमर्थादा पूर्वः पारब्रवः ब्रूयाजातत्वेन जातिवैगु
 ण्यादनुपनेयः प्रतिलोमत्वेन ब्रूहेण ब्राह्मणां जातत्वात् इत्युत्तर
 लेनानुपनेयः ॥ ६८ ॥

सुवीजश्चैव सुचेचे जातं सम्यद्यते यथा । तथा
र्याज्जातार्थार्थायां सर्वं संस्कारमर्हति ॥ ६८ ॥

सुवीजमिति । अद्यान्मोहनवीजं मोहनचेचे जातं वन्द्य
भवति एवं दिवातेर्दिवातिस्त्रिधां यवर्थायामानुसोम्येन च
चित्रिवावैष्णवोर्जातः यवर्धसंस्कारं चित्रिवावैष्णवसंस्कारश्च सर्वं
जातं स्मार्त्तं स्मार्हति न च पारश्ववचस्त्रासाविति पूर्वोक्तदार्ढ्या
र्चमेतत् ॥ ६८ ॥

वीजमेके प्रशंसन्ति चेन्नमन्ये मनीषिणः । वीज
चेचे तथैवान्ये तचेयन्तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

प्रदर्शनात्तराक्षुक्तसौवार्धं च सौवार्धमाह वीजमिति । केचि
त्वष्टिता वीजं सुवन्ति हरिश्चाक्षुत्पन्नश्च अथप्रज्ञादेर्मन्त्रानु
विमदर्शनात् । अपरे पुनः चेचं सुवन्ति चेचस्वामिपुत्रमदर्श
नात् अन्ये पुनर्वीजचेचे समे अपि सुवन्ति सुवीजश्च सुचेचे
वन्द्यिदर्शनात् एतस्मिन्नातमेदे वक्ष्यमाणेवं व्यवसाये चेचा
॥ ७० ॥

अचेचे वीजमुत्पद्यमानरैव विनश्यति । अथी
जकमपि चेचं केवसं स्मृष्टिसम्भवेत् ॥ ७१ ॥

अचेचरति । अथरप्रदेचे वीजमुत्पद्यमानरैव विनश्यति । अथी
जकमपि चेचं केवसं स्मृष्टिसम्भवेत् ॥ ७१ ॥

एव विनश्यति त्रोभनमपि चेत् वीजं रहितं क्षयित्वमेव केवलं
 स्यात् नतु प्रसमुत्पद्यते तस्याप्यत्येकमिन्द्रिया सुतीक्ष्णैव
 सुचेत इति प्रागुक्तं उभयप्राधान्यमेवाभिमतम् ॥ ७१ ॥

यस्यादीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।
 पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्यादीजमग्रस्यते ॥ ७२ ॥

इदानीं वीजप्राधान्यपक्षे दृष्टान्तमाह यस्यादिति । यस्या
 दीजमाहात्म्येन तिर्यग्जातिहरिष्यादिजाता अपि ऋषयश्च
 इषो मुनिरग्राप्ताः पूजिताश्च अभिवाद्यमादिना वेदज्ञाना
 दिना प्रशस्ता वाचा संयुताः तस्यादीजं प्रसूयते एवञ्च वीज
 प्राधान्यविगमकं वीजलोभ्योर्कथ्ये वीजोत्कृष्टाजातिः प्रधान
 निख्येवमरतया बोद्धव्यम् ॥ ७२ ॥

अनार्यमार्यकर्माणमार्यं चानार्यकर्मिणं ।
 सम्रघार्याव्रवीद्वाता न समौ नासमाविति ॥ ७३ ॥

अनार्यमिति । ब्रूयं दिवातिकर्मकारिणं दिव्यमिह ब्रूय
 कर्मकारिणं ब्रह्मा विचार्य न समौ नासमावित्यवोचत् यतः
 ब्रूयेदिवातिकर्मोपि न दिवातियमः तस्यानधिकारिणो दिवाति

कर्त्तृचरणेपि तस्यास्याभावात् । इत्थं ब्रूयकर्त्तृष्वपि निश्चयः
 च ब्रूयस्यः निमित्तद्वयेकमेव काव्यकर्त्तृत्वस्यावपाद्यात् काव्यप्रयोगो
 निमित्ताचरणेनोभयोः साम्यात् । तस्याद्यस्य विगर्हितं ततोऽपि
 न कर्त्तृत्वमिति सङ्करपर्यन्तवर्षधर्मोपदेशः ॥ ७२ ॥

ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्माण्यवस्थिताः ।
 ते सम्यगुपजीवेयुः षट् कर्माणि यथाक्रमम् ॥ ७३ ॥

इदानीं ब्राह्मणानामावृत्तवर्षधर्मविवक्षितमाह
 ब्राह्मण्यवस्थितिः । ये ब्राह्मण्य ब्रह्मप्रतिष्ठापयन्त्यान्निष्ठाः
 स्वकर्मानुष्ठाननिरतास्तैः षट् कर्माणि ब्रह्मणावाप्तव्यापना
 दीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥ ७३ ॥

अध्यापनमध्यवर्तनं यजनं याजनमया । दानं
 अतिशयश्चैव षट् कर्माण्ययजमानः ॥ ७४ ॥

तानि कर्माणाह अध्यापनमिति । अध्यापनाध्यवर्तने वाङ्मय
 वेदस्य । तथा यजनयाजने दानप्रतिपत्तौ चेति इतानि
 षट् कर्माणि ब्राह्मण्यस्य वेदितव्यानि ॥ ७४ ॥

यद्यान्तु कर्मण्यामस्य चीषि कर्माणि जीविष्यन् ।
याजनाध्यापने चैव विभुद्वाच्च प्रतिग्रहः ॥ ७६ ॥

यथामिति । अथ ब्राह्मणस्य एवामध्यापनादीनां यथा
कर्मण्यामध्यापनमध्यापनं विभुद्वाप्रतिग्रहैर्धनं सिद्धेत् प्रश्नस्य
भोद्विज इति वचननिर्द्देशाद्भिजातेः प्रतिग्रह इत्येतानि चीषि
कर्माणि जीवनार्थानि ज्ञेयानि ॥ ७६ ॥

त्रयो धर्मा निवर्त्तन्ते ब्राह्मणाश्चतुर्यम्यति ।
अध्यापनं याजनञ्च तृतीयस्य प्रतिग्रहः ॥ ७७ ॥

त्रयो धर्मा इति । ब्राह्मणापेक्षया चतुर्विधाध्यापनयाजन
प्रतिग्रहाख्यानं दृष्टव्यानि त्रीणि कर्माणि निवर्त्तन्ते अथवा
नयागदानानि तु तस्यापि भवन्ति ॥ ७७ ॥

वैश्यम्यति तथैवैते निवर्त्तेरन्निति स्थितिः । न
तौ प्रति हि तान् धर्मान्मनुराह प्रजापतिः ॥ ७८ ॥

वैश्यम्यतीति । यथा चतुर्विधाध्यापनयाजनप्रतिग्रहा निव
र्त्तन्ते तथा वैश्यस्यापीति ब्राह्मणवत्त्वात् । यस्यान्मनुः प्रजा

पतिः तौ चचिववेष्टौ प्रति तानि हृत्त्वर्चयि कर्त्तव्यं कर्त्तव्यत्वेन
नोक्तवान् एवं वैश्वस्याप्यश्वयनवागदानानि भवन्ति ॥ ७८ ॥

प्रस्तास्यभृत्त्वं चचस्य वचिक्पशुक्लविर्विशः ।
आजीवनार्थन्धर्मास्तु दानमध्ययनं यजिः ॥ ७९ ॥

प्रस्तास्येति । प्रस्तं चद्वादि चस्तं वाचादि हतद्वारचम्
वारचवाच चचिवस्य हृत्त्वर्चम् । वाचिव्यपशुरचवक्लवि
कर्त्तव्यं वैश्वस्य जीवनार्थानि । धर्माश्चाः पुनरनयोर्दानाश्वयन
वाना भवन्ति ॥ ७९ ॥

वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य चचिवस्य च रचयम् ।
वार्त्ताकर्मैव वैश्वस्य विशिष्टानि स्वकर्मास्तु ॥ ८० ॥

वेदेति । वेदाभ्यासो वेदाध्यापनं रचावार्त्ताभ्यां हृत्त्वर्चाभ्यां
वशोपदेवादेतद्ब्राह्मणस्य । प्रवारचयं चचिवस्य । वाचिव्यं
पशुपुपासं वैश्वस्य । इतान्वेतेषां हृत्त्वर्चकर्मास्तु ज्ञेयानि ॥ ८० ॥

अजीवंस्तु ययोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।
जीवेत् चचिवधर्मैश्च सङ्गस्य प्रत्यवतारः ॥ ८१ ॥

चधुना आपदूर्त्तवाह चजीवयिषि । ययोक्तेनाध्यापना

द्विचकर्मणा ब्रह्मणे नित्यकर्मानुष्ठानकुटुम्बवत्पूर्वपूर्व
कमजीवन् चचिवकर्मणा समममररक्षणादिना जीवेत् ।
वसाम्बुचिवधर्मोऽस्य सविब्रष्टा वृत्तिः ॥ ८१ ॥

उभाभ्यामप्यजीवंसु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेदैश्वस्य जीविकां ॥ ८२ ॥

उभाभ्यामिति । ब्राह्मण उभाभ्यां स्ववृत्तिचचिववृत्ति
भ्यामप्यजीवन् केन प्रकारेण वर्त्तेतेति यदि ग्रन्थः स्थाप्यदा
कृषिपशुरक्षणे आश्रित्य वैश्वस्य वृत्तिमनुतिष्ठेत् । कृषिगो
रक्षयद्वयं वाणिज्यस्यापि प्रदर्शनार्थं तथाच विक्रयवाणि वक्ष्यति
स्वयं कृतस्तेदं कृष्यादि ब्रह्मणापदृत्तिः । अथयं कृतस्य
चतान्मृताभ्यां जीवेत इत्यनापद्येव विहितत्वात् ॥ ८२ ॥

वैश्ववृत्त्यापि जीवंसु ब्राह्मणः चचियोपि वा ।
हिंसाप्रायासपराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

सत्यति कृष्यादेर्वसावसमाह वैश्वेति । ब्राह्मणः चचियो
वा वैश्ववृत्त्यापि जीवन् भूमिष्ठजन्तुहिंसावञ्जनां वसीवर्हा
दिपराधीनां कृषिं यत्नतस्वजेत् अतः पशुपाशनाद्यभावे
कृषिः कार्येति द्रष्टव्यम् । चचियोपि वेत्युपादानाद्वचिषस्या
यात्क्रीयवृत्त्यभवे वैश्ववृत्तिरसीत्त्वयमव्यते ॥ ८३ ॥

कृषिं वाञ्छति मन्वन्तो सा वृत्तिः सद्विमर्शिता ।
भूमिभूमिश्रयांश्चैव हन्ति बाधमयोमुखं ॥ ८४ ॥

कृषिमिति । वाञ्छिदन्तीत्यनेन कृषिं केचिन्मन्वन्तो वा
पुनर्जीविका वाधुभिर्निन्दिता वस्त्रादुत्तुङ्गासादिषोड
शानां बाधं भूमिभूमिश्रयांश्च हन्ति ॥ ८४ ॥

इदन्तु वृत्तिवैकल्यात्त्वजतो धर्मनैपुणम् । विद्
पक्षमुद्गतोद्धारं विक्रेयं विपन्नवर्द्धनम् ॥ ८५ ॥

इदन्ति । प्राज्ञावत्तु च विपन्नं चात्मीयदन्तेरवश्यं
धर्मवृत्ति निष्पातत्वं त्वजतो वैशेष्यं वदिकेतत्वं इत्येतात् तत्
वक्ष्यन्तवर्द्धनीयवर्द्धितं वनद्विकरं विक्रेयं ॥ ८५ ॥

सर्वज्ञानसाधनपोहेतु कृताग्रज्यं तिलैः सह ।
अज्ञानो अवश्यश्चैव पश्यो ये च मानुषाः ॥ ८६ ॥

तानि धर्मनीत्याद्याह सर्वानिति । सर्वान् पौष्टमागान्
इदन्तु तथा विद्वान्निष्पादपादाववश्यमनुमानं च
विक्रियते । इत्यनेनैव अवश्यं निषेधविद्वां विवेकेषु निषेधो
दोषमेव दद्याप्यार्थः तच्च प्राचक्षिन्मौरवार्थमेव इत्यन्य
थापि इत्यत्रिवेधो आख्येयः ॥ ८६ ॥

सर्व्वञ्च तान्तव रक्तं शाणसौमाविकानि च ।
अपिचेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधी ॥ ८७ ॥

वर्ज्यमिति । सर्व्वन्तनुनिर्ज्वितं वस्त्रं कुसुमादिनारक्तं वर्ज्यचेत् ।
ब्रह्मसुमातनुमथान्याविकलोमभवानि च यद्यसोहितान्वधि
भवेयुः तथापि न विक्रीषीत तथा फलमूलगुडूद्यादीनि
वर्ज्ययेत् ॥ ८७ ॥

अपःशस्तं विषं मांसं सोमङ्गन्धाञ्च सर्व्वशः ।
शीरं शौद्रन्दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥ ८८ ॥

अपदति । असोहमिषमांससोमशीरदधिघृततैलगुडद
भान् तथा गन्धवन्ति सर्व्वानि कर्पूरादीनि शौद्रं माक्षिकं मधु
मधूष्णदं ब्रह्मायवमधूष्णद्वेति चाश्ववस्येन पठितं वर्ज्य
येत् ॥ ८८ ॥

आरण्याञ्च पशून्सर्वान्दंष्ट्रिणञ्च वयंसि च ।
मद्यन्नीलिञ्च लाक्षाञ्च सर्व्वान्सैकशफांस्तथा ॥ ८९ ॥

आरक्षानिति । आरक्षान् वर्ज्यान् पशून् हस्वादीन्दंष्ट्रिः
विंशादीन् तथा पश्चिमद्यकाचक्षैकशफांस्तथादीन् न विक्री
षीत ॥ ८९ ॥

काममुत्पाद्य कृष्यान्तु स्वयमेव कृषीवत्तः । विक्री-
णीत तिस्रान् शूद्रान् धर्मार्थमभिरक्षितान् ॥ ८० ॥

काममिति । कर्षकः स्वयमेव कर्षणेन तिस्रान्मुत्पाद्य कृष्यान्तु
देव मित्रान् उत्पन्नवन्तरमेव न तु साभावे काशान्तरं
प्रतीक्ष्य धर्मनिमित्तमिच्छातोविक्रीणीत निषिद्धस्यापि तिस्र
विक्रयस्तु धर्मार्थमव्यतिश्रयः ॥ ८० ॥

भोजनाभ्यक्षणाहानाद्यदन्यत्कुर्वते तिलैः ।
कृमिभूतः श्वविष्टाद्यामिहभिः सह मज्जति ॥ ८१ ॥

भोजनेति । भोजनाभ्यक्षणादानव्यतिरिक्तं च दन्त्यश्विषिर्हं विह-
वादि तिस्रानां कुर्वते तेन पापेन पितृभिः सह कृमिभं प्राप्तः
सुक्षुरपुरीषे मज्जति ॥ ८१ ॥

सद्यः पतति मांसेन साधवा सवधेन च । व्यर्थेन
शूद्रीभवति प्राज्ञस्यः शीरविक्रवात् ॥ ८२ ॥

वदरति । मांससाधवासवधिवैश्राज्ञस्यसत्त्वपादेव पत-
तीति दीवमौरवस्थापनार्थमेतत् पश्यानामेव महापातका
नान्यातिव्यर्थेहर्षा वक्ष्यमाणान् । शीरविक्रवात् व्यर्थ

शूद्रतां प्राप्नोति इत्यदपि दोषगौरवाय प्राज्ञचित्तनैऋत्या
पर्यवर्त्यन् ॥ ६२ ॥

इतरेषाम्नु पण्ड्यानां विक्रयादिषु कामतः ।
प्राज्ञाणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥ ६३ ॥

इतरेषामिति । प्राज्ञाण उक्तेभ्यो मांसादिभ्योऽन्येषां प्रति
विह्वानास्यस्यानां दृष्टतो न तु प्रमादात् क्रव्यान्तरसंसिद्धानां
सप्तरात्रविक्रयणेन वैश्यत्वञ्चच्छति ॥ ६३ ॥

रसा रसैर्जिमातव्या न त्वेव सप्तमं रसैः । कृता
अञ्चाकृताच्चेन तिस्रा धान्येन तत्समाः ॥ ६४ ॥

रसादिति । रसा गुडादयो रसैर्धृवादिभिः परिवर्त्तनीयाः
सप्तम्यनः रसान्तरेण न परिवर्त्तनीयं विह्वान्छामास्य
परिवर्त्तनीयं तिस्रा धान्येन धान्यं प्रस्यः प्रस्येनेत्येवं तत्समाः
परिवर्त्तनीयाः ॥ ६४ ॥

जीवेदेतेन राज्ञ्यः सर्वेषां प्रथमः । न त्वेषं
ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्षिचित् ॥ ६५ ॥

जीवेदिति । क्षत्रियः अपादभ्यासः एतेनेत्यभिधास सर्वेषां
भिधानात् प्राज्ञाणमोचरतया निषिद्धेनापि रसादिविक्रयणेन

वैष्णवधर्मोपेक्षं न पुनः कदाचिद्वाङ्मनोविकारमात्रमेतत् न केवलं
अपिचः वैष्णवधर्मोपेक्षेऽप्येति ॥ ८१ ॥

यो सोभादधमो जाता जीवेदुत्कृष्टकर्म्मभिः । तं
राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ ८२ ॥

यो सोभादिति । यो निरुद्धजातिः यन् सोभादुत्कृष्टजाति
विहितकर्म्मभिर्भावेत् तं राजा दृष्टीतवन्त्यं कृत्वा तदानीमेव
देवाभिः पारयेत् ॥ ८३ ॥

वरं स्वधर्मो विगुणो न पारयः सनुष्ठितः । पर
धर्मोऽपि जीवन् हि स्वयः पतति जातिनः ॥ ८४ ॥

वरमिति । विगुणमपि स्वकर्म्म कर्तुं शक्यं न वरधीर्ष
वंपूर्वमपि अस्मात्प्राप्त्यन्तरविहितकर्म्मणा जीवन् तत्त्वसादेव
अकस्मिन् पततीति दोषो वर्त्मार्थः ॥ ८५ ॥

वैष्णोऽजीवन् स्वधर्मोऽपि शूद्रवृत्त्यापि वर्त्तयेत् ।
अनाचरन् कार्योऽपि निवर्त्तेत च शक्तिमान् ॥ ८६ ॥

वैष्ण इति । वैष्णः कृत्वा जीवितुमशक्नुवन् शूद्रवृत्त्यापि
दिशति शूद्रवृत्त्या अस्मिन्मोक्षोपादीत्यनुवन् वर्त्तेत निशीर्षाण
त्वयः शूद्रवृत्तितो निवर्त्तेत ॥ ८७ ॥

अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शुद्धः कर्त्तुं दिजन्मनाम् ।
पुत्रदारात्ययम्प्राप्नो जीवेत्कारुक्कर्मभिः ॥ ८८ ॥

अशक्नुवन्निति । शुद्धः दिजातिशुश्रूषां कर्त्तुमद्यमः पुत्रव
यस्यपुत्रकञ्चनः सूपकारादीनां कर्मभिर्जीवेत् ॥ ८८ ॥

यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते दिजातयः ।
तानि कारुक्कर्मणि शिष्यानि विविधानि च ॥ ९० ॥

ये रिति । पूर्वोक्तकारुक्कर्मविशेषाभिधानार्थं इदं । यैः
कर्मभिः कृतैर्दिजातयः परिचर्यन्ते तानि कारुक्कर्मणि तद्यथा
दीनि शिष्यानि च विचलिखितादीनि नामाप्रकाराणि कुर्वन्त
॥ ९० ॥

वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।
अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् ॥ ९०१ ॥

वैश्वेति । ब्राह्मणो वृत्त्यभावपीडितोऽवसादवृत्त्यन् चर्षित
वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् स्वधर्मो वरं विगुण इत्युक्तत्वात् स्ववृत्तावेव
वर्त्तमान इमां वक्ष्यमाणां वृत्तिमनुतिष्ठेत् अतएव विगुणप्रति
पत्तादिसवृत्त्यवस्थे परवृत्त्याग्रवर्णं श्रेयम् ॥ ९०१ ॥

सर्वतः प्रतिपृच्छीमाह्राह्मणस्त्वनवकृतः । यविचं
दुष्यतीत्येतत् सर्वतो नोपपद्यते ॥ १०२ ॥

सर्वत इति । ब्राह्मण आपदं प्राप्तः सर्वेभ्योपि निन्दित
निन्दिततरनिन्दिततमेभ्यः क्रमेण प्रतिपदं कुर्यात् यथार्था
नारन्नायनामासङ्कारः । यस्मात्पविचं मन्त्रादि रज्जोदका
दिना दुष्यतीत्येतत् ब्राह्मणित्वा नोपपद्यते ॥ १०२ ॥

नाध्यापनाद्यायनादा मर्षितादा प्रतिप्रद्यात् ।
हीनो भवति विप्राद्यां ज्वलनाम्बुसमा चि ते ॥ १०३ ॥

यस्मात् नाध्यापनादिति । ब्राह्मणानामापदि मर्षिताद्या
यनवाचनप्रतिपदैरधर्षो न भवति यस्मात् क्षमावतः पविच
मेनाम्बुदकमुखाद्ये ॥ १०३ ॥

जीविताख्यमापन्नो योऽन्नमन्ति यतस्ततः ।
आकाशमिव पद्मेन न स पापेन लिप्यते ॥ १०४ ॥

जीवितेति । यः प्राजात्यव्याप्तः प्रतिज्ञोमवादनमन्त्राति
योऽन्तरीक्षमिव कर्दमेन पापेन न यज्यते ॥ १०४ ॥

अग्नीमर्त्तः कृतं चतुष्टयार्च्यं बुभुक्षितः । न च
सिध्यत पापेन शुक्लतीक्ष्णमाचरन् ॥ १०५ ॥

अथ परब्रह्मविद्यायां ब्रह्मविद्यायां अग्नीमर्त्त इति । अग्निर
अग्नीमर्त्ताख्यो बुभुक्षितः यन् पुत्रं द्युमः त्रेफनामानं स्वयं विक्रीत
वान् यज्ञे गोब्रतसाभाय वज्ररूपे वज्रं विप्रसिता भूत्वा हनुं
प्रचक्रमे न च शुक्लतीक्ष्णार्च्यं तथा कुर्मन् पापेन सिप्तः एवञ्च
वज्रचक्राद्वये द्युमः त्रेफनाख्यानेषु व्यक्तमुक्तम् ॥ १०५ ॥

अमांसमिच्छन्तः शर्त्तुं धर्माधर्मविचक्षणः ।
प्राप्तवानाम्परिरक्षार्थं वामदेवो न सिप्तवान् ॥ १०६ ॥

अमांसमिति । वामदेवाख्य अविर्द्धमाधर्मज्ञः बुधार्त्तः
प्राप्तवानाम्परिरक्षार्थं अमांसं खादितुमिच्छन् दोषेण न सिप्तवान्
॥ १०६ ॥

भरद्वाजः बुधार्त्तस्तु सपुत्रो विजने वने । वङ्गीर्माः
प्रतिजग्राह वृधोऽसृष्टो महातपाः ॥ १०७ ॥

भरद्वाज इति । भरद्वाजाख्यो मुनिः महातपस्वी पुत्रवहितो
निर्जने वने अरक्षे उषित्वा बुभुक्षितो वृधुना बलवत्सृष्टो
वङ्गीर्माः प्रतिवृष्टीतवान् ॥ १०७ ॥

कुपार्तान्वातुमन्वागन्विष्यन्तिः सन्वागन्वी ।
चण्डाचरसादादाय चर्वाचर्वाचिचरसः ॥ १०८ ॥

कुपार्त इति । चर्वाचर्वाचिचरसः कुप्येति चितः
चण्डाचरसादादाय कुप्येति चितः कुप्येति चितः
॥ १०८ ॥

प्रतिग्रहाद्याजनादा तथैवाध्यापनादपि । प्रति
ग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ॥ १०९ ॥

प्रतिग्रहादिति । गर्हितानामप्यध्यापनवाचनप्रतिग्रहाद्या
मन्वात् प्राज्ञचखाचप्रतिग्रहो निरुहः परलोके नरकहेतुः
ततश्चापदि प्रथमविहिताध्यापनवाचनयोः प्रवर्तितत्वं तद
वचने तवप्रतिग्रह इत्येव नरमेतत् ॥ १०९ ॥

वाजनाध्यापने निर्वृत्ति क्रियेते संस्तुतात्मनाम् ।
प्रतिग्रहस्य क्रियेते भूद्रादयश्चान्यथा ॥ ११० ॥

अथ हेतुमाह वाचनेति । वाचनाध्यापने चापचखापदि च
अप्यन्यथासंस्तुतात्मनां क्रियेते प्रतिग्रहः पुनर्नि
रुह्यतेः भूद्रादपि क्रियेते तस्मादप्येवाभावा नर्हितः ॥ ११० ॥

अपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् । प्रति
अहनिमित्तन्तु त्यागेन तपसैव च ॥ १११ ॥

अपेति । एनो सहसादसत्प्रतिपद्ययाजनाध्यापनैर्धनुत्पन्नं
यापं तत्प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणक्रमेण अपहोमैर्कश्चति
असत्प्रतिपद्यजनितमुनः प्रतिगृहीतद्रव्यत्यागेन मासं मोहे पचः
शीलेत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसा चापनश्चति ॥ १११ ॥

त्रिलोच्छ्रमप्याददीत विप्रोऽजीवन् यतस्ततः ।
प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युच्छ्रः प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

त्रिलोच्छ्रमिति । ब्राह्मणः स्रष्टृत्वाऽजीवन् यतस्तत इत्युप
पातस्यादिभ्योपि त्रिलोच्छ्रं गृहीयात् न तु तत्सम्भवेऽसत्प्र
तिग्रहं कुर्यात् असादयत्प्रतिग्रहात् त्रिषुः प्रशस्तः मन्त्रार्था
त्मकानेकधात्मैक्यजनं त्रिलोच्छ्रतोऽप्युच्छ्रः श्रेष्ठः एवैकधाभ्यादि
गुणकोचजनमुच्छ्रः ॥ ११२ ॥

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्द्वनं वा पृथिवीपतिः । याच्यः
स्वात्स्नातकैर्बिप्रैरदित्संख्यागमईति ॥ ११३ ॥

सीदद्भिरिति । स्वातकैर्ब्राह्मणैर्धनाभावात् धर्मार्थं सुदुष्कारै
वावसादं गच्छद्भिः सुवर्षरजतव्यतिरिक्तं धान्यपक्षादि कुण्ड

धर्मं धानाद्युत्पत्तुं हिरण्यस्यपि आपन्नकरवाह्यविशेषु
 च्छासवर्त्तिं प्राप्तिव्यः स्नात् । यच्च दातुमेच्छति क्षयवले
 नावधारितः स त्याज्यो न आपवोच इत्यर्थः । मेधातिथि
 गोविन्दराजौ तु त्यागमर्हतीति तस्य देवे न वक्ष्यमिति
 व्याचष्टाते ॥ ११२ ॥

चक्षतश्च क्षतात्मेनाग्नौरजाविक्रमेव च । हिरण्यं
 धान्यमजश्च पूर्वमूर्ध्वमदोषवत् ॥ ११४ ॥

चक्षतश्चेति । चक्षतमनुष्ठानं चेत् क्षतादुपपन्नस्यात्प्रति
 पद्ये दोषरहितं तथा गोक्षानमेव हिरण्यधान्यविद्वानाणां
 मन्वात्पूर्वमूर्ध्वं च दुष्टं । ततश्चैवानूर्ध्वपूर्वावस्थे परः परो
 श्रेयः ॥ ११४ ॥

सप्त विंशतिगमा धर्मा दातो साधः क्रयो जयः ।
 प्रयोगः कर्मयोगश्च सप्तनिघ्नश्च एव च ॥ ११५ ॥

वर्त्तेति । दातायाः सप्त धनागमाः वधाधनाधिकारं धर्मो
 दक्षयेताः तच्च दातोऽन्वयागतधर्मं साधो निष्ठादेः मैत्र्यादि
 सत्यश्च च । क्रयः प्रविष्टः एते च वक्ष्यन्तुर्गामपि वर्त्तमान्यः ।
 अथवापि विषयमेव अपि वक्ष्यं धर्मः प्रयोगो दक्ष्यादिप्रवक्ष्यः ।

जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् । प्रति
ग्रहनिमित्तन्तु त्यागेन तपसैव च ॥ १११ ॥

अपेति । एनो ग्रहणादसत्पुतिग्रहणाजनाध्यापनैर्धनुत्यक्तं
पापं तत्प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणक्रमेण जपहोमैर्बध्यन्ति
असत्पुतिग्रहजनितभुगः प्रतिगृहीतद्रव्यत्यागेन मासं मोहे पचः
पीलेत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसा चापमच्छति ॥ १११ ॥

त्रिलोच्छ्रमप्याददीत विप्रोऽजीवन् यतस्ततः ।
प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युच्छ्रः प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

त्रिलोच्छ्रमिति । ब्राह्मणः स्रष्टृत्वाऽजीवन् यतस्तत इत्युप
पातव्यादिभ्योपि त्रिलोच्छ्रं गृहीयात् न तु तत्सम्भवेऽसत्पु
तियहं कुर्व्यात् यस्यादसत्प्रतिग्रहात् त्रिलः प्रशस्तः मन्त्रव्या
त्मकानेकधान्योन्नयनं त्रिलस्ततोऽप्युच्छ्रः श्रेष्ठः हवैकधायादि
गुणकोचधनमुच्छ्रः ॥ ११२ ॥

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्द्वनं वा पृथिवीपतिः । याच्यः
स्वात्स्नातकैर्बिप्रैरदित्संख्यागमर्हति ॥ ११३ ॥

सीदद्भिरिति । स्वातकैर्ब्राह्मणैर्धनाभावात् धर्मार्थं सुदुष्करं
वावसादं गच्छद्भिः सुवर्षरजतव्यतिरिक्तं धान्यवस्त्रादि शुच

धर्मं धानाद्युद्युक्तं हिरण्यस्य च। आपत्तकरवाह्यविषयो
 आस्यवर्त्ति जायितव्यः सात्। चक्षुः दातुमेच्छति कथमेव
 नावधारितः स त्याज्यो न चाचवीच इत्यर्थः। मेधातिथि
 गोविन्दराजौ तु त्यागमर्हतीति तस्य देवे न वसत्यमिति
 आचक्षते ॥ ११२ ॥

चक्षुःतस्य क्षतात्मेवाग्नौ रज्जाविक्रमेव च। हिरण्यं
 धान्यमजस्य पूर्वमूर्ध्वमदोषवत् ॥ ११४ ॥

चक्षुःतयेति। चक्षुःतमनुग्रहं चेत् क्षतादुपग्रहात्प्रति
 पदे दोषरहितं तथा गोहानमेव हिरण्यधान्यविद्वान्नां
 मयात्पूर्वमूर्ध्वं चक्षुः। ततश्चैवानूर्ध्वपूर्वावस्थे परः परो
 ज्ञेयः ॥ ११४ ॥

सप्त विंशतिगमा धर्मा दातो साधुः क्रयो जयः।
 प्रयोगः कर्मयोगश्च सप्ततिथश्च एव च ॥ ११५ ॥

वर्त्तेति। दातायाः सप्त धनागमाः सप्तधनाधिकारं धर्मा
 इवपेताः तच्च दातोऽन्वयान्तधर्मं साधो निष्पादेः मैत्र्यादि
 सत्यश्च च। क्रयः प्रविष्टः एते च चक्षुःतानपि वर्त्तमानाः।
 सप्तधर्मं विवक्षते च प्रविष्टः धर्मः प्रयोगो दद्यादिवचनम्।

कर्त्तव्योऽयं कृषिः कृषिः एतौ प्रयोऽनौ वैश्वस्यप्रयोऽनौ वत्प्रति
 यद्वा ब्राह्मणस्य धर्मः एवमेतेषां कर्त्तव्यवचनादेतद्भावे कर्त्तव्ये
 ऽनापदिहितेषु वृत्तिकर्त्तव्येषु प्रवर्त्तितव्यं तद्भावे चापदि
 हितेषु प्रवर्त्तितव्यमेतद्भावेतद्विदोऽप्यते ॥ ११९ ॥

विद्या शिष्यभृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः कृषिः ।
 धृतिर्मेधः कुसीदश्च दश जीवनहेतवः ॥ १२० ॥

विद्येति । आपत्प्रकरणाज्जीवनहेतव इति निर्देष्टात् एषामध्ये
 यथा वृत्त्या वक्ष्यानापदि जीवनं निषिद्धं तथा तस्यापद्यभ्यनुज्ञा
 यते यथा ब्राह्मणस्य भृतिसेवादि एवं शिष्यादावपि ज्ञेयं विद्या
 वेदविद्याव्यतिरिक्ता वैद्यतर्कविषयनचनादिविद्या । धर्मवान्मा
 पदि जीवनार्थं दुष्यति शिष्यं लिखनादिकरणं भृतिः प्रेक्ष
 भावेन वेतनपद्वत् सेवा वराज्जायन्त्यादनं गोरक्षं पाशुपाकं
 निवर्त्तिर्नविद्या कृषिः क्षयकृता धृतिः यत्नोपः तस्मिन् यति
 जल्पकेनापि जीयते मेधः शिष्यायमूढः कुसीदश्च दश जीवन
 हेतवः सर्वं कृतोपि इत्येभिर्दशभिरापदि जीवनोपम् ॥ १२० ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिर्नैव प्रयोजयेत् ।
 कामन्मुखसु धर्मार्थं दद्यात्पापीयसे ऽस्पृक्षा ॥ १२१ ॥

ब्राह्मण इति । ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्ध्यादिधनमाप्तयपि

न प्रयुञ्जीत किन्तु निरुद्धकर्षणे धर्मार्थमन्यकदा दद्यात्
प्रयुञ्जीत ॥ ११७ ॥

चतुर्थमाददानोपि चचियो भागमापदि । प्रजा
रक्षन् परं शक्त्वा किंस्विषात्प्रतिमुच्यते ॥ ११८ ॥

रदानीं राज्ञामापद्वर्धमाह चतुर्थमिति । राज्ञो धान्या
नामदमदद्याद्युक्तं य आपदि धान्यादेचतुर्थमपि भागं कराये
दृष्टम् परत्वा प्रजा प्रजा रक्षन् अधिककरयद्वपापेन न बन्धयते
॥ ११८ ॥

स्वधर्मो विजयस्तस्य नादये स्वात्पराश्रुतः ।
ग्रन्थेन वैश्यावचित्वा धर्म्यमाहारयेदधि ॥ ११९ ॥

कस्मात्पुनरावयपि राज्ञो रक्षन्मुच्यते यज्ञात् स्वधर्म
रति । राज्ञः प्रयुजिष्यः स्वधर्मो विजयकथं बुद्धमित्यर्थः ।
प्रभारक्षन्प्रयुज्यते यदि कुतश्चिद्गुणं ज्ञात् तदा न बुद्धपरा
श्रुतो भवेत् ह्यस्य ग्रन्थेन वैश्यान् दद्यान् रक्षित्वा तेभ्यो
धर्मादनयेतमाप्तपुद्वैर्विमाहारयेत् ॥ ११९ ॥

धान्येऽहमं विद्यां शुक्लं विंशं कार्पापसावरम् ।
कर्मोपकरणाः शुद्धाः कारवः त्रिपिनस्तथा ॥ १२० ॥
कर्मोपविष्टमाह धान्यरति । धान्यविषये उपपद्ये वैश्याना

महमभानं शुक्लमाहारयेत् । धान्यानां दादमेपि भानं
 उक्तः आपद्यममहम उच्यते अत्यन्तापदि प्रागुक्तस्तुथौ वेदि
 तथः तथा हिरण्यादीनां कार्वापशानानां विंशतितमं भानं
 शुक्लं शुद्धीयात् तथापि पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशु
 हिरण्यवोरित्यापदिष्टा पञ्चाशद्भाग उक्तः आपद्यं विंश
 उच्यते । तथा ब्रूयाः कारवः सूपकारादयः त्रिचिनः तथा
 दधः कर्षणैवोपकुर्वन्ति नतु तेभ्य आपद्यपि करो याज्ञः ॥१२०॥

शूद्रस्य वृत्तिमाकाङ्क्षेत् क्षत्रमाराधयेद्यदि ।
 धनिनं वायुपाराध्य वैश्यं शूद्रे जिजीविषेत् ॥१२१॥

शूद्रस्त्विति । शूद्रे ब्राह्मणशूद्रभूषणाऽमीवन् यदि वृत्तिमा
 काङ्क्षेत्तदा क्षत्रियपरिचर्यं तदभावे धनिनं वैश्यं परिचर्यं
 जीवितुमिच्छेत् द्विजातिशूद्रभूषणायामर्थे तु प्रागुक्तानि कर्माणि
 कुर्यात् ॥ १२१ ॥

स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः । जात
 ब्राह्मणशब्दस्य साक्षस्य कृतकृत्यता ॥ १२२ ॥

स्वर्गार्थमिति । स्वर्गप्राप्त्यर्थं स्वर्गसदृशित्विष्टार्थं वा ब्राह्मणा
 नेव शूद्रः परिचरेत् । यथाव्यातो ब्राह्मणमित्रो धमिति शब्दो

यस्य प्राकषार्धिवादिनाममायः । यास्य शूद्रस्य कृतकृत्यता
तद्व्यवदेवतया चक्षी कृतकृत्यो भवति ॥ १२१ ॥

विप्रसेवैव शूद्रस्य विप्रिहं कर्म कीर्त्यते । बह
तोऽन्यद्वि कुर्वते तद्व्यवस्यस्य निष्कसम् ॥ १२२ ॥

यतएवमतः विप्रेति । प्राज्ञचपरिचर्यैव शूद्रस्य कर्मणा
रैभ्यः प्रकृतं कर्म प्राप्तेऽभिधीयते यस्मादेतद्व्यतिरिक्तं बहवो
कर्म कुर्वते तदस्य निष्कसम्भवतीति पूर्वकृत्यर्थं नमन्यमिह
नये पाकषादीनामपि तस्य विहितत्वात् ॥ १२२ ॥

प्रकस्य्या तस्य तैर्गुणैः सङ्गुदुन्यायधार्यतः ।
शक्तिश्चावेष्टा दास्यश्च भृत्यानाञ्च परिग्रहः ॥ १२३ ॥

प्रकस्येति । तस्य परिचारकशूद्रस्य परिचर्यायामर्थं
कर्त्तव्यमनुचदारादिमर्त्तव्यपरिनायकावेष्टा तैर्गुणैः
सङ्गुहादनुकूपा जीविका कल्पनीया ॥ १२३ ॥

उच्छिष्टमन्नन्दातम्यं जीर्णानि वसनानि च ।
पुनःकास्यैव धान्यानां जीर्णस्यैव परिच्छेदाः ॥ १२४ ॥

उच्छिष्टमिति । तस्यै प्रकृतमित्यशूद्राच्च भुक्तावशिष्टाञ्च

मास्तुर्वैर्देवं एवञ्च न ब्रूयाच्च मतिश्च सात् नोच्छिष्टमित्यना
मितब्रूयविषयस्यवतिष्ठते तथाजीर्णवस्त्राभ्यां च जीर्णवस्त्रा
परिच्छेदा अस्मै देयाः ॥ १२५ ॥

न ब्रूये पातकं किञ्चित् न च संस्कारमर्हति । नास्या
धिकारो धर्मोऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥ १२६ ॥

न ब्रूदति । ब्रूनादिभक्षणेन ब्रूये न किञ्चित्पातकम
कति नतु ब्रह्मव्यादावपि अहिंसासत्यमित्यादेस्तादुर्वर्षसा
धारणत्वेन विहितत्वात् । न चाप्युपनयनादिसंस्कारमर्हति
नास्याग्निहोत्रादिधर्मो अधिकारोऽस्ति अविहितत्वात् । न च ब्रू
विहितात्पातकवज्रादिधर्मादस्य निषेधः एवञ्चास्य सर्वस्य
विद्वार्थत्वात् अयं श्लोक उत्तरार्थोऽनुवादः ॥ १२६ ॥

धर्मोऽसवस्तु धर्मोऽज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः । मन्त्र
वर्ज्यं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥ १२७ ॥

धर्मोऽस्ति । ये पुनः ब्रूयाः स्वधर्मवेदिनो धर्मप्राप्तिकामास्तै
वर्षिकानामाचारमनिषिद्धमाश्रिताः ते नमस्कारेण मन्यन्ते
पञ्चवज्राश्च हापयेदिति चाज्ञवल्क्यवचनात् नमस्कारम
न्येन मन्यमानरहितं पञ्चवज्रादिधर्मं कुर्याद्या न प्रत्यक्ष
यमाप्नुवन्ति स्यातिह्य श्लोकेऽन्यथे ॥ १२७ ॥

यथा यथा हि सवृत्तमनिष्ठत्वनयकः । तथा
तथेमय्यामुष्य सोकग्राप्तेत्यनिन्दितः ॥ १२८ ॥

यजेति । परमुष्यानिन्दकः शूद्रो यथा यथा दिवात्याया
रमनिविद्धमनुतिष्ठति तथा तथा जनैरनिन्दित इह सोके
उत्कृष्टः स्मृतः स्वर्गादिषोकश्च प्राप्नोति ॥ १२८ ॥

ब्रह्मेणापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसम्पन्नः । शू
द्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव वाचते ॥ १२९ ॥

ब्रह्मेणापीति । धनार्जनसमर्त्थेणापि शूद्रेण पोष्यवर्गसंबर्द्धन
पक्षवद्वायुचितादधिकवज्रधनवच्च यो न कर्त्तव्यः यस्मात् शूद्रे
धनं प्राप्य ब्राह्मणमभिज्ञानेन धनमदात् शूद्रमुवाचायाकर
णात् ब्राह्मणानेव पोषयतीत्युक्तस्यानुवादः ॥ १२९ ॥

एते चतुर्षी वर्षानामापद्धर्माः प्रकीर्त्तिताः । यं
सम्यगनुतिष्ठन्नो ब्रजन्ति परमाकृतिम् ॥ १३० ॥

इतरिति । यमी चतुर्षी वर्षानां चावस्यनुष्ठेया धर्मा उक्त
अष्टम्यनाचरन्ती विहितानुष्ठानात् निविद्धाभ्याचरन्त्या
निष्पन्नया ब्रह्मज्ञानसाधनेन परमां गतिं विधत्तव्यं
यमयी ॥ १३० ॥

एष धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभं ॥ १३१ ॥
 इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां
 दशमोऽध्यायः ॥

एष इति । अथ चतुर्षां वर्णानामाचारः संमयः कथितः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रायश्चित्तानुष्ठानं शुभमभिधास्यामि ॥ १३१ ॥

इति ओकुलूकमहविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां दशमो
 अध्यायः ॥

॥ ११ एकादशोऽध्यायः ॥

शान्तानिकं वक्ष्यमाणमध्वर्यं वर्ज्यवेदसम् ।
 गुर्व्यर्थमितृमाचर्य साध्याचार्यपतापिनः ॥ १ ॥
 नचैतान् शान्तकान्निषाद्दृष्ट्वासाध्वर्यभिषुकान् ।
 निःस्वेभ्यो देवमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥ २ ॥

शान्तानिकमिति । चैतानिति । अन्तः परस्मैवक्ष्यामि
 प्राचक्षितविधिं शुभमिति प्राचक्षितस्य वक्तव्यतया प्रतिज्ञात
 मात् । शान्तानिकादिभ्यो देवमित्यादेः कः प्रस्तावः उच्यते ।
 दानेनाकार्यकारिष्वदिति प्रामुक्तमात् । दानेन वधनिर्वेकं
 वर्षादीनामप्रकुर्वित्यादेशं वक्ष्यमाणत्वात् प्रकृतप्राचक्षिता
 त्मकदानपापोपन्यासः प्रकृतोपबुक्त एव वर्षाजमधर्मादिवति
 रिक्तप्राचक्षितादिनैमित्तिकधर्मकथनार्थमावासावापस्य च
 न्यथापि नैमित्तिकधर्मकापोपन्यासो बुक्तः । उक्तानप्रक्षेपवत्मा
 दिवाहस्य शान्तानिके विवाहार्थं वक्ष्यमाणोऽवक्ष्यकर्तव्य
 ज्योतिष्टोमादिदानं चिकीर्षुः अध्वर्यः पात्रः वर्ज्यवेदसः कृत
 वर्ज्यवेदविषयविज्ञानः विद्यामुरोर्पाशाहादनादिरर्थः
 प्रबोध्यं चक्षुः व मुर्वर्धः एवमितृमाचर्यपि साध्याचार्यं
 साध्याचार्यजनकादीनाहादनाद्यर्थां ब्रह्मचारी उपतापी

रोमी एतन्नव ब्राह्मणान् धर्मभिराग्नीषोमान् स्नातकान् जानी
यात् । एतेभ्यो निर्हुनेभ्यो जोहिरसादि होषतइति दानंस्त्रिषु
विशेषानुरूपेण दद्यात् ॥ १ ॥ २ ॥

एतेभ्यो हि द्विजास्येभ्यो देवमन्नं सदक्षिणम् ।
इतरेभ्यो वह्निर्वेदि कृतासन्देहमुच्यते ॥ ३ ॥

एतेभ्य इति । एतेभ्यो नवभ्यो ब्राह्मणश्रेष्ठेभ्यो अन्नर्वेदि सदक्षि
णस्यन्द्यातव्यम् । एतद्व्यभिचिन्तेभ्यः पुनः सिद्धान्नं वह्निर्वेदि देव
त्वेनोपदिश्यते धनदानेननिष्पन्नम् ॥ २ ॥

सर्वरत्नानि राजा तु यथार्हं प्रतिपादयेत् । ब्रा
ह्मणान्वेदविदुषो यथार्थञ्चैव दक्षिणाम् ॥ ४ ॥

सर्वेति । राजा पुनः सर्वरत्नानि मणिमुक्तादीनि अमोक्ष
योगि च दक्षिणार्धम्नं विद्यानुरूपेण वेदविदो ब्राह्मणान्
स्त्रीकारयेत् ॥ ४ ॥

कृतदारोऽपरान् दारान् भिक्षित्वा योधिगच्छति ।
रतिमात्रं फलमास्य ब्रव्यदातुस्तु सन्नतिः ॥ ५ ॥

कृतेति । यः समर्थः सन्नत्यर्थादिनिमित्तमन्तरेणापरान्
दारान् भिक्षित्वा करोति तस्य रतिमात्रं फलं धनदातुः पुन
स्तदुत्पन्नान्यपत्यानि भवन्तीति निन्दातिव्रयः तेन नैव धनं
वाचित्वाऽन्यो विवाहः कर्तव्यः नाप्येवं विधाय निश्चमतो धनं
देयमित्येव तात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥

धनानि तु यथाशक्तिविशेषेण प्रतिपादयेत् । वेद
विश्वे विविक्तेषु प्रेत्य स्वर्गं समञ्जते ॥ ६ ॥

धनानीति । धनानि मोक्षदिरक्षादीनि ब्रह्मपतिप्रमेय
प्राप्तयेषु वेदेषु विविक्तेषु पुत्रकन्याप्राप्तयेषु प्रतिपादये
तद्वशाच्च स्वर्गप्राप्तिर्भवतीति ॥ ६ ॥

यस्य चैवार्षिकशक्त्यर्थ्याप्रभृत्युत्तमे । अविश्वं
वापि विद्येत स सोमस्यातुमर्हति ॥ ७ ॥

यद्येति । यथावद्व्यपेक्षमरक्षार्थं वर्षचयपर्याप्तं तदधिकं
वा भक्तादिभ्याम् य काव्यसोमयामं कर्तुमर्हति । नित्यस्य पुन
र्वाक्यवद्विद्वत्त्ववर्तमानत्वाच्च निषेधः यतएव यमानो
यैमिर्मेधैरिति नित्यविषयमुक्तवान् ॥ ७ ॥

यतः सखीयसि ब्रह्मे यः सोममिवति द्विजः ।
सपीतसोमपूर्वैरपि न तच्छाप्नोति तत्कथम् ॥ ८ ॥

यतरति । चैवार्षिकधनादप्यतरे यने यति यः सोमयामं
करोति तस्य प्रथमसोमयामो नित्योपि न यमस्य भवति
युतरां द्वितीययामः काव्यः ॥ ८ ॥

शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।
मध्वापातोविषाखादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥ ८ ॥

शक्नोति । यो वज्रधनसादानशक्तः सन् भवत्यभरणीयेपि
मायादिज्ञातिजने दौर्गत्यात् दुःखोपेते सति यत्रोर्थमन्वेष्टे
ददाति स तस्य दानविशेषो धर्मप्रतिरूपको न तु धर्म एव
मध्वापातो मधुरोपक्रमः प्रथमं यत्रस्वरत्नात् विषाखादसा
को नरकफलत्वात्तस्मादेतच्च कार्यम् ॥ ८ ॥

भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् । तद्
वत्यसुखोदकीं जीवतस्य मृतस्य च ॥ १० ॥

भृत्यानामिति । पुत्रदाराद्यवयवमर्त्तव्यपीडनेन यत् कार
लौकिकधर्मबुद्ध्या दानादि करोति तस्य दातुर्जीवतो मृतस्य
च तद्दानं दुःखफलभावति पूर्वं कीर्त्यादिदृष्टार्थदानप्रतिषेधः
उक्त इदानीन्त्यदृष्टार्थदानप्रतिषेधः ॥ १० ॥

यश्चक्षेत्रप्रतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ।
ग्राह्यस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ ११ ॥

यो वैश्यः स्यादङ्गपशुर्हीनः क्रतुरसोमपः । कुटु
म्बार्त्तस्य तद्रूपमाहरेद्यश्चसिद्धये ॥ १२ ॥

यश्चक्षेति । सेविष्य इति । चक्षिषादेर्जमानस्य विशेषतो

प्राज्ञानस्य यदि ब्रह्म-इतराङ्गस्य प्रोक्तत्वात्मेकेनाङ्गेनासम्पूर्णः
 स्यात् तदा यो वैश्वो ब्रह्मपञ्चादिभ्यः पाकवज्रादिरहितो
 असोमवाची तस्य गृहान्तदङ्गोचितश्रद्धं वक्षेन चोर्ध्वेण वा
 हरेत् । इत्यस्य धर्म्यमवाप्ते सति दामनि कार्यं यदि प्राज्ञार्थं
 मनुजिह्वान्तं न निष्ठुयात् ॥ ११ ॥ ११ ॥

आहरेन्नीणि वा हे वा कामं शूद्रस्य वैश्वानः ।
 नहि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥ १२ ॥

आहरेदिति । यज्ञस्य दिव्यङ्गवैकन्ये सति तानि त्रीणि चा-
 ङ्गानि हे वाङ्गे वैश्वान्तत्वात् सति निर्विशङ्कं शूद्रस्य गृहान्तं
 वक्षेन चोर्ध्वेण वा हरेत् यस्माच्छूद्रस्य कश्चिदपि यज्ञसंबन्धो
 नास्ति न च ज्ञातृभ्यः शूद्रादिप्रोभिषेतेति वक्ष्यमाणप्रतिषेधः
 शूद्राणां यज्ञस्य न वक्ष्यपञ्चादेः ॥ १२ ॥

योऽनाहिताग्निः शतगुरवज्वा च सहस्रगुः ।
 तथैरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेद्विचारवन् ॥ १३ ॥

अद्वि । योऽनाहिताग्निः शतगुरवज्वा च सहस्रगुः ।
 योऽसोमवाची नोवहस्यपरिमितधनः इत्येवमपि वृक्षाभ्याम-
 कृतमङ्गद्वयं च वा ग्रीवं वन्यादधितुं प्राज्ञत्वेन दाभ्यामाह-
 र्योर्ध्वं प्राज्ञवक्ष्यपिवाभ्यामपि प्राज्ञव आहरेत् । अथिवक्ष्यतु
 अद्वयमिवावह्राक्षवक्ष्यहरं विवेचयिष्यति ॥ १३ ॥

आदाननित्याद्यादातुराहरेदप्रवच्छतः ।
तथा यत्रोक्तं प्रयते धर्मस्यैव प्रवर्द्धते ॥ १५ ॥

आदानेति । प्रतिग्रहादिना आदानं धनग्रहणं नित्यं यस्या
सौ आदाननित्यः प्राज्ञः । तस्मादिष्टापूर्तदानरहितात् यज्ञः
कृदयत्रयार्थायां याचनायां कृतायां अददतो बलेन चौर्येण
वा हरेत् तथा कृते अपहर्तुः क्षातिः प्रकाशते धर्मस्य दृष्टिमेति
॥ १५ ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनम्रता । अथ
स्वनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्म्मणः ॥ १६ ॥

तथैवेति । सायंप्रातर्भोजनोपदेशात् । चिरात्तोषवासे दुत्ते
चतुर्येऽहनि प्रातः सप्तमे भक्ते प्राप्ते दानादिधर्मरहितादेक
दिनपर्याप्तमर्थं क्षौर्यादिना हर्तव्यम् ॥ १६ ॥

स्वस्वात्क्षेत्रादगारादा यतो वायुपलभ्यते ।
आख्यातव्यं तु तत्तत्सौ पृच्छते यदि पृच्छति ॥ १७ ॥

स्वस्वादिति । धान्यादिमर्दनस्यानास्त्रेणादा दृष्टादा यतो
अन्यस्वात्क्षेत्रादा धान्यं हीनकर्म्मण्यन्त्रि सन्त्यते ततो हर्तव्यं
अदिवासे धनस्वामी पृच्छति किमिति कृतमिति तस्यै
पृच्छते यमिति क्षौर्यादि वक्तव्यम् ॥ १७ ॥

ब्राह्मणस्य न वर्तय्यं चपियेष कदाचन । दसु
निम्ब्रिययोस्तु स्वमयीवन् वर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

ब्राह्मणेति । अन्तेष्वपि निमित्तेषु चपियेष ब्राह्मणस्य धनमा
तोपकृष्टत्वात् न वर्तय्यं समानत्वावतया वैश्वप्रदाभ्यां उत्कृ
ष्टमातितो न वर्तय्यं । प्रतिविद्वद्ब्रह्मिहिताननुठाचिनोः पुनर्मा
स्यचपिययोरत्यन्तापदि चपियो वर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रवचति ।
स कृत्वा श्रवमात्मानं सन्तारयति तत्पुत्रौ ॥ १९ ॥

योऽसाधुभवति । यो हीनकर्मादिभ्य उत्कृष्टेभ्योऽभिहितेष्वपि
निमित्तेषु उत्तमानुरूपं ब्रह्मादिविद्वद्वेषधनं कृत्वा साधुभ्य
उत्कृष्टेभ्य चमिमादिभ्यो ददाति च ब्रह्मापहरति तदुरितं
वाचयति वक्ष्ये च ददाति तं दौर्मत्स्यामिवातादिद्वेषं दावया
ज्जायन्तुरूपं कृत्वा दुःखाकोचयति ॥ १९ ॥

बहुनं ब्रह्मगीतानान्देवसन्तदिदुर्बुधाः । अथ
ज्वनान्तु ब्रह्मिमासुरसं तदुच्यते ॥ २० ॥

बहुवमिति । ब्रह्मगीतायां बहुनं तत्त्वानादीं निमित्तेष्वपि

देवस्य विद्वांसो मन्वन्तो जनादिभूत्यानाम्बु यद्वत् मन्वन्
विनिधोगाभावादासुरस्यमुच्यते अतस्तद्वत्पदस्य चासुरस्य
दनादेवस्य कर्त्तव्यम् ॥ २० ॥

न तस्मिन्धारवेद्वत् धार्मिकः पृथिवीपतिः । अत्रि
स्य हि वासिष्ठाद्वाङ्मणः सीदति शुधा ॥ २१ ॥

न तस्मिन्निति । तस्मिन्नुक्तनिमित्ते चौर्यवशात्कारं कुर्यात्
धर्मप्रधानो राजा दण्डनं कुर्यात् यस्माद्वाङ्मो मूढत्वाद्वाङ्मः
शुधावसादं प्राप्नोति ॥ २१ ॥

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः । सुत
श्रीते च विज्ञाय वृत्तिन्धर्म्या प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

ततश्च तच्चेति । तस्य ग्राह्यवशावश्यमरणीयपुत्रादिवर्गं
ज्ञात्वा मुताचारौ च तदनुरूपं वृत्तिं स्वपुत्रादौ कल्पयेत्
॥ २२ ॥

कल्पयित्वाऽस्य वृत्तिञ्च रक्षेदेनं समन्ततः । राजा
हि धर्मपद्मागन्तव्यात्प्राप्नोति रक्षितात् ॥ २३ ॥

कल्पयित्वेति । अस्य ग्राह्यवशा जीविका विधाय प्रपु
त्रोरादेः सर्वतो रक्षेत् । यस्माद्वाङ्मवाङ्मिताभस्य धर्म
वद्भानव्याप्नोति ॥ २३ ॥

न वक्ष्यार्थम्भनं शूद्रादिप्रोभिचेत कर्षिचित् । यज
मानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥ २४ ॥

मवक्ष्यार्थमिति । यज्यविद्वर्षे धनप्राप्तयः कदाचिन् शूद्रा
याचेत् । यस्याच्छूद्रायाचित्वा यजं सुर्वायो यतश्चायासे
भवति अतो याचननिषेधात् शूद्रादयाचितोपक्षितं वक्ष्यार्थं
मयविद्वद्भ्यम् ॥ २४ ॥

वक्ष्यार्थमर्थमिचित्वा यो न सर्व्वमवच्छति । स
याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥ २५ ॥

वक्ष्यार्थमिति । यज्यविद्वर्षे धनं याचित्वा यो वक्षे सर्व्वम्
मिनिबुद्धे व शतं वर्षाणि यावत् काकतं वा प्राप्नोति ॥ २५ ॥

देवस्यप्राप्तवत्सं वा सोभेनोपदिक्खि वः । स
पापात्मा परे सोमे पुत्रोऽपि ह्येव जीवति ॥ २६ ॥

देवस्यमिति । प्रतिमादिदेवतार्थमुत्सृष्टं धनम्देवस्य प्राप्तवत्
सस्य यो सोमादपहरति व पापस्यभावो यस्याकारे पुत्रोऽपि
ह्येव जीवति ॥ २६ ॥

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यन्निर्वपेदब्दपर्यये । कुम्भा
नाम्यशुसोमानान्निष्कृत्यर्थमसम्भवे ॥ २७ ॥

इष्टिमिति । समाप्ते वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरब्दपर्यय
सौम्यशुक्लादिस्य वर्षप्रवृत्तिः तत्र वर्षान्तरे वैश्वानरीमिष्टिं
विहितपशुबोमद्यागासम्भवे तदकरणदोषनिर्हरणार्थं सर्वदा
शूद्रादित उक्तधनपशुरूपामिष्टिं कुर्यात् ॥ २७ ॥

आपत्कस्येन यो धर्म्मं कुरुते ऽनापदि द्विजः ।
स नाप्नोति फलं तस्य परचेति विचारितम् ॥ २८ ॥

आपदिति । आपदिहितेन विधिना योऽनापदि धर्म्मानुष्ठानं
द्विजः कुरुते तस्य तत्परलोके निष्फलभावतोति मन्त्रादिभि
विचारितम् ॥ २८ ॥

विश्वैस्य देवैः साध्वैस्य ब्राह्मण्यैस्य मरुर्विभिः ।
आपत्यु मरुणाद्भौतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९ ॥

विश्वैरिति । विश्वदेवाद्यैर्देवैः साध्वैस्य तथा मरुर्विभिर्ब्राह्म
णमरुणाद्भौतैरापत्यु मुख्यस्य विधेः सोमादेर्वैश्वानर्यादिः प्रति
प्रतिनिधिरनुष्ठितोऽसौ मुख्यासम्भवे कार्यः नतु मुख्यसम्भवे
॥ २९ ॥

यभुः प्रयमकस्यस्य योऽमुकस्येन वर्तते । न साम्य
रायिकं तस्य दुर्जतेर्विद्यते फलम् ॥ २० ॥

प्रभुरिति । यो मुख्यानुष्ठानयमर्थः यन् आपदिहितेन प्रति
निधिना अनुष्ठानं करोति तस्य दुर्बुद्धेः पारलौकिकं यभुदय
रूपं प्रत्यवायपरिहारफलस्य न भवति आपत्कस्येन यो धर्म
मित्यनेनोक्तमप्येतत् प्राप्तादराधं पुनरुच्यते ॥ २० ॥

न ब्राह्मणो वेदयेत किञ्चिद्वाजनि धर्मावित् ।
स्वकीयेष्वेव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ॥ २१ ॥

नेति । धर्मज्ञो ब्राह्मणः किञ्चिदप्यपकृतं न राज्ञः कथयेत्
अपितु स्वजन्त्रेव वक्ष्यमाणमिषरादिनाऽपकारिणो मनुष्यान्
निवृत्तीयात् । ततश्च स्वकीयधर्मविरोधादिप्रसङ्गापराध
करणे वत्समिषारादि न दोषावेत्येवमरमेतत् वत्समि
षारो विधीयते राजनिवेदनं वा निविध्यते ॥ २१ ॥

स्वकीर्याद्वाजवीर्याश्च स्वकीर्यम्वसवत्तरं । तस्मात्
स्वैव वीर्येषु निवृत्तीयादरीन् दिवः ॥ २२ ॥

स्वकीर्यादिति । तस्मात् स्वयामर्षाद्वाजवामर्षाश्च परा
वीवरामवामर्षावेववा स्वयामर्षमेव साधोमनाद्वृत्तीयः
तस्मात् स्वेव वीर्येष्वेव प्रयत्नं ब्राह्मणो निवृत्तीयात् ॥ २२ ॥

श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् । वाक्
शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन धन्यादरीन् द्विजः ॥ २२ ॥

तत्किं स्ववीर्यमित्याह श्रुतीरिति । अथर्ववेदे अङ्गिरसी
ईष्टाभिचारश्रुतीरविचारयन् कुर्यात् तदर्थमभिचारमनु
तिष्ठेत् इत्यर्थः यस्मादभिचारमन्त्रोच्चारणात्मिका ब्राह्मणस्य
वागेव ब्रह्मकार्यकरणात् ब्रह्मं तेन ब्राह्मणः ब्रून् हन्यात्
न तु ब्रह्मनिधमाय राजा वाच्यः ॥ २२ ॥

क्षत्रियो वाङ्मवीर्येण तरेदापदमात्मनः । धनेन
वैश्यब्रूडौ तु जपहोमैर्दिजोत्तमः ॥ २४ ॥

क्षत्रिय इति । क्षत्रियः स्वपैरुपेन ब्रूतः परिभवत्क्षत्रा
मात्मन आपदं निहरेत् । वैश्यब्रूडौ पुनः प्रतिकर्षे धनदानेन
ब्राह्मणस्यभिचारात्मकैर्जपहोमैः ॥ २४ ॥

विधाता शासिता वक्ता मैत्रीब्राह्मणउच्यते ।
तस्मै नाकुशलं ब्रूयात् शूष्काङ्गिरमीरयेत् ॥ २५ ॥

विधातेति । विहितकर्षणमनुष्ठाता पुत्रभिक्षादीनां ब्राह्मण

प्राचक्षिणादिधर्माणां वक्ता सर्वभूतमैषीप्रधानो प्राज्ञश्च
उच्यतेतस्यै विपुलतामवमित्येवं अविष्टं न ब्रूयात् नापि
शास्त्रोक्तं वाचं वाग्दण्डधिन्दण्डरूपा तस्योच्चारयेत् ॥ १५ ॥

न वै कन्या न युवतीर्नास्पदियो न वासिशः ।
शेता स्यादग्निशेचस्य नार्त्तो नासंस्कृतस्तथा ॥ १६ ॥

नवै इति । कन्या अगूढा अडापि तदधी तथा अस्याध्यापि
मूर्खस्याध्यादिपीडितानुपनीताः श्रोतान् वाचं प्रातर्होमाच्च
कुर्व्युः । श्रावणेदिति प्रसक्तावचं कन्यादीनां प्रतिषेधः ॥ १६ ॥

नरके हि पतन्त्येते जुह्वतः स च यस्य तत् । तस्या
दै तानकुशलो शेता स्यादेदपारगः ॥ १७ ॥

नरक इति । एते कन्यादयो होमं कुर्वन्त्या नरकवृच्छन्ति
यस्य तदग्निशेचं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति सोपि नरकवृच्छति
तस्यान् श्रोतकर्त्तुं प्रवोचः समस्तवेदाध्यायी शेता कार्यः ॥ १७ ॥

प्राजापत्यमदत्त्वाचमम्याधेयस्य दक्षिणा । अना
दिताग्निर्भवति प्राज्ञश्चो विभवे सति ॥ १८ ॥

प्राजापत्यमिति । आधामे प्राजापत्यमर्थं प्राजापतिदेवताक

ममं धनसम्पत्तौ यथां ब्राह्मणो दक्षिणामदत्ता कृतेषाधाने
अनाहिताग्निर्भवति आधानफलस्य लभते तस्मादाधाने अथ
दक्षिणं दद्यात् ॥ ३८ ॥

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत अहधानो जितेन्द्रियः ।
नत्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन ॥ ३९ ॥

पुण्यानीति । अह्नावान् वशीकृतेन्द्रियः यन्नयतिरिक्तानि
तीर्थयात्रादीनि कर्माणि पुण्यानि कुर्वीत नतु ब्राह्मणोऽहदि
यातोऽल्पदक्षिणैर्व्यजेत परोपकारार्थत्वाद्दक्षिणायाः स्वस्तेना
पुत्रिगादितोषसिद्धाविदं वचनं ॥ ३९ ॥

इन्द्रियाणि यज्ञः स्वर्गमायुः कीर्त्तिं प्रजाः पश्यन् ।
इत्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत् ॥ ४० ॥

इन्द्रियाणीति । चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि जीवतः स्थाति
रूपं यज्ञः स्वर्गवृषी मृतस्य स्थातिरूपां कीर्त्तिमपत्यानि पश्यन्
स्वाल्पदक्षिणो यज्ञः नात्रयति तस्मादल्पदक्षिणादानेन यागं न
कुर्वीत् ॥ ४० ॥

अग्निहोत्रपविध्याग्नेन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चाश्वत्थपञ्चरेण्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ ४१ ॥

अग्निहोत्रेति । अग्निहोत्री ब्राह्मणः इच्छातोषिषु यार्थं

प्रातर्होमानकला मावक्ष्यान्नावचक्षरेत् वक्ष्यादीरः पुनः तस्य
वक्ष्या हननमाप्नुयमेतत् । तथाच पुनः वीरहा क इव देवार्था
भवति योऽग्निमुदावचते । अन्ये तु मासमपविध्येति समर्चयन्ति
॥ ४१ ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते । अतः
अतोहि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ ४२ ॥

ये शूद्रादिति । ये शूद्रादधिगम्यार्थमाप्य वामान्याभि
धानेन वाचनेन वा अर्चं लोकत्रयं हवक्ष्यान्मुपसेविनामिति
वक्ष्यामावक्षिद्वादाधानपूर्वकमग्निहोत्रमनुतिष्ठन्ति ते शूद्राणां
मेव वाचकाः नतु तेषामात् फलवत्यति अतस्ते वेदवादिषु
निम्हिताः ॥ ४२ ॥

तेषां सततमद्यानां वृषक्षान्मुपसेविनाम् । यदा
मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि सन्तरेत् ॥ ४३ ॥

तेषामिति । तेषां शूद्रधनदितानिपरिचारिणां मूर्खाणां
मूर्खिणां पादवद्धत्वा दाता शूद्रः तेन दानेन सततवरजोके दुःखे
भ्यो निक्षरति नतु वक्ष्यामावक्ष्यामत्यति ॥ ४३ ॥

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।
प्रसजं स्रेष्ठिचार्येषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४४ ॥

अकुर्वन्निति । नित्यं यदिहितं सन्ध्यापासनादि नैमित्तिकञ्च ब्रह्मसर्वादौ स्नानादि तदकुर्वन् तथा प्रतिपिबुं हिंसा श्रुतिष्ठन् अविहितनिषिद्धेषु अत्यन्तासक्तिं कुर्वन् नरो मनुष्य जातिमात्रं प्रायश्चित्तमर्हति । नन्विन्द्रियार्येषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामत इति निषेधात् । निन्दितपदेनैव प्रसक्तस्रेष्ठिचार्येभ्यस्तपि संगृहीतं अतः पृथक् न वक्तव्यं उच्यते अत्र स्नातककर्मण्युपाठास्तत्र अतानीमानि धारयेदित्युपक्रमाच्चाद्यं प्रतिषेधः किन्तु अतविधिः तर्ह्यकुर्वन्विहितं कर्मेत्यनेनैव प्राप्तत्वात् पृथक् न वक्तव्यमिति चेन्न स्नातकेतरे विषयत्वेनास्य सविषयत्वात् ॥ ४४ ॥

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । काम
कारकं तेऽप्याहरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५ ॥

अकामत इति । अबुद्धि कृते पापे प्रायश्चित्तं भवतीत्याहुः पण्डिताः एके पुनराचार्याः कामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं भवतीत्याहुः एतच्च पृथक् कृत्याभिधानस्यायश्चित्तगौरवाद्यं श्रुतिनिर्द्देशनादिति । इन्द्रो बलीन् ब्राह्मावृकैश्च प्राचक्षत् तम स्त्रीणां वागित्यवदत् स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मात्तमुपहस्य

प्राचक्षति। अकार्यः। इन्द्रो यतीन् बुद्धिपूर्वैश्च भोः वादितुं
दत्तवान् च प्राचक्षितार्थं प्रवापति यमीपममत् तस्यै प्रवा
पतिदपदवाक्यं कथं प्राचक्षितं दत्तवान् चतः कामकार
कृतेष्वपि प्राचक्षितम् ॥ ४५ ॥

अकामतः कृतम्यापं वेदाभ्यासेन श्रुयति।
कामतस्तु कृतं मोहात् प्राचक्षितैः पृथग्विधैः ॥ ४६ ॥

अकामतरति। अनिच्छातः कृतम्यापं वेदाभ्यासेन श्रुयति
नश्यति वेदाभ्यासेनेति कामकृतविषयप्राचक्षितपेक्षया बहु
प्राचक्षितोपपन्नार्थं प्राचक्षितान्तराणामपि विधानात्
रानदेवादिव्यामूढतया पुनरिच्छातः कृतं नानाप्रकारैः प्राच
क्षितैर्विद्याधनतपोभिः श्रुयतीति मुदप्राचक्षितपरं चतः
पूर्वोक्तसौवाचं आकारः। यद्यपि अधिकारिनिरूपणं प्रकृतं
प्राचक्षितं मनकारं वक्ष्यति तथाप्यज्ञानात् बहुप्राचक्षिताधि
कारो ज्ञानात् मुदपि प्राचक्षिते अधिक्रियतरति अधिकारि
निरूपणमेवेदम् ॥ ४६ ॥

प्राचक्षितीवतां प्राप्य देवात्पूर्वकृतेन वा। न
संसर्गं प्रजेत्सन्निः प्राचक्षितेऽकृते दिवः ॥ ४७ ॥

प्राचक्षितीवतामिति। देवात् प्रमदादेतच्छरीरकृतेन

देवस्य विद्वांसो मन्यन्ते जनादिभूत्याजान् बह्व्यं तद्वर्गं
विनिषेगाभावादासुरस्यमुच्यते अतस्तद्व्यपहृत्य सामस्यस्य
दनादेवस्य कर्त्तव्यम् ॥ २० ॥

न तस्मिन्धारवेहण्डं चार्द्धिकः पृथिवीपतिः । चञ्चि
यस्य हि वासिष्ठाद्वाङ्मणः सीदति शुधा ॥ २१ ॥

न तस्मिन्निति । तस्मिन्नुक्तनिमित्ते चौर्यवशात्कारं कुर्वाणे
धर्मप्रधानो राजा दण्ड्यं कुर्यात् यस्माद्वाङ्मो मूढत्वाद्वाङ्मणः
शुधावसादं प्राप्नोति ॥ २१ ॥

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बात्तदीपतिः । युव
शोले च विज्ञाय वृत्तिन्धर्म्यी प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

ततश्च तथेति । तस्य ग्राह्यवशात्तद्व्यभरणीयपुत्रादिवर्गं
ज्ञात्वा मुताचारौ च तदनुरूपी दृष्टिं सप्तहाङ्गमा कल्पयेत्
॥ २२ ॥

कल्पयित्वाऽस्य वृत्तिश्च रथेर्देनं समन्ततः । राजा
हि चर्मपद्मागन्तव्यात्प्राप्नोति रक्षितात् ॥ २३ ॥

कल्पयित्वेति । अस्य ग्राह्यवशात् जीविकां विधाय तन्
चौरादेः वर्ज्यतो रथेत् । यस्माद्वाङ्मणः रक्षितात्तस्य धर्मं
वद्भानव्याप्नोति ॥ २३ ॥

न यश्चार्थमर्थं दृष्ट्वादिप्रोभिचेत कर्हिचित् । यज
मानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥ २४ ॥

न यश्चार्थमिति । यश्चार्थमर्थं धनमाश्रयः कदाचित् दृष्ट्वा
याचेत् । यश्चाच्छूद्रावाचित्वा यश्च शुर्मायो यजमानायासे
भवति अतो चाचमनिषेधात् दृष्ट्वादवाचितोपस्थितं यश्चार्थं
मप्यविदुम् ॥ २४ ॥

यश्चार्थमर्थमिच्छित्वा यो न सर्वस्य वच्छति । स
याति भासतां विप्रः काकतां वा अतं समाः ॥ २५ ॥

यश्चार्थमिति । यश्चार्थमर्थं धनं वाचिता यो यश्च सर्वस्य
मिनिषुद्धे व अतं यथापि भासतां काकतां वा प्राप्नोति ॥ २५ ॥

देवस्यप्राप्तवत्सं वा सोभेनोपदिष्टस्य वः । स
पापात्मा परे सोमे दृष्टोच्छिद्येन जीवति ॥ २६ ॥

देवस्यमिति । प्रतिमादिदेवतार्थमुद्धृतं धनदेवस्य प्राप्तवत्
सं वा सोभादवहरति व पापस्यभावो यश्चाकारे दृष्टोच्छि
द्येन जीवति ॥ २६ ॥

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यस्त्रिर्वपेदब्दपर्यये । कुम्भा
नाम्यशुसोमानास्त्रिष्कृत्यर्थमसम्भवे ॥ २७ ॥

इष्टिमिति । समाप्ते वर्षे द्वितीयेवर्षस्य प्रवृत्तिरब्दपर्यय
शेषशुक्लादिस्य वर्षप्रवृत्तिः तत्र वर्षान्तरे वैश्वानरोमिष्टिं
विहितपशुबोमद्यामासम्भवे तदकरबदोपनिर्हरणार्थं सर्वदा
ब्रूमादित उक्तधनपशुरूपामिष्टिं कुर्यात् ॥ २७ ॥

आपत्कृत्वेन यो धर्मो कुरुते ऽनापदि द्विजः ।
स नाप्नोति फलं तस्य परचेति विचारितम् ॥ २८ ॥

आपदिति । आपदिहितेन विधिना चोऽनापदि धर्मानुष्ठानं
द्विजः कुरुते तस्य तत्परलोके निष्फलभावतोति मन्वादिभि
विचारितम् ॥ २८ ॥

विश्वैश्च देवैः साध्वैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
आपत्सु मरणाङ्गीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९ ॥

विश्वैरिति । विश्वदेवास्त्रैर्देवैः साध्वैश्च तथा महर्षिभिर्ब्राह्म
णैर्मरणाङ्गीतैरापत्सु मुख्यस्य विधेः सोमादेर्वैश्वानर्यादिः प्रति
प्रतिनिधिरनुष्ठितोऽसौ मुख्यासम्भवे कार्यः बल मुख्यसम्भवे
॥ २९ ॥

अथ प्रथमकल्पस्य षोऽमुकल्पेन वर्तते । न साम्य
रायिकं तस्य दुर्बलेर्विद्यते फलम् ॥ २० ॥

प्रभुरिति । षो मुक्यानुष्ठानवमर्षः यन् आपदिक्षितेन प्रति
निधिना अनुष्ठानं करोति तस्य दुर्बुद्धेः पारलोभिकं अनुदय
रूपं प्रत्यवायपरिहारफलञ्च न भवति आपत्कल्पेन षो धर्म
मित्यनेनात्ममयेतत् शास्त्रादरायं पुनरुच्यते ॥ २० ॥

न ब्राह्मणो वेदयेत् किञ्चिद्भ्राजनि धर्मावित् ।
स्वकीयेष्वेव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ॥ २१ ॥

नेति । धर्मज्ञो ब्राह्मणः किञ्चिदप्युक्तं न राज्ञः कथयेत्
अपितु स्वतन्त्रेव ब्रह्ममात्मनिष्पत्त्यादिनाऽपकारिणो मनुष्यान्
निवृत्तीयात् । ततश्च स्वकीयधर्मविरोधादिप्रकृष्टापराध
करणे ब्रह्मनिष्ठारादि न दोषावेत्येवमन्वयेतत् नमभि
चारो विधीयते राजनिवेदनं वा निषिध्यते ॥ २१ ॥

स्वकीर्याद्भ्राजकीर्याश्च स्वकीर्यम्वलवत्तरं । तस्मात्
स्वेनैव कीर्येष्व निवृत्तीयादरीन् दिजः ॥ २२ ॥

स्वकीर्यादिति । तस्मात् स्वयामर्षाद्भ्राजयामर्षाश्च परा
धीपराययामर्षापेक्षया स्वयामर्षमेव आधीनमादधीयः
तस्मात् स्वेन कीर्येष्वेव अपून् ब्राह्मणो निवृत्तीयात् ॥ २२ ॥

श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् । वाक्
ब्रह्मं वै ब्राह्मणस्य तेन धन्यादरीन् द्विजः ॥ २३ ॥

तत्किं स्ववीर्यमित्याह श्रुतीरिति । अथर्ववेदे अङ्गिरसी
ईष्टाभिचारश्रुतीरविचारयन् कुर्यात् तदर्थमभिचारमनु
तिष्ठेत् इत्यर्थः यस्मादभिचारमन्त्रोच्चारणात्मिका ब्राह्मणस्य
वागेव ब्रह्मकार्यकरणात् ब्रह्मं तेन ब्राह्मणः ब्रून् धन्यात्
न तु ब्रह्मनिधमाय राजा वाच्यः ॥ २३ ॥

चचियो वाङ्मवीर्येण तरेदापदमात्मनः । धनेन
वैश्याब्रूदौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥ २४ ॥

चचियदिति । चचियः स्वपौरुषेण ब्रूतः परिभवत्तच्छा
मात्मन आपदं निखरेत् । वैश्याब्रूदौ पुनः प्रतिकर्षे धनदानेन
ब्राह्मणस्यभिचारात्मकैर्जपहोमैः ॥ २४ ॥

विधाता शासिता वक्ता मैत्रीब्राह्मणउच्यते ।
तस्यै नाकुशलं ब्रूयात्त श्लुष्काङ्गिरमीरयेत् ॥ २५ ॥

विधातेति । विहितकर्मणामनुष्ठाता पुत्रभिव्यादीनां शाखा

प्रायश्चित्तादिधर्माणां वक्ता वर्त्मभूतमैषीप्रधानो ब्राह्मण
उच्यतेतस्यै निपुणतामयमित्येवं अनिष्टं न ब्रूयात् नापि
शास्त्रेणां वाचं वाग्दण्डधिमृच्छरूपां तस्योच्चारयेत् ॥ १५ ॥

न वै कन्या न युवतीर्नाप्यविद्यो न बालिशः ।
चोता स्यादग्निहोत्रस्य गार्तो नासंस्कृतस्तथा ॥ १६ ॥

नवै इति । कन्या अगूढा खडापि तद्वती तथा अस्याध्यापि
मूर्खस्याध्यादिपीडितानुपनीताः चोतान् वाचं प्रातर्होमाय
कुर्व्युः । शवर्चोदिति प्रयत्नावयं कन्यादीनां प्रतिषेधः ॥ १६ ॥

नरके हि पतन्त्येते जुह्वतः स च यस्य तत् । तस्य
दै तानकुग्रहो चोता स्यादेदपारगः ॥ १७ ॥

नरकइति । एते कन्यादयो होमं कुर्वाणा नरकप्राप्स्यन्ति
अस्य तदग्निहोत्रं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति योपि नरकप्राप्स्यति
तस्यात् चोतकर्म प्रबोधः वमस्तवेदाध्यायी चोता कार्यः ॥ १७ ॥

प्राजापत्यमदत्वाचमन्वाधेयस्य दक्षिणा । अना
धिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥ १८ ॥

प्राजापत्यमिति । आधाने प्राजापत्यमर्थं प्राजापतिदेवताक

अथ धनसम्पन्नो यत्नां ब्राह्मणो दक्षिणामदत्ता कृतेषाधाने
अनाहिताग्निर्भवति आधानफलञ्च लभते तस्मादाधाने अथ
दक्षिणां दद्यात् ॥ ३८ ॥

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत अहधानो जितेन्द्रियः ।
नत्यल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन ॥ ३९ ॥

पुण्यातीति । अह्नावान् वशीकृतेन्द्रियः यज्ञव्यतिरिक्तानि
तीर्थयात्रादीनि कर्माणि पुण्यानि कुर्वीत नतु ब्राह्मणो दक्षि
णातोऽल्पदक्षिणैर्यजेत परोपकारार्थत्वाद्दक्षिणायाः स्वल्पेना
पुलिगादितोषसिद्धाविदं वचनं ॥ ३९ ॥

इन्द्रियाणि यज्ञः स्वर्गमायुः कीर्त्तिं प्रजाः पश्यन् ।
इत्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मात्प्राप्यधनो यजेत् ॥ ४० ॥

इन्द्रियातीति । चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि जीवतः स्थाति
रूपं यज्ञः स्वर्गायुषी मृतस्य स्थातिरूपां कीर्त्तिमपत्यानि पश्यं
स्तस्य दक्षिणो यज्ञः नात्रयति तस्मादल्पदक्षिणादानेन यागं न
कुर्यात् ॥ ४० ॥

अग्निहोत्रपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणश्चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ ४१ ॥

अग्निहोतीति । अग्निहोत्री ब्राह्मणः दक्ष्णातोऽग्निषु यागं

जातर्षोमानकला मावद्यान्नावयवरेत् यस्यादीरः पुनः तस्य
वत्या हननमात्तुमेतत् । तस्याच भुतिः वीरहा वा हव हेवाभा
भवति सोऽग्निमुद्रावयते । अन्ये तु मासमपविध्येति समर्चयन्ति
॥ ४१ ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निरोचमुपासते । अस्मि
जसोहि शूद्राणां मन्त्रावादिषु गर्हिताः ॥ ४२ ॥

ये शूद्रादिति । ये शूद्रादधिगम्यार्थमाप्य यामान्याभि
धानेन वाचनेन वा चर्चं स्वीकृत्य हवद्यान्मुपसेविनामिति
वक्ष्यमाणविष्णुदाधानपूर्वकमग्निरोचमनुतिष्ठन्ति ते शूद्राणां
मेव वाचकाः नतु तेषाम्नात् फलभवति अतस्ती वेदवादिषु
निम्दिताः ॥ ४२ ॥

तेषां सततमद्यानां वृषस्यान्मुपसेविनाम् । पदा
मक्षकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि सन्तरेत् ॥ ४३ ॥

तेषामिति । तेषां शूद्रधनाहिताग्निपरिचारिणां मूर्खाणां
मूर्खि पादद्वया दाता शूद्रः तेन दानेन सततमरक्षोके दुःखे
भ्यो निवारति नतु चमनानामान्यस्यभवति ॥ ४३ ॥

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।
प्रसजं स्रेष्ठिचार्येषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४४ ॥

अकुर्वन्निति । नित्यं यदिहितं सन्ध्योपासनादि नैमित्तिकञ्च ब्रह्मसर्वादौ खानादि तदकुर्वन् तथा प्रतिषिद्धं हिंसाद्यनुतिष्ठन् अविहितनिषिद्धेषु अत्यन्तासक्तिं कुर्वन् नरो मनुष्यजातिमात्रं प्रायश्चित्तमर्हति । नन्विष्टिचार्येषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामत इति निषेधात् । निन्दितपदेनैव प्रसक्तस्रेष्ठिचार्येभ्यस्तप्यसंगृहीतं अतः पृथक् न वक्तव्यं उच्यते अस्य स्नातकव्रतेषु पाठास्तत्र व्रतानीमानि धारयेदित्युपक्रमात्प्रायश्चित्तं प्रतिषेधः किन्तु व्रतविधिः तर्ह्यकुर्वन्विहितं कर्मेत्यनेनैव प्राप्तत्वात् पृथक् न वक्तव्यमिति चेन्न स्नातकेतरविषयत्वेनास्य सविषयत्वात् ॥ ४४ ॥

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकं तेऽप्याहरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५ ॥

अकामत इति । अबुद्धिकृते पापे प्रायश्चित्तं भवतीत्याहुः पण्डिताः एके पुनराचार्याः कामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं भवतीत्याहुः एतच्च पृथक् कृत्याभिधानमप्रायश्चित्तगौरवार्थं श्रुतिनिर्द्देशमादिति । इन्द्रो जतीन् ब्राह्मणहृकेभ्यः प्रायश्चित् तम स्त्रीणां वागित्यवदत् स प्रजापतिमुपाधावत्तस्नात्तमुपहृष्य

प्राचक्षदिति । अकार्यः । इन्द्रो यतीन् बुद्धिपूर्वैश्चन्द्रोऽवाहितं
 दत्तवान् च प्राचक्षितार्थं प्रयापनिसमीपममत् तस्यै प्रया
 यतिरपहृत्वाद्यं कर्ष्यं प्राचक्षितं दत्तवान् चतः कामकार
 कृतेष्वसि प्राचक्षितम् ॥ ४५ ॥

अकामतः कृतम्यापं वेदाभासेन शुद्ध्यति ।
 कामतस्तु कृतं मोक्षात् प्राचक्षितैः पृथग्विधैः ॥ ४६ ॥

अकामतइति । अनिच्छातः कृतम्यापं वेदाभासेन शुद्ध्यति
 नश्यति वेदाभासेनेति कामकृतविषयप्राचक्षित्तापेक्षया अपु
 प्राचक्षितोपलक्ष्यार्थं प्राचक्षितान्तराद्यामपि विधानात्
 रानदेवादिव्यामूढतया पुनरिच्छातः कृतं नामाप्रकारैः प्राच
 क्षितैर्विद्याधनतपोभिः शुद्ध्यतीति मुदप्राचक्षितपरं चतः
 पूर्वोक्तस्यैवायं आकारः । अद्यपि अधिकारिभिरुपलक्ष्यं प्रकृतं
 प्राचक्षितं मननारं वक्ष्यति तथाप्यज्ञानात् अपुप्राचक्षित्ताधि
 कारो ज्ञानात् मुदपि प्राचक्षिते अधिक्रियतइति अधिकारि
 निरूपणमेवेदम् ॥ ४६ ॥

प्राचक्षितीवतां प्राप्य देवात्पूर्वकृतेन वा । न
 संसर्गं प्रजेत्सङ्गिः प्राचक्षितोऽकृते दिवः ॥ ४७ ॥

प्राचक्षितीवतामिति । देवात् प्रमदादेतच्छरीरकृतेन

पूर्वजन्माभितदुच्छृतेन वा चक्षरोन्माह्रिभिः क्षपितेन शुभः
क्षिप्तीयतो प्राप्य अहमे प्राचक्षितो वायुभिः सह साज्जमादिवा.
संघर्षं न गच्छेत् ॥ ४७ ॥

इह दुश्चरितैः केचित्कोचित्पुर्व्वछतैस्तथा । प्राप्नु
वन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्य्ययम् ॥ ४८ ॥

इति । इह जन्मनि निषिद्धाचरणैः केचित् पूर्व्वजन्मछतैः
दुष्टस्वभावा मनुष्याः कौनस्यादिकं रूपविपर्य्ययं प्राप्नुवन्ति
॥ ४८ ॥

सुवर्षचौरः कौनस्यं सुरापः श्यावदन्तताम् ।
ब्रह्महा क्षयरोगित्वन्दौश्वस्यं गुरुतत्पगः ॥ ४९ ॥

पिण्डुनः पौतिनासिकं क्षत्रकः पूतिवक्त्रताम् ।
भान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरैक्यन्तु मिश्रकः ॥ ५० ॥

अश्वहर्तामयावित्वं मौक्यं वागपहारकः ।
वस्त्रापहारकः श्वैत्वं यक्षुतामश्वहारकः ॥ ५१ ॥

एवं कर्माविशेषेण जायन्ते सदिगर्हिताः । जड
मूकान्धबधिरा विहताकृतयस्तथा ॥ ५२ ॥

इति । पिण्डुन इति । अश्वहर्तेति । एवं कर्मेति ।

आह्वयसुखं चैवः सुखितनसमन्नाशेति निविष्टसुरासः
 आह्वयसुखं चैवः सुखितनसमन्नाशेति निविष्टसुरासः
 चमत् पिष्टुनो विद्यमानदोषाभिधायी दुर्गन्धपावकं चवि
 चमानदोषाभिधायको दुर्गन्धमुद्यमन्वायसौरोऽप्यहीनत्वं
 चाव्यादेरपश्येव मित्रवकर्त्ता चर्त्तितान्तं चक्षुषौरो
 यज्जानकत्वं यमनुज्ञातायाचो मूकत्वं वक्ष्यौरोः सेतुवृद्धमय
 चक्षुषौरोः वक्ष्यत्वं प्राप्नोति एवं बुद्धिवाक्चक्षुषोचक्षुषा
 विद्यतकृपाः साधुविमर्शितासु प्राग्जन्माश्रितोपभुक्तदुष्कृत
 मेवेषोत्पद्यते ॥ ४८ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

चरितव्यमतीतिव्यं प्राचक्षितं विष्टुहये ।
 निन्द्यैर्हि सद्यैर्वेत्ता जायतेऽनिष्कृतैर्नयः ॥ ५३ ॥

चरितव्यमिति । अद्यादनिष्कृतमवाप्तिमयो वेद्ये चनिष्कृ
 तैर्नयः अकृतप्राचक्षिताः परलोकोपभुक्तदुष्कृतमेव निन्द्यै
 र्वक्ष्यैः सुगन्धितादिभिर्वृत्ता जायते तस्यादिष्टुहये आपनिर्ह
 रणार्थप्राचक्षितं वदा कर्त्तव्यं । एवञ्च निन्दे सुशीलीतिव्यं च
 नेमित्तकमात्रं प्राचक्षितं क्षिप्तनिष्कृतैर्नय इत्युपादानात्
 तथा विष्टुहये चरितव्यमित्युपदेष्टात् प्राचक्षितं एवाचि
 कारः तथाहि प्राचक्षितं चरितव्यमिति विद्यावधिकारावेवाहं
 चक्षमाचमिर्देष्टात् राचिवचन्यायेव सूत्रमाचमेव विष्टुहये

इति प्राचनधिकारविधिवेवकं युक्तं इममेवार्थं स्फुटवति चाह
 वक्ष्यः । विहितस्याननुष्ठानाभिहितस्य च वेवनात् । अनिवार्य
 वेद्विवादां नरः पतनमृच्छति । तस्यान्तेनेह कर्त्तव्यं प्राच
 क्षिप्तं विप्रदृश्ये । पतनमृच्छति सायस्याप्रोतीत्यर्थः विप्रदृश्ये
 प्राचक्षिप्तप्राच । वक्ष्यवर्षमस्यान् चोरान् नरकान् प्राच्य तच्छ
 कात् । संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनश्चिन्तानिद्रादिभ्य
 महापातकादीनामरकादिप्राप्तिं वक्ष्यति न तत्रैमित्तिकम
 चले प्राचक्षिप्ताणां वक्ष्यते । तस्याद्ब्रह्मवधादिजनितपाप
 चवार्थिन एव प्राचक्षिप्तविधायधिकार इति ज्ञेयम् ॥ ५२ ॥

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति
 पातकान्याहुः संसर्गस्यापि तैः सह ॥ ५४ ॥

ब्रह्महत्या इति । ब्रह्महत्याप्राचविधिरूपकस्योक्त्यासरो-ब्रह्म
 हत्याय च ब्रह्महत्यायां निबुध्य तथा मोहिरस्यमहत्यादिविभि
 न्तकार्यकस्यापि तदुद्देशेन ब्रह्महत्यायै ब्रह्महत्या । नन्वेव
 निबुद्धकारणापीवृत्त्यादवदारेण तथा ब्रह्महत्यायै हनूमतमन्त्र
 त्यादवदारा ब्रह्महत्यायात् । उच्यते ब्रह्मतो यस्य ब्रह्मह
 हनूमतमन्त्रोच्यते य एव ब्रह्महत्या अतएव ब्रातातपः । गोभू
 धिरस्यपहवे स्तीकनम्ये हतेऽपि व । समुद्रिष्य त्वमेत् प्राचांश्च
 मांश्चर्षज्जातकं । ह्यस्यान्त्यामपि कस्योवाप्येव ब्रह्महत्या

विभिन्नाणि शेषाणि । तथा रायात् देवात्मनादादा सतः
 वरतएव वा । आद्यं चान्वेष्यत् तमाज्जगत्प्रजातत्वं इति
 प्रबोधकस्यापि हनृतं ब्राह्मीयं । तथा निबिडसुरायाः पारं
 ब्राह्मणसुवर्षहरणं गुरुभाषीगमनं गुरुरपि पिता निषेकादी
 नि कर्षादीत्यादिना तच्च गुरुत्वेन विधानात् इत्येष वच
 संघर्षः संवत्सरेण वततीति वक्ष्यमाणप्रकारेण । इत्येतापि
 महापातकान्वाहुः । महापातकवशाच्चैवं वक्ष्यमाणोपपात
 कादिवशाच्च साधवार्चनम् ॥ ५४ ॥

अनृतश्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।
 गुरोरासीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्मरत्यया ॥ ५५ ॥

अनृतमिति । आस्तुत्कर्षमिति समुत्कर्षभावश्च वक्ष्यमाण
 योहमिति चब्राह्मणो ब्रवीति राजनि वा सेनादीनामरेषां
 मरणादवकटोपाधिधाम गुरोराशुतामिग्रंथं तथा च
 मीतमः । गुरोरशुतामिग्रंथमिति महापातकवशादीति ।
 इतानि ब्रह्मरत्यायमासीति ॥ ५५ ॥

ब्रह्मोक्तता वेदमिन्द्रा कौटसाख्यं सुहृदयः ।
 गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि चट् ॥ ५६ ॥

ब्रह्मोक्ततेति । ब्रह्मणोऽधीतवेदस्यवशाद्येन विस्तरश्चैव
 आसाद्यवशाद्येन वेदसुखं वाच्यं यथाविधानं निबन्धनम्

सुखस्य च यः निविष्टः स सुखस्यार्थं यः अनाद्यस्य पुत्रीवादे
रदनं । मेधाविशिष्टं न भोज्यं मयैतदिति सङ्कल्प्य चतुष्टये
वदनाद्यमित्याचष्टे । एतानि सुरापानयमानि ॥ ५६ ॥

निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च । भूमिवज्र
मणीनाञ्च रुक्मास्त्रेयसमं स्मृतम् ॥ ५७ ॥

निक्षेपश्चेति । प्राज्ञसुवर्षवतिरिक्तनिःक्षेपस्य अपहरणं तथा
मनुष्यसुरमरुपभूमिहीरकमणीनां अपहरणं सुवर्षस्त्रेयसस्यम्
॥ ५७ ॥

रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्यजासु च ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतपसमं विदुः ॥ ५८ ॥

रेतःसेक इति । सोऽर्धभगिनीकुमारीचाण्डास्त्रीष्वपि पुत्र
भार्यासु यो रेतःसेकस्तं गुरुभार्यागमनवमानमाहुः । एतेषां
स्त्रेतेन समीकरणं यद्येन समीकृतं तस्य तदीयप्रायश्चित्तार्थं
यत्तु कौटशास्त्रसु द्वादधयोः सुरापानसमीकृतयोर्भक्ष्यव्या
प्रायश्चित्तं वक्ष्यति तद्विकल्पार्थं । यत्पुनर्गुरोरलीकभिर्व
न्धस्य ब्रह्मव्यासमीकृतस्य पुनरुपरिष्ठाद्ब्रह्मव्यासप्राय
श्चित्तनिर्देशः समीकृतानां न्यूनप्रायश्चित्तं भवतीति ज्ञाप
नार्थं तथाच लोके राजसमः यत्पितृहत्याः यत्पितृस्य न्यूनतैव
गम्यते अथोपदेष्टिकप्रायश्चित्तेभ्यः प्रातिदेष्टिकप्रायश्चित्तानां
न्यूनप्रायश्चित्तं समीकृतानाञ्च ॥ ५८ ॥

गोवधोऽवाञ्जसंवाञ्जपारदार्यात्मविक्रयाः ।
गुरुमात्मविहत्यामः स्वाध्यायान्धोः सुतस्य च ॥ १८ ॥

परिविन्निताऽनुजेमोष्ठे परिवेदनमेव च । तयो
र्हानश्च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥ १९ ॥

कन्यायादूषणश्चैव बार्हुष्यं व्रतलोपनम् । तडा
गारामदारयणामपत्यस्य च विक्रयः ॥ २० ॥

ब्राह्मता बान्धवत्यागो भृत्याध्यापनमेव च ।
भृताश्चाध्यायनादानमपण्यानाश्च विक्रयः ॥ २१ ॥

सर्वाकरेण्यधीकारो महायन्त्रप्रवर्तनम् । चिंतौ
वधीर्ना स्याज्जीवोऽभिवारो मूलकर्मा च ॥ २२ ॥

इन्धनार्थमशुभ्वावाप्नुमाणामवपातनम् ।
आत्मार्यश्च क्रियारब्धो निन्दिताश्चादननाया ॥ २३ ॥

अनादिताग्नितास्तेष्वमृष्टानामनपक्रिया । अस
प्रासाधिगमनं कौशिल्यस्य च क्रिया ॥ २४ ॥

धान्यकुप्यपद्मस्येवं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् । स्त्रीशूद्र
विट्पचवधो नास्ति कश्चोपपातकम् ॥ २५ ॥

इदानीं नुपपातकाणां च गोवधेत्यादि । परिविन्निनेति । कन्या
पारति । ब्राह्मतेति । वर्ज्येति । इन्धनार्थमिति । अनादिनेति ।

चान्तेति। मोहननं जातिकर्षदुष्टानां चात्मन्यरूपजीमनं च तस्य
 विक्रयः मातृपितृगुरुषाञ्च श्रुतूपाश्रयकरणं सर्वदा ब्रह्मचर्य
 त्यागः न वेदविकारणं ब्रह्मोभारतेत्यनेमोक्तत्वात्। अग्रेषु स्था
 र्त्तस्य त्यागः श्रौतानामग्निहोत्रपविद्याग्नीनित्युक्तत्वात् सुतस्य च
 संस्कारभरणाश्रयकरणं कनीयसा आदौ विवाहे सते व्येष्टस्य
 परिवर्त्तिमन्भवति दाराग्निहोत्रसंयोगदत्यादिना प्रागुक्तं
 कविष्टस्य परिवेत्तृमन्मन्त्रोऽस्य कन्यायादानमन्त्रयोरेव विवाहहेतु
 मादिवागेत्यातिष्यं कन्याया मैथुनवर्जमंगुलीप्रक्षेपादिना
 दूषणं रेतःक्षेपपर्वणमैथुनेषु तु रेतःक्षेपः सद्योनीषु कुमारीस्य
 न्यजासु च दत्तुमत्वात् प्रतिषिद्धं। दृष्टिजीवनं ब्रह्मचारिणो
 मैथुनमङ्गोच्चारणभार्यापत्यानां विक्रयः यथाकाशमनुष्मन्मन
 मात्मता। तथाचोक्तं अत ऊर्ध्वं चोपयेते यथाकाशमभ्यञ्जता
 इति। बान्धवानां पितृत्यादीनां अननुवृत्तिः प्रतिनियतवेतन
 पश्यत्यूर्ध्वकमन्यापनं प्रतिनियतवेतनप्रदानपूर्वकमभ्यजनञ्च
 अतिक्रम्यादीनां तिस्रादीनां विक्रयः सुवर्षासुत्पत्तिज्ञानेषु राका
 ज्ञया अधिकारः महतां जलप्रवाहप्रतिबन्धहेतूनां सेतुवन्मा
 दीनां प्रवर्त्तनं औषधीनां जातिमात्रादीनां हिंसनं एतच्च ज्ञान
 पूर्वकाभासहिंसायां प्रायश्चित्तगौरवात् यत्तूक्तदृष्टानां औ
 षधीनामित्यादिना वक्ष्यति तस्य कृद्धिंसायां प्रायश्चित्तकायवात्
 भार्यादिस्त्रीणां वेष्टातृ कन्यातदुपजीवनं श्येनादियज्ञेनागपरा
 धसमारणं मन्यौषधादिना वशीकरणं पाकदिदृष्टप्रयोगनार्थ

आचमेव ह्यच्युतं चनातुरस्य हेवविषाद्युद्देवमनरेव पाका
 कनुडानमिन्द्रितास्य सङ्गनादेः वस्तुद्विष्टाया मचयं दृष्ट्या
 पूर्वकाभासमचये पुनर्गर्हितामाचयोर्मिधिरिष्युक्ततात् यत्न
 धिकारे अन्वनाधानं सुवर्णादन्वस्य चारद्वयसापहरणं
 चयायाद्य निमिर्चये चयवान् वाचते इति मुत्तुक्कानामनवकरणं
 मुत्तिसुमिविरुद्भास्यत्रिचयं मुत्तुमीतवादिचोवयेषमं धाम्यस्य
 नाचयोचादेः पञ्चमाद्य चोर्ध्वं दिवातीर्णा पीतमस्यावाः
 क्षिवाचमनं स्त्रीशूद्रवैश्यविश्वकर्म्म चहृष्टार्थकर्ममाचयुद्दिः
 इतत्प्रत्येकमुपपातकं। वाच्यवत्ताम इत्यनेवमाचादीनाञ्चान
 प्राप्ता इत्यन्वयमं निन्दार्थं पिष्टाद्यादिवान्ववत्तामैवावश्यमेव
 प्राचक्षितमस्मिन् किन्तुमाचादिज्ञानप्राचक्षिततात् नूनमेव
 मेवति ॥ ५८ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

प्राज्ञपत्य.इजः क्षत्या प्रातिरन्नेवमचयोः ।
 जैह्वस्य मैथुनम्यसि जातिधंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

प्राज्ञपत्येति । प्राज्ञपत्य इत्युक्तादिना पीडाक्षिपा
 चदतिप्रचदुर्गन्धतयाऽप्रेषं चङ्गुनपुरीषादि तस्य मचयसाधं
 कुटिचमं वक्षता पुंवि च मुदादो मैथुनं इत्येतत्प्रत्येकं जाति
 धंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

खराद्योषमृगैर्भानामजाविक्रयस्तथा । बह्वरी
करणं ज्ञेयं मीनादिमहिषस्य च ॥ ६८ ॥

बह्वरीति । नर्मभतुरगोद्भूतगृहस्थिहानमेवमस्यवर्षमहि
षाणां प्रत्येकमधः बह्वरीकरणं ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

निन्दितेभ्यो घनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।
अपात्रोकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ ६९ ॥

निन्दितेभ्य इति । अप्रतियाह्वयनेभ्यः प्रतिग्रहो वाणिज्यं
शूद्रस्य परिजम्भां अनृताभिधानं दत्तेतन्नात्येकमपात्रीकरणं
ज्ञेयम् ॥ ६९ ॥

हामिकीटवयोद्यत्यामथानुगतभोजनम् । फलैकः
तुष्टमसौयमधैर्यञ्च मसावहम् ॥ ७० ॥

ज्ञातीति । ज्ञानवः कुटुम्बकवः तेभ्यैवत् स्तूयः कीटाः
तेषामधः पक्षिकाश्च मथानुगतं यज्ञोप्यमपि प्राकायेकचयेद
कादौ कृत्वा मद्येन पद्यानीतस्य भोजनम् । नेधतिष्ठिष्ठ
मथानुगतं मद्यमंस्तुष्टमाह । तत्र तत्र प्राचक्षितगौरवात् ।
फलकाडपुष्पाद्याश्च पौर्ष्यं अग्न्येऽपचयेपि अत्यन्तैकज्ञं ह्य
ज्ञं प्रत्येकं मक्षिणीकरणम् ॥ ७० ॥

एताभ्योर्नाम्नि सर्वाणि यद्योक्तानि पुत्रम् पुत्रम् ।
वैर्वैर्जतैरपोक्ष्यन्ते तानि सम्यङ्निबोधत ॥ ७१ ॥

एताभिर्नाम्नि । एताभिः ब्रह्महत्यादीनि वर्ज्यानि पापानि भेदेन
यद्योक्तानि वैर्वैर्जतैः प्राचक्षिप्तकूपैर्नाक्ष्यन्ते तानि यथावत्
यजत ॥ ७१ ॥

ब्रह्महा द्वादश समाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।
भैषाग्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा श्वश्रिरोध्वजम् ॥ ७२ ॥

ब्रह्मर्षिर्नाम्नि । यो ब्रह्मर्षिर्नाम्नि एतयावत् वने कुटीं कृत्वा एतच्छ
त्रिरः कपाज्जलदभावे चम्यस्यापि चित्रं कृत्वा चरन्ते भैषभु
नात्मनः पापनिर्हरणाय द्वादश वर्षाणि वसेत् ततः कुर्वीत
यथापि कृतयापनो निवर्तेदिति वक्ष्यति मुन्यनारीक्षां यपि विभे
वापाङ्गाः । तथाच वनः । वनानाराक्ष्यपूर्वकं चान्यवक्ष्यन्ति
तानि च । संविभेनानि वनवैर्भिधूमे भुक्तवज्जने । भूषणे देहि
मे निशामेनो विद्याय वक्षरेत् । एककावक्षरेत्त्रैषां तदवस्थां
दक्षिणैव । यवश्च द्वादशवार्षिकविधिः ब्राह्मणस्यां ब्रह्मकृत
ब्राह्मणवर्धे । दक्षं विशुद्धिद्विदितां प्रमाणाकामतोद्विजमिति
वक्ष्यमावन्तात् यथिष्येय्यद्वापानु कमेतेद्वादशवार्षिक
दिगुषमिगुषस्तुर्गुषश्च द्रव्यम् । यद्योक्तमविश्वपुराणि ।
दिगुषा यथिषायाणु वैद्यानां चिगुषा स्मृताः । यतुर्गुषात्

शूद्राणां यर्षदुःखा मन्त्राणां । यर्षदश्च मन्त्रयोगेन शूद्राणां यर्ष-
 कर्मणाम् । यावद्विर्भाज्यैर्भाज्यानां सभा ततो द्विगुणैः च चिन्तये-
 च चिन्तयां द्रष्टव्यवहारदर्शनार्थं सभा भवेत् त्रिगुणैर्वैश्वदेव्या
 नाञ्चतुर्भिः शूद्रैः शूद्राणामिति सभावश्च चिन्तयादीनां चक्षाणां
 व्रतमपि द्विगुणचिन्तय चतुर्गुणमित्यर्थः एतानि च मन्त्रब्रह्म
 वधप्राचक्षिप्तवचनानि गुणवत्कृतानि गुणब्राह्मणहमनविषयत्वेन
 भविष्यपुराणव्याख्याताभिः । इत्या चेत् गुणवान्मीर अकामाभि-
 र्गुणो हतः । कर्त्तव्यानि मन्त्राणि नरैर्वै आश्रमेधिकम् ।
 ब्रह्महा दाद ब्राह्मणि कुटीं कृत्वा वने वसेत् । मन्त्रोदवभृथं
 वापि अकामाभिर्गुणैर्हवे । जातिवृत्तिमुखापेक्षं सक्तदुःखित
 कथा । अनुबन्धादि विज्ञात प्राचक्षिप्तं प्रकल्पयेत् इति विष्णु-
 मिश्रवचनात् प्राचक्षिप्ताधिक्यमूहनीयम् । कामकामे तु ब्राह्मण-
 वधे द्विगुणं ब्रह्मवधप्राचक्षिप्तं चतुर्विंशतिवर्षमादाया
 क्षिराः । अकामतः कृते पापे प्राचक्षिप्तं न कामतः । आत्मका
 मकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वकम् ॥ ७२ ॥

लक्ष्यं प्रसूतभुतां वा स्त्रादिदुषामिच्छयात्मानः ।
 प्राप्तेदात्मानमग्नौ वा समिद्धे चिरवाप्तिरराः ॥ ७३ ॥

अस्त्विति । धनुःप्रदायायुधधारिणां युद्धमात्मनां
 ब्रह्मवधपापवचार्थं भवं अग्नीभूतहस्तेव ज्ञानतां स्वेच्छन्

वाचसङ्क्षोभूतोवावतिष्ठेत् । वाचसृतेमृतकस्योवा विदुर्हेतु
 दाह चाश्ववत् । अंधाभे वा हति सङ्क्षोभूतः शुद्धिमवाप्नु
 यात् । मृतकस्यः प्रहारान्नो जीवन्नपि विदुःकृतिः । अग्नौ प्रदीप्ते
 कऽथो मुखस्यीन् वारान् वरीरं प्रक्षिपेत् । तथा प्राप्तेत चचा
 क्षिप्तेत्यापस्तम्बवचनात् । एवं प्रक्षिपेत् हतप्रायश्चित्तद्वयमन
 नारं वक्ष्यमाणं च चजेत वायुमेधेनेत्येवम्याचक्षिप्तचयमिदं
 कामतः । अचिबस्य ब्राह्मणवधविषयमनुष्ठेयकमेव सिद्धिमा
 तयावाख्यातमविव्य पुराणे । सङ्क्षं ब्रह्मभृतां वा ज्ञात् विदुषा
 निष्कृतात्मनः । प्राप्तेदात्मानमग्नौ वा समिद्धे चिरवाह
 त्रिराः । चजेत वायुमेधेन अचियो विप्रजातकः । प्रायश्चित्तचवं
 ज्ञेतश्चचिवस्य प्रकीर्तितम् । अचियो निर्मुषो वीर ब्राह्मणं विद
 धारमम् । निहत्यकामतो वीर सङ्क्षः ब्रह्मभृते भवेत् । चतुर्मेद
 विदन्भीरं ब्राह्मणस्याग्निहोत्रिणम् । निहत्य कामादात्मानं
 क्षिपेदग्नाववाक्त्रिराः । निर्मुषं ब्राह्मणं हत्वा कामतो मुखवान्
 नृह । चजेत वायुमेधेन अचियो धी महीवतिः ॥ ७३ ॥

चजेत वायुमेधेन सर्जिता गोसवेन वा । अभि
 जिद्विचजिज्ञां वा चिद्वृताग्निष्टुतापि वा ॥ ७४ ॥

अपीति । चजेत वायुमेधेनेत्यनकारं वाख्यातं सर्जिता चाम
 विज्ञेयं गोसवेन वा अभिषिता वा विचजिता वा चिद्वृता अग्नि

ज्ञानस्य ज्ञातिमात्रज्ञानवधेऽप्यप्यत्र प्राचक्षिप्तम् । तथा च
भविष्यपुराणम् । ज्ञातिमात्रं यदा हन्वात् प्राचक्ष्यं प्राचक्ष्यो
नुह । वेदाभ्यासविहीनो वै धनवानग्निरवर्जितः । प्राचक्षिप्त
मादा कुर्वादिदन्वापविष्टुहये । धनं वा जीवमावाचं एहं वा
वपरिच्छदम् ॥ ७६ ॥

इविष्यभुक्त्वाऽनुसरेत् प्रतिश्रोतः सरस्वतीम् ।
अपेक्षा निवृत्ताहारस्त्रिर्वेदेभ्यः संहिता ॥ ७७ ॥

इति चेति । जीवारादिइविष्यावभोवी विद्यातद्वत्सवथा
हारभ्यापक्षिमोदधेः श्रोतः प्रति सरस्वतीं यायात् । इत्यत्र
ज्ञातिमात्रज्ञानवधेऽप्यप्यत्र प्राचक्ष्यं । तथा च भविष्य
पुराणे । ज्ञातिमात्रे हते विप्रे देवेभ्यः मतिपूर्वकम् । हन्वा यदा
वेदहोमे चनेन च भवेद्नुह । तदेतत् कस्यचेत्तत्र प्राचक्षिप्तं
निबोध मे । इविष्यभुक् चरेदापि प्रतिश्रोतः सरस्वतीम् ।
अथवा परिमिताहारस्त्रीन्वारान् वेदसंहिताम् अपेक्षं संहिता
यहवात् पदक्रममुदाहः । अथापि भविष्यपुराणीयो विप्रैः ।
ज्ञातिमात्रज्ञानु वेदा हन्वात् विप्रममतिपूर्वकम् । प्राचक्ष्योक्त्या
नुब्रूयान् तदेदन्परिकल्पयेत् । अपेक्षा निवृत्ताहारः त्रिवेदेभ्यः
संहिताम् । अथोच्यं विद्यानि वैविद्याख्यं सुरोत्तम ॥ ७८ ॥

कृतवापनो निवसेद्गामान्ते गोव्रजैः पि वा ।
आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥ ७८ ॥

कृतेति । इदानीं समाप्ते द्वादशे वर्षे इत्युपस्थानात् द्वादश
वार्षिकस्य विशेषमाह । खूनकेन खस्य युगो ब्राह्मणहिते रतः
गोब्राह्मणोपकारात् कुर्वन् यामसमीपे गोष्ठपुच्छदेशे वृक्षमूला
न्यतमे निवसेत् वने कुटीं कृतेत्यस्य विकल्पार्थमिदम् ॥ ७८ ॥

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजन् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥ ७९ ॥

ब्राह्मणार्थेति । प्रत्नकी द्वादशवार्षिकेऽन्तरान्युदकहिं
सकाद्याक्रान्तब्राह्मणस्य गोव्यां परिचायार्थं प्राणान्परित्यजन्
ब्रह्महत्यायामुच्यते । गो ब्राह्मणं वा ततः परिचायामृतेऽपि
अवमाप्तद्वादशवर्षोऽपि मुच्यते ॥ ७९ ॥

व्यवस्थितियोक्ता वा सर्वस्वमवजित्य वा । विप्रस्य
तन्निमित्ते वा प्राणालाभे विमुच्यते ॥ ८० ॥

व्यवस्थिति । खेवादिभिर्गोह्वयस्य खेऽपि विवभाधे तदाव
यनार्थं निर्व्याजं यथावृत्तिं प्रयत्नं कुर्वन् तत्र विवारान् पुद्गे प्रव
र्तमानो नानीतेऽपि सर्वस्वे ब्रह्महत्यापायात् प्रमुच्यते । अथ ख

प्रथमवारह्य विमर्शकं चपहतं मित्ता अर्पयति तद्यापि
मुच्यते । यद्वा । यथापहारकृतेनात्मनेव प्राङ्मुखो बुद्धेन मरुते
प्रवर्तते तदा यद्यप्यपहतयमधनदावेन तं जीवयति तदापि
तस्मिन्निमित्ते तस्य प्रायश्चित्ते ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते । एतदितर
प्रकारान्तरेण तु रक्ष्यं गोप्ता गोप्राङ्मुखश्च चेत्पुनरुक्तिः
॥ ८० ॥

एवं दण्डप्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समर्पितः । समाप्ते
दादमे वर्षे ब्रह्महत्या व्यपोचति ॥ ८१ ॥

इयमिति । एवमुक्तप्रकारेण चर्चदा निबन्धोपहितः स्त्री
संयोगादिभूत्वाः संवत्सराः समाप्ते दादमे वर्षे ब्रह्महत्यापापं
वाप्नोति । एवं ब्रह्मचर्यहत्यादिवर्गे प्रकाशदादमेवार्थिकस्य
वीर्यवत् ॥ ८१ ॥

विद्या वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे । स्वमे
नोऽवभृशसातो चवमेवे विमुच्यते ॥ ८२ ॥

विदेति । अथमंधे ब्रह्मचानात्मिनां अपिबद्ध चवमा
वत्त समागमे ब्रह्महत्यापापं विद्या निवेद्य अवभृशसातो
ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते दादमेवार्थिकस्योपबृंहतमात् स्वत
व्यमेवेद् प्रायश्चित्तकथाय नविष्णुपुराणे । यदा तु मुच्यन्

विप्रो हन्यात् विप्रन्तु निर्मुक्तं । अकामतस्तदा गच्छेत्स्थानश्रीवा
 यमेधिकं । गोविन्दराजस्तु अश्वमेधविवर्जितसकलप्रायश्चित्त
 त्रेवंतां अथ प्रकान्तादाह्रवार्षिकप्रायश्चित्तस्थान्तराऽवभृथ
 स्नाने तेनेव शुद्धिरित्याह । तदेवुक्तमविध्यपुराणवचनविरो
 धात् ॥ ८२ ॥

धर्मस्य ब्राह्मणो मुखमग्रं राजन्व उच्यते । तस्मा
 त्समागमे तेषामेवो विस्थाप्य शुद्धीति ॥ ८३ ॥

धर्मेति । यस्याह्राह्मणो धर्मस्य कारणं ब्राह्मणेव धर्मोप
 देवे कृते धर्मानुष्ठानात् राजा तस्यायं प्राप्तं मन्वादिभिरुच्यते
 ताभ्यां ब्राह्मणवचनविदाभ्यां समुखायधर्मतद्विनिश्चयः । तस्मात्तेषां
 समागमे अश्वमेधे पापं निवेद्यावभृथस्नानः शुद्धीतीति अथैव
 त्रेवः ॥ ८२ ॥

ब्राह्मणः समवेनैव देवानामपि दैवतम् । प्रमा
 णश्चैवं लोकस्य ब्रह्माचैव हि कारणम् ॥ ८४ ॥

ब्राह्मण इति । ब्राह्मण उत्पत्तिस्तत्रैव किमुनः सुतादिभि
 र्देवानामपि पूज्यः सुतरां मनुष्याणां लोकस्य च प्रत्यक्षवत्
 प्रमाणात्कल्पदेवस्य प्रमाणात् यस्यात्तत्र वेद एव कारणं वेदं
 मूलमस्मादुपदेवस्य ॥ ८४ ॥

तेषां वेदविदो ब्रूयुस्सद्योऽप्येनः सु निष्कृतिम् । सा
तेषाम्भावनाय स्यात्पवित्रं विदुषां हि वाक् ॥ ८५ ॥

अथ ह्यवयवः तेषामिति । तेषां विदुषां ब्रह्मचर्या मध्ये
वेदशास्त्रयोपि किमुत्तमिकाः ब्रह्मचरिर्निरवयवः प्राप्तश्चित्तं
ब्रूयुः तत्प्रापिनां विदुषुर्ब्रूवे भवति ब्रह्मादिदुर्गा वाक् प्राप
विषी ततश्च ब्रह्मब्रह्मचरिणां विदुषामपि परिषद्ब्रह्मं
कार्त्तं रहस्यमावक्षिणे पुनरेतच्छब्दं रहस्यमविरोधान् ॥ ८६ ॥

अतीत्यतममाख्याय विधिं विप्रः समाहितः ।
ब्रह्महत्याकृतम्यापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥ ८६ ॥

अथ इति ब्रह्मचर्यशिक्षणमवाहयतमं प्रावक्षिन्तं ब्रह्म
कादिः वंशतमना चाविद्य ब्रह्मकृतया ब्रह्महत्याकृतम्याप
मवमुदति । इतश्च ब्रह्मवधादिप्रावक्षितविषयं वक्तव्यमकार
कविषयमवाहयतो मावर्त्तनीयं समधि मुदति युद्धि
अपुनि अपुनि इतिभोतमकारयान् । पूर्वं ज्ञानजनसङ्गात्तु ब्रह्म
हत्याकृतम्यापं । इति ब्रह्मकारणे प्रावक्षितमवज्जमय ब्रह्म
मावर्त्तयत् विषेः प्रावक्षितमवाहयिनीये हि युद्धं युद्धम् । तृतीये
विषयं म्रियं रमिदेवमकारयान् । इदहादिना पुनरवर्त्तित
मावर्त्तयत्तने तु मविषयपुराणीये विषेः ब्रह्मचर्यमावर्त्तयत्तनीये

ब्राह्मणान् वा वदन् गुह । निहस्य युगपद्भीर एकं प्राचान्ति
कञ्चरेत् । एतच्चाज्ञानविषयः । तथा च अकामतो कदा
चन्यात् ब्राह्मणान् ब्राह्मणो गुह । चरेदने तथाघोरे यावत्प्राण
परिहृतम् । एतच्च प्रकृतत्वाद्युगपन्मरणविषयं क्रममारणे
तु विधेः प्राथमिकादस्यादित्यावृत्तिविधायकं वेदवचनं
नोद्भूय ॥ ८६ ॥

इत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतञ्चरेत् । राजन्य
वैश्यौ चेजानावाचेयीमेव च स्त्रियम् ॥ ८७ ॥

इति । प्रकृतत्वाद्ब्राह्मणगर्भविषयं स्त्रीपुंसपुंसकत्वेना
विज्ञातं अत्रियं वैश्यश्च वागप्रवृत्तं इत्वा आचेयीश्च स्त्रियं
ब्राह्मणौ । आचेयीश्च ब्राह्मण्यमिति यमत्सरणान् इत्वा ब्रह्महत्या
प्राचक्षिप्तं कुर्यात् । आचेयी च रजस्रसा अतुसातो अने
रजस्रसां अतुसातामाचेयीमिति वस्त्रिष्टसारवात् । एवञ्चान्न
चेयीब्राह्मण्यवधे उपपातकं यथोक्तं स्त्रीभूद्रविट्पचवध
इति यत्तूत्तरलोके इत्वा च स्त्रीमुहदधमिति तदाहित
मिब्राह्मणश्च ब्राह्मण्योभार्याविषयम् । तथा चाङ्गिराः । आहि
ताग्निर्ब्राह्मणश्च इत्वा पत्नीमभिन्दिताम् । ब्रह्महत्याव्रतं कुर्या
दाचेयीवस्तथैव च ॥ ८७ ॥

उक्ता चैवानृतं साध्ये प्रतिबध्य गुरुन्तया । अथ
इत्य च निःशेषं कृत्वा च स्त्रीसुहृदधम् ॥ ८८ ॥

उक्तेति । हिरण्यभस्मादियुक्तवाच्ये चयुतमुक्ता गुरोश्च
मिथ्याभिप्रायमुत्पाद्य निशेषश्च ब्राह्मणसुवर्णादन्वइत्यतादि
इत्वं चविवादेः सुवर्णमपि चापइत्य स्त्रीवधं च यथा व्याख्यातं
कृत्वा निचं चाब्राह्मणं इत्या ब्रह्मइत्याप्राचक्षितं कुर्यात् ॥ ८८ ॥

इयं विष्णुद्विबदिता प्रमाप्याकामता दिजम् । काम
तो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ ८९ ॥

इयमिति । एतत्तु प्राचक्षितं विप्रेषोपदेयमन्तरेण
कामतो ब्राह्मणवधेऽभिहितं कामतस्तु ब्राह्मणवधे नेचक्षिप्युतिः
नेतप्राचक्षितं किन्मतोदि गुणादिकरणात्प्रकमिति प्राचक्षित
मौरवार्धवतु प्राचक्षिताभावार्धम् । कामतस्तु कृतं मोहात्
प्राचक्षितैः प्रचक्षितैः इति पूर्वोक्तविरोधात् ॥ ८९ ॥

सुराग्नीत्या दिजो मोहादग्निवर्णा सुरामिवेत् ।
तया स्वकाये निर्दग्धे मुच्यते किंश्चिपाप्ततः ॥ ९० ॥

सुरामिति । सुराब्रह्मः पैहीजाचे मुखो न तु पैहीजाधी
पैहीपु चित्तवानुगतैकरूपाभावात् प्रतीकश्च प्रतिकल्पने

ब्रह्मिण्ययकल्पनागौरवप्रसङ्गात् । गोप्यादिमहिरासु जुष
 हृत्थापि सुराब्रह्मप्रधानोपपत्तेः । अतएव मन्त्रिषुपुराणे-
 सुरा च पैष्टी मुखोक्ता न तस्यास्त्रितरे समे । पैष्ट्याः पानेतु
 पैतावां प्राचक्षिन्त निबोध मे । मनुजोक्तं महाबाहो समासव्यास
 धीमतः । एतावानिमि निर्द्वारणे वष्टी एतावां गोरोमाधी
 पैष्टीषास्त्रितानां मध्ये पैष्टीषाणे मनुजं प्राचक्षिन्त सुराभीता
 दिवोऽगोहादितीत्यर्थः । मुखं सुरापैष्टीं रागादिवामूढतया
 दिवो प्राह्वयः अचियो वैश्वस्य पीता अग्निवर्षां सुरां पिवे
 ततया सुरावा वरीरे निर्दग्धे इति शिष्यसंज्ञात्पापाप्युच्यते ।
 एतच्च बुद्ध्यात्कामकारकतसुराशानविषयम् । तस्माच्च दृष्ट
 सतिः । सुरापाने कामकृते ज्वरणीं तां विनिःशेषेत् । मुखे
 तया च निर्दग्धो मृतः इन्द्रिमवाप्नुयात् ॥ ८० ॥

गोमूत्रमग्निवर्षं वा पिबेदुदकमेव वा । पयोधृतं
 वा मरणाद्गोशृङ्गद्रसमेव वा ॥ ८१ ॥

गोमूत्रमिति । गोमूत्रवत्तगोपीरमस्यधृतगोमबरवाणा
 मन्वतममग्निसर्गं कृत्वा चावकारवन्निवेत् ॥ ८१ ॥

कृत्वा भक्षयेदन्नमिष्याकं वा सक्तमिजि ।
 सुरापानापनुत्थयं वासवासा अटी ध्वजी ॥ ८२ ॥

कृत्वावेति । अथवा गोरोमादिकृतवासा अट्टावाञ्च सुरा

मुखा सुरा पूर्ववाक्मिविद्वत्तात् जेवर्षिकसायिचक्षा तथा
सर्वागौडी माधो च द्विजोत्तमैर्ष पातव्यः ॥ ६४ ॥

यक्षरक्षःपिशाचाक्षं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्वा
ह्राणेन नात्तव्यन्देवानामभ्रता हविः ॥ ६५ ॥

यचेति । मद्यमचनिविद्वपैष्टीगौडीमाधोव्यतिरिक्तं नव
विधम्वोद्धृतं तदाह पुस्तक्यः । पानसद्राक्षमाधूकं सार्जूर
मासमैश्वरम् । माध्विकं टांकमार्दीकमैरेयस्रारिकेसवम् ।
सामान्यानि द्विजातीनां मद्यान्येकादत्रैव च । दादन्नानु सुरा
मद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् । मांसञ्च प्रतिषिद्धं सुरा च चिप्रका
रा प्रोक्ता । असूयतइति आसवो मद्यानामवस्थाविशेषः सद्यः
कृतसंवाधनः सञ्जातमद्यभावः । यमधिकृत्य इदं पुस्तक्यो
क्तप्रायश्चित्तम् । द्राक्षेषुटंकसर्जूरपनसादेस्योरसः । सस्यो
जातानु पीत्वा तं व्यहाप्सुह्योद्विजोत्तमः । एवं मद्यादिपतु
ष्टयं यक्षरक्षःपिशाचसमंध्यजन्तद्राह्राणेन देवानां हवि
र्भक्षयता नाश्रितव्यम् । निषिद्धाद्याः सुराद्या इष्टोपादानं यक्ष
रक्षःपिशाचास्तथा निन्दार्थम् । अथ केचिद्देवानामभ्रता हवि
रिति पुंलिङ्गनिर्देशाद्वाह्राह्राणस्य पुंस एव मद्यप्रतिषेधो न स्त्रिया
इत्याहुः तदसत् । पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरान्नि
वेत् । इहैव सा शुनी शुभ्री शूकरी सोपजायते । इति शास्त्र
वदव्यादिस्मृतिविरोधात् ॥ ६५ ॥

अमेधे वा पनेषतो वैदिकं वायुदाहरेत् ।
अकार्यमन्यत्कुर्यादा ब्राह्मणो मदमेधितः ॥ ८६ ॥

अमेधरति । ब्राह्मणो मद्यपायमदमूढबुद्धिः यन् अण्डेषो
वा पतेत् वेदवाक्यं वा उच्चारयेत् ब्रह्महत्यायकार्यं वा कुर्यात् ।
अतस्तेन मद्यपानं न कार्यमिति पूर्वस्यैवानुवादः ॥ ८६ ॥

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाज्ञायते सकृत् । तस्य
व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वञ्च स गच्छति ॥ ८७ ॥

यच्छेति । यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म वेदः संस्काररूपेणा
वसितः एकदेहत्वात् एकवारमपि मद्येनाज्ञायते तदा एक
वारमपि सो ब्राह्मणो मद्यमिबति तस्य ब्राह्मण्यं व्यपैति शूद्रतं
स प्राप्नोति तस्मान्मद्यं सर्वत्रैव न पातयन् अद्यमपि पूर्वानु
वादः ॥ ८७ ॥

एषा विचित्राभिहितानुसुरापामस्य निष्कृतिः ।
अतर्जुं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिं ॥ ८८ ॥

इति । इदं सुरापामजनितपापस्य नामप्रकारं प्राक्
विस्तृतमिदित्यस्यात्यरब्रह्मणं सुवर्णहरणपापस्य निष्कृतिं
वक्ष्यामि ॥ ८८ ॥

कृतवापनो निवसेद्गामान्ते गोव्रजैः पि वा ।
आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥ ७८ ॥

कृतेति । इदानीं समाप्ते द्वादशे वर्षे द्रव्यपस्यानात् द्वादश
वार्षिकस्य विशेषमाह । खूनकेन खस्य युर्गो ब्राह्मणहिते रतः
गोब्राह्मणोपकारान् कुर्वन् यामसमीपे गोष्ठपुच्छदेवं वृक्षमूला
न्यतमे निवसेत् वने कुटीं कृतेत्यस्य विकल्पार्थमिदम् ॥ ७८ ॥

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजन् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥ ७९ ॥

ब्रह्महत्यादिति । प्रकृत्यो द्वादशवार्षिकेऽन्तरान्मुदकहिं
सकासाकान्तब्रह्महत्या गोव्या परिचायात् प्राणान्परित्यजन्
ब्रह्महत्यायामुच्यते । गो ब्राह्मणं वा ततः परिचायादुक्तेऽपि
असमाप्तद्वादशवर्षोऽपि मुच्यते ॥ ७९ ॥

व्यवस्रप्तियोक्ता वा सर्वस्वमवजित्य वा । विप्रस्य
तन्निमित्ते वा प्राणालाभे विमुच्यते ॥ ८० ॥

व्यवस्रप्ति । खेपादिभिर्ग्राह्यवर्षखेऽपद्रव्यभावे तदाम
यनार्थं निर्वाजं यथावत्ति प्रयत्नं कुर्वन् तत्र विदारान् पुष्टे प्र
र्तमानो नानीतेऽपि सर्वस्वे ब्रह्महत्यापापात् प्रमुच्यते । यद्य क

प्रथमवारहव विमर्शसंज्ञं चपहतं जित्वा अर्पयति तथापि
मुच्यते । यद्वा । यवापहारकहेमात्मनेव ब्राह्मणो बुद्धेन मरुचे
प्रवर्तते तदा चपयपहतसमधनदानेन तं जीवयति तदापि
तस्मिन्निमित्ते तस्य प्रायश्चाभे ब्रह्महत्यापापायुच्यते । एतदितर
प्रकारान्तरेषु तु रक्षसं गोप्ता गोब्राह्मणस्य सेव्यपुनरक्तिः
॥ ८० ॥

एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः । समाप्ते
द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्या व्यपोहति ॥ ८१ ॥

इतिमिति । एवमुक्तप्रकारेण सर्वदा निचमोपहितः स्त्री
संघोवादिभूत्यः संवत्समनाः समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यापापं
काययति । एवं ब्राह्मणार्चयित्वादिवर्गे ब्रह्महत्यापापवार्तिकस्य
वीक्ष्यम् ॥ ८१ ॥

शिष्टा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे । समे
गोऽवभृचस्मातो ययमेवे विमुच्यते ॥ ८२ ॥

त्रिहेति । अयमंधे ब्राह्मणानाद्यनिजां चपिचस्य चपमा
यस्य यमानमे ब्रह्महत्यापापं शिष्टा निवेद्य अवभृचस्मातो
ब्रह्महत्यापापायुच्यते द्वादशवार्तिकस्योपसंहृतत्वात् सत
कमेवेद् प्रायश्चित्तमवाच्य मयिचपुराणे । यदा तु मुचयान्

विप्रो हन्यात् विप्रन्तु विर्गुणं । अकामतस्तदा गच्छेत्तान्द्रिषा
 अमेधिकं । गोविन्दराजस्तु अश्वमेधविवर्जितसकसप्राचक्षित
 त्रेवंता अथ प्रक्रान्ताद्वाद्वावर्षिकप्राचक्षितस्थान्तराऽवभृष
 स्थाने तेनेव शुद्धिरित्याह । तद्वक्तव्यविशेषपुराणवचनविरो
 धात् ॥ ८२ ॥

धर्मस्य ब्राह्मणो मुखमग्रं राजस्य उच्यते । तस्मा
 त्प्रमाणमे तेषामेवो विख्याप्य शुद्ध्यति ॥ ८३ ॥

धर्मेति । यस्याद्ब्राह्मणो धर्मस्य कारणं ब्राह्मणेन धर्मोप
 देवे कृते धर्मानुष्ठानात् राजा तस्यायं प्राप्तं मन्वादिभिश्च्यते
 ताभ्यां ब्राह्मणवचन्याभ्यां समुत्थाय धर्मतद्गमिष्यति । तस्मात्तेषां
 प्रमाणमे अश्वमेधे पापं निवेद्यावभृषसातः शुद्ध्यतीति अथैव
 त्रेवः ॥ ८३ ॥

ब्राह्मणः सत्यमेव देवानामपि दैवतम् । प्रमा
 णञ्चैव लोकस्य ब्रह्मणैव हि कारणम् ॥ ८४ ॥

ब्रह्मणश्चेति । ब्राह्मण उच्यते सत्यमेव किमुनः सुतादिभि
 र्देवानामपि पूज्यः सुतरां मनुष्याणां लोकस्य च प्रत्यक्षवत्
 प्रमाणमनुपदेह्य स ब्रह्मणात् यस्यात्तत्र वेद एव कारणं वेद
 मुखकृत्वादुपदेह्य ॥ ८४ ॥

तेषां वेदविदो ब्रूयुस्सोप्येनः तु निष्कृतिम् । सा
तेषां म्यावमाय स्यात्पवित्रं विदुषां हि वाक् ॥ ८५ ॥

अथ ह्यवयवः तेषां निष्कृतिः । तेषां विदुषां ब्रह्मज्ञानं मध्ये
वेदज्ञानयोः किमुत्तमिकाः ब्रह्मज्ञाननिर्हरणाय प्रावक्षितं
ब्रूयुः तस्यापिनां विदुषां भवति ब्रह्मादिदुषां वाक् पाव
विधी ततश्च ब्रह्मज्ञानावक्षितार्थं विदुषामपि परिषद्वयं
कार्यं रक्ष्यमावक्षिते पुनरेतस्यादि रक्ष्यत्वविरीधात् ॥ ८६ ॥

अतीत्यतममाख्याय विधिं विप्रः समाहितः ।
ब्रह्मवत्याहृतम्यापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥ ८६ ॥

अतएव तस्मिन् ब्रह्मज्ञानावक्षितमयादव्यतनं प्रावक्षितं ब्रह्म
आदिः संवत्तमना चावित्य प्रवक्ष्यतया ब्रह्मवत्याहृतम्याप
मवबुद्धिः । इतश्च ब्रह्मवत्यादिप्रावक्षितविधानं ब्रह्मवत्याहृत
अविवक्ष्यतापादतो मावर्तनीयं इत्यपि नुरपि बुद्धि
अपुनि अपुनि इति योतनकारणम् । पूर्वं चामयनसङ्गात् ब्रह्म
वत्याहृतम्याहरेत् । इति ब्रह्मज्ञाने प्रावक्षितमवबुद्धिं ब्रह्म
मावत्यात् विधेः प्रावक्षित्यादकारिणोऽपि हि मुच्यते । तृतीये
विमुच्यते इति देवकारणम् । इत्यहोरात्रिका पुनरवक्षित
मावत्याहृतने तु मवित्यपुराणीयो विधीः ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मज्ञाने वीर

ब्राह्मणान् वा वदन् मुह । निहत्य युगपद्भीर एकं प्राचाम्नि
कच्छरेत् । एतच्चाज्ञानविषयः । तथा च अकामतो ब्रह्मा
इत्यात् ब्राह्मणान् ब्राह्मणो गुह । चरेदने तथाघोरे यावत्प्राण
परिचयम् । एतच्च प्रकृतत्वाद्युगपन्मारणविषयं क्रममारणे
तु विधेः प्राथमिकादस्यादित्यावृत्तिविधायकं वेदवचनं
बोद्धव्यं ॥ ८६ ॥

इत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतञ्चरेत् । राजन्य
वैश्यौ चेजानावाचेयीमेव च स्त्रियम् ॥ ८७ ॥

इति । प्रकृतत्वाद्ब्राह्मणगर्भविषयं स्त्रीपुंसपुंसकत्वेना
विज्ञातं अविषयं वैश्यस्य सागप्रवृत्तं इत्वा आचेयीच्च स्त्रियं
ब्राह्मणी । आचेयीच्च ब्राह्मणीमिति यमत्सरणान् इत्वा ब्रह्महत्या
प्रायश्चित्तं कुर्यात् । आचेयी च रजस्रस्ता अतुष्टावोचते
रजस्रस्ता अतुष्टातामाचेयीमिति वसिष्ठस्मरणात् । एवञ्चान्न
चेयीब्राह्मणीवधे उपपातकं यथोक्तं स्त्रीभूद्रविट्चववच
इति यस्मूत्तरश्लोके कृत्वा च स्त्रीसुहृदधमिति तदाहिता
ग्निब्राह्मणस्य ब्राह्मणीभार्याविषयम् । तथाचाङ्गिराः । आहि
ताग्नेर्ब्राह्मणस्य इत्वा पत्नीमभिन्दिताम् । ब्रह्महत्याव्रतं कुर्या
दाचेयीब्रह्मणैव च ॥ ८७ ॥

उक्ता चैवानृतं साध्ये प्रतिरुध्य गुरुन्तया । अथ
इत्य च निःशेषं कृत्वा च स्त्रीसुहृदधम् ॥ ८८ ॥

उक्तेति । चिरसम्भन्नादियुक्तसाध्ये चवृत्तमुक्ता गुरोश्च
मित्रानिमित्रापमुत्पाद्य निशेषश्च ब्राह्मणसुवर्षादन्वद्वयतादि
इत्थं चविवादेः सुवर्षमपि चापहत्य स्त्रीवधं च यथा व्याख्यातं
कृत्वा मित्रं चाब्राह्मणं इत्या ब्रह्महत्याप्राचक्षितं कुर्यात् ॥ ८८ ॥

इयं विशुद्धिरदिता प्रमाणाकामता द्विजम् । काम
तो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ ८९ ॥

इयमिति । एतत्तु प्राचक्षितं विप्रेषोपदेवमन्तरेण
कामतो ब्राह्मणवधेऽभिहितं कामतस्तु ब्राह्मणवधे नैव निष्कृतिः
नैतत्प्राचक्षितं किन्मतोदि गुणादिकरणात्मकमिति प्राचक्षितं
नौरवार्धवत् प्राचक्षिताभावार्धम् । कामतस्तु कृतं मोहात्
प्राचक्षितैः इयमिधैः इति पूर्वोक्तविरोधात् ॥ ८९ ॥

सुरामीत्या द्विजो मोहादग्रिवर्षां सुराम्बिवेत् ।
तया स्वकाये निर्दग्धे मुच्यते क्लिष्टपाततः ॥ ९० ॥

सुरामिति । सुरावज्जः पेहीनाचे मुखो न तु मोक्षीनाधी
पेहीषु चित्तवानुनतैकरूपाभावात् प्रत्येकश्च प्रत्येकजने

अन्निचयकल्पनागौरवप्रसङ्गात् । गोप्यादिमदिरासु भुष
 हृत्थापि सुराशब्दप्रयोगोपपत्तेः । अतएव मन्त्रपुराणे ।
 सुरा च पैट्टी मुखोक्ता न तस्यास्त्रितरे वमे । पैट्टाः पानेतु
 पैतावां प्राचक्षिन्त निबोध मे । मनुजोक्तं महावाहो वमासवाय
 धागतः । एतावानिनि निर्द्वारवे वष्टी एतावां गोलीमाधी
 पैट्टीनास्रकृतानां मध्ये पैट्टीवाने मनुजं प्राचक्षिन्त सुराभीता
 दिवोऽलोहादितीक्ष्णैः । मुखं सुरापैट्टीं रागादिवामूढतया
 दिवो प्राक्षयः अचियो वैश्वस्य पीता अग्निवर्षां सुरां पिबे
 तया सुरया वरीरे निर्दग्धे अति शिखरात्पापाप्युच्यते ।
 एतच्च बुद्ध्यात्कामकारकतसुराधामविषयम् । तस्माच्च दह
 सतिः । सुरापाने कामकृते व्यवर्त्तन्तां तां विनिःशेषेत् । मुखे
 तया च निर्दग्धो मृतः इन्द्रिमवाप्नुयात् ॥ ८० ॥

गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा । पयोधृतं
 वा मरणाद्गोशकृद्रसमेव वा ॥ ८१ ॥

गोमूत्रमिति । गोमूत्रवत्तगीचीरमव्यधृतगोमरवाणा
 मव्यतममग्निसर्गं कृत्वा पावकारवन्निवेत् ॥ ८१ ॥

कषाया भक्षयेद्वन्निष्पाकं वा सकृद्विनि ।
 सुरापानापमुत्थयं वासवासा जटी ध्वजी ॥ ८२ ॥

कषायेति । अथवा गोरोमादिकृतकषा मट्टावाप् सुरा

आयवपिह्यः सप्तमस्तुत्यावप्रकम् आह्वयेनचित्तं स रक्षा
मेकवारं संवत्सरपर्यन्तं सुरासकसपनाप्रार्थनाचयेत् । इह
मनुस्त्रिपूर्वकं समुद्रादुरागाने द्रष्टव्यम् न तु मरवेव वैकल्पिकं
समुत्पत्तम् ॥ ८२ ॥

सुरा वै मत्समन्नामास्याप्ता च मत्समुच्यते । तस्मा
द्वाह्यप्रराजन्यौ वैश्वस्य न सुराम्निवेत् ॥ ८३ ॥

सुरेति । अस्मात्समुद्रपिह्यस्याप्तमासुरा चमत्तत्वं मत्स
प्रभेदेन च पापमुच्यते । तस्माद्वाह्यप्रराजित्वेऽप्येवैवैः पैट्रीं सुरां न
पिबेत् । इत्यनेन प्रतिषेधे इति हतदतिक्रमे सुरां सीमेतिश्राव
यित्वा विधायात् अस्मन्मार्गमदाय पैट्रीपिबेत् इव स्मृतः
पैवर्षिकस्य मनुवैवोक्तः ॥ ८३ ॥

गौडी पैट्री च माध्वी च पिबेत्वा चिबिषा सुरा । यवै
वैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ ८४ ॥

गौडीति । वा नुवेन कृता वा गौडी एवं पिबेन कृता पैट्री
मधुकटुषो मधुः तत् पुष्पैः कृता वा माध्वी इवभिःप्रकारा
सुरा ज्ञातयेतिमुच्यते सुरा वाग्वेद्यमभितरमचापेचया प्राज्ञ
सक गौडीमाध्वीपाने प्राचक्षितगौरवार्थम् । यवैवैका पैट्री

मुखा सुरा पूर्ववाक्मिषिद्रुत्वात् चैवर्विकसापेक्षया तथा
सर्वागौडी माधो च द्विजोत्तमैर्न पातव्यः ॥ ६४ ॥

यश्चरन्नः पिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्वा
हृष्येन नाप्तव्यन्देवानामश्रता इविः ॥ ६५ ॥

यच्चेति । मद्यमन्नमिषिद्रुपैष्टीगौडीमाधोव्यतिरिक्तं नव
विधम्वोद्धृत्य तदाह पुस्तक्यः । पानसद्भाषमाधूकं चार्जूर
नासमैश्वर्यम् । माधूकं टांकमार्दीकमैरेवसारिकैलवम् ।
सामान्यानि द्विजातीनां मद्यान्येकादत्रैव च । दादन्नानु सुरा
मद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् । मांसञ्च प्रतिषिद्धं सुरा च त्रिप्रका
रा प्रोक्ता । असूयतइति आसवो मद्यानामवस्थाविशेषः सद्यः
कृतसंसाधनः सञ्जातमद्यभावः । समधिकृत्य इदं पुस्तक्यो
क्तप्राचक्षितम् । द्राक्षेषुटंकखर्जूरपनसादेसथोरसः । सस्यो
जातानुपीत्वा तं व्यहाच्छुष्योद्विजोत्तमः । एवं मद्यादिषु
वृथं यश्चरन्नः पिशाचसमन्धवन्तद्वाहृष्येन देवानां इवि
र्भक्षयता नाश्रितव्यम् । निषिद्धाद्याः सुरावा इहोपादानं यश्च
रन्नः पिशाचाश्चतया निन्दार्थम् । अथ केचिद्देवानामश्रता इवि
रिति पुंलिङ्गनिर्देशाद्वाहृष्यस्य पुंस एव मद्यप्रतिषेधो न स्त्रिया
इत्याहुः तदसत् । पतिसोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरान्नि
वेत् । इहैव सा शुनी वृषी शूकरो चोपजायते । इति याज्ञ
वल्क्यादिस्मृतिविरोधात् ॥ ६५ ॥

अमेधे वा पतेन्मनो वैदिकं वायुदाहरेत् ।
अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥ ८६ ॥

अमेध इति । ब्राह्मणो मद्यपानमदमूढबुद्धिः यन् अष्टौ वा पतेत् वेदवाक्यं वा उच्चारयेत् ब्रह्महत्यायकार्यं वा कुर्यात् । अतस्तेन मद्यपानं न कार्यमिति पूर्वसौवानुवादः ॥ ८६ ॥

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाश्राव्यते सकृत् । तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वञ्च स गच्छति ॥ ८७ ॥

यस्येति । यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म वेदः यस्माद्वेदेन वक्षितः एकदेहत्वात् एकवारमपि मद्येनाश्राव्यते तत्रा एक वारमपि यो ब्राह्मणो ब्रह्मनिवर्ति तस्य ब्राह्मण्यं व्यपैति शूद्रतं च प्राप्नोति तस्मान्नास्यं सर्वत्रैव न पातयन् अथमपि पूर्वानुवादः ॥ ८७ ॥

एषा विचित्राभिहितः सुरापानस्य निष्कृतिः ।
अतर्जुं प्रवक्ष्यामि सुवर्षस्तोयनिष्कृतिं ॥ ८८ ॥

इति । इदं सुरापानजनितपापस्य नानाप्रकारं प्राक् विस्तृतमभिहितमास्मात्परब्रह्मणं सुवर्षं हरश्चापस्य निष्कृतिं वक्ष्यामि ॥ ८८ ॥

सुवर्णसोमकृदिमो राजानमभिगम्यतु । स्वर्णं
स्वापयन् ब्रूयात्तन्मया ननु शास्त्रिणः ॥ ८८ ॥

सुवर्णेति । अपरे ह्यस्य सुवर्णं नु ब्राह्मणस्य यतः स्वयमिति
प्राप्तातपस्वरथात् । ब्राह्मणसुवर्णचौरो ब्राह्मणो राजानं गत्वा
ब्राह्मणसुवर्णापहरणं स्वीयहर्षं कथयन् मम नियमं करो
मिति ब्रूयात् ब्राह्मणस्य हर्षं मनुष्यमात्रप्रदर्शनार्थम् । प्रायश्चित्ती
यते नर इति प्रकृतत्वात् ऋषिदादोनां च प्रायश्चित्तान्तरानभि
धानात् ॥ ८८ ॥

गृहीत्वा मुषलं राजा सङ्कटद्वन्धात्तु तं स्वयम् ।
वधेन शुध्यति क्षीनो ब्राह्मणस्तपसैवतु ॥ १०० ॥

गृहीत्वेति । स्वर्णेनादायमुषलमित्यादेरुक्तत्वात् तेनार्थं
तमुषलादिकं गृहीत्वा खेवकारिणं मनुष्यमेकवारं राजा स्वयं
हन्वात् यच्च क्षीनो वधेन मुषलानिघातेन हतो मुक्तेऽपि वा
शुचिरिति चाश्ववदस्यसरथात् । हतो वा हतकस्यो वा
वीर्यं तस्मात् पापान्मुच्यते । ब्राह्मणः पुनस्तपसैव वेत्येवकार
करत्वात् । तथा न जातु ब्राह्मणं हन्वात्सर्वपापेष्ववस्थितं नित्यं
कृत्वा च तपसैव शुध्यति अतएव सर्वार्थसाधनपरे भविष्य
परायणे । अदेतद्वचनं वीर ब्राह्मणस्तपसैव वा । तस्यैव कारणा

सुराधिप । तपस्वेति तमेवेह प्रतिषेधो बधस्य तु । वाग्रस्य
च विद्यादीनामपि तपोविकल्पार्थः ब्राह्मणस्य तु तपश्चेति
निषेधो न तु ब्राह्मणस्यैव तपः अतएव भविष्यपुराणे । इतरेषा
मपि विभो तप्ते न प्रतिषिध्यत इति ॥ १०० ॥

तपसाऽपमुनुत्सुस्तु सुवर्णस्यैव मलम् । चीर
वासा दिजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्माहणो व्रतम् ॥ १०१ ॥

तदेव तप आह तपसेति । तपसा सुवर्णस्यैव
उत्पन्नं पापं दिजो निर्हन्तुमिच्छन् चरस्यपहसात्प्राचस्याच
ब्रह्महृदि ब्रूतमुक्तं तत्कुर्यात् इतश्च द्वादशवार्षिकं क्षेत्र
मौरवाह्यविद्यादीनां मरणेन विकल्पितत्वाच्च ब्राह्मणस्य
भिनः सुवर्णपहरणे । पञ्चकण्वस्यको मापस्य सुवर्णस्य षोड
शेति सुवर्णपरिमाणम् अदृश्यं ततो न्यूनस्य परिमाणापेक्षार्था
मनूक्तपरिमाणस्य ग्रहीतुं न्यायत्वात् । अल्पधिकपरिमाणस्य
विष्यपुराणे ब्रूयते तत्तथाविधानुबन्धविनिर्दिष्टापहारे तथाविध
प्राचक्षिप्तविषयमेव तथाच भविष्यपुराणे । चक्षियाद्यास्तपो
वर्णं निर्मुखा ह्यवतत्पराः । मुखास्तस्य तु विप्रस्य पञ्चनिष्कान्
हरन्ति चेत् । निष्कानेकादत्र तथा दग्धात्मानान् पावके ।
ऋक्षेयुर्धरवाहीर चरेद्ब्रह्मात्मऋक्षे ॥ १०१ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं क्षोबद्धतं दिजः । मुदस्ती
गमनीयन्तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १०२ ॥

एतैरिति । ब्राह्मणसुवर्चसोयजनितपापमेभिर्नैर्दिशो
निर्हरेत् व्रततपयोर्दोषोक्तत्वात् एतैरिति वज्रवचनं धर्मत्वा
पेक्षया मनुक्रमपि प्रायश्चित्तं कल्पनीयमिति ज्ञापनार्थं । गुरु
स्त्रीगमननिमित्तं पुनः पापमेभिर्बध्यमाद्यैः प्रायश्चित्तेर्निर्ह
रेत् ॥ १०२ ॥

गुरुतल्यभिभाष्यैर्नस्तप्ते स्वप्यादयोमये । सूक्ष्मी
ज्वलन्ती स्वास्त्रियेभृत्युवा स विशुध्यति ॥ १०३ ॥

शुर्विति । निषेकादीनि कर्माणीत्युक्तत्वात् गुरुः पिता तत्
भार्या गुरुतल्यं गुरुभार्या तद्गामी गुरुभार्यागमनपापं
विख्याय सोऽहमये तप्तवचने स्वप्यात् सोऽहमयी स्त्रीप्रकृति
कृत्वा ज्वलन्तीमाशिश्रु मृत्युना च विशुद्धो भवति ॥ १०३ ॥

स्वयं वा शिश्रुवृषणोऽवुत्कृत्याधाय चाञ्चलौ ।
नैर्हृतीन्दिशमातिष्ठेदनिपातादजिज्ञायः ॥ १०४ ॥

स्वयं वेति । आत्मनैव वा शिश्रुवृषणौ हित्वा चाञ्चलौ कृत्वा
जायत् त्ररीरपातनवक्रानतिः सन् दक्षिणपश्चिमान्दिशं कृच्छेत् ।
एतच्च उक्तप्रायश्चित्तद्वयं गुरुत्वात्सुवर्चगुरुभार्यायो ज्ञानतो
रेतोविषयगर्प्यम् सौम्यविषयम् ॥ १०४ ॥

सद्वाङ्मि श्रीरवासा वा मयुषो विजने वने ।
प्राजापत्यश्चरेत्कृष्णमम्भमेकं समाहितः ॥ १०५ ॥

सद्वाङ्मिति । सद्वाङ्मभुत् वक्ष्यन्त्याश्चोऽन्विष्यन्नेवमवस्यो
मय्यमुधारी संवतमना निर्जने वने वर्षमेकं प्राजापत्यव्रतञ्च
रेत् । एतच्च वक्ष्यमाणप्राचक्षिप्तचपुत्वात्सभार्याविधमेवा
ज्ञानविषयमोक्तम् ॥ १०५ ॥

चान्द्रायणं वा चीन्मासानभ्यस्तेष्वित्येन्द्रियः ।
हविष्येष मवात्मा वा गुह्यतस्यापनुत्तमे ॥ १०६ ॥

चान्द्रायणमित्यादि । सद्वा गुह्यतस्यापनुत्तमेन्द्रियः
संवर्ततेन्द्रियः कसन्नुवादिना हविष्येष जीवारादिना कृतवत्तमा
वा चीन् मासान् चान्द्रायणात्माचरेत् । एतच्च पूर्वोक्ताद्वि
चपुत्वात् चवाधीमवर्षा वा गुह्यतस्या गच्छतो इत्यम्
॥ १०६ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेयुर्गन्धपातकिनो मखम् । उपपा
तकिनस्तेवमेभिर्मानाविधैर्व्रतैः ॥ १०७ ॥

एतैरित्यादि । एभिर्दत्तव्रतैर्व्रतैश्चैवमवर्षादिमवर्षापातक
कारिणः कश्च निर्धरेत् । नोवचाद्युपपातककारिणः पुनर्व्रत
मवर्षकारेणैवकव्रतैः वापानि निर्धरेत् ॥ १०७ ॥

उपपातकसंयुक्ते गोघ्नो मासं यवान् पिबेत् ।
हृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्माणां तेन संवृतः ॥ १०८ ॥

चतुर्थकालमश्रीयादक्षारलवणं मितम् । गोमू
त्रेण चरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ १०९ ॥

दिवानुगच्छेद्गास्तास्तु तिष्ठन्मूर्द्धं रजः पिबेत् ।
शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ ११० ॥

तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ।
आसीनास्तु तथासीनो नियतो वोतमत्सरः ॥ १११ ॥

आतुरामभिग्रस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ।
पतिताम्यङ्गलगां वा सर्वोपायैर्विमोचयेत् ॥ ११२ ॥

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
न कुर्वीतात्मनस्नानं गोरहृत्वा तु शक्तितः ॥ ११३ ॥

आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेयवा खले ।
भक्षयन्तीन् कथयेत्पिबन्तश्चैव वत्सकम् ॥ ११४ ॥

अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।
स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥ ११५ ॥

उपेति । अनेन विधिना यस्मिन्ति यावत्कुलकं उपपातकयुक्तो
गोघाती त्रिधिलयवागूरूपेण प्रथममासं यवान्पिबेत् सन्नित्तं
मुष्टितन्निरा लूनमभ्युः तेन हृतगोचर्माणां हृदितदेशे

मासचपमेव मोष्टे कवेत् गोबूषेष्वाचरेत्स्नानं च यत्ने हि यः कश्चि
मस्य वक्ष्यन्ति तं हविष्यमस्य मेकादशमुक्ता द्वितीयेति वाचं शोकं
द्वितीयव्रतीयमायावसीयात् मासचपमेव दिवा प्रातस्ता गा अगु
नक्षेत्रायाश्च मवां सुरप्रहारादूर्ध्वमुत्थितं रवश्चिह्नमाखाद
येत् कश्चुचमादिना ताः परिचर्य्य प्रथम्य च रात्रौ भिक्षादिक
मननुवेष्ट उपविष्ट आसीत् तथा शुचिर्विगतक्रोधः उत्ति
तासु गोषु पश्यादुत्तिष्ठेत् वने च परिभ्रमन्तीषु पश्यात्
परिभ्रमेत्। उपविष्टाषु गोषूपविष्टेत् व्याधिताश्चौरव्याघ्रा
दिभयहेतुभिराक्रान्तां पतितां कर्हमस्रग्नां वा यथाशक्ति मोच
येत्। तथा उप्ये आदित्ये तपति मेघे च वर्धति भीते सौपक्षिते
मादते चात्वर्यं वाति गोर्धवाशक्ति रक्षामक्षत्वा आत्मनस्त्राणं
न क्षुर्व्याप्तया आत्मनोऽन्वेषां वा गेहे खेपे खलेषु प्रसादिम
चक्षुर्धर्मां वस्यश्च चौरविवक्ष्य कश्चयेत्। अवेनीकविधा
मेव चो गोघ्ना गाः परिचरति य गोवधजनितपापं चिभिर्द्याये
रपनुदति ॥ १०८ ॥ ॥ १०८ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥
॥ ११५ ॥

वृषभैकादशा मास दद्यात्सुचरितव्रतः। अवि
द्यमाने सर्वस्वं वेदविज्ञो निवेदयेत् ॥ ११६ ॥

वृषभेति। वृष एकादशो चायान्ताः सव्यमनुष्ठितमाच
रितो दद्यात्। अविद्यमाने तावति धने सर्वस्वं वेदज्ञेभ्यः प्राञ्च
येभ्यो दद्यात् ॥ ११६ ॥

एतदेव प्रतं कुर्वन्नुपपातकिनो दिजाः । अवकीर्णवर्जं शुद्धार्थश्चान्नावणमवापि वा ॥ ११७ ॥

एतदेवेति । अपरे द्रुपपातकिनो वक्ष्यमाणान्नावकीर्णवर्जिताः
पापनिर्हरणार्थमेतदेव गोवधप्रायश्चित्तं चान्नावणम् । कुर्वन्नुप-
पातकिनोऽप्युपातके जातिव्रजिगुणाद्यपेक्षं
वा योजनीयम् ॥ ११७ ॥

अवकीर्णी तु काशेन गर्दभेन चतुष्पथे । पाक-
यज्ञविधानेन यजेत निर्घृतिमग्निं ॥ ११८ ॥

अवकीर्णीति । अवकीर्णी वक्ष्यमाणः काशेन गर्दभेन राशौ
चतुष्पथे पाकयज्ञेन मन्त्रेण निर्घृत्याह्वादेवतां यजेत् ॥ ११८ ॥

ऊत्वाग्नौ विधिवद्दोमानन्ततश्च समेतृचा । वाते
ऋगुरुवक्त्रिणां जुहुयात्सर्पिषाज्जतीः ॥ ११९ ॥

ऊतेति । ततो निर्घृत्यै गर्दभरूपादिदोमान् यथावच्चतु-
ष्पथे कृत्वा तदन्ते समाधिष्ठन्नु मादत इत्येतथा च्छवा मादते
ऋगुरुवक्त्रिणां घृतेनाज्जतीर्जुह्वात् ॥ ११९ ॥

तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्त्तयन्नेककालिकम् । उप
सृष्टं क्षिपयन् लब्धेन स विप्रुहति ॥ १२२ ॥

तेभ्यरेति । तेभ्यः सप्तगृहेभ्यो लब्धेन भैक्षेण एककालमा
हारं कुर्वन् सायस्यातर्क्यन्दिनेषु च खानमाचरन् योव
किर्त्तिसंवत्सरेणैव विप्रुहति ॥ १२२ ॥

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वा न्यतममिच्छया ।
चरेत्साम्प्रतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ १२४ ॥

जातीति । ब्राह्मणस्य राजः कृत्वेत्यादिजातिभ्रंशकर्मोक्तं
तस्मात्प्रादन्त्यतमं कर्मनिष्ठेयं दृष्ट्वातः कृत्वा वक्ष्यमाणं साम्प्रतपनं
सप्ताहसमं कुर्यात् अनिच्छातः पुनः कृत्वा प्राजापत्यं वक्ष्य
माणश्चरेत् ॥ १२४ ॥

सङ्हरापाचकृत्याच्च मासं शोधनमैन्दवम् ।
मखिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैश्यवम् ॥ १२५ ॥

सङ्हरेति । खराभोद्रेत्यादिना सङ्हरीकरणान्युक्तानि
निन्दितेभ्यो धनादानमित्यादिना सापाचोकरणान्युक्तानि तेषां
मन्थादन्यतममिच्छातः कृत्वा चान्द्रायणं मासं द्वादशे कुर्यात्
अग्निपीठवयो इत्येत्यादिना मखिनीकरणान्युक्तानि तस्मात्प्रा
देकमिच्छातः कृत्वा चिराचं चवागूं कथितामग्नीधात् ॥ १२५ ॥

तुरीया ब्रह्मरथायाः चण्डिवस्तु वधे स्मृतः ।
वैद्येऽहर्मात्रा वृत्तस्यै प्रद्वेष्टे चैवस्तु वोढव्य ॥ १२६ ॥

तुरीय इति । ब्रह्मरथातुरीयो मानः चैवार्थिकरूपः दाह्य
चार्थिकस्य चतुर्थो मानः इत्यत्र प्राचक्षितं स्त्रीप्रद्विष्टव्य
वध इति उपपातकमेवोपदिष्टवैमात्रिकापेक्षया मुदस्तात्
वृत्तस्यचण्डिवस्य कामतो वधे इदृशं वैद्ये वाधाचारे कामतो
इते चहर्मात्राः चार्थवार्थिकं व्रतं प्रद्वेष्टे वृत्तस्यै कामतो इते
वोढव्योमानो नवनमाधिकम् इदृशं ॥ १२६ ॥

अकामतस्तु राजस्यं विनिपात्य विजोत्तमः ।
वृषभैकसहस्रा गा दद्यात्पुत्ररितव्रतः ॥ १२७ ॥

अकामत इति । अशुद्धिपूर्वकमुनः चण्डिवं निहत्य वृषभे
वैद्येमात्रिकं वधस्य चायां नरां ता चामाप्रद्वेष्टे ब्राह्मणेभ्यो
दद्यात् ॥ १२७ ॥

व्यम्बश्चरेदा निवतो जटी ब्रह्मरथो व्रतम् ।
वसन् दूरतरे ग्रामादृषमूखनिकेतनः ॥ १२८ ॥

व्यम्बजिति । वहा संवतो जटावान् ग्रामादिप्रकटवृषभमूख
निकेतनो ब्रह्मरथि वदुक्तं व्रतं ब्रह्महा दाह्य वमा दद्यादि

तद्वर्षचक्रं कुर्यात् न तु तुरीयो ब्रह्महत्याया इत्यनेन पुनरुक्ति
र्वाच्या ऋटी दूरतरे यामात् दृष्टमूलनिकेतन इत्येतदच्योक्त
यतिरिक्तवृत्तिरोधवधारणादिसकलधर्मनिवृत्त्यर्थत्वादस्य
अकामाधिकाराच्च इदमकामतः अतएवाङ्गुष्ठाद्यवाद्युपितम्
॥ १९८ ॥

एतदेव चरेदब्दस्यायस्मिन्नं दिजोत्तमः । प्रमाप्य
वैश्यं वृत्तस्यन्दयाचैकशतकृत्वाम् ॥ १९९ ॥

एतदिति । एतदेव दादत्तवर्षिकव्रतमकामतः साध्याचारं
वैश्यां निवृत्त्य वर्षमेकं ब्राह्मणादिः कुर्यात् एकाधिकं वा ऋतु
तन्वसात् ॥ १९९ ॥

एतदेव व्रतं कृत्वा मण्डूकमेव च ।
वृषभैकादश्या वसिष्ठ दद्यादिप्राय गाः सितम् ॥ २०० ॥

एतदिति । एतदप्यकामतः इदमेव व्रतं शूद्रहा वसिष्ठा
वस्यरेत् वृषभ एकादश्या वासी गवान्ताः शूद्रवर्षा दत्तब्राह्म
णाव दद्यात् ॥ २०० ॥

मार्जारनकुलौ हत्वा चापं मण्डूकमेव च ।
अगोघोलूककाकांस्य शूद्रहत्याव्रतश्चरेत् ॥ २०१ ॥

मार्जारेति । विडासनकुलचापमेककुक्षुरगोधापेषककाका
नामेकैकं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं शूद्रविट्चपवधदत्युपपातक

माचक्षिन्तं मोचयन्तं स्यात्माचक्षरेत् न तु शूद्रे चोचक्षुषौ च वे
त्यादिमाचक्षिन्तमाचक्ष चक्षुस्तत् । आचक्षयन्मयेतत् कामतो
अध्यासादिविवक्षे इह वक्ष्यम् ॥ १२१ ॥

पयः पिवेन्निराचं वा योजनं वा ऽध्वनो प्रजेत् । उप
सृजेत् सवन्यां वा कर्त्तुं वाग्नैव तज्जपेत् ॥ १२२ ॥

पय इति । अमुद्रिपूर्वकं मार्जारादीनां वधे निराचं क्षीर
मिवेत् । अथ मग्दानजलादिना न समर्थः निराचं योजन
मध्वनो प्रजेत् अथान्नक्षिराचं नद्यां साधात् तत्राप्यथम
क्षिराचं चापोदीर्घत्यादिसूक्तजपेत् यद्योत्तरं चक्षुस्तात् पूर्वं
पूर्वावस्थाने उत्तरोत्तरपरिपद्यः न तु वैकल्पिकः ॥ १२२ ॥

अभिहार्ष्यायसीं दद्यात्सूर्यं हत्वा विधीतमः ।
पञ्चासभारकं बंटे सैसकश्चैकमायकम् ॥ १२३ ॥

अभिमिति । सूर्यं हत्वा ब्राह्मणाय तोषणाय सोऽहदण्ड
द्यात् । नपुंसकं हत्वा पञ्चासभारं शीघ्रकक्ष मायकं ब्राह्मणाय
दद्यात् ॥ १२३ ॥

घृतकुम्भं वराचे तु तिस्रोऽङ्गुलान् तिस्रिरौ । मुके
दिद्यायनं वत्सं मौम्बं हत्वा विद्यायनम् ॥ १२४ ॥

घृतेति । शूकरे घृते घृतपूर्वे षडङ्गुलान् दद्यात् तिस्रिरि

विनि यद्विनि इति चतुराष्टकपरिभाषां तिस्रश्च दद्यात् । युगे
 नीतिवर्षे वयं येन साष्टमश्विं हत्वा निवर्षेऽयं त्राष्टमश्व
 दद्यात् ॥ १२४ ॥

इत्या चं सं नखाकाष्ठं वयं वर्धिसमेव च । वावरं
 श्येनभासौ च स्वर्गवेद्राष्टाण्य गाम् ॥ १२५ ॥

इति । इयवसाकावकमयूरवानरश्येनभासाद्यानाम्बिषा
 मन्वतमं हत्वा त्राष्टाण्य गान् दद्यात् ॥ १२५ ॥

वासो दद्याद्वयं इत्या पञ्च नीलान्ध्रुषान् गजम् ।
 अजमेघावनद्वाहं खरं इत्वैकदायनम् ॥ १२६ ॥

वास इति । अश्वं हत्वा वयं दद्यात् इक्षिणं हत्वा वयं कीका
 न्ध्रुषान् दद्यात्पक्षिकं हानमेघौ हत्वा वयमभ्युदयात् नर्हं
 हत्वा एकवर्षं वयं दद्यात् ॥ १२६ ॥

क्रव्यादांस्तु मृगान् इत्या धेनुदद्यात्पयस्विनीं ।
 अक्रव्यादान्त्सतरीमुष्ट्रं इत्या तु कृष्णालं ॥ १२७ ॥

क्रव्यादामिति । आमजावभषिषी मृगान् व्याघ्रादीन्
 हत्वा वज्रशीरां धेनुदद्यात् अश्वमजकान् हरिषाहीन्
 हत्वा म्रिडवसिकां दद्यात् उष्ट्रं हत्वा सुवर्षरत्निकान् दद्यात्
 ॥ १२७ ॥

ओमकारमुक्त्वा पीयूषं पृथग् दद्यात् । अथ
 योमयि वर्षाणां चारीर्चत्वा ऽवर्कस्त्रिभक्तः ॥ १३८ ॥

जीमेति । ब्राह्मणादिबर्हस्त्रियो सोमादुत्कृष्टापकृष्टपुष्टव
 यभिषारिणीर्चत्वा ब्राह्मणादिभ्यो वर्षपुष्टधनुःशान्तिं नैवान्
 दद्यात् ॥ १३८ ॥

दानेन वधनिर्धेकं सर्पादीनामशक्यम् । एकै
 कग्रहरेत्कुच्छं दिवः पापापमुत्तये ॥ १३९ ॥

दानेनेति । अक्षिप्रभृतीनामभावादानेन सर्वपापनिर्हरणं
 कर्तुमशक्यं ब्राह्मणादिः प्रत्येकमपि कुच्छं दद्यात् प्राजा
 पत्यं दिवः अपनिर्हरणार्थं ग्रहरेत्सर्पादिवशाग्निहोत्रार्थापत्तौ
 दद्यादित्येवमारभ्येत्यर्थना दद्यात् ॥ १३९ ॥

अक्षिमतां तु सत्त्वाणां सहस्रस्य प्रमापयेत् । पूर्वं
 चानक्षमस्तृणान् मूत्रहत्यामृतं चरेत् ॥ १४० ॥

अक्षिमतादिति । अक्षिणाहवर्षात् अक्षिमतां अक्षिणां
 कुक्कुटादीनां सहस्रस्य मध्ये मूत्रहत्यामृतं चरेत् अक्षिमर्दयेत्यर्थं
 कुच्छं तु अक्षिरक्षिणावस्तु सत्त्वकादीनां अक्षिणामिन्द्रिय
 नात्मनो तदेव प्राचक्षिप्तं कुच्छं ॥ १४० ॥

किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्त्रिमताम्यथे । अन
स्याश्चैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ १४१ ॥

किञ्चिदिति । अस्त्रिमतां बुद्धजन्तूनां कृकशासादीनाम्यथे
कम्यथे किञ्चिदेव दद्यात् । अस्त्रिमतां वधे पणो देय इतिसुमन्तु
स्मरणात्किञ्चिदेवेति पणो बोद्धव्यः । अनस्त्रिमतान् पुष्कल
त्कुशादीनाम्यथेकम्यथे प्राणायामेन शुद्धो भवति प्राणाय
मश्च सव्याहृतिकां सप्रणवां सावित्रीं त्रिरसा सह । त्रिः पठे
द्वायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इतिवन्निष्ठप्रोक्तसप्तो
यास्तः ॥ १४१ ॥

फलदानान्तु वृक्षाणाञ्छेदने जप्यमृक्प्रतं ।
गुल्मवल्लीलतानाञ्च पुष्पितानाञ्च वीरुधां ॥ १४२ ॥

फलेति । फलदानानामासादीनां वृक्षाणां गुल्मानां कुक्ष
कादीनां वल्लीनां गुडुच्चादीनां लतानां वृक्षप्रासाधकानां
पुष्पितानाञ्च वीरुधां कूष्माण्डादीनाम्यथेकञ्छेदने पापप्रमो
चनार्थं सावित्र्यादिष्टकप्रतं जपनीयं इन्धनार्थमशुक्लाणां
द्रमाणामवपातनमित्यादेरुपपातकम्यथे पठितस्य गुरुप्रावशि
प्ताभिधानात् इदमप्यवदृष्टादिछेदने लघुप्रायश्चित्तं सक्तद
बुद्धिपूर्वकविषयं वेदितव्यम् ॥ १४२ ॥

अजायमानां सत्त्वानां रसजानाञ्च सर्वशः ।
फलपुष्पोद्भवानाञ्च घृतप्राप्तो विप्रोधनं ॥ १४३ ॥

अजायेति । अजादिषु जातानां मुखादिरसजातानाञ्च
उदुम्बरादिकस्यसत्त्वानां मधुकादिपुष्पोद्भवानाञ्च सर्व
प्राणिनां वधे घृतप्राप्तवन्नापप्रोधनम् ॥ १४३ ॥

कृष्टजानामोषधीनाञ्चातानाञ्च स्वयं वने ।
वृथासम्प्लेऽनुगच्छेद्भान्दिनमेकम्यवोन्नतः ॥ १४४ ॥

कृष्टेति । कर्षयपूर्वकजातानामोषधीनां वटिकादीनां वने
च खलमुत्पन्नानां गीबारादीनां निष्प्रयोजनवच्छेदने क्षीरा
हार इकमहो मोरनुमननं कुर्यात् ॥ १४४ ॥

इतैर्ब्रतैरयोश्च खादेनो विंशत्समुद्भवम् । ज्ञाना
ज्ञानकृतं ज्ञानं श्रुतानाञ्चभक्षणे ॥ १४५ ॥

इतैरिति । इतिवन्तप्राचक्षिणैर्विज्ञानमितयायं ज्ञाना
ज्ञानकृतं निर्हरणीयं इदानीमज्ञानवत्प्राचक्षिणं वक्ष्यामः
श्रुतम् ॥ १४५ ॥

अज्ञानादादृशीं पीत्वा संस्कारैश्चैव शुद्ध्यति ।
मतिपूर्वमनिर्द्देश्यग्राह्यात्मिकमिति स्थितिः ॥ १४६ ॥

अज्ञानादिति । महापातकप्रकरणव्यवधानेनाज्ञानात्
नेदं मुख्यपैष्टीसुराविवर्धं वचनम् । किन्तु तदितरविवर्धं तत्र
यथा चेका तथा सर्वा गौडीमाध्वेयार्जुनसुरासाम्बोयवमित्त
रमद्यापेक्षया ब्राह्मणस्य प्राचक्षिप्तगौरवार्थमित्युक्तं । तेना
बुद्धिपूर्वकं गौडीं माध्वेयं पीत्वा मोतमेव तन्मन्त्रकण्ठं कृत्वा
पुनः संस्कारैश्चैव शुद्ध्यति । तथाच मोतमः । अमत्वा मद्यपात्रे
पयोधृतमुदकं वायुजतिम्वहं तन्मन्त्रकण्ठः ततोऽस्य संस्कारः ।
इत्यमेव व्याख्यातं भविष्यपुराणे । अकामतः कृते पात्रे गौडी
माध्वेयार्जुनराधिप । तन्मन्त्रकण्ठविधानं स्थात् मोतमेव तच्छे
दितम् । बुद्धिपूर्वकन्तु पैष्टीतरमद्यपात्रे प्राण्यात्मिकं अनिर्द्देश्य
मिति ब्राह्मणमर्यादा । तथा गौडीमाध्वेयार्जुनात्पाने मरुत
निषेधादितरमद्यापेक्षया गुह्यत्वाच्च मानवमेव कषान् वा
भक्षयेद्दम्भमिति प्राचक्षिप्तमुक्तं अतएव गौडीमाध्वेयः
कामतः पानानुवृत्तौ भविष्यपुराणे । यदाऽस्त्रिंशेव विषये मान
वीचं प्रकल्पयेत् । कषान्वा भक्षयेद्दम्भमिच्छाकं वा सक्तश्चिन्ति ।
सुरापानापनुत्सर्धं वाकवावा जटी ध्वजीमि पैष्टीगौडीमाध्वे
यतिरिक्तपुच्छस्रोक्त पानवादिनवविधमद्यस्य प्रत्येकग्याने सप्त
माससंस्कारमात्रमेव केवलं अन्यदा सप्तप्राचक्षिप्तं ब्राह्मणस्य

बुद्धः। बुद्धिपूर्वकान्तरादिमद्यप्राप्ते तु। मतिपूर्वकं सुरापाने
कर्मैव ज्ञानतो मुहः। अज्ञानिकश्चो भवतः पुनः संस्कार इव
शीतिभविष्यपुराणीचमन्त्रा इवविधं मुन्यन्तरोक्तं बुद्धं ॥१४१॥

अथः सुराभाजनस्या मद्यभाष्यस्त्रिंशत्तथा ।

पञ्चरात्रं पिवेत्पीत्वा ब्रह्मपुष्पी श्रुतमन्यः ॥ १४० ॥

अथरति। पैष्टीसुराभाष्ये तदितरमद्यभाष्ये वा ऽवस्थिता
अथः सुरारचनान्वर्जिताः पीत्वा ब्रह्मपुष्पाञ्जौषधिप्रशेष
यत्नं पीरमद्यद्वयं ब्रह्मपुष्पीविपक्षेन व्यर्थं पीरेव वर्ततेदिति
बोधयन्तकारणात्। पञ्चरात्रं पिवेत् सुरामद्ययोः वर्ज्यैव
मुदयचु प्राचक्षित्ताभिधानात् इहापि ज्ञानाज्ञानादिप्रकार
भेदेन विवचयमीकरणं समाधेयं। वाचनिकमेव प्राचक्षितं
वाच्यमिति मेधातिथिराह ॥ १४० ॥

स्पृष्टा दत्त्वा च मदिरीं विधिवत्प्रतिपृच्छ च ।

शूद्रोऽपिष्टास पीत्वापः कुशवारि पिवेत् व्यर्थं ॥ १४८ ॥

अथेति। सुरां स्पृष्टा दत्त्वा च लक्षिवचनपूर्वकञ्च प्रतिपृच्छ
शूद्रोऽपिष्टास अथः पीत्वा प्रतिपृक्षेत्युपादानात्। ब्राह्मणो
इर्भक्षितमुदकं व्यर्थं पिवेत् ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमात्राय सोमपः । प्राणा
नस्तु त्रिरायस्य घृतमाश्व विशुद्ध्यति ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्त्रित्यादि । ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः सुरा
पस्य मुखसन्निधिं गन्धं प्राप्ता जलमध्ये प्राणायामचक्रं कृत्वा
घृतं प्राश्व विशुद्धो भवति ॥ १४८ ॥

अज्ञानात्प्राश्व विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा दिजातयः ॥ १५० ॥

अज्ञानादिति । विह्वराहादीनां वक्ष्यमाणत्वात् अनुद्भि
पूर्वकं मनुष्यसन्निधिं मूत्रं पुरीषं वा प्राश्व सुरासंसृष्टश्च
भक्तादिरसं वा प्राश्व दिजातयस्त्रयो वर्णाः पुनरप्यनवम
र्हन्ति ॥ १५० ॥

वपनं मेखलादण्डो भैक्ष्यचर्याव्रतानि च ।
निवर्तन्ते दिजातोनाम्पुनः संस्कारकर्माणि ॥ १५१ ॥

वपनमिति । त्रिरो मुखनं मेखलाधारणं दण्डधारणं
भैक्ष्याणि व्रतानि च मधुमांसस्त्रीवर्जनयुतानि प्रायश्चित्तार्थं पुन
रप्यनवमे दिजातीनाम् भवन्ति ॥ १५१ ॥

अभोज्यानाम् भुक्त्वा च क्षीणोऽपि हृष्टमेव च ।
अग्न्या मांसमभक्ष्य च सप्तरात्रं यवाप्यवेत् ॥१५२॥

अभोज्यानामिति । अभोज्यानामाभोज्यवृत्ते च ज्ञे इत्या-
द्युक्तानामनभुक्त्वा अस्मिन्मित्रकुर्येव यवानुर्येव वा
यवान् पानयोग्यान् कृत्वा सप्तरात्रं पिबेत् । अमुस्मिन्नेव विषये
मत्या भुक्त्वा चरेत् कृत्निति चतुर्थाध्याये प्राचक्षितमुक्तं तेन
यह वैकथितं विकल्पस्य कर्तृप्रज्ञावेद्यः तथा द्विजातिस्त्रीषां
मुष्कृष्टं शुद्धोष्कृष्टं वा भुक्त्वा एतदेव कुर्यात्तथा कथाद-
शुक्करोद्वाचामित्यादिना च द्विजेव प्राचक्षितं तच्च विदुर्मांस-
भुक्त्वा इदमेव कुर्यात् ॥१५२॥

शुक्तानि च कषायस्य पीत्वा मेधान्यपि द्विजः ।
तावद्वयप्रयतो यावत्तत्र प्रजत्यधः ॥१५३॥

शुक्तानेति । चानि जनावतो मधुरादिरसानि काष्ठयोने-
योदकवाचादिनाश्च भावं प्रयन्ति तानि शुक्तानि कषायात्
विभोतकादीन् कथितानि च प्रतिविद्धास्तपि पीत्वा यावत्
जीर्णानि भवन्ति तावदशुषिः पुरषो भवति ॥१५३॥

विह्वराचखरोद्वाणं गोमायोः कपिंकाकयोः ।
प्राज्य मूत्रपुरीषाणि द्विजस्याश्वयणश्चरेत् ॥१५४॥

विह्वराचेति । यामशुक्करोद्वाणमाश्वयणश्चरेत्

मूचमुरीषं वा द्विजातिर्भुक्त्वा चान्द्रायणं कुर्यात् यत्तु हृषाकं
विह्वराहस्येत्यनेन विह्वराहयामकुक्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणे
पञ्चमाध्याये प्राचक्षित्तमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं इदं
नवनभ्यासविषये इत्यविरोधः ॥ १५४ ॥

शुष्कानि भुक्त्वा मांसानि भौमानि कवकानि च ।
अज्ञातश्चैव क्षणास्थमेतदेव व्रतश्चरेत् ॥ १५५ ॥

शुष्काणीति । वाय्वादिना ज्ञोषितानि मांसानि भुक्त्वा भूम्या
दिप्रभवानि हृषाकानि भुक्त्वा भूमिजं वा वृषजं वा हृषाकं
भक्षयन्ति ये । ब्रह्मज्ञांस्तान् विजानीयात् इति चमेन वृष
जस्यापि निषेधात् । हरिणमांसमुत रासभमांसमिति भक्ष्या
भक्ष्य तथा चक्षुःज्ञातं तथा हिंसास्थानं सूना ततो यदाणीतं
तद्भुक्त्वा चान्द्रायणमेव कुर्यात् ॥ १५५ ॥

क्रव्यादशूकरोद्गाणां कुक्कुटाणाञ्च भक्षणे ।
नरकाकखराणाञ्च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ १५६ ॥

क्रव्यादेति । आममांसभक्षिणां साम्यशूकरोद्गाम्यकुक्कुटानां
तथा मानुषकाकर्णभानां प्रत्येकं बुद्धिपूर्वकं मांसभक्षणे
वक्ष्यमाणं तप्तकृच्छ्रमायस्त्रितम् साम्यशूकरकुक्कुटयोर्बुद्धि
पूर्वकभक्षणे पञ्चमाध्याये पातित्यमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं
इदमुक्तमभ्यासविषये तप्तकृच्छ्रमित्यविरोधः ॥ १५६ ॥

मासिकान्नन्तु योऽग्नीवाहसमावर्तको दिवः ।
स जीप्यद्वान्यपवसेदेकादशोदको वसेत् ॥ १५७ ॥

मासिकान्नमिति । यो ब्रह्मचारी ब्राह्मणो मासिकमाह्न
यमन्धवमन्नाति एतच्च सपिण्डीकरणात्पूर्वं एकोद्विष्टमाह्ना
योपस्य चर्चं च चिराचमुपवसेत् । चिराचमस्य एकस्मिन्वर्षे
पञ्चमावसेत् ॥ १५७ ॥

ब्रह्मचारी तु योऽग्नीवाहधुर्मासद्वयव्रतः । स
कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

ब्रह्मचारीति । यो ब्रह्मचारी मासिकं मासं वा च निष्ठातः
चापदि वाऽद्यात् स प्राजापत्यं कृत्वा प्रारब्धब्रह्मचर्यव्रत
शेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

विशालकाकासूचिदृक्छगंधा चनकुसुमा च ।
केशकोटावपमञ्च पिबेद्ब्रह्मसुवर्चसां ॥ १५९ ॥

विशालेति । विशालकाकमूषिककुसुरमकुसुमानामुच्छिष्टं
केशकीटरूपसंघर्षंदुहं वा चकृतवत्त्वेपविशुद्धिर्वा ज्ञात्वा
भुक्त्वा ब्रह्मसुवर्चसां कथितमुदकमिवेत् ॥ १५९ ॥

विनि यद्विनि इति चतुराङ्कपरिणामः विनिन्द्यात् । मुके
ह्रीद्विषये वत्सं योऽङ्कमपि विनिन्द्यात् । विनिन्द्यात् त्रासमप्य
दद्यात् ॥ १२४ ॥

इत्या चंसं नखाकाव्यं वक्तं यद्विषयेवच । वावरं
श्वेनभासौ च सार्धमेद्राक्षणाय गाम् ॥ १२५ ॥

इति । इषवसाकावकमयूरवानरश्वेनभासास्थानान्वशिषा
मन्यतमं इत्या त्रासनाय गान्दद्यात् ॥ १२५ ॥

वासो दद्याद्वयं इत्या पञ्च नीलान्ध्रान् गजम् ।
अजमेषावनद्धार्धं खरं इत्वैकहायनम् ॥ १२६ ॥

वाचइति । अजं इत्या वत्सं दद्यात् इक्षिणं इत्या वत्सं वीणा
नृवमान् दद्यात्पक्षिकं हानमेवौ इत्या वत्समप्यदद्यात् नर्हभं
इत्या एकवर्षं वत्सं दद्यात् ॥ १२६ ॥

क्रव्यादांस्तु मृगान् इत्या धेनुन्दद्यात्पयस्विनीं ।
अक्रव्यादान्वत्सुतरीमुष्ट्रं इत्या तु कृष्णालं ॥ १२७ ॥

क्रव्यादामिति । आममांशमपिषो मृगान् व्याघ्रादीन्
इत्या वज्रघीरां धेनुन्दद्यात् अममममकान् हरिषादीन्
इत्या म्रिडवशिकां दद्यात् उष्ट्रं इत्या सुवर्षरत्निकान्दद्यात्
॥ १२७ ॥

ओमकार्मुक्तपदापीव पृथग्दृष्ट्यादिमुद्भवे । अतु
र्धोमवि वर्षाभाजारीर्धत्वा ऽनकस्त्रिगत ॥ १३८ ॥

धीनेति । ब्राह्मणादिवर्षस्त्रिषो ओमादुत्पृष्टापकटपुरव
वभिचारिणीर्धत्वा ब्राह्मणादिकमेव वर्षपुटधनुःहाग नैवान्
द्व्यर्धवद्वात् ॥ १३८ ॥

हानेन वधनिर्धेकं सर्पादीनामग्रकवम् । एकै
कग्रचरेत्कुच्छं दिजः पापापमुत्तये ॥ १३९ ॥

हानेनेति । अक्षिप्रभृतीनामभावाद्धानेन वर्षपापनिर्हरणं
कर्तुमवमर्षो ब्राह्मणादिः प्रत्येकवधे कच्छयावन्मात् प्राजा
पत्यं दिजः अपनिर्हरणार्थं चरेत्सर्पादवसाग्निहोत्रार्थावर्षो
दक्षद्विज्येभ्योऽभ्येत्यर्धमा दृष्टव्यम् ॥ १३९ ॥

अक्षिमतान्तु सत्त्वानां सप्तसप्त प्रमापये । पूर्वे
चानक्षमत्त्वान्तु मूद्रवत्प्राप्तं चरेत् ॥ १४० ॥

अक्षिमतादिति । अक्षिषाच वर्षात् अक्षिमतां प्रक्षिप्या
कक्षसादीनां सप्तसप्त वधे मूद्रवत्प्राप्तं अक्षिषोऽभ्येत्यर्धमा
कुर्व्यात् अक्षिरक्षिषावाच्यं अत्युपादोषं प्रकटपरिमित
वाच्यं तदेव प्राप्तं कुर्व्यात् ॥ १४० ॥

किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्त्रिमताम्यथे । अन
स्याश्चैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ १४१ ॥

किञ्चिदिति । अस्त्रिमतां बुद्धजन्तूनां कृकशायादीनाम्यथे
कर्मधे किञ्चिदेव दद्यात् । अस्त्रिमतां वधे पणो देय इतिसुमन्तु
स्मरणात्किञ्चिदेवेति पणो बोद्धव्यः । अनस्त्रिमतान्तु यूक्षम
त्कृशादीनाम्यथेकर्मधे प्राणायामेन शुद्धो भवति प्राणाय
मस्य सव्याहृतिकां सप्रणवां सावित्रीं त्रिरवा सह । त्रिः पठे
दुच्यतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इतिवन्निष्ठप्रोक्तस्यचो
पाद्यः ॥ १४१ ॥

फलदानान्तु वृक्षाणाञ्छेदने जप्यमृक्क्षतं ।
गुल्मवल्लीलतानाञ्च पुष्पितानाञ्च वीरुधां ॥ १४२ ॥

फलमेति । फलदानामाद्यादीनां वृक्षाणां गुल्मानां कुक्ष
कादीनां वल्लीनां मुहुच्यादीनां लतानां वृक्षत्राखायक्तानां
पुष्पितानाञ्च वीरुधां कूष्माण्डादीनाम्यथेकञ्छेदने पापप्रमो
चनार्थं सावित्र्यादि, चक्षुक्षतं जपनीयं दन्धनार्थमशुष्काणां
त्रमाणामवपातनमित्यादेरुपपातकमध्ये पठितस्य गुरुप्रावशि
त्ताभिधानात् । इदमृक्क्षवृक्षादिछेदने लघुप्रायश्चित्तं सङ्कद
बुद्धिपूर्वकविषयं वेदितव्यम् ॥ १४२ ॥

असाध्यजानां सत्त्वानां रसजानाञ्च सर्वशः ।
फलपुष्पोद्भवानाञ्च घृतप्राशो विप्रोधनं ॥ १४३ ॥

असाद्येति । असादिषु जातानां मुखादिरसजातानाञ्च
उदुमरादिफलसत्त्वानां मधूकादिपुष्पोद्भवानाञ्च सर्व
प्राशनां वधे घृतप्राशवन्नापप्रोधनम् ॥ १४३ ॥

कृष्टजानामोषधीनाञ्चातानाञ्च स्वयं वने ।
वृथासम्भोऽनुगच्छेद्भान्दिनमेकम्यथोद्यतः ॥ १४४ ॥

कृष्टेति । कर्षयपूर्वकजातानामोषधीनां वटिकादीनां वने
च सत्वमुत्पन्नानां जीवारादीनां निष्प्रयोजनवच्छेदने वीरा
चार एकमसौ मोरनुमनं कुर्यात् ॥ १४४ ॥

एतैर्बतैरपोद्वां खादेनो विंसासमुद्भवम् । शाना
शानकृतं क्षण्यं श्मश्रुतानाद्यभक्ष्ये ॥ १४५ ॥

एतेरिति । एतैर्वनप्राचक्षिणैर्विशाननितपायं शाना
शानकृतं निर्धरणीयं ददानीमन्नमन्नमन्नप्राचक्षितं वक्ष्यमाणं
श्मश्रुत ॥ १४५ ॥

अज्ञानाद्दक्षिणी पीत्वा संस्कारिष्वेव शुद्ध्यति ।
मतिपूर्वमनिर्द्देश्यप्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥ १४६ ॥

अज्ञानादिति । महापातकप्रकरणव्यवधानेनाद्याद्यानात्
नेदं मुख्यपैष्टीसुराविवर्धनं वचनम् । किन्तु तदितरविवर्धनं तत्र
यथा चेत्ता तथा सर्व्वा गौडीमाध्वेयार्क्यसुरासाम्यवोधनमिह
रमद्यापेक्षया ब्राह्मणस्य प्रावक्षित्तगौरवार्यमित्युक्तं । तेना
बुद्धिपूर्वकं गौडीं माध्वीं पीत्वा मोतमेव तत्र तत्र भूत्वा
पुनः संस्कारेष्वेव शुद्ध्यति । तथाच मोतमः । अतस्त्वा नक्षत्राणि
पयोधृतमुदकं वायुमिति तत्र तत्र भूत्वा संस्कारः ।
इत्यमेव व्याख्यातं भविष्यपुराणे । अकामतः कृते पावे गौडी
माध्वेयार्क्यराधिप । तत्र तत्र भूत्वा विधानं स्यात् मोतमेव चक्षे
दितम् । बुद्धिपूर्वकं नु पैष्टीतरमद्यपाने प्राणान्तिकं अनिर्द्देश्य
मिति ब्राह्मणमर्यादा । तथा गौडीमाध्वेयार्क्यमास्याने नरस्य
निवेधादितरमद्यापेक्षया गुह्यत्वाच्च मानवमेव कथान् वा
भक्ष्येदम्भमिति प्रावक्षित्तमुक्तं अतएव गौडीमाध्वेयः
कामतः पानानुवृत्तौ भविष्यपुराणे । यदाऽस्मिन्नेव विषये मान
वीचं प्रकल्पयेत् । कथान्वा भक्ष्येदम्भमिच्छाकं वा सकृदिति ।
सुरापानापनुत्सर्धं वासत्रावाजटी ध्वजीमि पैष्टीगौडीमाध्वी
व्यतिरिक्तपुण्यलोक्त पानसादिनवविधमद्यस्य प्रत्येकस्याने सप्त
मास्यं स्कारमाचमेव केवलं अन्यदा सप्तप्रावक्षित्तं ब्राह्मणस्य

पुनः। मुद्रिपूर्वपानवादिमयपाने तु। मतिपूर्व सुरापाने
कतिपे ज्ञानतो मुद्रः। कच्छातिद्वयो भवतः पुनः संस्कार इव
इतिभविष्यपुराणीचमन्त्रदा एवंविधं मुन्वन्नरोक्तं पुनः ॥१४१॥

अथः सुराभाजनस्या मन्त्रभाष्यद्विनाशनाशना ।

पञ्चरात्रं पिवेत्पीत्वा ब्रह्मपुष्पी श्रुतमन्त्रः ॥ १४२ ॥

अथ इति। पेशीसुराभाष्ये तदितरमन्त्रभाष्ये वा ऽवस्थिता
अथः सुरारचनमन्त्रवर्जिताः पीत्वा ब्रह्मपुष्पाख्यौषधिप्रक्षेपेण
यत्नं पीरजस्तद्वत् ब्रह्मपुष्पीविषकेन अथं पीरेण वर्तयेदिति
बोधाद्यनकारणात्। पञ्चरात्रं पिवेत् सुरामन्त्रयोः सर्वथैव
मुद्रवपु प्राचक्षिप्ताभिधानात् इहापि ज्ञानाज्ञानादिप्रकार
भेदेन विषयवमीकरणं समाधेयं। वाचनिकमेव प्राचक्षिप्तं
वाच्यमिति मेधातिथिराह ॥ १४३ ॥

सृष्ट्वा दत्त्वा च मदिरां विधिवत्प्रतिपृच्छ च।

शृङ्गेच्छिष्टाद्य पीत्वापः कुशवारि पिवेत् अथं ॥ १४४ ॥

अथेति। सुरां सृष्ट्वा दत्त्वा च सखिवचनपूर्वकञ्च प्रतिपृच्छ
शृङ्गेच्छिष्टाद्य अथः पीत्वा प्रतिपृच्छेत्युपादानात्। प्राञ्चयो
दर्भकचित्तमुद्रकं अथं पिवेत् ॥ १४५ ॥

ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमात्राय सोमपः । प्राणा
नस्तु त्रिरायस्य घृतमाश्रय विशुद्ध्यति ॥ १४९ ॥

ब्राह्मणस्त्रित्यादि । ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः सुरा
पस्य मुखसम्बन्धिनं गन्धं प्राप्त्वा जलमध्ये प्राणायामचक्रं कृत्वा
घृतं प्राश्या विशुद्धो भवति ॥ १४९ ॥

अज्ञानात्प्राश्या विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ १५० ॥

अज्ञानादिति । विद्वराहादीनां वक्ष्यमाणत्वात् अबुद्धि
पूर्वकं मनुष्यसम्बन्धि मूत्रं पुरीषं वा प्राश्या सुरासंसृष्टञ्च
भक्तादिरसं वा प्राश्या द्विजातयस्त्रयो वर्णाः पुनरपनयनम
र्हन्ति ॥ १५० ॥

वपनं मेखलादण्डो भैक्ष्यचर्याव्रतानि च ।
निवर्त्तन्ते द्विजातीनाम्पुनः संस्कारकर्माणि ॥ १५१ ॥

वपनमिति । त्रिरो मुखनं मेखलाधारणं दण्डधारणं
भैक्ष्याणि व्रतानि च मधुमांसस्त्रीवर्जनयुतानि प्रायश्चित्तार्थं पुन
रपनयने द्विजातीनाञ्च भवन्ति ॥ १५१ ॥

अभोज्यानाम् भुक्तार्थं स्त्रीशूद्रोऽपि हमे वच ।
अग्न्या मांसमभक्ष्यं सप्तार्यं यवाप्यिवेत् ॥ १५२ ॥

अभोज्यानामिति । अभोज्यानामाभोज्यवृत्ते च ज्ञे इत्या-
द्युक्तानामसंभुक्ता जलमिश्रितवन्नुरूपेण यवानुरूपेण वा
यवान् पानयोग्यान् कृत्वा सप्तार्यं पिवेत् । अमुस्मिन्नेव विषये
मत्या भुक्ता चरेत्कृच्छ्रमिति चतुर्थाध्याये प्राचक्षितमर्थं तेष-
वह वैकथितं विकल्पस्य कर्तृशब्दवेषः तथा द्वितीयाध्याये
मुष्कृष्टं शूद्रोऽपि हं वा भुक्ता एतदेव कुर्यात्तथा कथाद-
शूद्रोऽपि हं वा भुक्ता एतदेव कुर्यात्तथा कथाद-
शूद्रोऽपि हं वा भुक्ता एतदेव कुर्यात्तथा कथाद-
शूद्रोऽपि हं वा भुक्ता एतदेव कुर्यात् ॥ १५२ ॥

शूक्तानि च कषायांस्य पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः ।
तावद्वयप्रयतो यावत्तन्न प्रजत्यधः ॥ १५३ ॥

शूक्तानेति । चानि सभावतो मधुरादिरवाणि काष्ठयोने-
षोदकवावादिवाचभावं प्रयन्ति तानि शूक्तानि कषावान्
विभोतकादीन् कथितानि च प्रतिविद्वांस्यपि पीत्वा यावत्
जीर्णानि भवन्ति तावदशुचिः पुरुषो भवति ॥ १५३ ॥

विह्वराक्षरोद्धार्यं गोमायोः कपिकाकयोः ।
प्राग्य मूत्रपुरीषाणि द्विजान्मूत्राय चरेत् ॥ १५४ ॥

विह्वराक्षेति । प्राग्यशूकरक्षरोद्धार्यं नाशवावरकाकायां

मूचभुरीषं वा विनासिर्भुक्ता चान्द्रायणं कुर्यात् यत्तु कृपाकं
विह्वराहस्येत्यनेन विह्वराहयामकुक्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणे
पञ्चमाध्याये प्राचक्षित्तमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं इदं
न्यूनभ्यासविषये इत्यविरोधः ॥ १५४ ॥

शुष्कानि भुक्ता मांसानि भौमानि कवकानि च ।
अज्ञातश्चैव क्षणास्थमेतदेव व्रतश्चरेत् ॥ १५५ ॥

शुष्काणीति । वाखादिना शोषितानि मांसानि भुक्ता भूमा
दिप्रभवानि कृपाकानि भुक्ता भूमिजं वा वृक्षजं वा कृपाकं
भक्षयन्ति ये । ब्रह्मप्राप्त्यान् विजानीयात् इतिषमेन वृक्ष
जस्यापि निषेधात् । हरिणमांसमुत रासभमांसमिति मध्या
मध्या तथा चक्षुःज्ञातं तथा हिंसास्थानं सूना ततो यदानीतं
तद्भुक्ता चान्द्रायणमेव कुर्यात् ॥ १५५ ॥

क्रव्यादशूकरोद्गाणां कुक्कुटाणाञ्च भक्षणे ।
गरकाकसराणाञ्च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ १५६ ॥

क्रव्यादेति । आममांसमक्षिणां याम्यशूकरोद्गाणाम्यकुक्कुटानां
तथा मानुषकाकर्णभानां प्रत्येकं बुद्धिपूर्वकं मांसभक्षणे
वक्ष्यमाणं तप्तकृच्छ्रमप्यसित्तम् याम्यशूकरकुक्कुटयोर्बुद्धि
पूर्वकभक्षणे पञ्चमाध्याये पातित्यमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं
इदमुनाभ्यासविषये तप्तकृच्छ्रमित्यविरोधः ॥ १५६ ॥

मासिकान्नं तु योऽग्नीवाहसमावर्त्तको दिवः ।
स चीप्यहान्युपवसेदेकाहश्चोदके वसेत् ॥ १५७ ॥

मासिकान्नमिति । यो ब्रह्मचारी ब्राह्मणो मासिकमाह्न
समन्वयमश्नाति एतच्च अपिच्छीकरणात्पूर्वं एकोद्दिष्टमाह्न
योपसक्तं च चिराचमुपवसेत् । चिराचमश्न एकस्मिन्नहनि
वसमावसेत् ॥ १५७ ॥

ब्रह्मचारी तु योऽग्नीवाहमधुमांसद्वयञ्जन । स
कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

ब्रह्मचारीति । यो ब्रह्मचारी मासिकं मांसं वा च निष्कृतः
चापदि वाऽद्यात् च प्राजापत्यं कृत्वा प्रारब्धब्रह्मचर्यव्रत
शेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

विशालकाकाखूच्छिहृष्टगन्धा न्नकुसुमा च ।
केशकोटावपञ्च पिवेद्ब्रह्मसुवर्चसा ॥ १५९ ॥

विशालेति । विशालकाकमूषिककुसुरमकुसुमानामुच्छिहं
केशकीटरूपसंनन्दुहं वा चकृतवत्त्वेपविशुद्धिर्वा शाला
भुक्ता ब्रह्मसुवर्चसां कथितमुदकमिवेत् ॥ १५९ ॥

अभोज्यमन्नमात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता । अन्ना
नभुक्तानूत्तार्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः ॥ १६० ॥

अभोज्यमिति । आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिषिद्धमन्नं नादनीय
अमादात्तु भुक्तं वनितव्यं तदवस्थये प्रायश्चित्तैः क्षिप्रं शोधनोप
वसनपथे तु लघुप्रायश्चित्तव्यवस्थेन ज्ञातः पुनः पूर्वोक्तं प्राय
श्चित्तम् ॥ १६० ॥

एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः ।
स्तेयदोषापहरिणां व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ १६१ ॥

एव इति । अभिष्यमपथे यानि प्रायश्चित्तानि तेषामेतन्ना
माप्रकारविधानमुक्तं स्तेयपापहारिणां विधानमधुना श्रूय
ताम् ॥ १६१ ॥

धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजोत्तमः ।
स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुध्यति ॥ १६२ ॥

धान्येति । ब्राह्मणो ब्राह्मणगृहाद्वान्यभक्तादिरूपधनचौर्याणि
कृच्छ्रातः कृत्वा स्वजातीयधान्या गीता संवत्सरं प्राज्यापत्य
व्रताचरणेन शुध्यति इतश्च देवकासत्रयपरिमाणस्याग्नि
गुणायपेक्षया महत्तादि बोद्धव्यं एवमुत्तरायामि ॥ १६२ ॥

मनुष्याद्यान्तु हरणे स्त्रीणां चैवपुत्रस्य च । रूप
वापीत्रस्यानाञ्च शुद्धिस्तान्नायथं स्मृतम् ॥ १६३ ॥

मनुष्याद्यामिति । पुरवस्त्रीचेचपुत्राद्यामन्यतमहरणे रूप
अस्य वापी तस्य वा यमस्य हरणे तान्नायथं प्राचक्षितं
मन्यादिभिः स्मृतम् ॥ १६३ ॥

द्रव्याद्यामन्यसाराणां स्त्रीषु कृत्वाऽन्यवेक्षणः ।
चरेत्स्नानपत्रं कृच्छ्रं तन्निर्व्यात्मात्माशुद्धये ॥ १६४ ॥

द्रव्याद्यामिति । द्रव्याद्यामन्यार्थाद्यामन्यप्रयोजनानाद्या
मुक्तप्राचक्षितविशेषाद्यामपुत्रीवकादोनाम्हरणार्थं कृत्वा
तदपहतं द्रव्यं स्नाने दत्त्वा स्नानपत्रं कृच्छ्रं प्राचक्षितं यच्च
मार्गमात्माशुद्धये कुर्यात् स्नानेऽपहतं द्रव्यं निर्व्यात्येति
वर्त्मखेचप्राचक्षितशेषः ॥ १६४ ॥

मच्छभोऽप्यपहरणे मानश्रव्यासनस्य च । बुध्य
मूषफसानाञ्च यच्चगव्यं विप्रोधनम् ॥ १६५ ॥

मच्छेति । मच्छस मोदकादेः भोष्यस पाचकादेः चानस्य
प्रकटादेः द्रव्याणां चाधनस्य च बुध्यमूषफसानाञ्च प्रतीक
मवहरणे यच्चनक्षपानं विप्रोधनम् ॥ १६५ ॥

दणकाष्ठद्रुमाणाञ्च शुष्कास्य गुडस्य च ।
चेलचर्मामिषाणाञ्च चिरार्चं स्यादभोजनं ॥ १६६ ॥

दणोति । दणकाष्ठवृक्षाणां शुष्कास्य च तण्डुलादेः गुड
वस्त्रचर्मामांशानी मध्ये एकस्याप्यपहरणे चिरार्चमुपवासञ्च
रेत ॥ १६६ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानान्ताम्रस्य रजतस्य च । अथः
कांस्योपलानाञ्च दादशाहं कणान्नता ॥ १६७ ॥

मणोति । मणिमुक्ताविद्रुमताम्ररूपलोहकांस्योपलानां
प्रत्येकमपहरणे दादशाहमण्डलकणभक्षणं कुर्यात् सर्वत्र
सह्यदभ्यासदेशकालद्रव्यस्नामिमुषदौर्गत्यापेक्षया उक्तदृष्ट्या
कष्टद्रव्यापहारविषयसमीकरणं समाधेयम् ॥ १६७ ॥

कार्पासकीटजोर्णानां दिशफैकशफस्य च । पक्षि
गन्धौषधीनाञ्च रज्ज्वासैव त्यज्जम्पयः ॥ १६८ ॥

कार्पासेति । कार्पासकृमिकोषजोर्णानां वस्त्राणां दिशफैक
शफस्य गवाश्वादेः पक्षिणां शुकादीनां गन्धानाञ्च चन्दनप्रभृ
तीनां रज्ज्वास्य प्रत्येकं हरणे त्वहं क्षीराहारः स्नात् ।

यद्यपि पूर्वमदिष्यन्तीकृत्यपरिहारः सन्निवृत्तौप्युक्त्याप
 वृद्धयस्यमर्षवादपि यद्यप्यदेवकृत्यमावृत्तिरतिरोषः ॥१६५॥

एतैर्ब्रतैरपोचेत पापं खेयकृतं द्विजः । अमन्या
 गमनीयन्तु ब्रतैरेभिरयानुदेत् ॥ १६८ ॥

एतैरिति । एतेदन्तैः प्राचक्षितैः खेयजनितव्यापंदिमानि
 रपनुदेत् । अमन्यानमनविमितं पुनः हर्मिर्ब्रह्माद्यैर्ब्रतैः
 विहरेत् ॥ १६८ ॥

गुह्यतत्त्वप्रतं कुर्व्याद्रेतः सिद्धा सख्येनिषु । सख्यु
 पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्यथासु च ॥ १७० ॥

गुह्यतयेति । सख्येनिषु सेद्वर्त्मनिषु तथा मित्रमाख्यासु
 पुत्रपत्नीषु कुमारीषु चाख्यासीषु प्रत्येकं रेतः सिद्धा नुरदार
 ममनप्राचक्षितं कुर्व्यात् । यद्यपि ज्ञानाभ्यासाद्यनुबन्ध
 येषां मर्यादामिदं चतस्र रेतः सिद्धा कुमारीषु चाख्यासी
 ष्वन्यथासु च । यथिच्छापत्यदारेषु प्राचक्ष्यामी विधीयते इति
 यमेव मर्यादामिकमुपदिष्टं चक्ष्यामास्तद्व्रतम् ॥ १७० ॥

पैत्रव्यसेवीं भगिनीं सखीयां मातुरेव च । मातुश्च
 आतुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणव्यरेत् ॥ १७१ ॥

पैत्रव्यसेवीमिति । पैत्रव्यसुर्मातुश्च दुहितरं भगिनीं

मातुश्च दीर्घ्यभातुर्दुहितरं दीर्घ्यभगिनीमिव निविद्ध
अम्रवांगला चाम्रायणं कुर्यात् सकृदज्ञानव्यभिचारित
विषयं अस्पृत्वात् ॥ १७१ ॥

एतास्त्रिषस्तु भार्यार्ये नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति क्षुपयन्नघः ॥ १७२ ॥

एता इति । तिस्र एताः पैतृव्यसेव्याद्याः भार्यार्ये प्राञ्चो
नोदधेत् ज्ञातित्वेन बान्धवत्वेन ता नोपगन्तव्याः चस्मादेता
उपयन् उपगच्छन्नरक्तं चाति । अथविष्ठा च या मातुरित्य
नेन निषेधविद्वा दाक्षिणात्याचारदर्शनेन निषेधदार्ढ्याच्च
पुनर्वचनम् ॥ १७२ ॥

अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु । रेतः
सिक्ता जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत् ॥ १७३ ॥

अमानुषीष्विति । अमानुषीषु वज्रवाद्यासु न गवि । गोखव
कीर्षी संवत्सरस्याजापत्यञ्चरेत् इति ग्रन्थलिखितादिभिर्गुरु
प्रायश्चित्ताभिधानात् । तथा रजस्वलायां योनिस्तस्यान्वच
स्त्रियां जले च रेतःशेकं कृत्वा पुरुषः सान्तपनं कृच्छ्रं कुर्यात्
॥ १७३ ॥

मैथुनम् समासेन पुंसि जेषिति वा द्विजः ।
 मोचानेऽप्यदिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥ १७३ ॥

मैथुनमिति । यच्च कापि देवो पुरुषो मैथुनं वेविता स्त्रियां
 वा मोचाने ब्रह्महत्या जप्ते दिवाकाशे च मैथुनं वेविता
 यवजः क्षायात् ॥ १७४ ॥

चण्डालान्धस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पत
 न्मृगान्तो विप्रो ज्ञानात्साम्यम् गच्छति ॥ १७५ ॥

चण्डालेति चण्डालान्धमाणाश्च श्वेच्छवरादीनां
 च ज्ञानतो ब्राह्मणः स्त्रियो जप्ता तेषां क्षायात् भुक्त्वा तेषां प्रति
 गृह्य पतति पतितश्च प्राचक्षिप्तं कुर्यात् । एतच्च मुदमादभ्या
 सतो भोजनप्रतिषेधश्चिह्नं । ज्ञानात् तेषां स्त्रीममनं कृत्वा
 समानतां गच्छति एतच्च प्राचक्षिप्तजौरवार्यम् ॥ १७६ ॥

विप्रदुष्टा स्त्रियमर्त्ता निबन्धादेकवेयानि । यत्पंसः
 परदारेषु तच्चैवाचारयेद्भूतम् ॥ १७७ ॥

विप्रदुष्टमिति । विप्रेष्वेव प्रदुष्टामिच्छया यमिचारिणी
 मिच्छार्थः मर्त्ता निबन्धात्पत्नीकार्येभ्यो निवर्त्य विप्रदुष्टानिव
 हकृष्टे चारयेत् । यच्च पुरुषश्च समानीयपरदारममने

प्राचक्षिप्तं तदेमेनां कारकेत् ततश्च स्त्रीषामर्हं प्रदातव्यमिति
 यद्गमिष्ठादिभिर्दत्तं तद्विच्छेदा यमिषारेण कर्त्तव्यम्
 ॥ १७६ ॥

सा चेत्युनः प्रदुष्येत्तु सदृशेनोपयन्त्रिता । कृच्छ्र
 चान्द्रायणश्चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥ १७७ ॥

यद्येदिति । सा स्त्री सजातीयगमनेन यद्गृह्णति कृतप्राच
 क्षिप्ता यदि पुनः सजातीयेनाभ्यर्चिता यती तद्गमनं कुर्या
 तदाऽस्याः प्राचक्षिप्तं प्राजापत्यं कृच्छ्रचान्द्रायणश्च त्राधवं
 मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १७७ ॥

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्विजः । तद्वैच
 भुजपक्षित्यं चिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ १७८ ॥

यदिति । वृषली च चण्डाली प्राचक्षिप्तगौरवात् चण्डाली
 गमने यदेकरात्रेण प्राञ्जलः पापमर्जयति तद्वैचाली नित्यं
 चावित्यादिकञ्चपम् चिभिर्वर्षैर्यपोहति । तथाचापरात्रः ।
 यदेकरात्रेण करोति पापं कृच्छ्रं वर्षात्राञ्जलः सेवमानः । चतुर्व
 काञ्च उदकं चात्मजापी मेघचारी चिभिर्वर्षैर्यपोहति
 पापम् । मेघातिथिस्तु इत्यमेव व्याख्यातवान् । गोविन्दराजस्तु
 चतुर्गमपरिधीतद्गमनामकृत्प्राचक्षिप्तमिदमाह ॥ १७८ ॥

एवा पापकृतामुक्ता चतुर्थीमपि निष्कृतिः । पति
नैः सख्यमुक्तागामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥ १७८ ॥

इति । इत्थं हिंसाऽभक्ष्यमपचक्षेवामम्यानमनकारि
वाच्यं तृतीयांमपि पापकृतां निष्कृतिरुक्ता । इदानीं वाचात्याय
कृतिः च ह संवर्णिनामिमा वक्ष्यमाणाः संश्रुतीः शृणुत ॥ १७८ ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन वहाचरन् । वाचं
नाद्यापनाद्यौनाद्य तु वानाद्यनाद्यनात् ॥ १७९ ॥

संवत्सरेति । पतितेन च ह संवर्णमाचरन् इत्येव
मममैकाग्र्यमोपवेष्टनैकपक्षिभोजनरूपपाच्यं वर्णापाचरन्संवत्सरेण
पतति न तु वाचनाद्यापनाद्यौनात् संवत्सरेण पतति किमुवच
इत्येवार्थः । वाद्यापनमोपनयनपूर्वकं वाविधीमावर्णं । वाच
कादीनाञ्च वक्षः पतिष्यमाह देवकः । वाचमं धीनिवर्णनं
काचाचं च ह भोजनं । कृता वक्षः पतन्त्येते पतितेन न संवत्सः
विष्णुः । वाचं वक्षरात्पतति पतितेन वहाचरन् । च ह वानाद्यना
द्यानात् धौनात् वक्ष इव हि । धौधावनः । संवत्सरेण पतति पति
तेन वहाचरन् । वाचनाद्यापनाद्यौनाद्यौ न वक्षमावर्णमिति ।
मेविष्णुरावक्षु । वाचनादीनामवाचां संवत्सरेण पतिष्य
रेतुमं वहावर्णदीनं वक्षुमाच संवत्सरेण किमु तस्मादूर्ध्वं

स्मितिं वाचते । अस्मादीयमनुयाय्या मुनिर्यास्यामुपरिधी ।
नेनां गोविन्दराजस्य कल्पमामनुदम्बरे ॥ १८० ॥

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविप्रुद्धये ॥ १८१ ॥

यो येनेति । पतितब्रह्मोद्यम्यापकारिवचनः सकलपापिनाम
विशेषपाठात् एषां पतितानां मध्ये यो येन पापकारिणा
सह पूर्वोक्तं संसर्गं करोति स तस्यैव व्रतरूपं प्राचक्षिप्तं
कुर्यात् न तु मरणात्मिकमित्यभिहितं तदपि व्रतं संसर्गिणा
क्लिप्तमात्रं ब्रह्महा द्वादश समा इत्यादिकन्यादहीनं कर्तव्यम् ।
तथाच व्यासः । यो येन संसृजेदधं सोऽपि तत्समतमिधात् ।
पादसूत्रं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं दिवः ॥ १८१ ॥

पतितस्योदकद्वार्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्वचिः । निन्दि
तेऽनि सायाक्रे ज्ञात्युत्विगुरुसन्निधौ ॥ १८२ ॥

पतितस्येति । महापातकिनो जीवत एव प्रेतस्योदकद्वार्यं
वक्ष्यमाणं रोत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च यामादहिर्गता ज्ञाति
चत्विक् गुरुसन्निधाने रिक्तायां नवम्यां तिथौ दिवाभ्युक्तं
॥ १८२ ॥

दासी षट्मपामूर्धम्यर्थस्येतवत्यदा । षडो
रात्रमुपासीरन्नग्रीवं बान्धवैः सह ॥ १८२ ॥

दासीति । षपिष्टममनोदकप्रयुक्ता दासी षट्मपूर्वं षट्
मेतवदिति दक्षिणामिमुखीभूय पादेन चिपेत् यथा य विददको
भवति तदनु ते षपिष्टाक्षमनोदकैश्चदाशोरात्रमग्रीवमा
चरेत् ॥ १८२ ॥

निवर्त्तेरस्य तस्मात्तु सन्धापयसहासने । दाया
यस्य प्रदानञ्च याचा चैव हि सौमिकी ॥ १८४ ॥

निवर्त्तेरस्यिति । तस्मात्प्रतिताम्यपिष्टादीनां सन्धापय
मेकाग्रनोपवेष्टनं च तस्यै चक्षुप्रदानं बाधस्वरिकादौ निम
ज्ज्वादिहोपो लोकव्यवहार इतानि निवर्त्तेरन् ॥ १८४ ॥

ज्येष्ठता च निवर्त्तेत ज्येष्ठावाप्यञ्च बहुनम् । ज्येष्ठा
ग्रन्थामुवाचास्य बवीयान् गुणतोधिकः ॥ १८५ ॥

ज्येष्ठतेति । ज्येष्ठस्य चतुर्व्युत्त्वानादिकद्वार्यमात्तस्य न कार्यं
ज्येष्ठस्यं च तस्य विंशत्युद्गारादिकं धनं न देवं यद्यपि चक्षु
प्रदानप्रतिषेधादेकाग्रमुद्गारप्रतिषेधः सिद्धः तथापि बवीयस्य
सन्धाप्यार्थमनुसते तस्यैव ज्येष्ठस्य सन्निधनं योद्गारांश्चानदं
मुनो मुवाधिको जमते ॥ १८५ ॥

अभोज्यमन्नज्ञातव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता। अज्ञा
नभुक्तानूत्तार्यं शोधं वाप्याशु शोधनैः ॥ १६० ॥

अभोज्यमिति। आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिपिदुमन्नं नादनीय
अमादात्तु भुक्तं वमितव्यं तदवस्थये प्रायश्चित्तैः चिप्रं शोधनीयं
वमनपथे तु सधुप्रायश्चित्तव्यवस्थेन ज्ञानतः पुनः पूर्वोक्तं प्राय
श्चित्तम् ॥ १६० ॥

एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः।
क्षेयदोषापहरणं व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ १६१ ॥

एव इति। अभिष्यमपथे चानि प्रायश्चित्तानि तेषामेतन्ना
नाप्रकारविधानमुक्तं क्षेयपापहरिणां विधानमधुना श्रूय
ताम् ॥ १६१ ॥

धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजोत्तमः।
स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विमुह्यति ॥ १६२ ॥

धान्येति। ब्राह्मणो ब्राह्मणगृहाद्वान्यभक्तादिरूपधनचौर्याणि
कृच्छ्रातः कृत्वा स्वजातीयभक्षणा गीता संवत्सरं प्राकृत्यत्य
ज्ज्ञातपरत्वेन शुद्ध्यति इत्यत्र देवकासत्रयपरिमाणस्याग्नि
गुणस्यपेक्षया महत्तादि बोद्धव्यं एवमुत्तरचापि ॥ १६२ ॥

मनुष्याणां पुरस्ते स्त्रीणां येनपुत्रस्य च । रूप
वापीजलानां शुद्धिवाग्नाय च स्मृतम् ॥ १६२ ॥

मनुष्याणामिति । पुरस्ते स्त्रीणां येनपुत्रस्य च रूप
वापीजलानां शुद्धिवाग्नाय च प्राचक्षितं
मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १६२ ॥

द्रव्याणामन्यसाराणां स्त्रीयं कृत्वाऽन्यवेक्षणतः ।
चरेत्यानपमं कृच्छ्रं तन्निर्व्याम्यात्माद्भवे ॥ १६३ ॥

द्रव्याणामिति । द्रव्याणामन्यार्थाणामन्यप्रयोगानां
मुक्तप्राचक्षितविशेषाणां पुत्रीवकादोनामरपुत्राद्यैर्वा कृत्वा
तदपहतं द्रव्यं खामिने दत्ता यानपमं कृच्छ्रं प्राचक्षितं वक्ष्य
मार्चमात्माद्भवे कृत्वात् खामिनेऽपहतं द्रव्यं निर्व्याम्येति
वर्ण्येनप्राचक्षितमेव ॥ १६३ ॥

भक्ष्यभोज्यापहरणे यानप्रव्यासनस्य च । पुण्य
मूलफलानां यज्ञगन्धं विप्रोधनम् ॥ १६४ ॥

अपीति । भक्ष्यं भोज्यं पाच्यं च । यानं यानप्रव्यासनं च । पुण्यं
मूलं फलं यज्ञगन्धं विप्रोधनम् ॥ १६४ ॥

दणकाष्ठद्रुमाणाञ्च शुष्कावस्य गुडस्य च ।
चैलचर्मामिषाणाञ्च चिरात्रं स्यादभोजनं ॥ १६६ ॥

दणोति । दणकाष्ठवृक्षाणां शुष्कावस्य च तण्डुलादेः गुड
वस्त्रचर्मामांशानी मध्ये एकस्याप्यपहरणे चिरात्रमुपवासश्च
रेत् ॥ १६६ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानाम्नामस्य रजतस्य च । अथः
कांस्योपलानाञ्च दादशाहं कणाम्नता ॥ १६७ ॥

मणीति । मणिमुक्ताविद्रुमताम्रहृषलोहकांस्योपलानां
प्रत्येकमपहरणे दादशाहनास्तुलकमवचनं कुर्यात् सर्वत्र
सकृदभ्यासदेवकालद्रव्यस्नामिमुषदौर्गत्यापेक्षया उक्तृष्टाव
उद्वद्रव्यापहारविषयसमीकरणं समाधेयम् ॥ १६७ ॥

कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च । पक्षि
गन्धौषधीनाञ्च रज्ज्वासैव त्यहम्ययः ॥ १६८ ॥

कार्पासेति । कार्पासकृमिकोषजोर्णानां वस्त्राणां द्विशफैक
शफस्य गवाश्वादेः पक्षिणां शुकादीनां गन्धानाञ्च चन्दनप्रभृ
तीनां रज्ज्वास्य प्रत्येकं हरणे त्वहं क्षीराहारः स्यात् ।

अथापि पूर्ववद्विषयव्यतीकृतवपरिहारः स्यान्नियमोऽप्युक्तः
 अत्रैव च समर्थवादपि वचनमादेककथमावशिष्टमविरोधः ॥१६५॥

इतैर्ब्रतैरपोचेत पापं क्षेयकृतं द्विजः । अमन्या
 गमनीयन्तु ब्रतैरेभिरयानुदेत् ॥ १६६ ॥

इतैरिति । इतैर्ब्रतैः प्राचक्षितैः क्षेयजनितपापं द्विजानि
 रपनुदेत् । अमन्यानमनविभितं पुनः हर्मिर्न्यमाद्यैर्ब्रतैः
 विहरेत् ॥ १६६ ॥

गुरुतत्पत्रतं कुर्याद्वेतः सिद्धा सखेनिषु । सख्यु
 युचस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्यथासु च ॥ १७० ॥

गुरुतयेति । सखेनिषु सेद्वर्त्मनिनीषु तथा मित्रभार्यासु
 कुपपत्नीषु कुमारीषु चाद्यास्त्रीषु प्रत्येकं रेतः सिद्धा गुरुद्वार
 नमनप्राचक्षितं कुर्यात् । अथापि ज्ञानाभ्यासाद्यनुव्रत
 पेशया मर्यादाधिकं चतस्र रेतः सिद्धा कुमारीषु चाद्यास्त्री
 ष्वन्यथासु च । उपिष्टापत्यदारेषु प्राचक्ष्यमानो विधीयते इति
 यमेव मर्यादाधिकमुपदिष्टं च ज्ञानात्तद्व्रतम् ॥ १७० ॥

पैत्रव्यसेवी भगिनी सखीया मातुरेव च । मातुश्च
 भ्रातुस्तनया गत्वा चान्द्रावस्यन्ते ॥ १७१ ॥

पैत्रव्यसेवीमिति । पैत्रव्यसुर्नात्रव्यसुश्च दुहितरं भगिनीं

मातुश्च सौदर्यभातुर्दुहितरं सौदर्यभगिनीमिव निविद्ध
ममनां गत्वा चाश्रायणं कुर्यात् सकृदज्ञानव्यभिचारिता
विषयं श्रम्यतात् ॥ १७१ ॥

एतास्तिष्ठस्तु भार्यार्ये नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति क्षुपयन्नधः ॥ १७२ ॥

एता इति । तिष्ठ एताः पैतृव्यसेव्याद्याः भार्यार्ये प्राप्ता
नोदधेत् ज्ञातित्वेन बान्धवत्वेन ता नोपगन्तव्याः यस्यादेता
उपयन् उपगच्छन्नरकं याति । अथविद्या च या मातुरित्य
नेन निषेधसिद्धौ दाक्षिणात्याचारदर्शनेन निषेधदार्ढ्याणं
पुनर्वचनम् ॥ १७२ ॥

अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु । रेतः
सिक्ता जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत् ॥ १७३ ॥

अमानुषीष्विति । अमानुषीषु वज्रवाद्यासु न गवि । गोमूत्र
क्रीर्षी संवत्सरमाजापत्यञ्चरेत् इति ग्रन्थलिखितादिभिर्गुरु
प्रायश्चित्ताभिधानात् । तथा रजस्वलायां योनितस्यान्वय
स्त्रियां जले च रेतःसेकं कृत्वा पुरुषः सान्तपनं कृच्छ्रं कुर्यात्
॥ १७३ ॥

मैयुनक्तु समवेद्य पुंसि मेविति वा द्विजः ।
मोक्षानेष्टुद्विवा चैव सवासाः क्षानमाचरेत् ॥ १७३ ॥

मैयुनमिति । अथ कापि द्वेष्टे पुरुषे मैयुनं वेविला स्त्रियां
वा मोक्षाने षड्ढादौ जसे द्विवाकाञ्चो च मैयुनं वेविला
सवसाः क्षावात् ॥ १७३ ॥

अष्टाक्षान्दस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पत
त्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यक्तु गच्छति ॥ १७५ ॥

अष्टाक्षेति अष्टाक्षक्षान्दज्ञानाच्च षेष्टत्रयरादीनां
अज्ञानतो प्राचक्षः स्त्रियो गत्वा तेषां क्षाचभुक्त्वा तेभ्यः प्रति
गृह्य पतति पतितश्च प्राचक्षितं कुर्यात् । इतश्च मुदत्तादभा
सतो भोजनप्रतिपक्षविषयं । ज्ञानात्तु तेषां क्षीनमनं कृत्वा
वमानतां गच्छति इतश्च प्राचक्षितजौरवार्यम् ॥ १७५ ॥

विप्रदुष्टा स्त्रियभर्ता निदग्धादेकवेद्यनि । यत्पंसः
परदारेषु तच्चैनाम्भारयेद्भूतम् ॥ १७६ ॥

विप्रदुष्टमिति । विप्रेष्वेव प्रदुष्टमिच्छया यमिचारिणी
मित्यर्थः भर्ता निदग्धात्पत्नीकार्येभ्यो निवर्त्य विनश्यद्भूमि
रुक्तद्वेष्टे चारयेत् । अथ पुरुषश्च यमानीयपरदारममने

प्राचक्षिप्तं तदेवैनां कारयेत् ततश्च स्त्रीषामर्हं प्रदातव्यमिति
चद्रमिडादिमिदत्तं तदविच्छेत्ता यमिषारेण कर्तव्यम्
॥ १७६ ॥

सा चेत्युनः प्रदुष्येत्तु सदृशेनोपयन्निता । कृच्छ्र
श्चान्द्रायणश्चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥ १७७ ॥

यद्येदिति । सा स्त्री यजातीचगमनेन बह्वदृष्टा कृतप्राच
क्षिता यदि पुनः यजातीयेनाभ्यर्चिता यती तद्रमनं कुर्या
तदाऽस्याः प्राचक्षिप्तं प्राचापत्यं कृच्छ्रश्चान्द्रायणश्च त्राधनं
मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १७७ ॥

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्विजः । तद्वैष
भुग्जपक्षित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ १७८ ॥

यदिति । वृषली च चण्डाली प्राचक्षिप्तगौरवात् चण्डाली
ममने चदेकरात्रेण ब्राह्मणः पापमर्थयति तद्वैषात्री नित्यं
यावित्यादिकश्चपन् त्रिभिर्वर्षैरपनुदति । तथाचापसंवः ।
चदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्षे ब्राह्मणः सेवमानः । चतुर्थ
काय उदकं चात्ममायी भैषज्यारी त्रिभिर्वर्षैस्तद्व्यपोहति
पापम् । मेधातिथिस्तु इत्यमेव व्याख्यातवान् । गोविन्दरायण
चक्रमपरिचीतश्रुतानामन्यप्राचक्षिप्तमिदमाह ॥ १७८ ॥

एवा पापकृतामुक्ता चतुर्थामपि निष्कृतिः । पति
तैः सम्युक्तामामिमाः शृणुत निष्कृतिः ॥ १७८ ॥

इति । एवं हिंसाऽभक्ष्यमद्यस्तेषामन्यानमनकारि
वाच्यं तृतीयमपि पापकृतां निष्कृतिरुक्ता । इदानीं वाचात्याच
कङ्क्षिः च संवर्गिणामिमा वक्ष्यमाणाः संस्कृतीः शृणुत ॥ १७८ ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन वहाचरन् । वाजं
नाश्वापनाद्यौनाच्च तु वानाचनावनात् ॥ १८० ॥

संवत्सरेति । पतितेन च संवर्गमाचरन् एकवारं
नमनेकाद्यनोपवेशनेकर्षणभोजनरुपाश्च संवर्गमाचरन् संवत्सरेण
पतति न तु वाजनाश्वापनाद्यौनात् संवत्सरेण पतति किन्तु वक्ष्य
इत्येवार्थः । वाजनापनमनोपनयनपूर्वकं वाविधीयावत् । वाज
नादीनाञ्च वक्ष्यः पतित्यमाह हेयः । वाजनं योनिवन्तं
स्वाचारं च भोजनं । जना वक्ष्यः पतत्येते पतितेन न वक्ष्यः ।
विष्णुः । वासंवत्सरात्पतति पतितेन वहाचरन् । वहा वानाचना
नवात् यौनात् वक्ष्य इव हि । यौवाचनः । संवत्सरेण पतति पति
तेन वहाचरन् । वाजनाश्वापनाद्यौनाच्चो न वक्ष्यमावमादिति ।
येनिष्कृतावधु । वाजनादीनाम्नवाचां संवत्सरेण पतित्य
हेतुमं वहाचनदीनं वधुमात्रं संवत्सरेण किन्तु तस्मादूर्ध्वं

सिति वाच्ये । अस्मादीयमनुयाय्याः सुनिश्चयानुसरिषी ।
नेना गोविन्दराजस्य कल्पकामनुग्रहात् ॥ १८० ॥

यो येन पतितेनैवा संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥ १८१ ॥

यो येनेति । पतितब्रह्मेण्यपकारिवचनः सकलपापिनाम
विशेषपाठात् एषां पतितानां मध्ये यो येन पापकारिणा
सह पूर्वोक्तं संसर्गं करोति स तस्यैव व्रतरूपं प्राचक्षितं
कुर्यात् न तु मरणान्तिकमित्यभिहितं तदपि व्रतं संसर्गिणा
क्लिप्तमात्रं ब्रह्महा हादत्र समा इत्यादिकम्पादहीनं कर्तव्यम् ।
तथाच व्यासः । यो येन संसृजेदर्थं सोऽपि तत्समतमिधात् ।
पादन्मूत्रं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं दिवः ॥ १८१ ॥

पतितस्योदकद्वार्यं सपिण्डैर्व्यान्धवैर्वह्निः । निन्दि
तेऽनि सायात्रे शाल्युस्त्रिगुरुसन्निधौ ॥ १८२ ॥

पतितस्येति । महापातकिनो जीवत एव प्रेतस्योदकक्रिया
वक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च यामादहिर्नत्वा शान्ति-
शालिक् गुरुसन्निधाने रिक्तायां नवम्यां तिष्ठेत् दिनात्ते कर्त्तव्यम्
॥ १८२ ॥

दासी चटमपामूर्धमर्थस्येतेनवत्यदा । चरो
रात्रमुपासीरन्नग्रीवं बान्धवैः सह ॥ १८२ ॥

दासीति । अपिच्छमानोदकप्रयुक्ता दासी चटकपूर्वं चटं
मेतवदिति दक्षिणामिमुखीभूय पादेन चिपेत् यथा च विददक्षे
भवति तदनु ते अपिच्छास्त्रमानोदकेषु दासीरात्रमग्रीवया
चरेयुः ॥ १८२ ॥

निवर्त्तेरंश्च तस्मात्तु सन्धावयसदासने । दाया
यस्य प्रदानश्च याचा चैव हि लौकिकी ॥ १८४ ॥

निवर्त्तेरिति । तस्मात्पतितास्यपिच्छादीनां सन्धावय
मेकाग्रनोपवेष्टनं च तस्यै चक्यप्रदानं याचस्वरिकादौ निम
ज्ज्वादिरूपो लोकव्यवहार इत्यादि निवर्त्तेरन् ॥ १८४ ॥

ज्येष्ठता च निवर्त्तेत ज्येष्ठावाप्यश्च बहुनम् । ज्येष्ठा
ग्रन्थाम्नुवाचास्य ववीयान् गुणतोधिकः ॥ १८५ ॥

ज्येष्ठतेति । ज्येष्ठश्च वत्प्रत्युत्तमानादिकद्वार्थमज्ञातस्य न कार्यं
ज्येष्ठसम्भं च तस्य विप्रत्युद्गारादिकं धनं न देवं यद्यपि चक्य
प्रदानप्रतिषेधादेकाग्र्युद्गारप्रतिषेधः विदुः तद्यापि ववीयश्च
अग्र्यास्त्वर्थमनुसते तस्यैव ज्येष्ठश्च समन्विधनं योद्गाराग्रमाद
नुयो नुवाधिको ज्ञाते ॥ १८५ ॥

अथविधेस्तु चरिनिःपूर्वकुक्षमप्राप्तकम् । तेनैव
सार्द्धमाख्येयुः क्षान्ता मुष्णे जवाग्रये ॥ १८६ ॥

प्राप्तश्चिन्ता इति । कृते पुनः समितेन प्राचक्षिते उपिष्ट
वयानोद्भवान्येवैव कृतप्राचक्षितेन सह वनिचे जवाग्रये
क्षान्ता वक्षपूर्वकं चट्वाग्रयेयुः इह नवचट्वाग्रयाद्वाही चट
मित्यत्र कृतोपयोगचटः प्रतीचते ॥ १८६ ॥

सत्त्वपुतं चट्वाग्रप्रविश्य भवनं स्वकम् । सर्व्याणि
ज्ञातिकार्याणि यथापूर्वं समाचरेत् ॥ १८७ ॥

यत्निति । स कृतप्राचक्षितः तन्पूर्वोक्तचटं वक्षमणे चिन्ता
ततः स्वकीयभवनं प्रविश्य यथापूर्वं सर्व्याणि ज्ञातिकर्माणि
कुर्वीत् ॥ १८७ ॥

एतदेवविधिं कुर्याद्योषितुं पतितास्वपि । वस्त्रास्र
पानन्देयान्तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ १८८ ॥

एतदिति । स्त्रीस्वपि पतितासु एवमेव पतितयोदकं कार्यं
नित्यादिविधिं भर्तादिष्वपिष्ठवयानोद्भवकर्मः कुर्वीत । अथा
प्रादन्तानि पुनराध्या देवाणि गृह्यन्तेषु पात्रा वाचार्थं कुर्वी
देया ॥ १८८ ॥

एनस्त्रिभिरनिर्दिष्टैर्वाग्निपितृसाधयेत् । कृत
निर्देशजनाद्यैव न जुगुप्सेत कर्षिषित् ॥ १८८ ॥

एनस्त्रिभिरिति । पापकारिभिरकृतप्रायश्चित्तैः यद्दृष्टान्
प्रतिपादादिकमर्थं किञ्चिज्जागृतिष्ठेत् कृतप्रायश्चित्तान्मेव कदा
चिदपि पूर्वैककृतपापत्वेन निन्देत्किन्तु पूर्वमप्युच्यते ॥ १८८ ॥

वायुघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मातः ।
शरणागतदम्तृश्च स्त्रीदम्तृश्च न संवसेत् ॥ १८९ ॥

अथाप्युच्यते वायुघ्नाजिति । वायुं यो हतवान् कृते
यकारं यपकाराचरणेन यो विनाशितवान् प्राचर्यार्थमागतं
यो हतवान् स्त्रियश्च यो व्यापादितवान् हतान् यथावत्कृत
प्रायश्चित्तानपि संवर्गितया न परिवर्षेत् ॥ १८९ ॥

येषां द्विजानां सावित्री नानुष्येत यथाविधि । तां
स्मारयित्वा चीन् ह्यष्टान् यथाविध्युपनामयेत् ॥ १९० ॥

येषामिति । येषां प्राज्ञादयश्चिन्मित्रं चानुष्येत्तद्व्याप्य
यथार्थं यथाप्राज्ञं न कृतवान् तान् प्राजापत्यार्थं स्मारयित्वा

यथाशक्तमपनयेत् । यत्तु याज्ञवल्क्यादिभिर्ब्राह्मण्यस्तेषां प्रायश्चित्तमुक्तमेव यथाशक्तं गुह्यप्राप्तमनुसन्धाय कतिञ्चनैव
अपेक्षो विकल्पो मन्त्रतः ॥ १८१ ॥

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः ।
ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिश्रेत् ॥ १८२ ॥

प्रायश्चित्तमिति । ये प्रतिबिद्भूद्भवेति नो द्विजास्तो चोपनीता
अपि अनधीतवेदाः प्रायश्चित्तं कर्तुमिच्छन्ति तेषामप्येतद्व्याख्या
पत्यचयमुपदिशेत् ॥ १८२ ॥

यद्गर्हितेनार्ज्ययन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।
तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥ १८३ ॥

यदिति । गर्हितेन कर्मणा निषिद्धदुःप्रतिययादिना
ब्राह्मणा यद्गुणमर्ज्ययन्ति तस्य धनस्य त्यागेन अपतताभ्यां
वक्ष्यमाणाभ्यां शुद्ध्यन्ति धनत्यागेन च प्रायश्चित्तविधानात्
वज्रमुखे च कर्षितुरगादौ अल्पमुखे च सौहार्दौ परिशुद्ध्यते
तुल्यप्रायश्चित्ताभिधानमुपपन्नं एवमविक्रम्यविक्रयादावपि
॥ १८३ ॥

अपित्वा चीषि सान्निध्याः सहसापि समाहितः ।

मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्यप्रतिग्रहात् ॥ १८४ ॥

अपितेति । चीषि चाविचीयहसापि अपित्वा गोष्ठवासी
मासं चीराहारोभूत्वा असत्यप्रतिग्रहवनितात्पापान्मुक्तो भवति ।
ब्रूयप्रतिग्रहादावपि इतदेव प्रायश्चित्तं द्रव्यदोषेषु च दाह
दोषेष्वपि प्रतिग्रहस्य गर्हितत्वाविज्ञेयादिति ॥ १८४ ॥

उपवासकृशन्तस्तु गोत्रजात्युनरागतम् प्रणतं
परिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम् ॥ १८५ ॥

उपवासेति । केवलचीराहारेण इतरभोजननिवृत्त्या
कृशदेवं नोडाज्ज्यामतं श्वेतं नक्षीभूतं किमस्माभिः सह साम्य
मिच्छेयि पुनरवस्थितिपदं न करिष्यमीत्येवमर्थे ब्राह्मणाः परि
पृच्छेयुः ॥ १८५ ॥

सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेद्यवसङ्गवाम् । गोभिः
प्रवर्धिते तीर्थे कुर्य्यसास्य परिग्रहम् ॥ १८६ ॥

वक्ष्यमिति । वक्ष्यमेतत्पुनरवस्थितिपदं न करिष्यामीत्येवं
ब्राह्मणेभ्यः आद्यं नवां दद्यात् । तस्मिन् अवस्थायाम्नाथे
देवे गोभिः पवित्रीकृतमासीर्धीभूते ब्राह्मणास्तस्य संस्कारे
स्वीकारं कुर्य्युः ॥ १८६ ॥

ब्राह्मणानां याजनं कृत्वा परेषामन्वयकर्म च ।
अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विष्णुहति ॥ १८७ ॥

ब्राह्मणामिति । ब्राह्मणानामत ऊर्द्ध्वमथोप्येते इत्युक्त्वा
ब्राह्मणोमादियाजनं कृत्वा पितृगुरुर्षादिव्यतिरिक्तानाञ्च त्रिभि
कृच्छ्रैर्देहिकदाहआहूति कृत्वा अभिचारञ्च श्रेणादिकं
अभिचारोऽनभिचारश्चीयञ्च अहीनं चामविशेषः अहीनयजन
मनुचिकरमिति श्रुतेः । चिरादादि तस्य याजनं कृत्वा त्रिभिः
कृच्छ्रैर्विष्णुहति ॥ १८७ ॥

अरणागतमपरित्यज्य वेदं विश्वाव्य च दिजः । संव
त्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति ॥ १८८ ॥

अरणागतमिति । अरणागतमपरिचाकार्यमुपगतं अन्नः
समुपेक्षते दिजातिरनध्याप्यञ्च वेदमध्याप्य तज्जनितम्पापं
संवत्सरं यवाहारोऽपनुदति ॥ १८८ ॥

अष्टगालखरैर्दद्ये ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च । नरा
श्चाष्टवराहैश्च प्राणायामेन शुद्धति ॥ १८९ ॥

अष्टगालेति । कुक्षुरष्टगालगर्दभनराश्चवराहाद्यैर्याम्यैश्च
ममायादैर्माक्यैरादिभिर्दद्युः प्राणायामेन शुद्धति ॥ १८९ ॥

यद्वाच्यं तदा मासः संहिताः अप एव वा । होमा
य साकवा नित्यमपांशवायां विप्रोचनम् ॥ २०० ॥

यदाचेति । अपांशवा ये होमवतिताः क्षीवा रत्यादिना
न्यासीनां विप्रवृत्तिः ऽनुषदिष्टमाचक्षिपानां मासं ह्यचममुक्त्वा
हतीयेऽग्निं जपमोचनं वेदसंहिताजले देव कृतहोमवोऽवच
जपमवोत्वादिभिरहमिर्मन्त्रैरहोहोमाः प्रक्षेपं एतत्तनु
दितं पापमोचनम् ॥ २०० ॥

उद्भवानं समावृत्तं खरवान्तु कामतः । स्वात्मा
तु विप्रो दिव्यासाः प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ २०१ ॥

उद्भवानमिति । उद्भिर्बुधं चानं प्रकटादि एवं खरवान
मपि तत्कामतं आरुह्य चक्षुषधानं उद्भवराभां याने प्राणा
यामवृत्तमवग्रहं कामतः चानं कृत्वा प्राणायामेन शुद्धो
भवति ॥ २०१ ॥

विनाहिरपु वाय्वार्तः प्रारीरं सञ्चिबेष्मन्
सचेष्टो वदिरामुत्थ गामासभ्य विमुद्ध्यति ॥ २०२ ॥

विमेति । अथविहितवले जपमन्त्रे वा वेमानौ मूषणुरीषं वा

कृत्वा सवासा वहिर्यामात् वद्यादौ स्वात्वा गाञ्च सूक्ष्म निम्नद्वे
भवति ॥ २०२ ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ २०३ ॥

वेदेति । वेदविहितानां कर्मणामग्निहोत्रादीनां अनुपदि
ष्टप्रायश्चित्तविशेषाणां परिलोपे स्नातकव्रतानाञ्चतुर्थांशा
योक्तानामतिक्रमे सत्येकाहोपवासं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ २०३ ॥

हंकारम्ब्राह्मणस्योक्ता त्वङ्कारश्च गरीयसः ।
स्नात्वानभ्रन्नद्वेषेणमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ २०४ ॥

हंकारमिति । हं तूष्णीं स्वीयतामित्याद्येपं ब्राह्मणस्य कृत्वा
तं कारश्च विद्यायधिकस्य उक्ता तदद्वन्द्वकासादारम्भाद्
वेषं यावरस्नात्वा भोजननिवृत्तः पादोपगृह्णेनापगतकोपं
कुर्यात् ॥ २०४ ॥

ताडयित्वा हृष्येनापि कण्ठे वावध्य वाससा ।
विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ २०५ ॥

ताडयित्वेति । प्रकृतं ब्राह्मणमृषेनापि ताडयित्वा कण्ठे
वा वस्त्रेण वद्ध्वा वाक्कसहेन जित्वा प्रणिपातेन प्रसादयेत्
॥ २०५ ॥

अवगूर्यं त्वय्यशतं सहस्रमभिहत्य च । त्रिधा
सया ब्राह्मणस्य नरकम्युतिपद्यते ॥ २०६ ॥

अवगूर्येति । ब्राह्मणस्य दमनेच्छया दण्डमुद्यत्स्य वर्षशतं
नरकं प्राप्नोति । दण्डादिना पुनः प्रहत्य वर्षवहसं नरकं
प्राप्नोति ॥ २०६ ॥

शोषितं यावतः पांशून्संगृह्णाति महीतले । ताव
न्यय्यसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

शोषितमिति । प्रहत्य ब्राह्मणस्य दधिरं यावत्संख्य
कां रजःकषाम् भूमौ पिण्डीकरोति तावत्संख्यकानि वर्ष
वहस्राणि तत्शोषितोत्पादको नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

अवगूर्यं चरेत्कृच्छ्रमतिहृच्छ्रमिपातने । हृच्छ्रा
तिहृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोषितम् ॥ २०८ ॥

अवेति । ब्राह्मणस्य दमनेच्छया दण्डाद्युद्यमने कृच्छ्रं कुर्वीत
दण्डादिप्रहारे दत्ते अतिहृच्छ्रं वक्ष्यमाणश्चरेत् दधिरमु
त्पाद्य कृच्छ्रातिहृच्छ्रौ कुर्वीत ॥ २०८ ॥

अनुक्तानिष्कृतीनान्तु पापानामपनुत्तये । शक्ति
श्चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तमकल्पयेत् ॥ २०८ ॥

अनुक्तेति । अनुक्तप्रायश्चित्तानां यथा प्रतिशोभयमयादि
कृतानां पापानां निर्हरणार्थं कर्तुं प्रदीरघतादि सामर्थ्यमवेक्ष्य
पापञ्च ज्ञानाज्ञानसंज्ञादाहृत्यनुवन्नादिरूपेण ज्ञात्वा प्रायश्चित्तं
अकल्पयेत् ॥ २०८ ॥

यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति । तांश्चो
ऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान् ॥ २१० ॥

यैरिति । यैर्हेतुभिर्मनुष्यः पापान्यपनुदति तान् पापनाश
हेतून् देवर्षिपितृभिरनुष्ठितान् युष्माकं वक्ष्यामि ॥ २१० ॥

त्यहम्रातस्यहं सायव्यहमद्यादयाचितं । व्यह
मपरञ्च नाश्रीयात्प्राजापत्यञ्चरन् दिजः ॥ २११ ॥

त्यहमिति । प्राजापत्याख्यं कच्छमाचरन् दिजातिराक
न्दिनचयं प्रातर्भुञ्जीत । प्रातः ब्रह्मोपश्रोत्रगानाम्येष्टिस्त
प्राप्तदिवाकाशपरः । अतएव वसिष्ठः । त्यहन्दिवा भुङ्क्ते कच्छ
मसि च त्यहं व्यहं अयाचितव्रतं व्यहं न भुङ्क्ते इति कच्छः ।
आपस्तम्बोप्याह । व्यहमनक्ताश्चदिवाग्नी च ततस्त्यहस्य
याचितव्रतस्यहं नाश्रीति किञ्चन इति कच्छदादब्रराचक

विधिः । अमरस्तु दिनचर्यं वाच्यं बन्धाजानसीतायां भुञ्जीत ।
अन्यदिनचर्यमवाचितमावदन् भुञ्जीत त्रैवक्ष्यं दिनचर्यं न
किञ्चिदस्मीचात् । अथ यावत्संख्यापरिमाणापेक्षावाच्यरात्ररः ।
वाच्यं दार्ष्टिक्यतिर्थायाः प्रातः वक्षिं प्रतिस्वा । अवाचिते चतु
र्विंशं परस्मान्नमं स्मृतम् । कुकुटाक्षप्रमाणस्तु वाचां च
प्रविशेत्तुम् । एतं यावत् विजानीयात् शुद्धार्थं काचशोधनम् ।
हविषश्चाजमस्मीचाद्यथा रात्रौ तथा दिवा । शौचोद्यममि
त्यासीवान् यावान् संख्याकृतान् चया । अवाचितमात्रेवाद्या
दुपवासस्त्वहम्भवेत् ॥ २११ ॥

गोमूचप्लेभवं चीरन्दधि सर्पिः कुशोदकम् । एक
रात्रौपवासश्च कच्छं शान्तपनं स्मृतम् ॥ २१२ ॥

गोमूचमिति । गोमूचादि एकीकृत्य एकस्मिन्महनि भक्ष
येत् मान्यत्किञ्चिदद्यात् । अपरदिने औपवास इत्येतत् शान्त
पनं कच्छं स्मृतं यदा तु गोमूचादिवद् प्रत्येकं चरुदिनाभ्यु
षमुच्च यज्ञमे दिने औपवासः तदा महाशान्तपनमवति ।
तथा च चात्रवक्ष्यः । कुशोदकश्च गोचीरन्दधि मूत्रं ब्रह्मदु
तम् । अग्न्या परेऽङ्गुपवसेत् कच्छं शान्तपनम्वरम् । इत्यहं
शान्तपनक्रयैः चरुहः औपवासिकः । यज्ञाद्येन तु कच्छोप
महाशान्तपनं स्मृतम् ॥ २१२ ॥

एकैकं प्रासमञ्जीयात् त्वहाणि चोचि यूज्येवत् ।
 त्वहञ्चोपवसेदन्यमतिष्ठच्छ्रृण्वरन्दिनः ॥ २१२ ॥

एकैकनिति । अतिष्ठच्छ्रं दिवातिरनुतिष्ठन् प्रातःप्रातम
 आचितादिरूपेण एकैकं प्रासं चोचि त्वहाणि पूर्ववत् भुञ्जीत
 अथवा त्वहं न किञ्चिद्भुञ्जीत ॥ २१२ ॥

तप्तकृच्छ्ररन्विप्रो जसञ्जीरघृतानिखान् । प्रति
 त्वहमिवेदुष्मान्मुक्तस्त्रायी समाहितः ॥ २१३ ॥

तप्तेति । तप्तकृच्छ्ररन् विप्रतिः त्वहमुष्मेदकञ्चहमु
 ष्वघृतत्वहमुष्वायुं एकवारं खानं कुर्यन् संवतवान् पिवेत् ।
 अथ पराशरोक्तो विप्रैः । षट्पञ्चानु पिवेदश्वस्त्रिपञ्चानु
 श्वशः पिवेत् । वसमेकमिवेद्वर्षिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥ २१३ ॥

यतात्मनोऽग्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनं । परा
 को नाम कृच्छ्रोर्व सर्वपापापमोदनः ॥ २१४ ॥

यतात्मवदिति । विगतानवधानस्य संवतेऽत्रिंशच्च द्वाद
 शाहमभोजनमेव पराकाशः कृच्छ्रः षड्दशानितारतम्येन
 मृदञ्चुपापापमोदनः ॥ २१४ ॥

ह्येकं द्वावप्येकं द्वयं द्वयं च त्रयं च ।
उपश्रुतं विप्रस्यमेतच्छास्त्राय च स्मृतं ॥ २१६ ॥

ह्येकमिति । शास्त्रातर्कशास्त्रेषु चानं सुर्माचः पौर्ष
मासान् पञ्चदश यासान्त्रिता ततः कृत्वा प्रतिपदमेकैकं पादं
द्वावप्येकं च तत्तुर्दश्यामेकै पादः वन्यते ततोऽमावासाया
मुपोष्य द्वावप्रतिपदभूतिभिरेकै पादं दृष्टिं वनेत् । ह्येकै
मासान् पञ्चदश यासाः वन्यन्ते ह्येकैषीति कामयाव
शास्त्राय च स्मृतम् ॥ २१६ ॥

एतमेव विधिं कृत्वा माचरेद्यवमध्यमे । द्वाव
पञ्चादिनिवतश्चरं शास्त्राय च स्मृतम् ॥ २१७ ॥

एतमिति । एतमेव विधिं द्वावदृष्टिभिरवधानात्मात्रं विधानं
वचनमात्रे शास्त्राय च द्वावपञ्चादितः कृत्वा वन्यते त्रिचरा
त्रावचनमिति दृष्टं चाचरेत् ततश्च द्वावप्रतिपदमारभ्य ह्ये
कमप्येकं वृत्तेत् चचा पौर्षमासां पञ्चदश यासाः वन्यन्ते
ततः कृत्वा प्रतिपदमारभ्य ह्येकं विधिं द्वावपञ्चादितः चचा
वचनमात्रमुपवाचो भवति ॥ २१७ ॥

अष्टावहो समस्त्रीवर्गमिष्टान्मन्त्रिणे स्तिते ।
निवतास्या च विद्यामीति शास्त्राय च स्मृतम् ॥ २१८ ॥

अष्टावहो । अतिशास्त्राय च मनुतिदृष्टं द्वावपञ्चात्पञ्च

प्रातः आरम्भं यासमेकं संवत्तेऽत्रिचः प्रत्यहं नृणां कष्टौ यासा
मध्यन्दिने भुञ्जीत । मध्यंदिन इति गृह्यसूत्रेण चारिष्योः यास
श्रीमन्निति ह्यर्थम् ॥ २१८ ॥

चतुरः प्रातरश्रीयात्पिण्डान्विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिष्टुचान्द्रायणं स्मृतं ॥ २१९ ॥

चतुरः प्रातरिति । प्रातश्चतुरो यासान्श्रीयात् अस्तमिते
च सूर्ये चतुरो यासान्भुञ्जीत एतच्छिष्टुचान्द्रायणं मुनिभिः
स्मृतं ॥ २१९ ॥

यथाकथञ्चित्पिण्डानां तिष्ठोऽशीतीः समाहितः ।
मासेनाग्नम् अविध्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकता ॥ २२० ॥

यथेति । गोवारादिहविष्यसम्पन्निनां यासानां दे व्रते चत्वारिंशदधिके कदाचित् दश कदाचित्पञ्च कदाचित् षोडश
कदाचिदुपवास इत्येवमाद्यनियमेन यथाकथञ्चित्पिण्डाणां यासेन
संवतवान् भुञ्जानश्चन्द्रसलोकतां याति एवमप्यस्यार्थम्
भुद्वयार्थश्च ददमुक्तं अतएव याज्ञवल्क्यः । धर्मार्थं यश्चरेदे
तश्चन्द्रस्यैतिसलोकताम् । कच्छत् त्र्यर्चकामस्तु महतीं शिव
माप्नुयात् । अतः प्राजापत्यादिकच्छ्रमपि च भुद्वयफलमिति
याज्ञवल्क्येनोक्तम् ॥ २२० ॥

एतद्गुह्यादिवाहित्या वसुवन्वाचरन् व्रतम् ।
सर्वान्गुह्यसमीचाय मरुतश्च महर्षिभिः ॥ २२१ ॥

एतदिति । एतन्वाचाववाच्यं व्रतं गुह्यादित्यवसुमरुतः
महर्षिभिः सह सर्वपापनाशाय गुरुसमुपापापेष्वपि वरुदा
हतिप्रकारेण कृतवन्तः ॥ २२१ ॥

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमग्नयम् ।
अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवञ्च समाचरेत् ॥ २२२ ॥

मर्हेति । महाव्याहृतिभिर्भूर्भुवः खरेताभिः चाव्यं हवि
रनादेने बुधेतिषु विधीयते इति परिशिष्टवचनात् । चाव्यं
प्रत्यहं होमं कुर्यात् । अहिंसाहत्याक्रोधादौटिज्यानि चानु
विष्टेत् वस्येतावि पुरुषार्थतया विहितानि तद्यापि व्रताङ्ग
तयाचमुपदेष्टः ॥ २२२ ॥

चिरचक्षिर्षिग्रावाञ्च सवासा जलमाविशेत् ।
खीयूङ्गपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्षिचित् ॥ २२३ ॥

चिरिति । अहनि रात्रावादिमन्वावसानेषु खानार्थं
वसेतो वसादिबन्धं प्रविशेत् इतश्च पिपीलिकामन्त्रवचनम्
चान्द्रावचेतरचान्द्रावचविषयम् । तयोदयसर्गैस्त्रिवचनानि
व्युत्पन्नात् खीयूङ्गपतितांश्च सह चावहृतं कदाचित्कालावर्धन
कुर्यात् ॥ २२३ ॥

ब्राह्मणानां याजनं कृत्वा परेषामन्यकवी च ।
अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विष्णुमिति ॥ १८७ ॥

ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणमत ऊर्ध्वमयोष्येते इत्युक्तानां
ब्राह्मणोमादिधाजनं कृत्वा पिदगुर्ध्वादिव्यतिरिक्तानाञ्च त्रिभि
ः कृच्छ्रैर्विष्णुमिति कृत्वा अभिचारञ्च श्रेयादिकं
अभिचारोऽनभिचारबीजस्य अहीनं धामविशेषः अहीनयजन
मनुचिकरमिति श्रुतेः । चिरादादि तस्य याजनं कृत्वा त्रिभिः
कृच्छ्रैर्विष्णुमिति ॥ १८७ ॥

शरणागतमरित्यज्य वेदं विज्ञाव्य च दिजः । संव
त्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति ॥ १८८ ॥

शरणागतमिति । शरणागतमरिचाचार्यमुपगतं ब्रह्मः
यन्मुपेक्षते दिजातिरनध्याय्य च वेदमध्याय्य तज्जनितपापं
संवत्सरं यवाहारोऽपनुदति ॥ १८८ ॥

अष्टगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च । नरा
श्चोद्भवाश्चैव प्राणायामेन शुद्धयति ॥ १८९ ॥

अष्टगालेति । कुक्षुरष्टगालगर्द्भनराश्वराहाद्यैर्याम्यैश्च
ममायादैर्मात्सर्यादिभिर्दष्टः प्राणायामेन शुद्धयति ॥ १८९ ॥

वडाच्यता मासं संहिता अप एव वा । होमा
च पाप्मा निवृत्तमपाप्मायां विमोचनम् ॥ २०० ॥

वडाचेति । अपांता चे सैन्यतिताः क्रीडा रत्नादिना
अप्येषां विवेचिताऽनुवदिष्टप्रावृत्तिनां मासं द्वावमभुक्ता
हतीयेऽङ्गि अचमोचनं वेदसंहितायाम् देव कृतसैन्येऽवच
चममोत्यादिनिरुद्धमिर्नमैरुहोहोमाः प्रत्येकं एतन्मनु
दितं पापमोचनम् ॥ २०० ॥

उद्भवान् समावृत्त खरवामन्तु कामतः । खात्वा
तु विप्रो दिव्यासाः प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ २०१ ॥

उद्भवानिति । उद्भिर्बुक्तं चानं ब्रह्मटादि एवं खरवाम
मपि तत्कामत आरुह्य चमवधान उद्भवराभां यामे प्राणा
यामवज्जमवग्रह कामतः चानं कृत्वा प्राणायामेन शुद्धो
भवति ॥ २०१ ॥

विनाङ्गिरसु वाय्वार्तः शरीरं सन्निवेश्य
सचेष्टो वहिरामुत्थ गामासभ्य विशुद्ध्यति ॥ २०२ ॥

विनेति । अचमिदितयाम् अचमये वा वेमानो मूषणुरीषं वा

कृत्वा सवासा वहिर्यामात् वद्यदौ स्वात्वा गाञ्च सुहृन्निन्ददौ
भवति ॥ २०९ ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ २०९ ॥

वेदेति । वेदविहितानां कर्मणामग्निहोत्रादीनां अनुपदि-
ष्टप्रायश्चित्तविशेषाणां परिलोपे स्नातकव्रतानाञ्चतुर्थांश्च
चोक्तानामतिक्रमे सत्येकाहोपवासं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ २०९ ॥

हंकारम्ब्राह्मणस्योक्ता त्वङ्कारश्च गरीयसः ।
स्नात्वानभ्रन्नदःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ २०४ ॥

हंकारमिति । हं तूष्णीं स्वीयतामित्याद्येपं ब्राह्मणश्च कृत्वा
त्वं कारश्च विद्याधिकस्य उक्ता तददनकासादारम्भाहः
शेषं यावत्स्नात्वा भोजनमिदृशतः पादोपपद्दनेनावगतकोपं
कुर्यात् ॥ २०४ ॥

ताडयित्वा तृणैनापि कण्ठे वावध्य वाससा ।
विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ २०५ ॥

ताडयित्वेति । प्रकृतं ब्राह्मणतृणैनापि ताडयित्वा कण्ठे
वा वस्त्रेण वद्ध्वा वाक्कुलहेन जित्वा प्रणिपातेन प्रसादयेत्
॥ २०५ ॥

अवगूयं त्वद्भक्तं सहस्रमभिहत्य च । जिघां
सया ब्राह्मणस्य नरकमृतिपद्यते ॥ २०६ ॥

अवगूयंति । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डमुद्यम्य वर्षभक्तं
नरकं प्राप्नोति । दण्डादिना पुनः प्रहत्य वर्षवहसं नरकं
प्राप्नोति ॥ २०६ ॥

शोषितं यावतः पांशून्संगृह्णाति महीतले । ताव
न्वहसाक्षि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

शोषितमिति । प्रहतक ब्राह्मणस्य दधिरं यावत्संख्य
कान् रजःकषान् भूमौ पिण्डीकरोति तावत्संख्यकानि वर्ष
वहसाक्षि तत्शोषितोत्पादको नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

अवगूयं चरेत्कृच्छ्रमतिहृच्छ्रमिपातने । हृच्छ्रा
तिहृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोषितम् ॥ २०८ ॥

अवेति । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डाद्युद्यमने कृच्छ्रं कुर्वीत
दण्डादिप्रहारे हन्ते अतिहृच्छ्रं वक्ष्यमाणचरेत् दधिरमु
त्पाद्य कृच्छ्रातिहृच्छ्रौ कुर्वीत ॥ २०८ ॥

अनुक्तनिष्कृतीनान्तु पापानामपनुत्तये । शक्ति
श्चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तमकल्पयेत् ॥ २०८ ॥

अनुक्तेति । अनुक्तप्रायश्चित्तानां यथा प्रतिक्रमवयवादि
कृतानां पापानां निर्हरणार्थं कर्तुः प्ररीरधतादि सामर्थ्यमवेक्ष्य
पापञ्च ज्ञानाज्ञानवद्वेदादृत्तगुणवद्भादिरूपेण ज्ञात्वा प्रायश्चित्तं
अकल्पयेत् ॥ २०८ ॥

यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति । तान्मो
ऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान् ॥ २१० ॥

यैरिति । यैर्हेतुभिर्मनुष्यः पापान्यपनुदति तान् पापनाश
हेतुर्देवर्षिपितृभिरनुष्ठितान् युष्माकं वक्ष्यामि ॥ २१० ॥

व्यहम्यातस्थहं सायव्यहमद्यादयाचितं । व्यह
म्यरञ्च नाश्रीयात्प्राजापत्यञ्चरन् दिजः ॥ २११ ॥

व्यहमिति । प्राजापत्याख्यं कच्छमाचरन् दिजातिराक्ष
न्दिनचयं प्रातर्भुञ्जीत । प्रातः ब्रह्मोपश्रोजनानामेष्टित्व
प्रातर्दिवाकालपरः । अतएव वसिष्ठः । व्यहन्दिवा भुङ्क्ते वक्ष
मन्ति च व्यहं व्यहं अयाचितव्रतं व्यहं न भुङ्क्ते इति कच्छः ।
आपस्तम्बोप्याह । व्यहमनक्ताभ्यदिवाग्नी च तत्रव्यहस्य
याचितव्रतस्थहं नाश्रीति किञ्चन इति कच्छदादवराचक्ष

विधिः । अथरक्ष दिनपथं वाचसंख्याप्राप्तसीतायां भुञ्जीत ।
 अथदिनपथमवाचितव्यापदमभुञ्जीत त्रेवक्ष दिनपथं न
 किञ्चिदस्मीचात् । अथ यावसंख्यापरिमाणापेक्षावाच्यरात्ररः ।
 वाचं दार्चिर्ब्रतिर्घावाः प्रातः वक्षिं ब्रतिसाया । अवाचिते चतु
 विंशं परस्मान्नन्नं क्षुतम् । कुकुटाक्षप्रमाद्यश्च वावांश्च
 प्रविशेक्षुषं । एतं याचं विजानीचात् शुद्धार्थं काचप्रोचनम् ।
 हविषश्चाक्षमस्मीचाद्यथा रात्रौ तथा दिवा । चोक्षोश्चहामि
 प्राप्सीवान् यावान् संख्याकृतान् यथा । अवाचितमपेक्षाया
 दुपवासस्यवन्धवेत् ॥ २११ ॥

गोमूचप्लेभयं क्षीरन्दधि सर्पिः कुञ्जोदकम् । एक
 रात्रौपवासश्च कृच्छ्रं शान्तपनं क्षुतम् ॥ २१२ ॥

गोमूचमिति । गोमूचादि एकीकृत्य एकस्मिन्दिने भक्ष
 येत् नान्यत्किञ्चिदस्यात् । अथरदिने चोपवास इत्येतत् शान्त
 पनं कृच्छ्रं क्षुतं यदा तु गोमूचादिषु प्रक्षेपं चरुदिनाभ्यु
 यमुष्य यज्ञमे दिने चोपवासः तदा महाशान्तपनमवति ।
 तथाच चाक्षवक्त्रः । कुञ्जोदकश्च गोक्षीरन्दधि मूचं वृक्षदु
 तम् । अग्रेषा परेक्षुपवसेत् कृच्छ्रं शान्तपनक्षरम् । इत्येव
 शान्तपनद्रवैः चरुहः चोपवाधिकः । यज्ञाद्येव तु कृच्छ्रोप
 महाशान्तपनं क्षुतम् ॥ २१२ ॥

एकैकं प्रासमन्नीयात् त्वहाणि चोषि पूर्ववत् ।
 त्वहोपवसेदन्त्यमतिह्यश्चरन् दिवः ॥ २१२ ॥

एकैकमिति । अतिह्यश्चं दिवातिरनुतिष्ठन् प्रातःप्रातम
 प्रातिनादिरूपेण एकैकं प्रातं चोषि त्वहाणि पूर्ववत् भुञ्जीत
 अथवा त्वहं न किञ्चिद्भुञ्जीत ॥ २१२ ॥

तप्तकृच्छरन्निग्रो जलचौरघृतानिष्ठान् । प्रति
 त्वहमपि वेदुष्यान्मुक्तात्स्नायी समाहितः ॥ २१४ ॥

तप्तेति । तप्तकृच्छरम् दिव्यतिः त्वहमुषोदकम् त्वहमु
 षुतस्त्वहमुषवायुं एकवारं स्नानं कृत्वा संवतवान् पिवेत् ।
 अथ पराशरोक्तो विधेयः । षट्पञ्चानु पिवेदभस्तिपञ्चानु
 शयः पिवेत् । यस्मिन्नेकमिवेत्सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥ २१४ ॥

यतात्मनोऽग्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनं । परा
 को नाम कृच्छ्रोर्व सर्वपापापमोदनः ॥ २१५ ॥

यतात्मवदिति । विगतानवधानस्य संवतेऽत्रिंशस्य द्वाद
 शाहमभोजनमेव पराकायः कृच्छ्रः यत्तदावृत्तितारतम्येन
 मुदस्युपापापमोदनः ॥ २१५ ॥

रक्षितं प्राचयेत्पिष्टं कृष्णे शुके च यद्विभक्तं ।
उपशुभ्रं विषयकमेतन्नाम्नायसं स्मृतं ॥ २१६ ॥

हैकैकमिति । साध्यातर्कध्यानेषु खानं कुर्मोषः पौर्षं
मासान्धसुदश्च साधानत्रित्वा ततः कृष्णप्रतिपत्तमेवैकैकं पाथं
द्वायथेन वा चतुर्दश्यामेवैको पाथः सम्पद्यते ततोऽमावासावा
मुषेय्य शुक्लप्रतिपत्तभृतिभिरेकैकं पाथं वृद्धिं वचेत् । हवर्गोर्षं
मासान्धसुदश्च साधाः त्रयसंख्ये हन्त्यपीलिकामथाख्यं
चात्रावर्षं क्षतम् ॥ २१६ ॥

रतमेव विधिं ह्यत्समाचरेद्यमथमे । शुद्ध
पञ्चादिनिबतश्चरं स्यान्नायवग्रतम् ॥ २१७ ॥

इतमिति । इतमेव पिच्छं प्रावदन्ति हिमिव चक्षानां क्लृप्तं विधातुं
 चयनभावे चान्द्रावये शुक्लपचमादितः क्लृप्ता संवतेऽत्रिचक्षा
 न्द्रावचमनुतिष्ठन् चाचरेत् ततश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्य ह्येकं
 कल्पिष्यं वर्तयेत् यथा पौर्णमास्यां पक्षद्वयं यावाः चयनानी
 ततः शुक्लप्रतिपदमारभ्य ह्येकं पिच्छं प्रावयेत् यथा चमा
 यक्षाद्यामुपवाचो भवति ॥ २१७ ॥

सहाय्यै समन्वितामिच्छामाश्रिते स्मिन् ।
निवृत्त्या विविधा यतिराज्ञायते चरन् ॥१५॥

चट्टाविति । अतिशयशब्दमनुतिष्ठन् मङ्गलपञ्चाङ्गस्य

अथ प्रातश्च मासमेकं संवत्तेष्वेवः प्रत्यङ्गुष्ठावष्टौ याया
मध्यन्दिने भुञ्जीत । मध्यन्दिन इति गृह्यसूत्रेण स्मृतम् । अथ
श्रीमन्नित्यर्थम् ॥ २१८ ॥

चतुरः प्रातरश्रीयात्पिण्डान्विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतं ॥ २१९ ॥

चतुरः प्रातरिति । प्रातश्चतुरो यायानश्रीयात् अस्तमिते
च सूर्ये चतुरो यायामुञ्जीत एतच्छिशुचान्द्रायणं मुनिभिः
स्मृतं ॥ २१९ ॥

यथाकथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽग्नीतीः समाहितः ।
मासेनाग्नम् अविध्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकता ॥ २२० ॥

अथेति । जीवारादिहविष्यसमन्वितां यायानां देवते चत्वारि
विंशदधिके कदाचित् दश कदाचित्पञ्च कदाचित् षोडश
कदाचिदुपवास इत्येवमाद्यनिबन्धेन यथाकथञ्चित्पिण्डान्मासेन
संवतवान् भुञ्जानश्चन्द्रसलोकतां याति एवमप्यस्यार्थम्
भुद्वयार्थश्च ददमुक्तं अतएव याज्ञवल्क्यः । धर्मार्थं यस्मिन्ने
तच्चन्द्रस्यैतिसलोकताम् । कच्छुक्तं अर्थकामस्तु महतीं विष
माप्नुयात् । अतः प्राजापत्यादिकच्छुमपि चभुदस्यफलमिति
याज्ञवल्क्येनोक्तम् ॥ २२० ॥

एतद्गुह्यास्तथादित्या वसवंश्चावरन् व्रतम्।
सर्व्यस्तुश्रमोवाय मरुतश्च महर्षिभिः ॥ २२१ ॥

एतदिति। एतन्नाम्नापवाक्यं व्रतं गुह्यादित्यवसुमरुतः
महर्षिभिः सह सर्वपापनाशाय गुरुस्तुपापापेक्षया बलवत्
हृत्प्रकारेण कृतवन्तः ॥ २२१ ॥

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहम्।
अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवञ्च समाचरेत् ॥ २२२ ॥

मर्हेति। महाव्याहृतिभिर्भूर्भुवः खरेताभिः चाज्यं हवि
रनादेने जुहोतिषु विधीयते इति परिशिष्टवचनात्। चाज्यं
प्रत्यहं होमं कुर्यात्। अहिंसावत्यागोधादौटिकानि चानु
विडेत् वसयेतामि पुरुषार्थतया विहितानि तस्यापि व्रताङ्ग
तयाचमुपदेष्टः ॥ २२२ ॥

चिरक्षिर्षिशावाञ्च सवासा अक्षमाविशेत्।
स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्षिषित् ॥ २२३ ॥

चिरिति। अहनि रात्रादिमन्वावसानेषु खानार्थं
वधेसो वसादिवचं प्रविशेत् इतश्च पिपेक्षिकामन्वावसमन्वा
चान्नापयेतरचान्नापयविषयम्। तथोदपत्यर्क्षिपव्यनि
त्युक्तमात् स्त्रीशूद्रपतितांश्च सह चावहृतं कदाचिद्व्यावर्त्तन
कुर्यात् ॥ २२३ ॥

स्थानासमाभ्यां विचरेद्दशज्ञोऽथः प्रधीत वा ।
ब्रह्मचारी प्रती च स्थादुददेवदिजार्चनाः ॥ २२४ ॥

स्थानेति । अथमि राज्ञो च सन्निवृत्त चाधीनश्च स्थात् वत्
प्रधीत अथामर्थेत् सखिसे प्रधीत व सङ्गादौ ब्रह्मचारी
स्त्रीसंयोगरहित प्रती मौञ्जीदण्डादियुक्तः पाषाणप्रन्धारवे
हण्डं इषिमौञ्जीश्च मेखसामिति समस्तरसात् । गुरुदेव
ब्राह्मणानांश्च पूजको भवेत् ॥ २२४ ॥

सावित्रीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।
सर्व्वेऽप्येव व्रतेऽप्येवमप्रायश्चित्तार्थमाहृतः ॥ २२५ ॥

सावित्रीमिति । सावित्रीञ्च सदा जपेत् पवित्राणि चाथमर्थे
वादीनि यथाशक्ति जपेत् एतच्च यथाशान्द्रायणे तथा प्राजा
पत्यादिकृच्छ्रेऽपि यजमान् प्रायश्चित्तार्थमनुतिष्ठेत् ॥ २२५ ॥

एतैर्दिजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैर्नसः । अना
विष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोध्यते ॥ २२६ ॥

एतेरिति । सोऽकविदितपापात् दिजातयः एभिर्दत्तप्रायश्चित्तै
र्वक्ष्यमाणपरिवृद्धा शोधनीयाः अप्रकाशितपापांस्तु मायया
मन्त्रैर्होमैश्च परिवृद्धेव शोध्यते । यद्यपि परिवृद्धि निवेदने

रहस्यमस्य भावः तदाचमुक्तपाथे स्तेनापि कृते लोकाविदिते
विद्यावत्पितं खादिति सामान्यप्रमे न विरोधः ॥ २१६ ॥

आपनेनानुतापेन तपसाऽध्यवनेन च । पाप
कृन्मुच्यते पपात्तया दानेन चापदि ॥ २१७ ॥

आपनेनेति । पापकारी नरो लोकेषु निवृत्तापकचनेन
धिष्णामतिपापकारिणमिति पपात्तापेन दृश्यति । तपसा
लोपद्वेषेण वाविषोषपादिना च पापाकृन्मुच्यते तपसाप्रत्यो
दानेन च पापाकृन्मुक्तो भवति । आपनं चेदन्मकात्रप्राचक्षि
त्ताङ्गभूतं न रहस्यप्राचक्षित्ताङ्गम् । रहस्यत्वानिप्रवृत्तात्
अनुतापस्य प्रकाररहस्याङ्गमेव दानेनेति प्राजापत्यप्रते एक
धेनुविधानात् धेनुश्च पञ्चपुराषीषाभिपुराषीषावेति हतेन
ब्रह्महत्यामिहितके दादत्रवार्धिकप्रते माविषाहृदचप्राजा
पत्यात् वसरे पित्रहृद्वेवो भवन्ति दादत्रभिर्धैः वसधिक
प्रतचर्ष धेववो भवन्तीति ॥ २१७ ॥

यथा यथा नरोऽधर्म्मं खलं कृत्वानुभाषते ।
तथा तथा लघेवाहितोनाधर्म्मोऽयं मुच्यते ॥ २१८ ॥

अथेति । यथा यथा कृत्वाप्यं कृत्वा नरो भाषते लोके
आपद्यति तथा तथा नेन पापेन धर्म्म इव जीर्णमया मुच्यते
इति आपनविधेरनुवादः ॥ २१८ ॥

यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतकर्म मर्षति । तथा
तथा शरीरं तन्नेमाधर्मेण मुच्यते ॥ २२८ ॥

यथेति । तस्य पापकारिणो मनो यथा यथा दुष्कृतकर्म
निन्दति तथा तथा शरीरं जीवात्मा तेनाधर्मेण मुक्तो भवति
अयमनतापानुवाद इति ॥ २२८ ॥

कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।
नवं कुर्यान्मुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ॥ २२९ ॥

कृत्वेति । पापं कृत्वा पश्चात्सन्तप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते इत्यु-
क्तमपि नैवं कुर्यान्मुनरित्येतदर्थमनूदितं यदातु पश्चात्तापो
नैवं पुनः करिष्यामीत्येवं निवृत्तिरूपसङ्कल्पफलकः सान्निदा-
सुतरां तस्मात्पापात्पूतोभवतीति एतच्च निवृत्तिरूपसङ्कल्प-
प्रकाशाप्रकाशप्राचक्षिप्ताङ्गविधानार्थं ॥ २२९ ॥

एवं सञ्चिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ।
मनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं शुभकर्म समाचरेत् ॥ २३१ ॥

एवमिति । एवं शुभाशुभानां कर्मणां परलोक इष्टानिष्ट-
फलं मनसा विचार्य मनोवाङ्मायैः शुभमेव सर्वकर्म कुर्यात् ।
इष्टफलमात् नःशुभं नरकादिदुःखहेतुत्वात् ॥ २३१ ॥

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्मविगर्हितम् ।
तस्यादिभूतिमविच्छन् द्वितीयस्य समाचरेत् ॥ २३९ ॥

अज्ञानाद्यदि । प्रमादादिच्छाते वा विविद्वद्बर्णकृता
तस्यात्यापायकृतिमिच्छन् पुनस्तत्र कुर्वता । इतश्च पुनः करणे
प्राचक्षितगौरवार्थम् । अतएव देवसः । विधेः प्राचक्षितद्वया
द्वितीये दिगुपस्थवेदिति ॥ २३९ ॥

अस्मिन्कर्माप्यस्य कृते मनसः स्यादसाधवं ।
तस्मिंस्तावत्तपः कुर्यात्सावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥ २४० ॥

अस्मिन्निति । अस्य पापकारिणो अस्मिन् प्राचक्षितार्थे कर्मस्य
बुद्धितेन चित्तस्य बन्धोपः क्षान्तस्मिन् तदेव प्राचक्षितता
बदावर्तयेत् सावन्ननयः बन्धोपः प्रसादस्य सात् ॥ २४० ॥

तपोमूलमिदं सर्वमन्यैवमानुषकं सुखम् । तपो
मध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोऽन्तं वेददर्शिभिः ॥ २४१ ॥

तप इति । अदेतस्यैव देवार्था अनुमानार्था च सुखं तस्य तपः
कारणं तपैव च तस्य स्थितिः तपोऽन्तः प्रतिनिवृत्तावधिदेव
देवादि सुखस्य तपसा जननादिभि र्वेदार्थशैवतम् । अतश्च
आपत्त्यादिप्राचक्षितान्नतपःप्रवृत्तेन वेदं वक्ष्यन्त्यस्य सर्वं
तपोमाहात्म्यवचनम् ॥ २४१ ॥

ब्राह्मणस्य तपोविज्ञानमग्नः सत्रस्य रचयन् ।
वैश्यस्य तु तपोकार्त्तव्यं तपः शूद्रस्य शीघ्रमम् ॥ २२५ ॥

ब्राह्मणश्चेति । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणार्थात्मकविद्वान्बोधनं
तपो राजन्यस्य रचयन्तपः वैश्यस्य कृषिवाणिज्यपाशुपाखा
दिकन्तपः शूद्रस्य ब्राह्मणपरिचर्या तप इति वर्णविशेषात्क
र्तव्यबोधनार्थम् ॥ २२५ ॥

ऋषयः संयतात्मानः फलमूखानि साधनाः ।
तपसैव प्रपश्यन्ति जैशोर्मां सप्तराचरम् ॥ २२६ ॥

ऋषय इति । ऋषयो वाङ्मनःकायनियमोपेताः फल
मूखवायुभवाः तपसैव जङ्गमस्त्वावरयदितनृषिष्यचरीच
क्षर्गात्माकं लोकचरमेकदेवस्थाः यतो निष्पापाकाः करणः
प्रकर्षेण प्रपश्यन्ति ॥ २२६ ॥

औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।
तपसैव प्रसिद्ध्यन्ति तपस्त्रेष्वां हि साधनम् ॥ २२७ ॥

औषधानीति । औषधानि व्याध्युपब्रमनहेतुकानि अगदो
महाभावो वैरुष्यमिति यावत् विद्या ब्रह्मकर्मात्मकविद्वार्त्त
ज्ञानं वेदसन्निधिनी च अनाहृषा खर्गादाववस्थितिः इत्येतानि
तपसैव प्राप्यन्ते । चक्षान्तप इवां प्राप्तिर्निमित्तम् ॥ २२७ ॥

बहुकारं बहुरापं बहुर्न बहु दुष्करम् । सर्वानु
तपसा चाप्यं तपोपि दुरतिशमम् ॥ २२४ ॥

अदिमि । बहुः खेन तीर्षते बहुदोषवृत्तितापदादि बहुः
खेन प्राप्यते वृत्तितादिना वृत्तिवृत्तिमिमेव तेनैव ततोरेव
प्राप्त्यादि बहुः खेन नश्यते मेदश्चादि बहुः खेन क्षिपते
मोक्षपुरदानादितत्त्वार्थनाशना वाधितुं प्रपद्यते । अज्ञादति
दुष्करकार्यकरणे तपोदुर्बलनमिति ॥ २२४ ॥

महापातकिनश्चैव श्रेयासाकार्यकारिणः । तप
सैव सुतप्तेन मुच्यन्ते क्लिष्टपाततः ॥ २२५ ॥

अथेति । महाद्वेषादिमहापातककारिणोऽप्येव महापातका
व्याकार्यकारिणश्च तपसैव उक्तद्वेषानुष्ठितेन तस्मात् पापाक्
तपसैव उक्तस्यापि पुनर्वचनं प्राचक्षि तत्त्वार्थम् ॥ २२५ ॥

कीटाद्यादियतप्रायः पश्यन्त्य वयंसि च । स्थाव
राणि च भूतानि दिवं वान्ति तपोपशमम् ॥ २२६ ॥

कीटा इति । कीटवर्गवृत्तमपश्यन्तिः स्थावराणि च
वृक्षपुष्पादीनि भूतानि इति तपोपशमम् कर्म वान्ति इति
वायव्ये कर्मोपायकादिषु प्रविष्टेषु तपस्येति च ॥

भूयमे कीदृशं यज्जानिष्वन्तुः सनासुहृन्मनाः केन च
 शीघ्रकल्पा अभिचारिणो जन्मान्तरकृतेन कृत्तनेन किं
 चान्ति ॥ २४० ॥

यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनोवाक्पूर्तिभिर्जनाः ।
 तत्सर्वं निर्हन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥ २४१ ॥

यत्किञ्चिदिति । यत्किञ्चित्पापं मनोवाग्देहेर्मानवाः
 कुर्वन्ति तत्सर्वं पापं तपसैव निर्हन्ति तपोधना इति तपस्य
 धनमिव रक्षणीयं चेवान्ते तपोधनाः ॥ २४१ ॥

तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः ।
 इज्यासु प्रतिगृह्णन्ति कामान्सर्वद्वयन्ति च ॥ २४२ ॥

तपसेवेति । प्रायश्चित्ततपसा शीघ्रपापस्य ब्राह्मणस्य चान्ते
 इषींषि देवाः प्रतिगृह्णन्ति अभिचविताद्यैश्च प्रवच्छन्ति
 ॥ २४२ ॥

प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवाऽसृजत्प्रभुः । तथैव
 वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २४३ ॥

प्रजापतिरिति । हिरण्यगर्भः सकललोकोत्पत्तिस्थितिं प्रसूय
 प्रभुः तपःकरत्तत्पूर्वकमेवेमं यन्त्रमकरोत् । तथैव ऋषयो वज्रि
 डादृषस्तपसैव मन्त्रं ब्राह्मणात्मकान् वेदान् प्राप्तवन्तः ॥ २४३ ॥

इत्येतत्तपसो देवा महाभावं प्रवदन्ति । सर्वं
स्वास्त्यं प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम् ॥ २४४ ॥

इत्येतदिति । सर्वं स्वास्त्यं जनोर्बहुर्ब्रह्मन्महा तत्तपसः सका
ज्ञात् इत्येवमेवाः प्रपश्यन्तः तपोमूखमिदं सर्वमित्यादि
तपोमाहात्म्यं प्रवदन्ति ॥ २४४ ॥

वेदाभ्यासोऽन्वयं ब्रह्मा महावचनक्रियाचमाः ।
नाश्वन्याशु पापानि महापातकजान्वपि ॥ २४५ ॥

वेदेति । अथात्र किं प्रत्यक्षं वेदाध्ययनं यच्च महावचनानुष्ठानं
सपराधवहिन्युत्तमित्येतानि महापातकजनितान्वपि पापानि
शीघ्रं नाशयन्ति किमुतान्यानि ॥ २४५ ॥

यथैवस्तेजसा वज्रिः प्राग्विर्हति चक्षात् ।
तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं न्दहति वेदवित् ॥ २४६ ॥

वजेति । अथाग्निः काष्ठान्वायवानि चरेत्येव तेजसा विजेष्यं
करोति तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं वेदार्थज्ञो ब्राह्मणो नाश
यति । परमात्मज्ञावसीतन् पापवचोत्कर्षज्ञापना र्चमेतत्
॥ २४६ ॥

इत्येतदेवसामुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि । अतः
ऊर्द्धं रक्षस्मान् प्रायश्चित्तं निबोधत ॥ २४० ॥

इत्येतदिति । इत्येतद्ब्रह्महत्यादीनां प्रकारानाम्नापाना
आयश्चित्तं यथा विध्यभिहितं अतः ऊर्द्धमप्रकारानाम्नापानां
प्रायश्चित्तं शूद्रतु । अथं सोऽको मेघिन्द्रराजेनाभिहितः मेघा
तिथिना तु लिखित एव ॥ २४० ॥

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश । अपि
भूषणं मासात्युनन्यहरहः कृताः ॥ २४८ ॥

यथाहृतीति । यथाहृतिसप्रणवाः सावित्रीत्रिरीचुक्ताः पूरक
कुम्भकरेचकादिविधिना प्रत्यहं षोडश प्राणायामाः कृताः
मासात् ब्रह्मघ्नमपि निष्प्राप्य कुर्वन्ति अपि ब्रह्मादातिदेविक
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्ताधिकृतमपि एतच्च प्रायश्चित्तं दिवातीना
मेव न स्त्रीशूद्रादेर्मन्थानधिकारात् ॥ २४८ ॥

कौत्सं जप्त्वा पश्येत्तदा शिष्टञ्च प्रतीत्युचम् ।
माश्चिन्तं शूद्रवत्यस्य सुरापोपि विशुद्ध्यति ॥ २४९ ॥

कौत्समिति । कौत्सेन अविष्णुहृत् अथ नः प्रोक्तुमर्हन्मिति
तत् सूक्तं यद्विद्येन अविष्णु इह ह्य प्रतिशोभेति इत्यर्थम्

विहादस्त्रीष्वप्यर्थं मादित्वं मदिपीवान्निस्त्रियेतत् सत्तं प्रुद्ध
वत्तत्तमिन्मृद्वामदस्त्रीतादित्वं चचः प्रकृतंमायमहरहः
षोडशकृतोपि अपित्वा सुरापोपि विमृश्यति अपिप्रव्यात्
आतिदेशिकसुरापानप्राचक्षित्ताधिकृतोपि ॥ २४८ ॥

सकृदप्यप्राप्य मामीयं शिवसङ्कल्पमेव च । अप
दत्तं सुवर्षन्तु चणाङ्गवति निर्मलः ॥ २५० ॥

यद्यदिति । प्राप्यसुवर्षमपदत्तं चच मामीयमस्य वामस्य
पतितस्य हतत् सङ्कल्पकृतत्वात् मायमेकं प्रत्यक्षमेकवारस्य
पित्वा शिवसङ्कल्पस्य चच्चायतो दूरमित्येतदावबनेवके चत्
वठितं तत्त्वपित्वा सुवर्षनपदत्तं विप्रमेव विध्याद्यो भवति
॥ २५० ॥

हविष्यन्मीयमभ्यस्य न तमंहरतीति च । अपित्वा
पौरुषं सत्तं मुच्यते गुह्यतत्त्वगः ॥ २५१ ॥

इतीति । हविष्यन्ममवरं सर्विदामेकोपविशति चचः न
तमंहोदुरितमित्यहो हविष्यन् इति वा इति मे मनः शिवस्य
हृदय इति च सत्तं वदस्योर्वापुर्वदस्त्रीतच षोडशकृतं माय
मेकं प्रत्यक्षमभ्यस्येति अवद्यात् प्रकृतत्वात् षोडशाभ्यासेन
अपित्वा मुह्यदारमः तस्मात्पापमुच्यते ॥ २५१ ॥

एनसां स्त्रूचसत्त्वाणांश्चिकीर्षयन्नपनोदयम् ।
अवेत्युच्यतेदन्तं यत्किञ्चिदमितीति वा ॥ २५२ ॥

एनसामिति । स्त्रूलानाम्पापानां महापातकानां सत्त्वाणाञ्च
उपपातकादीनां निर्हरणं कर्तुमिच्छन् अवेतिहेलोवरुह
योरित्येतामृचं यत्किञ्चिदं वरुणदेवो जल इत्येताञ्च अचं
इति मे मन इत्येतत् सत्तं संवत्सरमेकं प्रत्यहं जपेत् ॥ २५२ ॥

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चाह्नं विगर्हितम् ।
जपन्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्यक्तात् ॥ २५३ ॥

प्रतिगृह्येति । स्वरूपतो महापातकविधनलादिना वाऽप्रति
ग्राह्यं प्रतिगृह्य अन्नञ्च स्वभावकालप्रतिग्राह्यसंयमस्तुं भुक्त्वा
तरत्समन्दिधावतीत्येता अचस्यतसो जपिन्ना जपं तस्मात्प्रा
पान्मनुष्यः पूतो भवति ॥ २५३ ॥

सोमारौद्रन्तु वहेना मासमभ्यस्य शुद्ध्यति । स्वव
न्यामाचरन् स्नानमर्थ्यन्णामिति च तृचं ॥ २५४ ॥

सोमेति । सोमारौद्राधारयेय्यामस्त्यमिति चतस्रः ।
अर्थ्यमणं वरुणं मित्रञ्चेति अन्नञ्च नद्याञ्च स्नानं कृत्वा मास
मेकं प्रत्येकमभ्यस्य वज्रपायो विशुद्ध्यति वज्रस्यपि पापेषु तस्मै
लोकं प्रावक्ष्यन्तद्द्वार्यमिति ज्ञापकमिदम् ॥ २५४ ॥

एनसां स्तूयन्स्वभावाच्चिकीर्षयन्नोदयम् ।
अवेत्युच्यतेदम् यत्किञ्चिदमितीति वा ॥ २५१ ॥

एनसामिति । स्तूलानाम्पापानां महापातकानां स्तूयन्स्वभावाच्च
उपपातकादीनां निर्हरणं कर्तुमिच्छन् अवतिहेत्यवस्थां
योरित्येतादृशं यत्किञ्चिदं वरुणदेवो जल इत्येतादृशं च
इति मे मन इत्येतत् स्तूयन् संवत्सरमेकं प्रत्यहं जपेत् ॥ २५२ ॥

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चाकं विगर्हितम् ।
अपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवक्ष्यशात् ॥ २५३ ॥

प्रतिगृह्येति । स्वरूपतो महापातकिधनलादिना वाऽप्रति
ग्राह्यं प्रतिगृह्य अन्नञ्च स्वभावकालप्रतिग्राह्यं वर्गमुदं भुक्त्वा
तरत्समन्दिधावतीत्येतादृशसुतसो जपेत्तादृशं तस्मात्पराः
पाप्मानुषः पूतो भवति ॥ २५३ ॥

सोमारौद्रन्तु वहेना मासमभ्यस्य शुद्ध्यति । स्व
न्यामाचरन् ज्ञानमर्थ्यम्णामिति च तृष्णं ॥ २५४ ॥

सोमेति । सोमारौद्राधारयेष्यामस्त्वमिति चतस्रः ।
अर्थ्यमणं वरुणं मित्रञ्चेति चतस्रं नद्याञ्च ज्ञानं कला मास
मेकं प्रत्येकमभ्यस्य वज्रपायो विशुद्ध्यति वज्रस्यपि पापेषु तस्मै
चेकं प्रायश्चित्तद्वार्यमिति प्रायश्चित्तमिदम् ॥ २५४ ॥

अथार्द्धमिहमिच्छेत् दिव्यं सप्तकम्पयेत् । अथ
महापातं कृत्वा सु मासमासीत भैरवमुक्त्वा ॥ २५५ ॥

अथार्द्धमिति । हनन्तीत्यभिप्रेत्याद्यर्थेऽप्येव पापेषु हन्मिषं
वदन्मणिष्येव दत्तेताः सप्तकम्पः सप्तकम्पं कृतेत् अथमहं मूष
पुच्छोद्योगादिकच्छेदं कृत्वा मासमेकमासीत भवेत् ॥ २५५ ॥

मन्त्रैः श्रावणहोमवैरह्यं कृत्वा घृतं दिजः ।
सुगुर्व्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्युच्यते ॥ २५६ ॥

मन्त्रैरिति । देवकृतकथादिभिः श्रावणहोममन्त्रैः संवत्सरं
घृतहोमं कृत्वा नम इत्युच्यते दत्तेतां वा अथ संवत्सरं कृत्वा
महापातकजनवि नाशं दिवातिरपहन्ति ॥ २५६ ॥

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्वाः समाहितः । अभ्य
साध्यावमानीभवाहारो विशुध्यति ॥ २५७ ॥

महापातकेति । मन्त्रकथादिमहापातकयुक्तो भिक्षासाध्या
हारो वर्षमेकं संवत्सरेभ्यो नवामनुमन्त्रं कृत्वा पावमानो
विशुध्यतिऽप्यहमभ्यासेन कृत्वा तत्साध्यापादिशुद्धोभवति
॥ २५७ ॥

अरण्ये वा चिरभ्यस्त्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।
मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥ २५८ ॥

अरण्य इति । त्रिभिः पराकैः पूतो मन्त्रब्राह्मणादिकं
वेदसंहितां अरण्ये वारचयं अभ्यस्त्य वा प्रयतो वाङ्माभ्यन्तर
शोधयुक्तस्त्रिभिर्ब्राह्मणपातकैर्मुच्यते ॥ २५८ ॥

त्यहन्मूपवसेद्युक्तस्त्रिरङ्गोऽभ्युपयज्ञपः । मुच्यते
पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाऽघमर्षणं ॥ २५९ ॥

त्यहमिति । त्रिरात्रमुपवसन्त्यतः प्रत्यहन्नातर्क्याह
वाचकास्तेषु ज्ञानं कुर्वन् निववसन्नामकास्त एव जपे निमज्ज्य
त्यतश्च सत्यमेति सूक्तमघमर्षणमिरादत्तं जपित्वा सर्वैः
पापैर्मुच्यते तत्र गुह्यबुपापापेष्वपि पुरुषत्रयाद्यप्येष्वपि वा
वर्तनीयम् ॥ २५९ ॥

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।
तथाऽघमर्षणं क्षत्रं सर्वपापापनोदनम् ॥ २६० ॥

यथेति । यथाऽश्वमेधयागः सर्वव्याममेधः सर्वपापघ्न
हेतुस्तथाऽघमर्षणसूक्तमपि सर्वपापघ्नहेतुरिति अघमर्षण
सूक्तोत्कर्षः ॥ २६० ॥

इत्या लोकागपीमांसीममपि यतस्ततः ।
 अमेदं धारयन्निप्रो जैमः प्राप्नोति किञ्चन ॥२६१॥

इमेति । भूरादिलोकवचमपि इत्या महापातकादीना
 मप्यमममव् अमेदं धारयन् निप्रोदिः न सिद्धित्वापं प्राप्नोति ।
 अमेदं धारयन् रक्षसावधितार्थमुक्तं ततश्च रक्षसापै
 क्ते अक्षयं हिता मन्मत्राक्षयत्तिकामभवेत् ॥ २६१ ॥

अक्षयं हितां चिरभ्यस्तं यजुषां वा समाहितः ।
 साक्षां वा सरस्वत्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६२ ॥

तदाह अमिति । अक्षयं हितां मन्मत्राक्षयत्तिकाम न तु
 मन्मत्राक्षयत्तिकाम अमन्तरं वेदे चिह्नतीति प्रत्ययमर्थात् यजुषां
 मन्मत्राक्षयत्तार्थां संहितां साक्षां वा प्राक्षयोपनिषत्संहितां वा
 चमभ्यस्तं सर्वपापैः प्रमुक्तो भवति ॥ २६२ ॥

यथा महाद्भ्यस्मात् चित्रं सोष्टं विनश्यति ।
 तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे चिह्नति मज्जति ॥ २६३ ॥

अमेति । अनाद्यात्मना चिरावर्त्तत इति चिह्नत् यथा
 महाद्भ्यस्मात् सोष्टं विधीयते तथा सर्वं दुश्चरितं चिह्नति
 वेदे विनश्यति ॥ २६३ ॥

चक्षो यजुषि चाग्न्यानि सामानि विविधानि च ।
एष ऋग्यस्त्रिषु वेदो यो वेदैर्न स वेदवित् ॥ २६४ ॥

चिदृत्तमेवाह चक्ष इति । चक्ष चक्षन्ताः यजुषि यमु
मन्ताः सामानि रुद्रइत्यान्तरादीनि नामाप्रकाराणि चन्त्यन्ते
वान्मवाधान्मुषक् प्रथक् मन्त्राग्राह्यानि एव चिद्वेदो
ज्ञातव्यो च एनं वेद स वेदविद्भवति ॥ २६४ ॥

आद्यं यत्प्रचरन्ब्रह्म तयो यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
स गुह्योऽन्यस्त्रिषु वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २६५ ॥
इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहि
तायां एकादशोऽध्यायः ॥

आद्यमिति । सर्ववेदानामाद्यं यद्ब्रह्म वेदधारं अकारोकार
मकारात्मकत्वेन व्यचरं यच्च चक्षो वेदाः स्मिताः सोन्वस्त्रिषु
वेदः प्रणवाख्यो गुह्यो गोपनीयः वेदमन्त्रमेष्टत्वात् परमा
र्थ्यभिधायकत्वात् परमार्थकत्वेन धारणजपाभ्यां मोक्षहेतु
त्वाच्च यस्तं स्वरूपतोऽर्थतस्तु जानाति स वेदवित् । प्राचक्षिते
नञ्जमुनिमतालोचनायनयोक्तं संज्ञाख्यानं ब्रह्म मुनिगिरां
तद्ब्रह्मं गुह्यज्ञाः । नैतन्मेधातिथिरभिदधे नापि गोविन्द
राजो व्याख्यातारो न जगुरपरेष्वन्तो दुर्धमं वः ॥ २६५ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनु
स्मृत्यावेकादशोऽध्यायः ॥

॥ १२ द्वादशोऽध्यायः ॥

चातुर्वर्ण्यस्य कृतबोधमुक्तो धर्मस्वयानघ ।
कर्मणाम्प्रतिनिवृत्तिं शंस नक्षत्स्वतः पराम् ॥ १ ॥

चातुर्वर्ण्येति । हेपापरहित प्राज्ञादिर्वर्णचतुष्टयस्य
वात्सरप्रभवस्याचतुर्वर्ण्यः मनोक्तः इदानीं कर्मणः शुभाशुभ
फलप्राप्तिं पराक्षन्नात्सरप्रभवा परमार्थरूपामस्याकं नृपोति
महर्षयो भृगुमनोचन ॥ १ ॥

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ।
अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥ २ ॥

स तानिति । स धर्मप्रधानो मनोरपत्यं भृगुरस्य सर्वस्य
कर्मसम्बन्धस्य फलनिश्चयं शृणुतेति तात्पर्यनिर्णयवती ॥ २ ॥

शुभाशुभफलद्वयं मनोवाग्देहसम्भवम् ।
कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥ ३ ॥

शृणोति । मनोवाग्देहसुखद्वयं विधितनिधिरूपं च
दुःखफलसर्वं तज्जन्मा हव अनुवर्तिर्लगादिभावेयोऽनुहमस्य

माधमापेक्षया मनुष्याणां मतयो ज्ञानान्तरप्राप्तयो भवन्ति ।
 कर्मवृत्त्याच न कावचेष्टावामेव किन्तु मनेदं कृत्स्नं ब्रह्म
 स्वरूपयोगादिध्यानाचरणादावपि क्रियामात्रे वर्तते ॥ २ ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि व्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
 दशसंज्ञणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्तकम् ॥ ४ ॥

तस्येति । तस्य देहिसन्मन्त्रिनः कर्मणः उत्कृष्टमेष्टमाचन
 तथा चित्रकारस्यापि मनोवाङ्मायामितस्य वक्ष्यमाणदशसं
 ज्ञणोपेतस्य मन एव प्रवर्तकं जानीयात् । मनसा हि ब्रह्मस्य
 तमुच्यते क्रियते च । तथा तैत्तिरीयोपनिषदि तस्मात् यत्प
 द्यो मनसाभिगच्छति तदासा वदति तत्कर्मणा करोतीति ।
 ॥ ४ ॥

परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वित्त
 याभिनिवेशस्य त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

तानि दशसंज्ञणानि कर्माणि दर्शयितुमाह परद्रव्येष्विति ।
 कथं परद्रव्यवन्त्याखेव गृह्णामीत्येवचिन्तनं मनसा ब्रह्मवधा
 दिनिषिद्धाकाङ्क्षा नास्ति परशोकः देह एवात्मैत्येवन्तिः
 प्रकारमशुभफलं मानसकर्म एतन्नयविपरीतबुद्धिस्य त्रिविधं
 शुभफलं मानसं कर्म शुभाशुभफलं कर्मेत्युभयस्यैव प्रकारान्
 तात् ॥ ५ ॥

पादव्यमनृतम्यैव पैशुम्यद्यापि सर्वशः । अस
म्यद्वप्रसापय वाच्यं स्थाचतुर्विधम् ॥ ६ ॥

पादव्यमिति । अप्रियाभिधानमवच्छभाचक्षरोचे परदू
वचकचनं वक्ष्यद्यापि राजदेवपौरवार्त्तादेर्भिः प्रबोधनं वर्धनं
इत्येवञ्चतुःप्रकारमशुभफलं वाचिकं कर्म भवेत् । एतदि
परीतं प्रिवसत्यपरगुणभिधानं मुतिपुरावादौ च राजादि
चरितवचनं शुभफलम् ॥ ६ ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शारीरन्निविधं स्मृतम् ॥ ७ ॥

अदत्तानामिति । अन्त्यामेव परस्वयस्वमशास्त्रीचर्चिषा पर
दारनमनयनिषेधं चिप्रकारमशुभफलं शारीरं कर्म इति
परीतं चर्षं शुभफलम् ॥ ७ ॥

मानसम्यनसैवावमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् । वाचा
वाचा कृतकर्म कायेनैव च कायिकम् ॥ ८ ॥

मानसमिति । मनसा वस्तुकृतं दुष्कृतं वा कर्म कृतमात्
फलं सुखदुःखरूपमिह वक्ष्यति वक्ष्यामहे वा अवसैवावमुप
भुङ्क्ते एवं वाचा कृतं शुभाशुभं वाग्दारेण मधुरमद्वदमाप्ति

नाधमापेक्षया मनुष्याणां नतयो ज्ञानान्नरप्राप्तयो भवन्ति ।
 कर्मवत्त्वाच्च न कावचेष्टाचामेव किन्तु ममेदं कृत्स्निं यच्च
 स्वरूपयोगादिध्यानाचरणादावपि क्रियामाचे वर्तते ॥ २ ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि व्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
 दशसंज्ञणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्त्तकम् ॥ ४ ॥

तस्येति । तस्य देहिसन्निधिनः कर्मणः उत्कृष्टमेष्टमायन
 तथा विप्रकारस्यापि मनोवाक्कायान्तस्य वक्ष्यमाणदशसं
 ज्ञोपेतस्य मन एव प्रवर्त्तकं जानीयात् । मनसा हि यद्वृत्ति
 तमुच्यते क्रियते च । तथा तैत्तिरीयोपनिषदि तस्यात् यत्त
 द्यो मनसाभिगच्छति तदाचा वदति तत्कर्मणा करोतीति ।
 ॥ ४ ॥

परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वित्त
 याभिनिवेशस्य त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

तानि दशसंज्ञानि कर्माणि दर्शयितुमाह परद्रव्येभ्यिति ।
 कथं परद्रव्यवत्याख्येन वृत्तामीत्येवचिन्तनं मनसा ब्रह्मवधा
 दिनिषिद्धाकाङ्क्षा नास्ति परलोकः देह एवात्मैवेवम्भिः
 प्रकारमशुभफलं मानसकर्म एतन्नयविपरीतबुद्धिस्य त्रिविधं
 शुभफलं मानसं कर्म शुभाशुभफलं कर्मेत्युभयस्यैव प्रकाश
 तात् ॥ ५ ॥

पादव्यमनृतम्यैव पैशुम्यस्यापि सर्व्वशः । अस-
म्यद्वप्रसापस्य वाच्यं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ६ ॥

पादव्यमिति । अप्रिथगभिधानमवश्यभाष्यमरोचे परदू-
षणकथनं यत्तस्यापि राजदेवपौरवार्त्तादेर्भिः प्रबोधनं वर्णनं
इत्येवञ्चतुःप्रकारमशुभफलं वाचिकं कर्त्तुं भवेत् । एतदि-
परीतं प्रियवत्यपरमुद्यमिधानं मुनिपुराणादौ च राजादि-
चरितकथनं शुभफलम् ॥ ६ ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शरीरव्यविधं कृतम् ॥ ७ ॥

अदत्तानामिति । अत्याचरेण परकपहवसप्राप्त्तौ हिंसा वद-
दारमजयमिच्छेवं चिप्रकारमशुभफलं शरीरं कर्त्तुं इति
परीतं वर्णं शुभफलम् ॥ ७ ॥

मानसम्यानसैवावमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् । वाचा
वाचा कृतकर्म क्रायेनैव च व्याधिकम् ॥ ८ ॥

मावयमिति । मनसा चक्षुःकृतं दुष्कृतं वा कर्त्तुं कृतमात्-
म्यं सुखदुःखरूपमिह वक्ष्यति अत्याचारं वा अवयैवावमुप-
भुङ्क्ते एवं वाचा कृतं शुभाशुभं वाग्दारेण सधुरन्यदमादि

तद्विधा शरीरं श्रुत्वा ह्यमं शरीरं शरीरं शरीरं शरीरं
 प्रियोपयोग्यं चित्तं शरीरं शरीरं शरीरं शरीरं
 मानसवाचिकानि धर्मरहितानि धर्मजनकानि च वर्जयेत्
 कुर्याच्च ॥ ८ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वा
 चिकैः पश्चिन्मृगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥ ९ ॥

शरीरजेरिति । यद्यपि पापिष्ठानां शरीरवाचिकमानसिका
 न्येव चोचि वापानि चक्षवन्ति तथापि च यदि प्राच्योऽधर्म
 मेव खेते धर्मजनकमिति वाङ्मयाभिप्रायेणेदं स्मृत्वा नृणां
 ज्ञेयं शरीरकर्मवपापैर्मुक्तः स्थावरतां मानुषः प्राप्नोति यस्तु
 ज्ञेयं वाङ्मतेः पश्चिन्मृगतां वा वाङ्मयेन मनसा ज्ञेयं वा
 चादितं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

वाग्दण्डोऽयमनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ।
 यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डोति स उच्यते ॥ १० ॥

कविति । दमनदण्डः वस्त्रवाङ्मनःकायानन्दः निविद्धा
 निधावावस्तु दण्डप्रतिविद्धा पाददण्डेन बुद्धावस्थिताः च
 निदण्डित्युच्यते च तु दण्डवच्च धारवमात्रेण ॥ १० ॥

विदुष्यमेतन्निधिष्य सर्व्वभूतेषु मामकः । काम
प्रोचौ तु संबन्ध ततः सिद्धिनिवच्छति ॥ ११ ॥

विदुष्यमिति । एतन्निधिष्यवागादीनां सर्व्वभूतयोचरतया
इमं कृत्वा एतद्दमनार्थमेव कामकोपी च निधाय ततो
मोक्षान्तिवचसां सिद्धिं मनुष्यो अभते ॥ ११ ॥

योऽस्यात्मनः कारयिता तं चेवक्ष्यमवच्छते । यः
करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥ १२ ॥

कोचौ सिद्धिमाप्नोतीत्यत आह चरति । चक्षुषोऽपि
विदुष्यात्मोपकारकत्वादात्मनः प्ररीराध्य चः कर्मसु
प्रवर्त्तयिता तं चेवक्ष्यं पश्चिता वदन्ति यः पुनरेव व्यापारान्
करोति प्ररीराध्यः स इतिवादिभूतारब्धत्वात् भूतात्मोति
पश्चितेवच्छते ॥ १२ ॥

जीवसंघोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्व्वदेहिनां ।
येन वेदयते सर्व्वं सुखं दुःखञ्च जगत्सु ॥ १३ ॥

जीवेति । जीवसंघोऽयं महत्परः जीवेति करणविभक्तिविद्
ज्ञात्वा जगत्संघोऽयं च तावन्मोक्षतत्त्वपूतो महात् चेवक्ष्य इव
वेति महत्त्वज्ञेन प्रत्यक्षमर्वात् । प्ररीरयेवक्ष्यमिति सिद्धिः

शरीरं चात्माश्च तादात्म्यं जीनाम्नः सर्वेष्वेवज्ञानं सहजं
आत्माश्च तन्मतेः तैश्च विनियोगात् येन हंसादेन्द्रियकल्प
तथा परिषतेन कारणभूतेन चेन्नः प्रतिपन्नं सुखं दुःखञ्चानु
भवति ॥ १२ ॥

तावुभौ भूतसंयुक्तौ महान् चेन्न एव च ।
उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

ताविति । तौ द्वौ महत्त्वोच्यौ इन्द्रियादिपञ्चभूतसंयुक्तौ
वक्ष्यमाणं सर्वलोकवेदवृत्तिपुराणादिप्रसिद्धतया तन्निमि
तिर्दिष्टं परमात्मानमुत्कृष्टापकृष्टसत्तेषु व्यवस्थितमाश्रित्य
तिष्ठतः ॥ १४ ॥

असंख्यां मूर्त्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ।
उच्चावचानि भूतानि सततञ्चेष्टयन्ति याः ॥ १५ ॥

असंख्या इति । अस्य परमात्मनः शरीरादसंख्यमूर्त्तयो जीवाः
चेन्नश्चन्द्रेणानन्तरमुक्तास्त्रिगुणशरीरावच्छिन्ना वेदात्मोक्तप्रका
रेणाग्नेरिव स्फुल्लिङ्गा निःसरन्ति या मूर्त्तय उत्कृष्टापकृष्टभूता
नि देहरूपतया परिषतानि सर्वदा कर्मसु प्रेरयन्ति ॥ १५ ॥

पञ्चभ्य एव मात्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिनाशुषाम् ।
शरीरं यातनार्थं यमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

पञ्चभ्य इति । पञ्चभ्य एव इन्द्रियादिभूतभङ्गीभ्यो दुष्कृत

कारिणो मनुष्याणां नीजानुभवप्रबोधकं वरायुवादिदेहयति
रितं दुःखदिव्यं शरीरं परलोके जायते ॥ १६ ॥

तेनानुभूय ता वामीः शरीरेष्वेह यातनाः।
तासेव भूतमावाप्तुं प्रसीदन्ते विभायसः ॥ १७ ॥

तेमिति । तेन निर्मतेन शरीरेषु ता वमकारिता यातना
दुःखमिति लीलाः कृत्वा चमत्करं चूडशरीरनामे तेनैव एव
भूतमानेषु वचास्यलक्षणी तन्मतेनितो भूता चयतिष्ठन्त
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सोऽनुभूयात्सोदर्योन्दोषान्विषयसङ्गजान् ।
व्यपेतकलापोऽभ्येति तावेवोभौ मरौवसौ ॥ १८ ॥

सोऽनुभूयेति । व शरीरी भूयस्यकादिष्विष्टशरीरावस्थितो
निविष्टप्रवृत्त्यर्थरूपरसव्याख्यविषयोपभोगजनितवमसौ
कदुःखाद्यनुभूयावन्तरसोनादयस्तथा तावेव मरुत्परमा
ज्ञानो मरुतोर्वी दायमवति ॥ १८ ॥

तौ चर्यं यज्जन्तस्तस्य पापघातश्रितौ सह । वाग्मा
प्राप्तेति संपुक्तः प्रेम्नेह च सुखासुखम् ॥ १९ ॥

तामिति । ते अक्षयवन्तस्तस्यैव चमत्करो मत्त लीला चयं

शरीरं चात्माश्च तादात्म्यं जीवाश्चः सर्वज्ञेयज्ञानं, यद्यपि
 चात्माश्च तन्मतेः तैश्च विनियोगात् चेन्महंसादेन्द्रियवत्
 तथा परिणतेन कारणभूतेन चेन्नः प्रतिबन्धं सुखं दुःखञ्चानु-
 भवति ॥ १२ ॥

तावुभौ भूतसंयुक्तौ महान् क्षेत्रज्ञ एव च ।
 उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

ताविति । तौ द्वौ महत्क्षेत्रज्ञौ इन्द्रियादिपञ्चभूतसंज्ञौ
 वक्ष्यमाणं सर्वलोकवेद्यवृत्तिपुराणादिप्रसिद्धतया तन्निधि-
 निर्दिष्टं परमात्मानमुत्कृष्टापकृष्टवत्तेषु व्यवस्थितमाश्रित्य
 तिष्ठतः ॥ १४ ॥

असंख्यां मूर्त्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ।
 उच्चावचानि भूतानि सततञ्चेष्टयन्ति याः ॥ १५ ॥

असंख्याइति । अस्य परमात्मनः शरीरादसंख्यमूर्त्तयो जीवाः
 क्षेत्रज्ञब्रह्मेणानन्तरमुक्तास्त्रिगुणशरीरावच्छिन्ना वेदात्मैकप्रका-
 रेणाग्नेरिव स्फुलिङ्गा निःसरन्ति या मूर्त्तय उत्कृष्टापकृष्टभूता
 नि देहरूपतया परिणतानि सर्वदा कर्मासु प्रेरयन्ति ॥ १५ ॥

पञ्चभ्य एव मात्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिमाकुञ्चाम् ।
 शरीरं यातनार्थं यमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

पञ्चभ्य इति । पञ्चभ्य एव इन्द्रियादिभूतभ्रमोऽहोऽदुष्कृत

कारिणो मनुष्याणां नीचानुमं वप्रचोषकं वरां च वादिदेववति
रिक्तं दुःखसहिष्णुं शरीरं परलोके जायते ॥ १६ ॥

तेनानुभूय ता वामीः शरीरेष्वेव यातनाः।
तास्तेव भूतमापासु प्रसीयन्ते विभागतः ॥ १७ ॥

तेमिति । तेन निर्जनेन शरीरेण ता वमकारिता यातना
दुष्कृन्तिने क्षीयाः स्रज्ज्वा चनुभूय चूचशरीरनामे तेनैव एव
भूतभागेषु वचाप्यक्षीयन्ती तद्व्यतिरेकेण भूता वसतिष्ठन्ता
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सोऽनुभूयात्सोऽर्क्षान्दोषान्विषयसङ्गजान् ।
व्यपेतकक्षयोऽभ्येति तावेवोभौ मरौवसौ ॥ १८ ॥

सोऽनुभूयेति । व शरीरी भवस्रक्कादिविद्वशरीरावच्छिन्नो
निविद्धप्रवृत्त्यर्थरूपरहस्याव्यविशयोपभोगवितवमक्षी
कदुःखाचनुभूयान्तरक्षोमादपहस्यकाया तावेव महत्परमा
स्यानौ मर्यादोर्ध्वं दाशानवति ॥ १८ ॥

तौ चर्म्मं यच्चमक्ष्ण पापघातश्रितौ सह । बाभ्यां
प्राप्तेति संपृक्तः प्रेक्षेह च सुखासुखम् ॥ १९ ॥

ताविति । तौ वचनपरमज्ञानौ चमक्षौ चक्षुःक्षीयन्त चर्म्मं

भुक्तमेव च पापं सह विचारयतः धार्मिक धर्माधर्माभ्यां युज्यो
जीवः परलोके हस्यो कस्योः सुखदुःखे प्राप्नोति ॥ २६ ॥

यथाचरति धर्म्मं स प्रायशोऽधर्म्ममस्यशः ।
तैरेव चावृत्तो भूतैः स्वर्गे सुखमुपाश्रुते ॥ २० ॥

यदीति । स यदि जीवो मानुषदेहात्मा वाऽऽप्तेन धर्म्ममनु-
तिष्ठति अल्पज्ञाधर्मी तदा तैरेव पृथिव्यादिभूतैः सुखवरीर-
रूपतया परिणतैर्युक्तः स्वर्गसुखमनुभवति ॥ २० ॥

यदि तु प्रायशोऽधर्म्मं सेवते धर्म्ममस्यशः ।
तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः ॥ २१ ॥

यदीति । यदि पुनः स जीवो मानुषदेहायां वाऽऽप्तेन
पापमनुतिष्ठति अल्पज्ञ पुण्यं तदा तैरेव भूतैर्मानुषदेहरूप-
तया परिणतैस्त्वक्तो मृतः सन्ननन्तरं पञ्चभ्य एव मायाभ्य
इत्युक्तरीत्या यातवानुभवोचितसञ्ज्ञातकठिनदेहो यामीः
पीडा अनुभवति ॥ २१ ॥

यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः ।
ताम्येष पञ्च भूतानि पुनरप्येति भागशः ॥ २२ ॥

यामीरिति स जीवो यमकारितास्ताः पीडास्येन कठिनदेहे
मानुभूय तद्भोगेनापहतपाप्मा तान् जरायुजादिबरीरारब्ध

यान् श्रुतिस्मादिभूतभाषाधितिष्ठति तान्मुखादिबरीरं कृत्वा
तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

एता इष्टास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।
धर्मातोऽधर्मातश्चैव धर्मो दध्यात्सदा मनः ॥ २३ ॥

एता इति । अथ जीवस्य एता धर्माधर्महेतुकाः स्वर्गनर
काद्युपनिगोचितप्रियाप्रियदेहप्राप्तीरन्तःकरणे ज्ञाना धर्मा
मुक्ताने मनः यदा यद्वृत्तं कुर्यात् ॥ २३ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीणिद्यादात्मनो गुणान् ।
वैर्ध्याप्येमान् स्थितोभावाव्यवसायसुखान्निवृत्तः ॥ २४ ॥

वत्तमिति । सत्त्वरजस्तमांश्च त्रीणि वक्ष्यमाणसत्त्वानि
आत्मोपकारकमादात्मनो महतो गुणान् जानीयात् वैर्ध्याप्ये
महानिमान् व्यावर्तयन्महत्सुखदायान्निवृत्तेषु व्याप्त स्थितः
॥ २४ ॥

यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।
स तदा तद्गुणप्रायं तद्वरोति शरीरिष्ठम् ॥ २५ ॥

य इति । यद्यपि धर्ममेवेदमिमुषं तथापि यद्यदैषे हर्षा
गुणानां मयो यो गुणो यदा साकल्येनाधिको भवति तदा तद्गुण
सत्त्ववत्तुल्यं तद्वेदिनं करोति ॥ २५ ॥

सत्त्वं ज्ञानममोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।
एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥ २६ ॥

वक्ष्यति यत्नादीनां लक्षणमाह वक्ष्यमिति । यथार्थावभासो
ज्ञानं तत्सत्त्वस्य लक्षणं एतदिपरीतमज्ञानं तत्तमोऽलक्षणं
विषयानिच्छायां भानसक्यार्थं रजोऽलक्षणं स्वरूपानु यत्स्वरूपस्य
मयान्मोक्षप्रीतिविषयादात्मकं तथा च पठन्ति प्रीत्यप्रीतिविषया
दात्मकाः प्रकाशवृत्तिनिषमार्थाः अव्योम्याभिन्नवचननि
चुनवृत्तयश्च नृणाः एतद्वेषाः स्वरूपममनारोहोऽप्यवेष्ट
वक्ष्यति एतेषां यत्नादिगुणानामेतज्ज्ञानादिसर्वप्राविष्टापकं
लक्षणम् ॥ २६ ॥

तत्र यत्प्रीतिसंबुक्तद्विविदात्मनि लक्षणमेतत् । प्रशा
नमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

तचेति । तस्मिन्नात्मनि यत्सर्वेदनं प्रीतिघुक्तं प्रत्यक्षमित
क्षेत्रं प्रकाशरूपमनुभवत् तत्सत्त्वं ज्ञानीयात् ॥ २७ ॥

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः । तत्र
जोऽप्रतिघं विद्यात्सततं चारि देचिनरम् ॥ २८ ॥

वक्ष्यति । यत् पणः सर्वेदनं दुःखानविवृणत इव यत्पणः चण्डा

अस्मिन्नेवमर्थं वर्ज्या च नरीरिषा विषयबुद्ध्यादर्थं तदु
र्निवारस्तत्रविषयं रक्षो ज्ञानीयात् ॥ १८ ॥

यत्तु स्थानोदसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ।
अग्रतर्कमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ १९ ॥

अस्मिति । यत् पुनः बहवद्विषयकत्वं यत्तु विषयाकार
समावृततर्कवीचकादपमनाः करणवदिः करणार्था बुद्ध्या
तत्तमो ज्ञानीयात् इवाद्यं नुबानां स्वरूपकथनं यत्तु तत्र
स्थितौ चक्षुषता अवितथमित्येतज्जोषणकम् ॥ २० ॥

अवाचामपि चैतेषां गुणानां यः फलोद्भवः ।
अथो मध्ये अवश्यं तस्य वक्ष्याम्यग्रेयतः ॥ २० ॥

अवाचामिति । इतेषां वृत्तादीनामवाचामपि गुणानां
अवाक्यमनुत्तममवमात्रवद्वेदो यः फलोद्भवः तद्विषये
वक्ष्यामि ॥ २० ॥

वेदाभासस्तपो ज्ञानं श्रौतमिन्द्रियनिबन्धः ।
धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणसङ्घट्टम् ॥ २१ ॥

वेदेति । वेदाभावः प्राजापत्याद्यनुष्ठानं ब्राह्मणार्थवोधा
वृत्तादीदिश्रौतमिन्द्रियबन्धो दानादिधर्मानुष्ठानमात्र
सात्त्विकता इत्यत्रात्मनश्च कार्यम् ॥ २१ ॥

माहमापेक्षया मनुष्याणां यतयो ज्ञानान्तरप्राप्तयो भवन्ति ।
 कर्मवृत्तस्यात्र न कावचेष्टाधामेव किन्तु ममेदं स्वमिव यच्च
 स्वरूपयोगादिध्यानाचरणादावपि क्रियामात्रे वर्तते ॥ ३ ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि व्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
 दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्तकम् ॥ ४ ॥

तस्येति । तस्य देहिसन्निवः कर्मणः उत्कृष्टमध्यमाधम
 तथा विप्रकारस्यापि मनोवाङ्मायामितस्य वक्ष्यमाणदश
 लक्षोपेतस्य मन एव प्रवर्तकं जायीयात् । मनसा हि यद्वृत्ति
 तमुच्यते क्रियते च । तथा तैत्तिरीयापनिषदि तस्मात् यत्त
 द्यो मनसाभिगच्छति तदासा वदति तत्कर्मणा करोतीति ।
 ॥ ४ ॥

परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वित्त
 याभिनिवेशस्य त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

तानि दशलक्ष्यानि कर्माणि दर्शयितुमाह परद्रव्येति ।
 कथं परद्रव्यव्याख्येव वृत्तामीत्येवचिन्तनं मनसा ब्रह्मवधा
 दिनिषिद्धाकाङ्क्षा नास्ति परलोकः देह एवात्मेत्येवम्विः
 प्रकारमशुभफलं मानसकर्म एतन्नयविपरीतबुद्धिस्य त्रिविधं
 शुभफलं मानसं कर्म शुभाशुभफलं कर्मेत्युभयस्यैव प्रकान्त
 तात् ॥ ५ ॥

पादव्यमनृतम्यैव पैशुम्य्यापि सर्वशः । अस-
न्यद्वप्रसापस वाच्यं स्वाचतुर्विधम् ॥ ६ ॥

पादव्यमिति । अप्रिथामिधानमवत्यभावव्यरोचे परदू-
वचकचनं वत्यस्यापि राजदेवपौरवात्तादेर्भिः प्रबोधनं वचनं
इत्येवञ्चतुःप्रकारमशुभफलं वाचिकं कर्म भवेत् । एतदि-
परीतं प्रिववत्यपरगुणमिधानं मुतिपुराणादौ च राजादि-
चरितकचनं शुभफलम् ॥ ६ ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शरीरव्यविधं स्मृतम् ॥ ७ ॥

अदत्तानामिति । अत्याचनेन परस्वपहवमप्राप्तीपहिंसा पर-
दारममनित्येव चिप्रकारमशुभफलं शरीरं कर्म इति
परीतं चर्षं शुभफलम् ॥ ७ ॥

मानसमनसैवावमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् । वाचा
वाचा कृतकर्म कायेनैव च कायिकम् ॥ ८ ॥

मावयमिति । मनसा चक्षुःकृतं दुष्कृतं वा कर्म कृतमात्-
फलं सुखदुःखरूपमिह वक्ष्यति वक्ष्यामहे वा अवयैवावमुप-
भुङ्क्ते एवं वाचा कृतं शुभाशुभं वाग्दारेण तपुर्नृदमावि

तद्विना शरीरं शब्दाद्वयं शरीरद्वयं शब्दाद्वयं
प्रियोपभोग्यभित्तमद्वयानुभवति तस्याप्रत्ययेन-शरीरं
मानववाचिकानि धर्मरहितानि धर्मजनकानि च वर्जयेत्
कुर्याच्च ॥ ८ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वा
चिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥ ९ ॥

शरीरजेरिति । यद्यपि पापिष्ठानां शरीरवाचिकमानसिका
न्येव चोचि वापानि चक्षवन्ति तथापि च यदि प्राच्योऽधर्म
मेव खेवते धर्मजनकमिति वाङ्मयाभिप्रायेणेदं स्तस्यानन्तरं
उच्येत शरीरकर्मजनपापैर्मुक्तः स्थावरतां मानुषः प्राप्नोति इत्यु-
च्येत वाङ्मतेः पक्षितं मृगतं वा वाङ्मयेन मन्त्रा ज्ञेयस्याप्यु-
चादितं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

वाम्दण्डोऽयमनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डाति स उच्यते ॥ १० ॥

कामिति । इममनन्दस्यः यस्यवाङ्मनःकायानन्दस्यः निहिता
मिमांसायुक्तद्वयप्रतिबिम्बस्यापारम्यमेव बुद्धावकक्षिताः च
निदण्डातिरुच्यते च तु दण्डवय धारयमात्रेण ॥ १० ॥

चिदृच्छमेतन्निश्चिन्त्य सर्वभूतेषु नामकः । काम
क्रोधौ तु संबन्ध ततः सिद्धिश्चिदृच्छति ॥ ११ ॥

चिदृच्छमिति । एतन्निश्चिद्व्यामादीनां सर्वभूतयोः परतया
दमनं कृत्वा एतद्दमनार्थमेव कामक्रोधौ च निबन्ध ततो
मोक्षमाप्तिश्च तेषां सिद्धिं मनुष्यो यमते ॥ ११ ॥

योऽस्यात्मनः कारयिता तं चेवमस्म्यचक्षते । वः
करोति तु कर्माणि स भूतात्क्रोच्यते बुधैः ॥ १२ ॥

क्रोधो सिद्धिमाप्नोतीत्यत आह चरति । चक्षुः श्रोत्र
चिह्नवाक्योपकारकमादात्मनः प्ररीराज्य च वः कर्मसु
प्रवर्त्तयिता तं चेवमं पश्चिता वदन्ति वः पुनरेव व्यापारान्
करोति प्ररीराज्यः च वृत्तिबादिभूतारब्धतात् भूतात्क्रोति
पश्चितैरच्यते ॥ १२ ॥

जीवसंघोऽन्तरात्मान्यः सदृशः सर्वदेहिनां ।
येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखञ्च जन्मसु ॥ १३ ॥

जीवेति । जीवब्रह्मोऽयं महत्परः येनेति करणविभक्तिविर्हे
प्रात् उत्तरांशो च तावुमो भूतसंपृक्तौ महात् चेवमं ह्य
येति महात्त्वमेव ब्रह्मवर्णनात् । प्ररीरकेवममिदिरितिऽप्याः

शरीरं चात्माश्च तादृशान् जीवाणः सर्वज्ञेयज्ञानं सहजं
चात्माश्च तन्मात्रेः तैश्च विनिर्घोमात् वेनाहंकारेन्द्रियैश्च
तथा परिणतेन कारणभूतेन चेतनः प्रतिबन्धं सुखं दुःखञ्चानु-
भवति ॥ १२ ॥

तावुभौ भूतसंयुक्तौ महान् चेतन एव च ।
उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

ताविति । तौ द्वौ ब्रह्मज्ञेयौ इन्द्रियादिपञ्चभूतसंयुक्ते
व्याप्यमात्रं सर्वलोकवेदकृतिपुराणादिप्रसिद्धतया तमिवि-
निर्दिष्टं परमात्मानमुत्कृष्टापकृष्टवर्षेषु व्यवसितमाश्रित्य
तिष्ठतः ॥ १४ ॥

असंख्या मूर्त्तयस्तस्य निध्यतन्ति शरीरतः ।
उच्चावचानि भूतानि सततञ्चेष्टयन्ति याः ॥ १५ ॥

असंख्या इति । अस्य परमात्मनः शरीरादसंख्यमूर्त्तयो जीवाः
चेतनब्रह्मेणानन्तरमुक्तास्त्रिगुणशरीरावच्छिन्ना वेदाभोक्तृप्रका-
रेणाग्नेरिव स्फुलिङ्गा निःसरन्ति या मूर्त्तय उत्कृष्टापकृष्टभूता
नि देहरूपतया परिणतानि सर्वदा कर्मसु प्रेरयन्ति ॥ १५ ॥

पञ्चभ्य एव मात्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिमाकुञ्चाम् ।
शरीरं चातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

पञ्चभ्य इति । पञ्चभ्य एव इन्द्रियादिभूतभ्रमोभेः कुञ्चत

कारिणो मनुष्याणां नीचानुमं प्रचोक्तं वरायुजादिदेहव्यति
रिक्तं दुःखवर्दिषु शरीरं परलोके जायते ॥ १६ ॥

तेनानुभूय ता वामीः शरीरेष्वेह यातनाः।
तास्तेव भूतमाप्तासु प्रसीयन्ते विभागशः ॥ १७ ॥

तेति । तेन निर्भतेन शरीरेषु ता वमकारिता यातना
दुष्कृतिषु जीवाः स्वप्ना समुद्रस्य समुद्रशरीरमाप्ते तेनैव एव
भूतमानेषु वसाक्षयशीलानी तद्व्यतिनिष्ठं भूता वसतिष्ठता
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सोऽनुभूयात्सोदर्कान्दोषान्विषयसङ्गजान् ।
व्यपेतकक्षाघातोऽभ्येति तावेवोभौ महौजसौ ॥ १८ ॥

सोऽनुभूयेति । व शरीरी भूतसुखादिष्विष्टशरीरावस्थितो
निविष्टप्रत्यक्षरूपपरकव्याख्याविषयोपभोगवन्निवसतो
कदुःखादनुभूयावत्तद्व्योमादपहतकाशा तावेव महत्परमा
ज्ञानो महावीर्यो दायावति ॥ १८ ॥

तौ धर्मी पश्चात्तत्तत् पापव्यातस्त्रितौ सह । आर्भ्या
प्राप्तेति संपुक्तः प्रेम्नेह च सुखासुखम् ॥ १९ ॥

ताविनि । तौ महात्परमाज्ञानौ चमत्तौ तस्य जीवस्य धर्मौ

भुक्तमेव च पापं सह विचारयतः चाभ्यस्य धर्मधर्माभ्यां सुखो
जीवः परलोकोदलोकोऽयोः सुखदुःखे प्राप्नोति ॥ १६ ॥

यथाचरति धर्मं स प्रायशोऽधर्ममप्यग्रः ।
तैरेव चावृत्तो भूतैः स्वर्गे सुखमुपाश्रुते ॥ २० ॥

यदीति । स यदि जीवो मानुषद्वारा वा ज्ञानेन धर्ममनु-
तिष्ठति अल्पज्ञाधर्मं तदा तैरेव पृथिव्यादिभूतैः सुखमप्युपा-
श्रुतया परिणतैर्युक्तः स्वर्गसुखमनुभवति ॥ २० ॥

यदि तु प्रायशोऽधर्मं सेवते धर्ममप्यग्रः ।
तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः ॥ २१ ॥

यदीति । यदि पुनः स जीवो मानुषद्वारा वा ज्ञानेन
पापमनुतिष्ठति अल्पज्ञं पुण्यं तदा तैरेव भूतैर्मानुषदेहरूप-
तया परिणतैस्त्वक्तो मृतः सन्नान्तरं पञ्चम एव मायाभ्य-
इत्युत्तरीत्या यातमानुभवोचितसञ्जातकठिनदेहो यामीः
पीडा अनुभवति ॥ २१ ॥

यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः ।
तान्येष पञ्च भूतानि पुनरप्येति भागशः ॥ २२ ॥

यामीरिति स जीवो यमकारितासाः पीडासैन कठिनदेहे-
नानुभूय तद्भोगेनापहतपाप्मा तान् जरायुआदिप्ररीरारब्ध-

कान् उचिषादिभूतमानानधितिङ्गि मानुषादिबरीरं सुखा
तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

एता इष्टास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।
धर्मतोऽधर्मतयैव धर्मो दध्यात्सदा ममः ॥ २२ ॥

एता इति । अस्य जीवस्य एता धर्माधर्महेतुकाः स्वर्गनर
काद्युपनीनाचितप्रियाप्रिवदेष्टाप्तीरन्तःकरणे ज्ञाना धर्मा
मुक्ताने जनः सदा सङ्गतं कुर्यात् ॥ २२ ॥

सत्त्वं रजस्तमयैव त्रीणिद्यादात्मनो गुणान् ।
वैर्ष्याप्येमान् स्त्रितोभावान्महात्म्यार्जुनश्रेयसः ॥ २३ ॥

वत्तमिति । सत्त्वरजस्तमांश्च त्रीणि वक्ष्यमाणसत्त्वगुणानि
चात्मोपकारकत्वादात्मनो महतो गुणान् जानीयात् वैर्ष्याप्ये
महात्मिमान् सावर्तमङ्गवक्ष्यन्वदाचार्यः श्रेयस आद्य शिवः
॥ २३ ॥

यो सदैवां गुणो देवे साकशेनातिरिच्यते ।
स तदा तद्गुणप्रायं तद्गुरोति शरीरिणम् ॥ २४ ॥

अ इति । अद्यपि वर्त्मनेवेदमिगुणं तथापि अद्य देवे रक्षा
गुणानां मध्ये यो गुणो सदा साकशेनाधिको भवति तदा तद्गुण
सकलवड्डं तद्देहिनं करोति ॥ २४ ॥

सत्त्वं ज्ञानममोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।
एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्व्वभूताग्रितं वपुः ॥ २६ ॥

सत्यति यत्तादीनां सत्त्वमाह सत्त्वमिति । यथार्थावभाषो-
ज्ञानं तत्त्वत्तस्य सत्त्वस्य एतदिपरीतमज्ञानं तत्त्वमोसत्त्वस्य
विषयाभिज्ञाप्यं भागस्यकार्य्यं रजोसत्त्वस्य स्वरूपमु सत्त्वरजस्य
मयाश्रित्यप्रीतिविषयादात्मकं तथा च पठन्ति प्रीत्यप्रीतिविषया
दात्मकाः प्रकाशरूपमिति निषमार्थाः अन्वेष्याभिज्ञाप्यमममि
जुनदत्तस्य नुवाः एतद्वेषां स्वरूपममनारोहोक्तस्येष
वक्ष्यति एतेषां यत्तादिगुणानामेवज्ञानादिसर्व्वप्राप्तिव्यापकं
सत्त्वम् ॥ २६ ॥

तच्च यत्प्रीतिसंबुक्तद्विविदात्मनि सत्त्वमेतत् । प्रज्ञा-
नमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

तचेति । तस्मिन्नात्मनि सत्त्ववेदनं प्रीतिपुक्तं प्रत्यक्षमिति
क्रेत्रं प्रकाशरूपमनुभवत् तत्त्वत्वं ज्ञानीयात् ॥ २७ ॥

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः । तत्र
जोऽप्रतिघं विद्यात्सततं चारि देहिनाम् ॥ २८ ॥

यमिति । यत् पणः संवेदनं दुःखानविद्वन्ततएव सत्त्वमन्वेष्य

लक्ष्मीनेरवयवम् उर्ध्वं च वरीरिषा विषयवृत्त्यादयम् तदु
निवारणप्रतिपक्षं रक्षो वागीचात् ॥ २८ ॥

यत्तु स्वाभोदसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ।
अप्रतर्क्यमविशेषं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥

यमिति । यत् पुनः बहवद्विवेकशून्यं चक्षुद्विविधाकार
स्वभावमतर्कशीलसद्वयनाः करवद्विः करवाभा दुर्ज्ञानं
तन्मनो वागीचात् हवाच्च नुषाणा सद्रूपकथनं यमद्वयव
स्थितौ यमवता अवितथमित्येतत्प्रयोजनकम् ॥ २९ ॥

यथायामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ।
अथ्यो मथ्यो अवयवस्य तस्य वक्ष्याम्यग्रेयतः ॥ ३० ॥

यथायामिति । इतेषां वक्ष्यादीनामवयवानपि गुणानां
यथाक्रममुक्तव्यमात्रव्यवस्थेः यः फलोत्पादकः तद्विवेक
वक्ष्यामि ॥ ३० ॥

वेदाभासस्तपो ज्ञानं प्रीतिमिष्टिवनिप्रदः ।
धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणसत्त्वम् ॥ ३१ ॥

वेदेति । वेदाभासः प्राजापत्याद्यनुष्ठानं ब्राह्मार्चावबोधो
ब्रह्मादीदिष्टीचमिष्टिवचनमो दानादिधर्मानुष्ठानमात्म
भाववरता हवस्तमात्मनुवच्य कार्यम् ॥ ३१ ॥

आरम्भरुचिताऽधैर्यमसत्कार्यपरित्यागः । निष
योपसेवा चाजसं राजसं गुणलक्षणम् ॥ ३२ ॥

आरम्भेति । फलार्थद्वयानुष्ठानशीलता अस्येयत्वं वेदव्यं
निविद्धकर्माचरणं अजसं ब्रह्मादिविषयोपभोग इत्येतद्रूपो
भिधानगुणस्य कार्यम् ॥ ३२ ॥

लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यभिसंवृत्तिता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३३ ॥

लोभ इत्यादि । अधिकाधिकधनस्युदा निद्रायुता कातव्यं
पैशुन्यं परलोकाभावबुद्धिराचारपरिलोपः याचनशीलत्वं
सम्भवेपि धर्मादिस्वमवधानं इत्येतत्तामसाभिधानस्य गुणस्य
लक्षणम् ॥ ३३ ॥

अथाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ।
इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥ ३४ ॥

अथाणामपीति । एषां सत्त्वादीनाम्नयाणामपि गुणानां
त्रिषु कालेषु भूतभविष्यदर्त्तमानेषु विद्यमानानामिदं वक्ष्य
माद्यं सांचेष्टिकं क्रमेण लक्षणं ज्ञातव्यम् ॥ ३४ ॥

यत्कर्म कृत्वा कुर्वन् करिष्येव सज्जति ।
तज्ज्येव विदुषा सज्ज्ये तामसं मुच्यस्यसम् ॥ ४५ ॥

अदिति । यत्कर्म कृत्वा कुर्वन् करिष्येव सज्ज्यावान् भवति
काचपदे द्विचोरत्वच वेति विवक्षितं तज्ज्ये तमः कार्यत्वात्
भोमिधानं मुच्यस्यस्यं ब्राह्मविदा बोद्धव्यम् ॥ ४५ ॥

येनाग्निं कर्मणा लोके स्थातिमिच्छति पुष्कलां ।
नच भोचत्यसंपत्तौ तद्विधेयन्तु राजसं ॥ ४६ ॥

चेनेति । इह लोके मरतीं स्थातिव्याघ्रुषामित्येतदर्थमेव यो
यत्कर्म करोति न परलोकार्थं नच तत्कर्मफलसाधनतौ दुःखी
भवति तद्भजः कार्यत्वाद्भोमुच्यस्यस्यं विज्ञेयम् ॥ ४६ ॥

यत्सर्वेवेच्छति ज्ञातुं यन्न सज्जति चाचरन् ।
येन तुष्यति चात्मास्य तत्सत्यगुणस्यस्यम् ॥ ४७ ॥

अदिति । यत्कर्म वेदार्थं वर्ज्यत्वात् ज्ञातुमिच्छति यन्न
कर्मचरन् काचपदेति च सज्जति येन येन कर्मणात्याह
तुष्टिर्वाचते तत्सत्तात्पर्यं मुच्यस्य स्यस्यं ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥

तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थं खण्डते ।
सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठमेधां यथोत्तरम् ॥ ३८ ॥

तमस इति । कामप्रधानता तमसो लक्षणं धर्ममिहता
रजसः धर्मप्रधानता सत्त्वस्य एवास्तु कामादीनां उत्तरेण
उत्तरस्य श्रेष्ठत्वं कामादर्थः श्रेष्ठान् अर्थमूलात्कामस्य
ताभास्तु धर्मः तन्मूलात्तयोः ॥ ३८ ॥

येन यास्तु गुणेनैषां संसारान् प्रतिपद्यते ।
तान्मुमासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ३९ ॥

येनेत्यादि । एषां सत्त्वादीनां गुणानां मध्ये येन गुणेन
लकार्येण वा गतीर्भावः प्राप्नोति ताः सर्वस्यास्य जन्तुः
संक्षेपतः क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ३९ ॥

देवत्वं सात्त्विका याप्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः ।
तिर्य्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा चिविधा गतिः ॥ ४० ॥

देवत्वमिति । ये सत्त्ववृत्तावस्थिताः ते देवत्वं याप्ति ये
तु रजोवृत्तावस्थिताः ते मनुष्यत्वं ये तमोवृत्तिस्थाः ते तिर्य्य-
क्त्वं इत्येषा चिविधा जन्मप्राप्तिः ॥ ४० ॥

त्रिविधा त्रिविधैवा तु त्रिविधा त्रिविधौ मतिः ।
अथान्न मथ्यमाया च त्रिविधविज्ञानमिदम् ॥ ४१ ॥

त्रिविधेति । या वत्सादिपुत्रपत्न्यनिमित्ता त्रिविधा यथा
जरप्रतिदत्ता वा देवक्याद्यादिभेदेन संसारहेतुभूतकर्ष
मेदान् प्रायमेदायाधमस्यमोक्षमभेदेन पुनस्त्रिविधा
बोद्धव्या ॥ ४१ ॥

आवराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सक्च्छयाः ।
पद्मवत्सुगाश्चैव यजन्त्या तामसी गतिः ॥ ४२ ॥

आवरारति । आवरा इत्यादयः कृमयः सक्छाः प्राचिनः
तेष्व देवत्पूजाः कीटाः तथा मत्स्यवर्षभूर्ध्वपशुवृक्षान्ता
इत्येषा तमेनिमित्ता यजन्त्या मतिः ॥ ४२ ॥

चक्षिनश्च तुरङ्गाश्च शूरा चोष्णाश्च गर्हिताः ।
विंशत्या व्याज्रा वराणाश्च मथ्यमा तामसी गतिः ॥ ४३ ॥

चक्षिनश्चेति । चक्षुषश्शूराश्चोष्णविंशत्याश्च शूराः तमे
पुननिमित्ता मथ्यमा मतिः गर्हिता इति चोष्णतोऽकारणानु
पादः ॥ ४३ ॥

चारणास्य सुपर्णास्य पुरुषास्यैव इति श्रुतिः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तानसीधूतमा गतिः ॥ ४४ ॥

चारणास्येति । चारणा बटादयः सुपर्णाः बलिषः
हस्त्रा धर्मकारिणः पुरुषा राक्षसाः पिशाचाश्चेत्येता तानसी
धूतमा गतिः ॥ ४४ ॥

स्रक्ता मक्ता नटास्यैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः । द्यूत
पानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥ ४५ ॥

स्रक्ता इति । स्रक्ता मक्ताः क्षत्रियात् ब्राह्मणवर्णयामु
त्पन्ना द्रव्यमायायोक्ता श्रेयाः तत्र स्रक्ता यद्विग्रहरक्षाः मक्ता
बाहुबोधिनः रक्षावतारका नटाः शस्त्रवीरिभूतपानप्रसक्ता
श्च पुरुषा जघन्या राजसी गतिर्ज्ञेया ॥ ४५ ॥

राजानः क्षत्रियास्यैव राज्ञस्यैव पुरोहिताः ।
बाह्ययुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥ ४६ ॥

राजान इति । राजानो क्षत्रियाश्च जनपदेश्वराः तेषां
क्षत्रिया राजपुरोहिताश्च ब्राह्मणार्थकक्षत्रियाश्च एवा राजसी
गतिर्न्यधमा बोद्धव्या ॥ ४६ ॥

मन्त्रार्था गुह्यका यथा विबुधानुचराय वे ।
तथैवाश्वरसः सर्व्या रामसीधूतमा मतिः ॥ ४७ ॥

मन्त्रार्जिता इति । मन्त्रार्था गुह्यका यथा कतिविधेषाः
पुराणादिप्रविद्धाः ये च देवानुवाचिनो विद्याधरादयः चक्षुर
यस्य देवमविद्याः सर्व्या इत्येवा रामसीधूतमै उत्कृष्टा मतिः
॥ ४७ ॥

तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।
नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥ ४८ ॥

तापसा इति । यानप्रज्ञा निचयो ब्राह्मणाश्च । ये च चक्षुरयो
मतिरिक्ताः पुण्यकादिविमानचारिणो नक्षत्राणि दैत्याश्चेत्येवा
वत्तमिमिताऽधमा मतिः ॥ ४८ ॥

यज्मान ऋषयो देवा वेदा ज्योतीषि वल्गराः ।
पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥ ४९ ॥

यज्मान इति । यानप्रीक्षाः तत्तर्षयो देवा वेदानिमित्तानि
नक्ष देवता विषयवत्तः इतिहासप्रविद्धाः ज्योतीषि भुवा
दीनि वल्गरा इतिहासदृष्टा विषयवत्तः पितरः सोमवादयः
साध्याश्च देवयोनिविधेषा इत्येवा वत्तमिमिता मध्यमा मतिः
॥ ४९ ॥

ब्रह्मा विश्वरूपोऽप्यर्षोः मन्त्रानव्यक्तमेव च ।
उत्तमां सात्त्विकीमेतादृतिमाहुर्माभीषिणः ॥ ५० ॥

अथैवम् । अतुर्वदनो मिथसुखस्य सरोच्चादयः धर्मो वि
सृष्टवाक् महान् अथक्त्वा बाह्यप्रविर्द्धं तत्तद्वत् तदधिष्ठ
ददेवतादयमिह विवक्षितं अचेतनगुणचयमाचक्षोत्तमया
त्विक्मनित्वानुपपत्तेः एताश्चतुर्वदनाद्यात्मिकां यत्तन्निमित्ता
मुत्कृष्टां गतिं पण्डिता वदन्ति ॥ ५० ॥

एष सर्व्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः । त्रिवि
धस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्व्वभौतिकः ॥ ५१ ॥

अथैवम् । एष मन्त्रोवाङ्मात्ररूपसाधनत्वभेदेन त्रि-
प्रकारस्य कर्मणः यत्तदव्यक्तमोभेदेन त्रिविधः पुनः प्रथम
मध्यमोत्तमभेदेन त्रिविधः सर्व्वप्राधिगतः यमयो गतिविशेषः
कास्त्र्येभोक्तः सार्व्वभौतिक इत्यभिधानात् अनुक्तं अथप
यतयो द्रष्टव्याः उत्तमतथस्तु मदर्थनार्थाः ॥ ५१ ॥

इन्द्रियाणाम्प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च । पापा
मंयान्ति संसारानविदांसो नराधमाः ॥ ५२ ॥

इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तेन निमित्त

वरणेन च प्रत्यक्षिप्रतिषेधयोगमुदायेन नृणां मनुष्याववराः
सुविज्ञा मदीः प्राप्नुवन्ति ॥ १२ ॥

यी यी येनिन्तु जीवीऽयं येन येनैव कर्मणा ।
क्रमतो वाति सोमेऽक्षिंस्तत्सर्वम्विवोचत ॥ ५२ ॥

यां यासिति । यद्यच्छीरो येन येन यायेव कर्मणा रश्च
सोमे क्षतेन यद्यज्यन्त माप्नोति तत्सर्वं क्रमेण प्रपुन ॥ ५२ ॥

वज्रन्वर्षमद्यान् घोराक्षरकान् प्राप्य तत्प्रायात् ।
संसारान् प्रतिपद्यन्ते मद्यापातकिनस्त्रिमान् ॥ ५३ ॥

वज्रमिति । मद्यहत्यादिमद्यापातककारिणो वज्रन्वर्ष
वज्रसन् मद्यहारात् वरकान् प्राप्य तदुपभोगवदात् पुन्युतमे
येव वज्रसाधान् जन्मविशेषान् प्राप्नुवन्ति ॥ ५३ ॥

चक्षुःशरश्चरोद्गाहा गोत्राविहृतमपचिषाम् ।
चण्डालपुच्छशानाश्च मद्याश येनिहृष्यन्ति ॥ ५५ ॥

येति । क्षुधुरक्षुधुरनर्हमद्यमोक्षानमेव हृतमपचिषया
शानां पुच्छशानाश्च निषादेन मद्याश जातायां वज्रम्विषीं
माविमद्याश माप्नोति यद्य वाप्येवमौरवसाधवाविषयाक्रमेण
कर्मविशिष्टाविर्गोद्गाहा रश्चमुत्तरयानि ॥ ५५ ॥

अमिकीटपतङ्गानां निष्ठुजाश्चैव पक्षिणां । विंश
 चाश्चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥ ५६ ॥

अमोति । अमिकीटबलभानामुरीवमच्छायां पक्षिणां विंश
 ग्रीवाणाञ्च व्याघ्रादीनाम्याविनां जातिं सुरापो ब्राह्मणो गच्छति
 ॥ ५६ ॥

सूतादिशरटानाञ्च तिरसाञ्चाम्बुचारिणाम् ।
 हिंसाणाञ्च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥ ५७ ॥

सूतादीति । अर्षणामवर्षककशासनाञ्चचराणाञ्च
 तिरसा कुम्भीरादीनामिन्द्राद्यादीनां हिंसनग्रीवाणाञ्च योनिं
 सुवर्षहारी ब्राह्मणः सहस्रवारान् प्राप्नोति ॥ ५७ ॥

हृष्यगुह्यसतानाञ्च क्रव्यादान्दंष्ट्रिणामपि ।
 क्रूरकर्महताश्चैव शतशो गुह्यतत्पगः ॥ ५८ ॥

हृष्येति । हृष्याणां दूर्मादीनां मुह्यानामप्रकाश्यानां
 सतानां मुह्युच्चादीनां आमनायमपिणां यष्टादीनां दंष्ट्रिणां
 विंशदीनां क्रूरकर्मशशिनां वधग्रीवाणाञ्च क्रान्दीनां
 जातिं शतवारान् प्राप्नोति मुह्यहारगामी ॥ ५८ ॥

चिंत्वा भवन्ति क्रम्यादाः क्रमयोऽमर्यादमपि च ।

परस्परदिग्दीना प्रेताऽमर्यादोपि विवेचिताः ॥ ५८ ॥

चिंत्वा इति । ये प्राविशधर्माणां चाममीशानिनां मार्गा
रादयो भवन्ति चमर्यादमपि च ये ते क्रमयो जायन्ते ये महा
पातकियतिरिक्तादीरादौ परस्परं मार्ग्यादिना भवन्ति ।
ये चास्मादादिस्त्रीनामिनः ते प्रेताद्याः प्राविशधेवा जायन्ते
प्रेतामर्यादोपि विवेचिता इति ह्यन्वयः यमागमात् स्मृतीनां सर्वे विध
यन्त्यन्वयि विवक्ष्यन्ते इति विवर्गलोपे च ब्रह्मा ब्रह्मोपे च
वर्गलोपः ॥ ५८ ॥

संयोगव्यतिर्गत्वा परं स्वीयं च बोधितम् । अप
हस्यं च विप्रसं भवति मर्यादायुतः ॥ ६० ॥

संयोगमिति । चावत्काशीयव्यतिर्गत्वा येन पतितो भवति
तावत्काशमृग्यादिमिच्छन्तिः बह्वर्गं क्रम्य परेवाह
स्त्रियपुत्रा प्राप्नुयुर्गर्ह्यन्त्यपहस्यं ह्येकवापसरसेन ब्रह्म
राचरो भूतविवेचो भवति ॥ ६० ॥

महिमुक्ताप्रवासानि हत्वा बोधेन मानवः ।
विविधानि च रत्नानि जायते चेमकर्तृषु ॥ ६१ ॥

मचीति । मचीन् मायिकादीन् मुक्तादिद्रुमौ च वाचावि

धानि च रत्नानि वैदूर्यशीरकादीनि क्षौमेण इमास्तीक्ष्ण
धमादिना सुवर्णकारणेनो जायते केचित्तु धेमकारयसि
वमाचयते ॥ ६१ ॥

धान्यं इत्या भवत्यासुः कांक्षं हंसो जलं श्रवः ।
मधु दंशः पयः काको रसं आ नकुलो घृतम् ॥ ६२ ॥

धान्यमिति । धान्यमपइत्य मूषिको भवति कांक्षं इत्या
हंसः जलं इत्या श्रवाख्यः पयो माषिकं इत्या दंशः शीरं
इत्या काकः विघ्नेषोपदिष्टगुडखवषादित्यतिरिक्तमिच्छादि
रसं इत्या आ भवति घृतं इत्या नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

मांसं शृग्नो वपाम्नाशुसैलमौलपकः खगः । शीरो
वाकस्तु खवषाम्बलाकाशकुनिर्दधि ॥ ६३ ॥

मांसमिति । मांसं इत्या शृग्नो भवति वपां इत्या मधुनामा
खलचरः पक्षी भवति सैलं इत्या तैलपायिकाख्यः पक्षी खवषं
इत्या शीरोवाकस्तु खवषाख्यः कोटः दधि इत्या वलाकाख्यः
पक्षी जायते ॥ ६३ ॥

कौशेयनित्तिरिहत्वा क्षौमं इत्या तु दर्दुरः । कार्प्या
सतान्नायं कौशेयो गोधा गां वाम्गुदो गुडम् ॥ ६४ ॥

कौशेयमिति । कोटकोपनिर्मितं वक्षं इत्या तित्तिरिनामा

वृक्षो भवति वृक्षस्य वृक्षं इत्या मयूकः काशीवृक्षं पटं इत्या
 वृक्षोऽयः काशी ना इत्या मोक्ष मुचं इत्या वायुइत्या
 वृक्षनिर्भवति ॥ १३ ॥

वृक्षोऽयः इत्या मयूकः काशीवृक्षं पटं इत्या
 वृक्षोऽयः काशी ना इत्या मोक्ष मुचं इत्या वायुइत्या
 वृक्षनिर्भवति ॥ १३ ॥

वृक्षोऽयः इत्या मयूकः काशीवृक्षं पटं इत्या
 वृक्षोऽयः काशी ना इत्या मोक्ष मुचं इत्या वायुइत्या
 वृक्षनिर्भवति ॥ १३ ॥

वृक्षो भवति इत्या मयूकः काशीवृक्षं पटं इत्या
 वृक्षोऽयः काशी ना इत्या मोक्ष मुचं इत्या वायुइत्या
 वृक्षनिर्भवति ॥ १३ ॥

वृक्ष इति । वृक्षं इत्या मयूकः काशीवृक्षं पटं इत्या
 वृक्षोऽयः काशी ना इत्या मोक्ष मुचं इत्या वायुइत्या
 वृक्षनिर्भवति ॥ १३ ॥

वृक्षो भवति इत्या मयूकः काशीवृक्षं पटं इत्या
 वृक्षोऽयः काशी ना इत्या मोक्ष मुचं इत्या वायुइत्या
 वृक्षनिर्भवति ॥ १३ ॥

वृक्ष इति । वृक्षं इत्या मयूकः काशीवृक्षं पटं इत्या
 वृक्षोऽयः काशी ना इत्या मोक्ष मुचं इत्या वायुइत्या
 वृक्षनिर्भवति ॥ १३ ॥

इत्या मसूको भवति पाणार्धमुदकं इत्या चातकाकाः पक्षी
धानानि ब्रकटादीनि इत्या उड्डो भवति । पशून् उन्नीतराण्
इत्या हागो भवति ॥ ६७ ॥

यदा तदा परद्रव्यमपहृत्य वसानरः । अवश्यं
याति तिर्य्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाज्जतं हविः ॥ ६८ ॥

यदेति । अन्विष्टिद्वारमपि परद्रव्यमिच्छाते मानुषो
ऽपहृत्य पुरोडाशादिकम्तु हविरज्जतभक्ता निश्चितं तिर्य्यक्त्वं
प्राप्नोति ॥ ६८ ॥

स्त्रियोप्येतेन कर्मण इत्या दोषमवाप्नुयुः । एत
यामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ ६९ ॥

स्त्रियोपीति । स्त्रियोप्येतेन प्रकारेण दृष्टातः परस्वमप
हृत्य पापं प्राप्नुवन्ति तेन पापेन उक्तानां जन्तूनां भार्यात्वमिति
पश्यन्ते ॥ ६९ ॥

स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्षा ज्ञानापदि ।
पापान्मंसृत्व संसारान् प्रेष्यतां यान्ति मनुषु ॥ ७० ॥

एवं निविद्धाचरणफलान्यभिधाय अधुना विहिताकरण
फलविपाकमाह स्वेभ्य इति । ब्राह्मणादवस्यतारो वर्षा आपदं

विना वक्ष्यन्तदिकर्षणानिवो वक्ष्यमाणाः कुम्भिता चेयः
प्राज्ञ ततो वक्ष्यान्तरे प्रबुदावत्तं प्राप्नुवन्ति ॥ ७० ॥

वान्ताऽभ्युक्तामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्सुकाच्युतः।
अमेध्यकुणपाशी च चचियः कटपूतनः ॥ ७१ ॥

वान्तातीति । प्राज्ञवः सकर्षभट्टर्हितभुक् व्यासामुखः
प्रेतविप्रेयो जायते । चचियः पुनर्भट्टकर्षा पुरीषप्रवभाषी कट
पूतनाखः प्रेतविप्रेयो भवति ॥ ७१ ॥

मैषाचज्योतिकः प्रेतो वैद्यो भवति पूवभुक्।
चैषाप्रकच भवति शूद्रो धर्मात्सुकाच्युतः ॥ ७२ ॥

मैषेति । वैद्यो भट्टकर्षा मैषाचज्योतिकनामा पूवभुक्
प्रेतो वक्ष्यान्तरे भवति निषदेवताकलापीषः पाबुसदीवाच
हर्षेन्द्रिषं तप ज्योतिर्वच य मैषाच ज्योतिकः इषोदरादिनात्
ज्योतिषः वकारलोपः शूद्रः पुनर्भट्टकर्षा चैषाप्रकाखः प्रेतो
भवति चैषं वक्षं तस्यमन्त्रिणीं दूकामग्रातीति चैषाप्रकः ।
जोविन्दरावसु चैषाप्रकाखः कीटवैष इत्युच्यते तद्वचतस
च भवतीत्याह । तद्वचं प्रेताखप्राधिविप्रेप्रकरणात् ॥ ७२ ॥

यथा यथा निवेवमे विषयान्विषयान्विताः ।
तथा तथा कुञ्जलता मेवाप्नोषूपजायते ॥ ७२ ॥

यथेति । यथा यथा विषयान्विषयान्विताः यथा यथा निवेवमे विषयान्विषयान्विताः यथा यथा निवेवमे विषयान्विषयान्विताः यथा यथा निवेवमे विषयान्विषयान्विताः ॥ ७२ ॥

तेऽभ्यासात्कर्माणां पाप्मानामप्यबुद्धयः ।
सम्प्राप्नुवन्ति दुःखाणि तासु तास्विह योनिषु ॥ ७४ ॥

ततस्त इति । तेऽप्यधियसोपाधिवद्बुद्धयश्चोपभोगानामभ्यास
तारतम्यात्तासु तासु गर्हितगर्हिततरगर्हिततमासु तिथ्यमा
दिद्योनिषु दुःखमनुभवन्ति ॥ ७४ ॥

तामिस्रादिषु चोद्येषु नरकेषु विवर्त्तनम् ।
असिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ॥ ७५ ॥

तामिस्रादिभिति । सम्प्राप्नुवन्तीति पूर्वश्लोकसमिधा
ततश्च चानुवर्त्तते तामिस्रादिषु चतुर्धा व्याधोक्तेषु घोरेषु नर
केषु दुःखानुभवं प्राप्नुवन्ति तच्चासिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेद
नात्मकान् नरकान् प्राप्नुवन्ति ॥ ७५ ॥

विनिवाद्यैव वस्तीषाः काकोलूकैश्च भक्ष्यं । कर
अवातुकातापान् कुक्षीपाकाश्च दादयान् ॥ ७६ ॥

विनिधा इति । विविधपीडनं काकाद्यैर्भक्ष्यं तथा तप्तवा
तुकादीन् कुक्षीपाकादींश्च करकान् दादयान् प्राप्नुवन्ति
॥ ७६ ॥

सञ्जवांश्च विद्योनीषु दुःखप्रायास्तु निवृत्तः । शीता
तपरभिषातांश्च विविधानि भक्ष्यानि च ॥ ७७ ॥

सञ्जवांश्चेति । सञ्जवान् निर्व्यनादिमातिषु निवृत्तं दुःखवत्तु
साह्यत्पत्तिप्राप्नुवन्ति तत्र शीतातपादिपीडनादिमायाप्रक्ष
राणि च प्राप्नुवन्ति ॥ ७७ ॥

असङ्गद्वर्भवासेषु वासञ्जयश्च दादयम् । वज्र
मानि च कटानि परप्रेष्यत्वमेव च ॥ ७८ ॥

असङ्गद्वर्भवासेषु वासः समुत्पत्तिश्च योनि
सञ्जवादिभिर्दुःखावहा उत्पन्नाश्च शृङ्गादिभिर्वज्रवादि
वीडानामभवन्ति परदायनश्च प्राप्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासञ्चैव दुर्जनैः । द्रव्या
र्जनञ्च नाशञ्च मित्रामित्रस्य चार्जनं ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियेति । बान्धवैः सहृद्विः सह विद्योगान् दुर्जनैश्च
सह एकत्रावस्थानं धनार्जनप्राप्तायं धनविवाहकुटुम्ब मित्रा
र्जनं वचुप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति च ॥ ७८ ॥

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम् । क्ले
शांश्च विविधांस्तांस्तानृत्यमेव च दुर्जयम् ॥ ८० ॥

जरामिति । जरां चाविद्यमानप्रतीकारां व्याधिभिश्चोप
पीडनं क्षुत्पिपासादिष्व च नानाप्रकारान् क्लेशानृत्यञ्च दुर्जय
रं प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते । तादृ
शेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रिते ॥ ८१ ॥

यादृशेनेति । यथाविधेन यात्तिकेन राजसेन तामसेन वा
चेतसा यद्यत्कर्म खानदानयोगाद्यनुतिष्ठति तादृशेनैव शरी
रेण सत्त्वाधिकेन रजोधिकेन तमोधिकेन वा तत्तत् खान
दानादि फलमुपभुङ्क्ते ॥ ८१ ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां चः फलोदयः ।
निःश्रेयसकरकर्म विप्रस्येद्विबोधत ॥ ८२ ॥

इत्यस्मिन् । एष बुद्ध्यान् विहितप्रतिबिम्बानां कर्मणां चर्मः
फलोदय उक्त इदानीं प्राज्ञवत् नैःश्रेयसाय मोक्षाय हितं
कर्मणुष्ठानं इदं वक्ष्यमाणं श्रुतम् ॥ ८२ ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणाञ्च संयमः ।
अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरम्वरम् ॥ ८३ ॥

वेदाभ्यास इति । अयमिदं वेदेर्देहस्य सम्बन्धोऽर्थतश्च याव
र्जनं तपः कृच्छ्रादि ज्ञानं ब्रह्मविषयं इन्द्रियबन्धोऽपि विवि
धविषयवर्जनं गुरुश्रुतुर्वैयर्थ्येन ब्रह्म मोक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ।
किञ्चित् श्रेयस्करतरं कर्मोक्तं पूरयत्यति ॥ ८४ ॥

सर्वेषामिति । सर्वेषामप्येतेषां वेदाभ्यासादीनां शुभ
कर्मणां मध्ये किञ्चित्कर्तव्यमिदमेव मोक्षसाधनं सादिति विमर्शे
अस्तीति विज्ञायाविशेषादुत्तरस्रोत्रेण निर्बन्धमाह ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानम्यरं स्मृतम् । तद्वर्षं
सर्वविद्यानां प्राप्यते क्षमृतन्ततः ॥ ८५ ॥

वर्षेषामिति । एषां वेदाभ्यासादीनां वर्षेषामपि मध्ये
उपनिषदुक्तपरमात्मज्ञानं प्रकृतं स्मृतं यस्मात्सर्वविद्यानां
प्रधानम् । अत्रैव हेतुमाह यतो मोक्षसंख्याप्राप्यते ॥ ८५ ॥

यस्यामेषास्तु सर्वेषां कर्माणां प्रेत्य चेह च । येन
स्मरतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्मा वैदिकम् ॥ ८६ ॥

वक्षामिति । एषां पुनः वर्षां पूर्वोक्तानां वेदाभ्यासादीनां
कर्माणां मध्ये वैदिककर्म परमात्मज्ञानमैहिकामुभिकत्रेयस्त
रतरं ज्ञातव्यं पूर्वश्लोके मोक्षहेतुलमात्मज्ञानश्लोकं दृष्ट्वा तु
ऐहिकामुभिकत्रेयोन्तरहेतुलमुच्यते इत्यपौरुषेण तदार्हि
प्रतीकोवाचनानां संबन्धोदयं नाम ब्रह्मेत्युपासो वाक्यश्लो
कान्तं तथाच कामधारी भवति । मोक्षेन्द्रावस्तु एषां पूर्व
श्लोकाभ्यासादीनां वर्षां कर्माणां मध्यस्थान्तर्गतकर्मा
न्नेषां वैदिककर्म सर्वदेहश्लोके परश्लोके प्रतिब्रजेन कीर्ति
सर्गादित्रेयःसाधनं ज्ञेयमिति व्याख्यातवान् । तदनुक्तं
वेदाभ्यासादीनां वर्षामपि प्रत्येकं श्रुतिविहितत्वात् तेषां मध्ये

आर्त्तायेषवा किञ्चिदेवं किञ्चिच्च वेति न सम्भवति ततश्च कथं निर्द्धारये वही । तस्माद्यथोक्तेव आख्या । ॥ ८६ ॥

वैदिके कर्मयोगे तु सर्व्याख्येतान्यशेषतः ।
अनर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन् क्रियाविधौ ॥ ८७ ॥

इदानीमैहिकामुक्तिकमेव साधनत्वमेवात्मज्ञानस्य साह
यति वैदिक इति । वैदिके पुनः कर्मयोगे परमात्मोपावनादये
सर्व्याख्येतानि पूर्व्योक्तोक्तानि ऐहिकामुक्तिकमेवापि तस्मिं
स्तस्मिन् उपायविधौ क्रमशः सम्भवन्ति । अथ वा सर्व्याख्येता
मीति वेदाभाषादीन्वेव परात्मत्वमेव परमात्मज्ञाने वेदाभा
षादीनि तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति अन्तेन दानेन
वपककर्मणेनेति युतिविदिता कृतेनात्मर्भवन्ति ॥ ८७ ॥

सुखाभ्युदयिकश्चैव नैःशेषसिकमेव च । प्रवृ
त्तश्च निवृत्तश्च द्विविधकर्म वैदिकम् ॥ ८८ ॥

सुखेति । वैदिककर्मणां च ज्योतिष्टोमादि प्रतीकोपायनादि च
सुखते कर्मदि सुखप्राप्तिकरं चारप्रवृत्तिहेतुमात् प्रवृत्ताख्यं
वैदिकं कर्म तथा निःशेषं मोक्षसादये कर्म नैःशेषविधं
चारनिवृत्तिहेतुमात् निवृत्ताख्यमित्येवं वैदिकं कर्म द्विविध
रुचं वैदिकम् ॥ ८८ ॥

आनि च रत्नानि वैदूर्यशीरकादीनि लोभेन हनन्तीति
अमादिना सुवर्णकारयोगेन जायते केचित्तु धेनुकारयधि
वमाचयते ॥ ६१ ॥

धान्यं हत्वा भवत्यासुः कांक्षं हंसो जलं श्रवः ।
मधु दंशः पयः काको रसं आ नकुलो घृतम् ॥ ६२ ॥

धान्यमिति । धान्यमपहृत्य मूषिको भवति कांक्षं हत्वा
हंसः जलं हत्वा श्रवाश्रयः पक्षी माषिकं हत्वा दंशः शीरं
हत्वा काकः विघ्नेषोपदिष्टगुह्यवशादिव्यतिरिक्तमिच्छादि
रसं हत्वा आ भवति घृतं हत्वा नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

मांसं शृङ्गो वपाम्नाश्रुसौलभैरपकः खगः । शीरो
वाकसु खण्डम्वलाकाश्रकुनिर्दधि ॥ ६३ ॥

मांसमिति । मांसं हत्वा शृङ्गो भवति वपाम्ना हत्वा मधुनामा
खण्डचरः पक्षी भवति तैलं हत्वा तैलपायिकाश्रयः पक्षी खण्डं
हत्वा शीरोवाकाश्रय उच्छेदरः कीटः दधि हत्वा वलाकाश्रयः
पक्षी जायते ॥ ६३ ॥

कौश्लेयन्तिशिरिहत्वा क्षौमं हत्वा तु दर्दुरः । कर्ण्यो
सतान्नवं कौश्लो गोधा गा वाम्नादो गुहम् ॥ ६४ ॥

कौश्लेयमिति । कीटकीयनिर्मितं वक्षं हत्वा तित्तिरिगमा

वही भवति कोचकतं वक्षं हना मयूरः पक्षीयपक्षं पटं हना
कोचपक्षः प्राची ना हना मोक्ष गुहं हना वायुदनाय
मकुनिर्भवति ॥ १३ ॥

कुच्छुन्दरिः शुभान् मन्थान् पञ्चप्राकान् यर्षिषः ।
शानित्कृताक्षं विविधमङ्गतायन्तु प्रसन्नकः ॥ १४ ॥

कुच्छुन्दरिरिति । सुमन्त्रिइवादि कस्युर्वादेभि हना
कुच्छुन्दरिर्भवति वायुकादिपञ्चाक्षं हना मयूरः विद्धा
वमोदनप्रकादि नानाप्रकारकं हना शानिपक्षः प्राची चक्ष
तायन्तु श्रीविषवादिहं हना प्रसन्नकसंज्ञो जायते ॥ १५ ॥

वक्षो भवति हत्वाक्षिं वृक्षकारी क्षुपक्षरम् ।
रत्नानि हत्वा वाचंयि जायते जीयजीयकः ॥ १६ ॥

वक्ष इति । वक्षिं हना वक्षः पक्षी जायते वृक्षोपयोगि
क्षुपक्षरादि हत्वा मिश्रदिपु मृत्तिकादिपृष्ठकारी व वक्षः
कोटो भवति वृक्षवादिरत्नानि वाचंयि हत्वा वक्षोराजा
वक्षी जायते ॥ १७ ॥

वृक्षो मृमेभं व्याघ्रोऽव्यग्नसमूहान् मर्कटः ।
खीमृषः खीकको वारि वानाम्युद्धः पशूनयः ॥ १८ ॥

वृक्ष इति । वृक्षं वृक्षिणं वा हत्वा वृक्षको विंशत्यनुभवति
कोटकं हत्वा व्याघ्रो भवति पञ्चमूषं हत्वा मर्कटो भवति खिचं

शानि च रत्नानि वैदूर्यशीरकादीनि लोभेन हनन्तीषु
अमादिना सुवर्षकारयोगेन जायते केचिन्तु चेमकारयधि
चमाचयते ॥ ६१ ॥

धान्यं हत्वा भवत्यासुः कांक्षं हंसो अक्षं प्रवः ।
मधु दंशः पयः काको रसं आ नकुलो घृतम् ॥ ६२ ॥

धान्यमिति । धान्यमपहृत्य मूषिको भवति कांक्षं हत्वा
हंसः अक्षं हत्वा प्रवास्यः पक्षी माषिकं हत्वा दंशः शीरं
हत्वा काकः विभ्रेषोपदिष्टगुडसवसादिव्यतिरिक्तमिच्छादि
रसं हत्वा आ भवति घृतं हत्वा नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

मांसं शृङ्गो वपाम्नाशुसौख्यैलपकः खगः । शीरो
वाकसु खवणम्वसाकाशकुनिर्दधि ॥ ६३ ॥

मांसमिति । मांसं हत्वा शृङ्गो भवति वपां हत्वा मधुनामा
अक्षयः पक्षी भवति तैलं हत्वा तैलपायिकास्यः पक्षी खवणं
हत्वा शीरोवाकास्य उच्येखरः कीटः दधि हत्वा वसाकास्यः
पक्षी जायते ॥ ६३ ॥

कौशेयन्तिशिरिहत्वा शौमं हत्वा तु दर्दुरः । कर्प्या
सतान्नवं कौशो गोघा गां वाम्नादो गुडम् ॥ ६४ ॥

कौशेयमिति । कीटकीयनिर्मितं वक्षं हत्वा तिशिरिगामा

पक्षी भवति कोचकृतं यत्नं इत्या मयूकः पक्षीयवचनं पटं इत्या
कोचपक्षः प्राची ना इत्या मोक्ष गुहं इत्या वायुदनाया
वकुनिर्भवति ॥ १४ ॥

कुच्छुन्दरिः शुभान् मन्थान् पञ्चप्राकान् नर्षिषः ।
श्यावित्कृताक्षं विविधमङ्गतायन्तु प्रत्यक्षः ॥ १५ ॥

कुच्छुन्दरिरिति । सुमन्त्रिइत्यादि कसूयादेभि इत्या
कुच्छुन्दरिर्भवति वायूकादिपञ्चमाक्षं इत्या मयूरः विह्व
चमोदनवङ्गादि नामाप्रकारकं इत्या श्याविधायाः प्राची चक्ष
तायन्तु ग्रीविषवादिनं इत्या वङ्गकवञ्चो जायते ॥ १५ ॥

वक्त्रो भवति इत्याक्षिं वृक्षकारी क्षुपकारम् ।
रक्तानि इत्या वाचंयि जायते जीवजीवकः ॥ १६ ॥

वक्त्र इति । वक्षिं इत्या वङ्गकः पक्षी जायते वृक्षोपयोनि
वक्षंयुवादि इत्या भिन्नादिषु मृषिकादिपृष्ठकारी व वक्त्रः
कोटो भवति वृक्षवादिरक्तानि वाचंयि इत्या चकोराया
पक्षी जायते ॥ १६ ॥

वृको मृगेभं व्याघ्रोऽवगच्छामूकान् मर्कटः ।
खीमृषः खीकको वारि वानाम्बुधः पशून्मजः ॥ १७ ॥

वृक इति । वृकं वृक्षिणं वा इत्या वृकाख्यो विंशत्युर्भवति
कोटकं इत्या व्याघ्रो भवति पञ्चमूखं इत्या मर्कटो भवति खिचं

हत्वा भक्षूको भवति पाणार्धमुदकं हत्वा चोत्तकायः पक्षी
 धानानि व्रकटादीनि हत्वा उग्रो भवति । पशून् उत्तैतराण्
 हत्वा हागो भवति ॥ ६७ ॥

यदा तदा परद्रव्यमपहत्य वसान्नरः । अवश्यं
 याति तिर्य्यक्तत्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥ ६८ ॥

यदेति । अन्निश्चिदसारमपि परद्रव्यमिच्छाते मानुषो
 ऽपहत्य पुरोडाशादिकम् हविरहुतभक्षा निश्चितं तिर्य्यक्तं
 प्राप्नोति ॥ ६८ ॥

स्त्रियोष्येतेन कर्णेन हत्वा दोषमवाप्नुयुः । एत
 धामेव जन्तूनां भार्यात्ममुपयान्ति ताः ॥ ६९ ॥

स्त्रियोषेति । स्त्रियोष्येतेन प्रकारेण दृष्टातः परस्वमप
 हत्य पापं प्राप्नुवन्ति तेन पापेन उक्तानां जन्तूनां भार्यात्मन्प्रति
 पद्यन्ते ॥ ६९ ॥

स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्षा क्षनापदि ।
 पापान्मुंसृज्य संसारान् प्रेष्यतां यान्ति शत्रुषु ॥ ७० ॥

एवं निविद्धाचरणफलान्यभिधाव अधुना विहिताकरव
 फलविपाकमाह स्वेभ्य इति । ब्राह्मणादवसत्तारो वर्षा क्षापदं

विना दृष्टव्यमदिकर्मस्थानियो दृष्टमाद्यः कुक्षिता चेद्वीः
प्राप्य ततो वक्ष्यान्तरे प्रपुदायत्नं प्राप्नुवन्ति ॥ ७० ॥

वान्ताऽभ्युक्तामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्सुकाच्युतः ।
अमेध्यकुणपाशी च चचियः कटपूतनः ॥ ७१ ॥

वान्ताभीति । प्राज्ञः सकर्मभट्टवर्द्धितभुक् व्यासामुखः
प्रेतविप्रेषो जायते । चचियः पुनर्भट्टकर्मा पुरीषप्रवर्धनी कट
पूतनाद्यः प्रेतविप्रेषो भवति ॥ ७१ ॥

मैचाच्योतिकः प्रेतो वैद्यो भवति पूवभुक् ।
चैसात्रकश्च भवति शूद्रो धर्मात्सुकाच्युतः ॥ ७२ ॥

मैचेति । वैद्यो भट्टकर्मा मैचाच्योतिकवाना पूवभुक्
प्रेतो वक्ष्यान्तरे भवति निचदेवताकलावीचः पापुसर्दीवाच
द्वर्गेन्द्रिचं तच्च ज्योतिर्वचश्च मैचाच्योतिकः इषोदरादिनात्
ज्योतिषः वकारलोपः शूद्रः पुनर्भट्टकर्मा चैसात्रकाद्यः प्रेतो
भवति चेत्तं वक्षं तस्यमन्त्रिणीं युक्तामस्मातीति चैसात्रकः ।
नेविन्दराजश्च चैसात्रकाद्यः कीटवैद्य इत्युच्यते तद्वचनश्च
च भवतीत्याह । तदपुत्रं प्रेताख्यमपि विप्रेषप्रकरणात् ॥ ७२ ॥

तथा तथा निवेदको विवर्तयिष्यन्त्यायाः ।
तथा तथा कुञ्जलता तेषां प्रकृपयायते ॥ ७९ ॥

यथेति । यथा ज्ञाना अर्थादिविषयान्वितवत्तत्तुपा नितातं
येवको तथा तत्ता विषयेवेव तेतावतीत्यवतीति ॥ ७३ ॥

तेऽभ्यासात्कर्मणान्नेषाम्पापानामस्यबुद्धयः ।
सम्याप्नुवन्ति दुःखाणि तान् तस्मिन् योनिषु ॥७५॥

ततस्त इति । तेऽप्यधियस्येवास्मिन्नुविषयोपभोगानामभ्यास
तद्वत्तस्याप्तासु तासु गर्हितगर्हिततद्वत्गर्हिततमासु तिर्य्यक्ता
दिष्वेतिषु दुःखमनुभवति ॥ ७४ ॥

तामिखादिषु चोग्रेषु नरकेषु विवर्त्तनम्।
अतिपञ्चवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ॥७५॥

तामिसादिस्थितिः । यन्माप्नुवन्तीति पूर्व्वश्लोकसमिहा
 तत्तत्र यानुवर्तन्ते तामिसादिषु चतुर्थाध्यायोक्त्यु घोरेषु नर
 केषु दुःखानुभवं प्राप्नुवन्ति तन्माऽधिपचवनादीनि बन्धवच्छेद
 नात्मकान् नरकान् प्राप्नुवन्ति ॥ ७५ ॥

विनिधाद्यैव समीडाः काकोशूयैश्च भक्ष्यं । कर
अवास्तुकातापान् कुम्भीपाकाश्च दादयान् ॥ ७६ ॥

विनिधा इति । विविधपीडनं काकाशैर्भक्ष्यं तथा तप्तवा
स्तुकादीन् कुम्भीपाकादीन् करकान् दादयान् प्राप्नुवन्ति
॥ ७६ ॥

सम्भवाश्च विवेकीषु दुःखप्रावास्तु नित्यशः । शीता
तपसिष्वातांश्च विविधानि भक्ष्यानि च ॥ ७७ ॥

सम्भवाश्चेति । सम्भवान् तिर्यग्नादिवातिषु निम्नं दुःखवत्
वास्तुत्पत्तिष्वाप्नुवन्ति तत्र शीतातपादिपीडनादिनाशमन्ना
रादि च प्राप्नुवन्ति ॥ ७७ ॥

असङ्गद्वर्भवासेषु वासश्चान्य च दादयन् । दम्भ
नानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च ॥ ७८ ॥

असङ्गद्वर्भवासेषु वासः पुनः पुनर्मर्मस्वानेषु वासः समुत्पत्तिश्च योनि
वन्नादिभिर्दुःखावशां उत्पन्नाश्च शृङ्गादिभिर्वन्नादि
पीडानमभवन्ति परदायनश्च प्राप्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासञ्चैव दुर्जनैः । ब्रह्मा
र्जनञ्च नाशञ्च मित्रमित्रस्य चार्जनं ॥ ७९ ॥

बन्धुप्रियेति । बान्धवैः सुहृद्भिः सह वियोगान् दुर्जनैश्च
सह एकत्रावस्थानं धनार्जनप्राप्त्यासं धनविनाशदृष्टेन मित्रा-
र्जनं मित्रप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति च ॥ ७९ ॥

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम् । के-
शांश्च विविधांस्तांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८० ॥

जरामिति । जरां चाविद्यमानप्रतीकारां व्याधिभिश्चोप-
पीडनं क्षुत्पिपासादिका च नानाप्रकारान् क्रैशान्मृत्युश्च दुर्ज-
यं प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते । ताद-
ृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रिते ॥ ८१ ॥

यादृशेनेति । यथाविधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा
चेतसा यद्यत्कर्म खानदावयोगाद्यनुतिष्ठति तादृशेनैव शरी-
रेण सत्त्वाधिकेन रजोधिकेन तमोधिकेन वा तत्तत् खान-
दानादि फलमुपभुङ्क्ते ॥ ८१ ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां च फलोदयः ।
निःश्रेयसकरकर्म विप्रस्येदन्निबोधत ॥ ८२ ॥

एवमिति । एष पुत्रार्क निश्चितप्रतिषिद्धाणां कर्मणां सर्वः
फलोदय उक्त इदानीं ब्राह्मणस्य वैशेष्याय मोक्षाय हितं
कर्मोपहानं इदं वक्ष्यमाणं श्रुतम् ॥ ८२ ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिष्टिवाचाश्च संधमः ।
अहिंसा गुह्येवा च निःश्रेयसकरम्वरम् ॥ ८३ ॥

वेदाभ्यास इति । उपनिषदादेर्वेदस्य सम्मतोऽर्थतस्तथा
तर्जं तपः छप्पादि ज्ञानं ब्रह्मविषयं इष्टिबलबोऽभिहित
विवावर्ज्यं नृदग्धनूषेत्तेत्युक्तं मोक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ।
किञ्चित् श्रेयस्करतरं कर्मोक्तं पूरयत्यति ॥ ८४ ॥

सर्वेषामिति । सर्वेषामप्येतेषां वेदाभ्यासादीनां शुभ
कर्मणां मध्ये किञ्चित्कर्त्तव्यत्वेन मोक्षसाधनं सादिति विमर्शे
अवीणां विज्ञावाविज्ञेयादुत्तरहोत्रेण विरचयमाह ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानम्परं स्मृतम् । तद्व्याख्यं
सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतमन्तः ॥ ८५ ॥

व्याख्यमिति । एषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि मध्ये
उपनिषदुक्तपरमात्मज्ञानं प्रकृतं स्मृतं यस्मात्सर्वविद्यानां
प्रधानम् । अत्रैव हेतुमाह यतो मोक्षसंसात्प्राप्यते ॥ ८५ ॥

यस्यामेषां सर्वेषां कर्माणां प्रेत्य चेह च । येन
स्मृतं चैवं सर्वदा कर्मा वैदिकम् ॥ ८६ ॥

व्याख्यमिति । एषां पुनः येषां पूर्वोक्तानां वेदाभ्यासादीनां
कर्माणां मध्ये वैदिककर्म परमात्मज्ञानमैहिकामुभिकत्रेयस्य
स्मृतं ज्ञातव्यं पूर्वोक्ते मोक्षहेतुलमात्मज्ञानस्योक्तं रह्य त
ऐहिकामुभिकत्रेयोन्तरहेतुलमुच्यते इत्यपौरुषेयं तद्व्याख्यं
प्रतीकोपायानां संशयोदयं नाम प्रज्ञेत्युपायो वाच्यो
मन्तव्यश्च कामचारो भवति । मोक्षेन्द्रावस्तु एषां पूर्वो
क्तोक्तानां वेदाभ्यासादीनां येषां कर्माणां मध्ये तत्परमार्थकर्म
येषां वैदिककर्म सर्वदेहलोके परलोके च त्रिष्वेव कीर्ति
स्मर्गादित्रेयः साधनं त्रैयमिति व्याख्यातवान् । तद्व्याख्यं
वेदाभ्यासादीनां येषामपि प्रत्येकं श्रुतिविहितत्वात् तेषां मध्ये

स्वार्त्तायेव वा किञ्चिदेवं किञ्चिच्च वेति न सम्भवति तत्तच्च कथं
निर्द्धारये वही । तस्माच्च योऽत्रैव व्याख्या । ॥ ८६ ॥

वैदिके कर्मयोगे तु सर्व्याख्येतान्यशेषतः ।
अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन् क्रियाविधौ ॥ ८७ ॥

इदानीमैहिकामुत्तिकमेवः साधनतमेवात्मज्ञानस्य स्पष्ट
वति वैदिक इति । वैदिके पुनः कर्मयोगे परमात्मोपायनादये
सर्व्याख्येतानि पूर्व्योक्तोक्तानि ऐहिकामुत्तिकमेव्याधि तस्मिं
स्तस्मिन् उपायनाविधौ क्रमशः सम्भवन्ति । अथ वा सर्व्याख्येता
मीति वेदाभावादीन्वेव परावृत्तकी परमात्मज्ञाने वेदाभा
वादीनि तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति अज्ञेन दानेन
मयसाकाममेवेति युनिविदितापुत्रेणाप्यर्भवन्ति ॥ ८७ ॥

सुखाभ्युदयिकस्यैव नैःशेषसिकमेव च । प्रवृ
त्तस्य निवृत्तस्य द्विविधद्वयं वैदिकम् ॥ ८८ ॥

सुखेति । वैदिकद्वयोश्च ज्योतिष्टोमादि प्रतीकोपायनादि च
वृत्तते स्वर्गादिसुखप्राप्तिकरव्यारप्रवृत्तिहेतुमात् प्रवृत्ताख्यं
वैदिकं कर्म तथा निःशेषं मोक्षसादकं कर्म नैःशेषविधं
व्यारनिवृत्तिहेतुमात् निवृत्ताख्यमित्येवं वैदिकं कर्म द्विविध
इत्वं वैदिकत्वं ॥ ८८ ॥

इह कामुच वा काम्यव्यवृत्तद्वयी कीर्त्यते ।
निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ८९ ॥

एतदेव स्पष्टयति इहेति । इह काम्यसाधनं दृष्टिहेतुकारी
रीचागादि परच स्वर्गादिफलसाधनं ज्योतिष्टोमादि चत
कामनया क्रियते तत्संसारप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तमित्युच्यते
इष्टादृष्टफलकामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभासपूर्वकं संसार
निवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमित्युच्यते ॥ ८९ ॥

प्रवृत्तं कर्मा संसेव्य देवानामेति साम्यताम् ।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥ ९० ॥

प्रवृत्तमिति । प्रवृत्तकर्माभासेन देवसमानगतिस्त्वं तत्
फलं कर्मणा प्राप्नोति एतच्च प्रदर्शनार्थमव्यफलकेन कर्मणा
प्रवृत्तेन फलान्तरमपि प्राप्नोति निवृत्तकर्माभासेन पुनः प्ररी
रांरक्षकाणि पञ्चभूतानि चित्कामति श्रेयसाप्नोतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

सर्वेति सर्वभूतेषु सावराज्यमात्मकेषु च हर्षेणात्मरूपे
णास्मि सर्वेषां भूतानि परमात्मपरिचामविद्वानि मध्ये पर

मात्मन्यन्वय इति साक्षात्कृत्यमात्रेण प्रज्ञावैक्यायेन
ज्योतिष्टोमादि सुर्वन् खेन रायते प्रकाशत इति साराद प्रज्ञ,
तस्य भावः साराज्यं प्रज्ञतं ज्ञाते मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः । तथा
च मुनिः सर्वं ज्ञानं प्रज्ञ तस्य ज्ञानमिति ज्ञात्वा ज्ञातेन ।
तथा च चतुर्वेदमन्तः । वस्तु सर्वेषां भूतानि साक्षात्कृत्यानु-
पपद्यति । सर्वभूतेषु साक्षात्कृतं ततो न विमुमुक्षते ॥ ८१ ॥

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय दिजोत्तमः ।
साक्षात्कृत्याने ज्ञाने च साक्षादेहाभ्यासे च ब्रह्मवान् ॥ ८२ ॥

यथेति । साक्षात्कृत्यानेनपि ज्ञानिहोपादौनि कर्माणि
परित्यज्य ब्रह्मज्ञानेन निश्चयप्रवृत्तौपनिषदादिवेदाभ्यासेषु
साक्षात्कृत्यं सर्वं सुर्वान् एतत्तेषां जीवोपायान्तरज्ञेयवत्प्रद-
र्शयार्थं न तन्निहोपादिपरित्यागपरतत्वेत्युक्तम् ॥ ८२ ॥

एतद्वि ज्ञानसाफल्यं ब्रह्मज्ञानं विप्रैषतः । प्राप्यै
तत्कृतकृत्यो हि दिजो भवति बान्धवा ॥ ८३ ॥

एतदिति । एतदात्मज्ञानवेदाभ्यासादि दिजातेर्बन्धसाफल्य-
सादकत्वात् ज्ञानवः साफल्यं विप्रैषेयं ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मादेतत्प्राप्य
दिप्यतिः सतकृत्यो भवति च प्रकारान्तरेण ॥ ८३ ॥

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् । अत्र
कश्चाप्रमेयश्च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ८४ ॥

इदानीं वेदादेव ब्रह्म ज्ञातव्यमिति प्रदर्शयितुं वेदप्रबन्धा
नाहपितृदेवेति । पितृदेवमनुष्याणां इत्येकव्याख्यानानेषु वेद
एव चक्षुरिव चक्षुरनश्वरमात् प्रमाणात्तादसन्निकृष्टफलकस्य
दानादौ प्रमाणात्तरानवकाशात् । अत्रकाश्च वेदशास्त्रं कर्तुं
मंत्रकं अनेनापौरुषेयतोक्ता । अप्रमेयश्च मीमांसादिन्यायनि
रूपेणतया अश्वगम्यमानप्रमेयमेवं व्यवस्था । ततश्च मीमांसया
याकरणासक्तैश्च कर्मब्रह्मात्मकं वेदार्थं जानीयादिति विव
क्षितम् ॥ ८४ ॥

वा वेदवाङ्माः स्मृतयो याश्च काश्च कुडृष्टयः । सर्वा
स्या निष्कृताः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ८५ ॥

वावेदवाङ्मा इति । वाः स्मृतयः वेदमूला न भवन्ति
इष्टार्थकस्यानि चैत्यवन्दनात्सर्गे भवतीत्यादीनि चानि
चायत्तर्कमूला नि देवताऽपूर्यादिनिराकरणात्मकानि वेदविद
ज्ञानि चार्वाकदर्शनानि सर्वानि परलोके निष्कृता नि
चक्षाकरकफलानि तानि मन्वादिभिः स्मृतानि ॥ ८५ ॥

उत्पद्यन्ते च वक्ते च यान्यतो न्यानि कानिचित् ।
तान्यर्थास्मादधिकतया निष्कृष्टान्यनृतानि च ॥ ८६ ॥

एतदेव स्पष्टयति उत्पद्यन्ते इति । यान्यतो वेदादन्वमूकानि
कानिचित् आस्यादि पौरुषेष्वन्तात् उत्पद्यन्ते एवमाशु विन-
श्यन्ति तानि च इदानीमानन्ताविषयानि च यत्पर्यायानि च
श्रुत्यादीनाम् वेदमूलत्वादेव प्रामाण्यम् ॥ ८६ ॥

चातुर्वर्ण्यस्यैव लोकासत्त्वारसाश्रमाः पृथक् ।
भूतस्य वक्ष्यविषयश्च सर्व्वं वेदात्प्रसिद्ध्यति ॥ ८७ ॥

चातुर्वर्ण्यमिति । ब्राह्मणोऽथ मुच्यमासीदित्यादिवेदा-
देव चातुर्वर्ण्यं प्रसिद्ध्यति ब्राह्मणीभूतमातापित्र्यजनितत्वमपि
न दुपवीति तथा खर्गादिसौकीयं वेदादेव प्रसिद्धः इवमूह-
चर्मासाश्रमा अपि चमारो वेदमूलकत्वादेवादेव प्रसिद्ध्यति
क्षिप्रजना चत् किञ्चिदतीतं वर्त्तमानमपि च तत् सर्व्वमग्रे
प्राप्ता ऊतिः यन्निष्ठादित्यादेव वेदादेव प्रसिद्ध्यति ॥ ८७ ॥

अश्वः श्वार्थस्य रूपस्य रसो गन्धस्य पञ्चमः । वेदा-
देव प्रसूयन्ते प्रसूतिगुणवर्त्तमानतः ॥ ८८ ॥

अश्व इति । च इह चाके परलोके च अश्व इति विषयः

उपयुज्यन्ते प्रसूयन्त एतैरिति प्रसूतयः प्रसूतयश्चैते मुंषाश्चेति
 अक्षरजसमोरूपाः तन्निबन्धनवैदिककर्महेतुत्वात् वेदादेव
 प्रसिद्धानि ॥ ८८ ॥

विभर्त्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम्।
 तस्मादेतत्परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥ ८९ ॥

विभर्त्तीति । वेदशास्त्रं नित्यं सर्वभूतानि धारयति तच्चा च
 पविरेष्टी हवते षोडशिरादित्यमुष्यर्चति तत्सर्वेषां रश्मिभिर्भ
 र्त्तति तेनावकाशयति अथेह भूतानामुत्पत्तिस्थितिश्चेति चविर्भा
 वत इति ग्राह्यम् । तस्माद्देवशास्त्रमस्य जन्तोर्वैदिककर्मा
 धिकारिपुरुषस्य प्रकृत्यनुद्वार्यसाधनं जानन्ति ॥ ८९ ॥

सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेहत्वमेव च । सर्वं
 लोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविद्वद्वेति ॥ ९० ॥

सैनापत्यमिति । सैनापत्यं राज्यञ्च दण्डप्रवेष्टनं सर्वं
 भूमाधिपत्यञ्चेत्येतत्सर्वं उक्तप्रधानं वेदात्मकशास्त्रञ्च
 ददाद्वेति ॥ ९० ॥

यथा जातबलो वज्रिहृत्पाद्गानपि द्रुमान् । तथा
 ददति वेदज्ञः कर्मजन्दोषमात्मनः ॥ ९१ ॥

अथेति । यथा वज्रोऽग्निरार्द्रानपि द्रुमान् दहत्येवं यन्त्रते

ऽर्चतश्च वेदश्चः प्रतिविद्धाचरणादिकर्षणमिति वापनात्तत्र
वाचयति । एवं च न केवलं वेदः स्वर्गापवर्गादिहेतुः किन्तु
हितनिवृत्तिहेतुरिति दर्शितं ॥ १०१ ॥

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्त्वाममे वसन् ।
इदमेव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूवाय कल्पते ॥ १०२ ॥

वेदशास्त्रार्थेति । यद्यप्यतो वेदनादर्थश्च कर्षणमज्ञानं
जायते च विद्वन्मैत्रिनिबलवर्णापुष्टोत्तमस्तथाप्येन ब्रह्म
वर्णाद्यावमावृत्तितोऽस्मिन्नेव लोके तिष्ठन् ब्रह्मनाथ कल्पते
॥ १०२ ॥

अग्नेभ्यो यन्मित्रः श्रेष्ठा यन्मित्रेभ्यो धारिभ्यो वराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥ १०३ ॥

अग्नेभ्य इति । उभयोः प्रत्यक्षमेव यति चव्यतरातिप्रत्य
विबुद्धा श्रेष्ठतेतोहिने विधानादीषद्व्यवसायज्ञाः । तेभ्यः
यजस्यत्याशेतारः श्रेष्ठाः । तेभ्योऽधीतयन्त्रधारयवर्णाः
श्रेष्ठाः तेन यन्मित्रः पठिताविद्युतयन्त्रा बोद्धव्याः । धारिभ्यो
ऽधीतयन्त्रार्थज्ञाः प्रकृष्टाः । तेभ्योऽनुष्ठानतारः ॥ १०३ ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासञ्चैव दुर्जनैः । ब्रह्मा
र्जनञ्च नाशञ्च मित्रमित्रस्य चार्जनं ॥ ७९ ॥

बन्धुप्रियेति । बन्धुवैः सुहृद्भिः सह वियोगान् दुर्जनैश्च
सह एकत्रावस्थानं धनार्जनप्रायासं धनविनाशदुष्टेन मित्रा-
र्जनं मित्रप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति च ॥ ७९ ॥

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम् । खे-
शांश्च विविधांस्तान्तामृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८० ॥

जरामिति । जरां चाविद्यमानप्रतीकारां व्याधिभिश्चोप-
पीडनं क्षुत्पिपासादिसु च नामाप्रकारान् क्षेत्राभ्युद्युश्च दुर्ज-
यं प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते । तादृ-
शेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रिते ॥ ८१ ॥

यादृशेनेति । यथाविधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा
चेतसा यद्यत्कर्म खानदावयोगाद्यनुतिष्ठति तादृशेनैव शरी-
रेण सत्त्वाधिकेन रजोधिकेन तमोधिकेन वा तत्तत् खान-
दानादि फलमुपभुङ्क्ते ॥ ८१ ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां च फलोदयः ।
निःश्रेयसकरकर्म विप्रस्येद्विबोधत ॥ ८२ ॥

एष इति । एष बुद्ध्यान् विहितप्रतिबिद्धानां कर्मणां सर्वः
फलोदय उक्त इदानीं ब्राह्मणस्य वैश्वेयस्य मोक्षाय हितं
कर्मणुष्ठानं इदं ब्रह्मण्यम् ॥ ८२ ॥

वेदाभ्याससाधो ज्ञानमिष्टिवाचाश्च संवमः ।
अहिंसा गुरुसीवा च निःश्रेयसकरम्वरम् ॥ ८३ ॥

वेदाभ्यास इति । अपमिषदादेर्वेदस्य सम्यक्तोऽर्थतश्च याव
र्ज्ञानं तपः कृष्णादि ज्ञानं ब्रह्मविषयं इष्टिवचनोऽविहित
हिंसावर्जनं गुरुश्रुत्यूषेत्तत्तद्वै मोक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ।
किञ्चित् श्रेयस्करतरं कर्मोक्तंप्रवक्ष्यामि ॥ ८४ ॥

सर्वेषामिति । सर्वेषामप्येतेषां वेदाभ्यासादीनां शुभ
कर्मणां मध्ये किञ्चित्कर्मातिशयेन मोक्षसाधनं सादिति वितर्क
शरीरा विद्यावाविशेषादुत्तरस्तोत्रेण विवक्ष्यमाणम् ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानम्वरं स्मृतम् । तद्वर्ध
सर्वविद्यानां प्राप्यते स्मृतन्ततः ॥ ८५ ॥

वर्धेषामिति । एषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि मध्य
उपनिषदुक्तपरमात्मज्ञानं प्रकृतं स्मृतं यस्मात्सर्वविद्यानां
प्रधानम् । अत्रैव हेतुमाह यतो मोक्षसंसात्प्राप्यते ॥ ८५ ॥

यस्यामेषास्तु सर्वेषां कर्माणां प्रेत्य चेह च । येन
स्मृतं तत् सर्वदा कर्मा वैदिकम् ॥ ८६ ॥

वक्षामिति । एषां पुनः वक्षां पूर्वोक्ताणां वेदाभ्यासादीनां
कर्माणां मध्ये वैदिककर्म परमात्मज्ञानमैहिकामुभिकत्रेषस्म
रतं स्मृतं पूर्वोक्ते मोक्षहेतुलमात्मज्ञानसोक्तं इह त
एहिकामुभिकत्रेयोन्तरहेतुलमुच्यते इत्यपौनरुक्तं तद्यदि
प्रतीकोपायानां संशयोदयं नाम प्रज्ञेतुपासो वाच्यो
मतं तथाच कामधारी भवति । मोविन्दराजस्य एषां पूर्व
ोक्तोक्तानां वेदाभ्यासादीनां वक्षां कर्माणां मध्यमस्मृतं तत् सर्व
देवेषां वैदिककर्म सर्वदेहलोके परलोके च निश्चयं कीर्ति
सर्गादित्रेयःसाधनं ज्ञेयमिति व्याख्यातवान् । तदनुक्तं
वेदाभ्यासादीनां वक्षामपि प्रत्येकं श्रुतिविहितत्वात् तेषां मध्ये

सार्तायेषवा विधिदेवं विधिष वेति न वक्ष्यति ततश्च कथं
निर्द्धारये वही । तस्माद्यथोक्तेव व्याख्या ॥ ८६ ॥

वैदिके कर्मयोगे तु सर्व्याप्येताम्यशेषतः ।
अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन् क्रियाविधौ ॥ ८७ ॥

इदानीमैहिकामुन्निकमेवः साधनत्वमेवात्मज्ञानस्य स्पष्ट
वति वैदिक इति । वैदिके पुनः कर्मयोगे परमात्मोपायनादये
सर्व्याप्येतानि पूर्व्योक्तोक्तानि ऐहिकामुन्निकमेवापि तस्मिं
स्तस्मिन् उपायनाविधौ क्रमशः वक्ष्यन्ति । अथ वा सर्व्याप्येता
मीति वेदाभावादीत्येव परामुख्यमी परमात्मज्ञाने वेदाभा
वादीनि तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति अन्तेन दानेन
तपसाकर्मयोगेति मुनिविहिताङ्गत्वेनान्तर्भवन्ति ॥ ८७ ॥

सुखाभ्युदयिकश्चैव नैःशेषसिकमेव च । प्रपु
नश्च निवृत्तश्च द्विविधद्वयं वैदिकम् ॥ ८८ ॥

सुखेति । वैदिकदृष्ट्या च ज्योतिष्टोमादि प्रतीकपाचनादि च
सृष्ट्यते स्वर्गादि सुखप्राप्तिकरणकारप्रवृत्तिहेतुमात् प्रवृत्ताख्यं
वैदिकं कर्म तथा निःशेषं मायसादृश्यं कर्म नैःशेषसिकं
वंधारनिवृत्तिहेतुमात् निवृत्ताख्यमित्येवं वैदिकं कर्म द्विविध
रुचं वेदितव्यं ॥ ८८ ॥

इह कामुच वा काम्यप्रवृत्तद्वयी कीर्त्यते ।
निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ८९ ॥

एतदेव स्पष्टयति इति । इह काम्यसाधनं दृष्टिहेतुकारी
रीचागादि परच स्वर्गादिफलसाधनं व्योतिष्टोमादि यत
कामनया क्रियते तत्संसारप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तमित्युच्यते
इष्टादृष्टफलकामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसार
निवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमित्युच्यते ॥ ८९ ॥

प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामिति साम्यताम् ।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥ ९० ॥

प्रवृत्तमिति । प्रवृत्तकर्माभ्यासेन देवसमानमतिम् तत्
फलं कर्मणा प्राप्नोति एतच्च प्रदर्शनार्थमव्यक्तकेन कर्मणा
प्रवृत्तेन फलान्तरमपि प्राप्नोति निवृत्तकर्माभ्यासेन पुनः प्ररी
रात्मकानि पञ्चभूतानि चित्कामति मेवप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

सर्वेति सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु चरमेवात्मकेषु
चास्मि सर्वेषां भूतानि परमात्मपरिणामविद्भूतानि मध्येव पर

आत्मन्याचत इति आत्मन्येव आत्मन्यात्मन्याची प्रज्ञावैयर्थ्याचेन
ज्योतिष्टोमादि कुर्वन् खेन रावते प्रज्ञावत इति सारद प्रज्ञा,
तस्य भावः साराध्वं प्रज्ञात्वं अभते मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः । तथा
च मुनिः सर्वं खनिदं प्रज्ञा तज्जगन्मिति ज्ञात्वा जगत्तेजः ।
तथा च चतुर्वेदमन्तः । यस्तु सर्वान्पि भूतानि आत्मन्येवानु-
पश्यति । सर्वभूतेषु आत्मात्वं ततो न विजुनुद्यते ॥ ८१ ॥

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।
आत्मज्ञाने ग्रमे च खादेदाभ्यासे च ब्रह्मवान् ॥ ८२ ॥

यथेति । आत्मवेदादिनामपि च त्रिहोपादीनि कर्माणि
परित्यज्य ब्रह्मज्ञानेन्द्रियवचनप्रत्ययवदादिवेदाभ्यासेषु
ब्रह्मवेदं ब्रह्मं सुर्वान् एतत्तेषां मीढोपायान्तरज्ञोपायमप्रद-
वर्णार्थं न तत्रिहोपादिपरित्यागपरतत्वेत्युक्तम् ॥ ८२ ॥

एतद्वि जगत्साफल्यं ब्राह्मणस्य विज्ञेयतः । प्राप्यै
तत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति बान्धवा ॥ ८३ ॥

एतदिति । एतदात्मज्ञानवेदाभ्यासादि दिवातेर्व्यवसायका-
यादकृतात् जगत्सः साफल्यं विज्ञेयं ब्राह्मणस्य ब्रह्मादेतत्प्राप्य
दिव्यमिति जगत्कृत्यो भवति च प्रकारान्तरेण ॥ ८३ ॥

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् । अत्र
काञ्चाप्रमेयश्च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ८४ ॥

इदानीं वेदादेव ब्रह्म ज्ञातव्यमिति प्रदर्शयितुं वेदप्रशंसा
माह पितृदेवेति । पितृदेवमनुष्याणां इत्येकव्याक्यदानेषु वेद
एव चक्षुरिव चक्षुरनश्वरमात् प्रमाणात्मादसन्निकृष्टफलकस्य
दानादौ प्रमाणात्तरानवकाशात् । अत्रकाञ्चा वेदशास्त्रं कर्तुं
मन्त्रक्यं अनेनापौरुषेयतोक्ता । अप्रमेयश्च मीमांसादिन्यायनि
रूपेण तया अश्ववगम्यमानप्रमेयमेवं व्यवस्था । ततश्च मीमांसया
व्याकरणासम्पन्नैश्च कर्मब्रह्मात्मकं वेदार्थं जानीयादिति विव
क्षितम् ॥ ८४ ॥

या वेदवाङ्माः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वा
स्या निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ८५ ॥

धावेदवाङ्मा इति । याः स्मृतयः वेदमूला न भवन्ति
इष्टार्थकाम्यानि चैत्यवन्दनात्सर्गो भवतीत्यादीनि चानि
चायत्तर्कमूला नि देवताऽपूर्यादिनिराकरणात्मकानि वेदविद
ज्ञानि चार्वाकदर्शनानि सर्वाणि परलोके निष्फलाणि
चक्षाकरकफलानि तानि मन्वादिभिः स्मृतानि ॥ ८५ ॥

उत्पद्यन्ते च यवन्ते च यान्यतोऽन्यानि कानिचित् ।
तान्यर्वाक्षाधिकतया निष्कसान्यनृतानि च ॥ ८६ ॥

एतदेव स्पष्टवति उत्पद्यन्ते इति । यान्यतो वेदादन्वमूल्यानि
कानिचित् ब्राह्मणं पौरुषेयत्वात् उत्पद्यन्ते एवमाह विन
श्रानि तानि च इदानीन्तनतामिष्यन्तानि च यत्पर्यायं च
श्रुत्यादीनाम् वेदमूलत्वादेव प्रामाण्यम् ॥ ८६ ॥

चातुर्वर्ण्यमयो लोकाश्चत्वारसाश्रमाः पृथक् ।
भूतभवद्भविष्यच्च सर्व्वं वेदात्प्रसिद्ध्यति ॥ ८७ ॥

चातुर्वर्ण्यमिति । ब्राह्मणोऽथ मुखमासीदित्यादिवेदा
देव चातुर्वर्ण्यं प्रसिद्ध्यति ब्राह्मणीभूतमातापित्र्यमित्यमवि
तदुपजीवि तथा वर्गादिसौक्ष्म्ये वेदादेव प्रसिद्धः एवमृक्ष
चर्वासाश्रमा अपि चमारो वेदमूलकत्वादेवादेव प्रसिद्ध्यति
स्मिन्मन्त्रा चत् किञ्चिदतीतं वर्तमानमविष्यत्तत् सर्व्वमग्री
प्राज्ञाऽस्तिः यन्मनित्यादिभ्यामेव वेदादेव प्रसिद्ध्यति ॥ ८७ ॥

अश्वः स्यार्धस्य रूपश्च रसो गन्धश्च पञ्चमः । वेदा
देव प्रसूयन्ते प्रकृतिगुणवर्ज्यतः ॥ ८८ ॥

अश्व इति । च इह जाते परलोके च अश्व इति विवक्षाः

अपयुज्यन्ते प्रसूयन्त एतैरिति प्रसूतयः प्रसूतव्यस्यते मुषादिति
 अक्षरजसमोरूपाः तन्निबन्धनवैदिककर्महेतुत्वात् वेदादेव
 प्रविशन्ति ॥ ८८ ॥

विभर्त्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम् ।
 तस्मादेतत्परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥ ८९ ॥

विभर्त्तीति । वेदशास्त्रं नित्यं सर्वभूतानि धारयति तच्चा च
 अधिरक्षी हवते षोडशिरादित्यनुष्यतेति तत्सर्वं रक्षिभिर्न
 र्भन्ति तेनाश्रयति अथेह भूतानामुत्पत्तिस्थितिश्चेति रक्षिणं
 चत इति ब्राह्मणं । तस्माद्देवशास्त्रमस्य जन्तोर्वैदिककर्म
 धिकारिपुरुषस्य प्रकृष्टगुरुष्वर्चसाधनं जानन्ति ॥ ८९ ॥

सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च । सर्वं
 लोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविद्वद्वति ॥ ९० ॥

सैनापत्यमिति । सैनापत्यं राज्यञ्च प्रचेतनं सर्वं
 भूम्याधिपत्यं क्षेत्रोत्पत्त्यर्थं सत्प्रयोजनं वेदात्मकशास्त्रञ्च
 वदार्हति ॥ ९० ॥

यथा जातबलो वक्रिर्हृदयार्द्रानपि द्रुमान् । तथा
 ददति वेदज्ञः कर्मजन्दोषमात्मनः ॥ ९१ ॥

वदति । यथा वक्रिर्हृदयार्द्रानपि द्रुमान् दहत्येवं यन्त्रतो

ऽर्चतश्च वेदश्चः प्रतिविद्वापरवादिचर्चनमिति वापनात्तत्र
वाचयति । एवञ्च न केवलं वेदः स्वर्गापवर्गादिहेतुः किन्तु
चितमिदमिति हेतुरिति दर्शितं ॥ १०१ ॥

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्त्वाममे वसन् ।
इदमेव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूवाव कल्पते ॥ १०२ ॥

वेदशास्त्रार्थेति । यद्यप्यतो वेदनादर्शश्च कर्मब्रह्मज्ञानं
जायमानि च विद्यमैकमिति वक्तव्यं मुमुक्षुसोऽब्रह्मज्ञानेन ब्रह्म
चर्याद्यावमावस्यतीति ऽस्मिन्नेव लोके तिष्ठन् ब्रह्मत्वाव कल्पते
॥ १०२ ॥

अग्नेभ्यो यन्मित्रः श्रेष्ठा यन्मित्रेभ्यो धारिणो वराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥ १०३ ॥

अग्नेभ्य इति । उभयोः प्रथममेव मिति अन्वतरस्यातिशय
विवक्षया श्रेष्ठतेतोद्दिनो विधानादोषद्वयवशाच्चक्षाः । मित्रः
यमसयस्याच्चेतारः श्रेष्ठाः । तेभ्योऽधीतव्यवधारचवमर्थाः
श्रेष्ठाः तेन यन्मित्रः पठिताविकृतयस्या वोद्व्याः । धारिभ्यो
ऽधीतव्यवार्थज्ञाः प्रकृष्टाः । तेभ्योऽमुडातारः ॥ १०३ ॥

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकारणम् ।
तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ १०४ ॥

तप इति । तपः स्वधर्मवृत्तिलमिति भारतदर्शनात् आत्म
मविहितं कर्म आत्मज्ञानञ्च ब्राह्मणस्य मोक्षसाधनत्वात् तप
सोऽवाप्तरथापारमाह तपसा पापमपहन्ति ब्रह्मज्ञानेन
मोक्षमाप्नोति । तथा च श्रुतिः । विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्य देहो
मयं बह । अविद्यया मृत्युर्नीला विद्यया मृतमश्नुते । विद्यातोऽ
न्यदविद्या कर्म मृत्युवदुःखसाधनत्वामृत्युः पापं । शुद्धिर्ध
र्मायं सगुणा आख्यातः ॥ १०४ ॥

प्रत्यक्षज्ञानुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् ।
जयं सुविदितं ह्यर्थं धर्मं शुद्धिमभीक्षता ॥ १०५ ॥

प्रत्यक्षमिति । धर्मस्य तत्त्वावबोधमिच्छता प्रत्यक्षमनुष्म
नञ्च धर्मसाधनभूतद्रव्यगुणजातितत्त्वज्ञानाच्च शास्त्रञ्च वेद
मूर्खं सृष्ट्यादिरूपज्ञानाप्रकारं धर्मस्वरूपविज्ञानाच्च सुवि
दितं कर्मण्यं तदेव च प्रमादव्ययं मनोरभिमतं उपमानार्थात्
त्वादेशानुमानान्तरभावः ॥ १०५ ॥

आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राऽविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मो वेदनेतरः ॥ १०६ ॥

आर्षमिति । ऋषिजुष्टत्वात् आर्षं वेदं धर्मोपदेशञ्च

तन्मूढमृत्वादिभ्यं वसदविद्वुन भीमावादिभ्योऽनेन निवार
यति य धर्मो ज्ञानाति न तु भीमांशवनिष्ठः धर्मो करणं वेदो
भीमांशो चेति कर्त्तव्यतास्त्वानीया । तदुक्तं भट्टवार्तिककृता ।
धर्मो प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना । इति कर्त्तव्यताभानं
भीमांशो पुरविज्यति ॥ १०६ ॥

नैःश्रेयसमिदं कर्म यद्योदितमश्रेयसः । मान
वशात्तु शास्त्रात्तु रक्षसमुपदिश्यते ॥ १०७ ॥

नैःश्रेयसमिति । इति नैःश्रेयसवाचनं कर्म निःश्रेयसवशा
वदुदितम् । अत ऊर्ध्वमस्य मानवशास्त्रात्तु रक्षसमुपदिश्यते
मिदं वक्ष्यमाणं द्रष्टुम् ॥ १०७ ॥

अनास्त्रातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेन्न वेत् । वं
त्रिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादग्रहितः ॥ १०८ ॥

अनास्त्रातेष्विति । अथ ब्राह्मणाधर्मस्य धर्मो निश्चयः
ब्रह्मणो वा नामान्येना वनपधर्मोपदेशकत्वं विवक्ष्यति ।
शान्ताधर्मविधिश्रेष्ठेषु विवक्षितानुपदिष्टेषु कथं कर्त्तव्यं स्यादिति
अदि संशयो न वेत्तदा च धर्मो वक्ष्यमाणवचनः त्रिष्टा
ब्राह्मणा ब्रूयुः स तच्च निश्चितो धर्मः स्यात् ॥ १०८ ॥

धर्मोपाधिगतो यैस्तु वेदः स परिबृंह्यम् । ते
त्रिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ १०८ ॥

धर्मोऽप्येति । ब्रह्मचर्याद्युक्तधर्मेष्वेव वैरङ्गमीमांसाधर्मब्राह्म
पुराणाद्युपवृत्तिरितो वेदोऽधिगतः ते ब्राह्मणाः श्रुतेः प्रत्यक्षोक्त
रहे हेतवो ये श्रुतिगठित्वा तदर्थमुपदिशन्ति ते त्रिष्टा विज्ञेयाः
॥ १०८ ॥

दशावरा वा परिष्वङ्गं धर्म्मं परिकल्पयेत् । त्ववरा
वापि वृत्तस्था तं धर्म्मं न विचालयेत् ॥ ११० ॥

इत्येति । यदि वक्ष्यः सम्मिश्रिता न भवन्ति तदा दशा
वरास्त्यवराऽप्येति वक्ष्यमाणावस्था यस्याः सा परिष्वत् तद
भावे चकोऽवरा यस्याः सा वा सदाचारा यं धर्म्मं निश्चिं
त्वात् तं धर्म्मत्वेन स्वीकृत्यैव न विचलयेत् ॥ ११० ॥

चैविश्वो चैतुक्कसर्मी नैरुक्तो धर्म्मपाठकः ।
तत्रास्मात्तन्मिषः पूर्व्यं परिषत्त्यादशावरा ॥ १११ ॥

चैविश्व इति । वेदव्यवस्थान्निब्रह्मणाचवाधेता श्रुतिस्मृत्य
विद्वद्ब्रह्मवाक्साधो मीमांसात्मकतर्कवित् निरुक्तज्ञो मान
वादिधर्म्मशास्त्रवेदी ब्रह्मचारियुहस्त्वानप्रस्था इत्येवा दशा
वरा परिषत्त्वात् ॥ १११ ॥

अन्वेदविद्यजुर्विष्णु सामवेदविदेव च । त्ववरा
परिषज्जेवा धर्मसंश्रवमिर्षये ॥ ११२ ॥

अन्वेदविदिति । अन्वेदुः सामवेदब्राह्मणां वेदेति तारः
तदर्थं श्रुत्वा चतः सा धर्मसंश्रवमिर्षये त्ववरा परिषदो
हुता ॥ ११२ ॥

एकोपि वेदविद्वन्मं यं त्ववस्येद्विजोत्तमः । स
विज्ञेयः परो धर्मो नाश्वामामुदितोऽयुतैः ॥ ११३ ॥

तदभावे एकोपीति । एकोपि वेदार्थधर्मज्ञो धं धर्मं निश्चिनु
चात् प्रकृतो धर्मः स बोद्धव्यो न वेदावभिज्ञानां द्रव्यमिः बहस्ये
रयुक्तः वेदविद्वन्वेदोऽर्थं वेदार्थधर्मज्ञपरः एतच्च उपसर्गार्थं
श्रुतिपुरावर्गीनां ब्राह्मणशास्त्राणां नि मुद्रवदनरोपदेवमिष
ज्ञेयः । तथा केवलं ब्राह्मणमिषं स कर्तव्यं विविर्षयः । बुद्धि
हीनविचारे तु धर्मद्वानिः प्रजायते । तेन ब्रह्मश्रुतिज्ञोपि यदि
ब्रह्मं प्रायश्चित्तादिधर्मं जानाति तदा तेषां केन धर्मं उक्तः
प्रकृतो धर्मो ज्ञेयः । अत एव धर्मः । एको दो नाश्वो यमि धर्म
चुर्धर्मपाठकाः । स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां बहस्यः ॥ ११३ ॥

अवतानाममन्त्राणां आतिमाधोपस्तीवियाम् ।
सहस्रज्ञः समेतानाम्मरिक्त्वं न विद्याते ॥ ११४ ॥

अवतानामिति । वायिमादिब्रह्मचारिव्रतरहितानां यन्म

वेदाध्ययनरहितानाम्नास्त्वयतिमाचक्षरिणं यद्व्याजवि
सहस्राणां मिलितानाम्परिषत्तं नास्ति । धर्मविषयमाचक्ष्य
भावात् ॥ ११४ ॥

यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्ममतदिदः ।
तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तृननुगच्छति ॥ ११५ ॥

यं वदन्तीति । तमोगुणवज्जला मूर्खाः धर्मप्रमादवेदार्था
नभिज्ञा अत एव प्रअविषयधर्मोविदः प्रायश्चित्तादिधर्मै
षमुद्घम्यत्युपदिशन्ति तदीयम्पापं शतगुणभूत्वा वाचकान्
हन् भजते ॥ ११५ ॥

एतद्वोऽभिहितं सर्व्वं निःश्रेयसकरम्परम् । अस्मा
दप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमाङ्गतिम् ॥ ११६ ॥

एतद्व इति । एतन्निःश्रेयससाधकम्यद्वयं धर्मादिकं सर्व्वं
युष्माकमभिहितं एतदनुतिष्ठन् ब्राह्मणादिः परमाङ्गतिं
स्वर्गापवर्गरूपा प्राप्नोति ॥ ११६ ॥

एवं स भगवान् देवो लोकानां हितकाम्यम् ।
धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्व्वसुक्तवान् ॥ ११७ ॥

एवमिति । स भगवान् ऐश्वर्यादिसंचुक्तो स्रोतनादेवो मनु

इत्थमकारेण इदं सर्वं सर्वस्य परमात्मे अद्भुतमिदमेव
 मोक्षमोक्षं लोकहितेष्टया ममोक्तमिति भुवर्षद्वयमाह
 ॥ ११७ ॥

सर्वमात्मनि सम्यग्येव चासच्च समाहितः । सर्वं
 चात्मनि सम्यग्यच्चाधर्मे कुरुते मनः ॥ ११८ ॥

एवमुपसंहृत्य महर्षीणां हिताय इत्थमपि चात्माज्ञानं
 प्रकटमोक्षोपकारकतया पृथक् कृत्याह सर्वमिति । यद्वाच्यं
 चातमसदभाव एतत् सर्वं ब्राह्मणो जानन् ब्रह्मस्वरूपमात्म
 नुपस्थितं तदात्मकमनन्वमना ध्यानप्रकर्षेण साक्षात्कुर्व्यात् ।
 यस्यात्सर्वमात्मत्वेन यस्यानदेवाभावात् अधर्मे मनो न
 कुरुते ॥ ११८ ॥

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।
 आत्मा हि जनवत्प्रेषाद्वर्णयोगं शरीरिणां ॥ ११९ ॥

इतदेव स्पष्टयति आत्मैवेति । इन्द्राद्याः सर्वदेवताः परमात्मैव
 सर्वमात्मनात्यरमात्मनः सर्वे जनदात्मन्येवावस्थितं परमात्म
 परिणाममात् । हिरण्यधारणार्थं । परमात्मैवेष्टा जेष्ठ्यादीनां
 कर्षणमर्थं जनयति । तथा च युतिः । एव जेष्ठं याधु कर्ष
 णायति चमूहं निनीयति । एव जेष्ठवावाधु कर्षं षायति
 चमधो निनीयतीति ॥ ११९ ॥

वेदाध्ययनरहितानाम्नास्त्वज्जातिनाचक्षरिणं चङ्गनाजवि
बह्वक्षाणां मिलितानामरिषत्वं नास्ति । धर्मविर्धययाज्यं
भावात् ॥ ११४ ॥

यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्ममतदिदः ।
तत्पापं शतधा भूत्वा तदक्तूननुगच्छति ॥ ११५ ॥

यं वदन्तीति । तमोगुणबहुला मूर्खाः धर्मप्रमाणवेदार्थं
नभिज्ञा अत एव प्रअविषयधर्माविदः प्रायश्चित्तादिधर्मै
षमुद्घमत्युपदिशन्ति तदीयन्यापं शतगुणभूत्वा वाचकाव
हन् भजते ॥ ११५ ॥

एतदोऽभिहितं सर्वैर्निःश्रेयसकरम्परम् । अस्या
दप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमाङ्गतिम् ॥ ११६ ॥

एतद इति । एतज्निःश्रेयससाधकमग्रहं धर्मादिकं सर्वै
युष्माकमभिहितं एतदनुतिष्ठन् ब्राह्मणादिः परमाङ्गतिं
स्वर्गापवर्गरूपा प्राप्नोति ॥ ११६ ॥

एवं स भगवान् देवो लोकानां हितकाम्यया ।
धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान् ॥ ११७ ॥

एवमिति । स भगवान् ऐश्वर्यादिष्वुत्तोद्योतनादेवो मनु

इतमप्रकारेण इदं सर्वं सर्वं परमार्थं ब्रह्मभूतविशेषो
 मोक्षमार्गं लोकहितेच्छया ममोक्तव्यमिति भूमिर्ब्रह्मविद्या
 ॥ ११० ॥

सर्वमात्मनि सम्यग्ब्रह्मज्ञासच्च समाहितः । सर्वं
 ब्रह्मात्मनि सम्यग्ब्रह्माधर्मे कुरुते मनः ॥ ११८ ॥

एवमुपसंहृत्य महर्षीणां हिताय सत्तमपि ब्रह्मज्ञानं
 प्रकटमोक्षोपकारकतया वृत्तम् कृत्याह सर्वमिति । ब्रह्माव
 ज्ञातमवदभाव एतत् सर्वं ब्रह्मज्ञो जानन् ब्रह्मस्वरूपमात्रा
 न्युपस्थितं तदात्मकमनन्वमना ध्यानप्रकर्षेण साक्षात्कुर्यात् ।
 साक्षात्सर्वमात्मनेन यज्ञज्ञानदेवाभावात् अधर्मे मनो न
 कुरुते ॥ ११८ ॥

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।
 आत्मा हि जनवत्प्रेषाद्वर्त्ययोगं शरीरिणां ॥ ११९ ॥

इतदेव प्रकटयति आत्मैवेति । इन्द्राद्याः सर्वदेवताः परमात्मैव
 सर्वमात्मनात्परमात्मनः सर्वं जनदात्मन्येवावस्थितं परमात्म
 परिणाममात् । चिरवधारणार्थं । परमात्मैवेति चेन्न आदीनां
 कर्कशमन्त्रं जनयति । तथा च युतिः । इव सैव साधु कर्ष
 कारयति चमूईनिनीयति । इव सैवासाधु कर्षं कारयति
 जनघो निनीयतीति ॥ ११९ ॥

खं सञ्जिवेशयेत्सेषु चेष्टनघ्यर्शनेऽविद्यम् । पक्षि
इच्छोः परमोजः सेषेऽपो मास्य मूर्तिषु ॥ १२० ॥

मनसीन्दं दिशः ओचे क्रान्ते विष्णुमखे हरम् ।
वाच्यभिन्निनमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥ १२१ ॥

इदानीं वक्ष्यमाणब्रह्मध्यानविशेषोपयोगितया दैहिका
कात्रादिषु वाङ्माकात्रादीनां लक्षणान्दृष्टमिति । मनसीति ।
वाङ्माकात्रमुदराक्षवच्छिन्नररीराकात्रेषु स्त्रीमेकत्वेन धार
येत् । तथा चेष्टास्पर्शकारणभूतदैहिकवायौ वाङ्मावायुं सदर्थं
वाचुषतेजसो वाङ्मायोरग्निसूर्ययोः प्रकृतं तेजः दैहिकाख्यऽपु
वाङ्मा अपः ररीरपार्थिवभागेषु वाङ्मां पृथिवीं मनसि चन्द्रं
ओचे दिशः पादेन्द्रिये विष्णुं वखे हरं वागिन्द्रिये चक्षुं पाप्मि
न्द्रिये मित्रमुपखेन्द्रिये प्रजापतिं स्त्रीमेकत्वेन भावयेत् इव
मास्यात्मिकभूतादिषु वाङ्माभूतादिकं स्त्रीमेकत्वेन भावयित्वा
लोचमन्वादीनां दैहिकादिनिचमो लक्ष कर्षणान्तरं ब्रह्म
निचतं तत्सर्व्वेत्तरमात्माधीनं तथा च तस्य चक्षुरस्य प्रज्ञासने
गीक्षपयति । तथा भवाद्वाग्निस्तपति भवान्तपति सूर्य्यः ।
भवादिन्द्रस्य वाचुषः सत्युद्भावति पञ्चम इति ॥ १२० ॥ १२१ ॥

प्रज्ञासितारं सर्व्वेषामपीयांसमणोरपि । दक्षामं
स्वप्नघोगम्यं विद्यान्तमुदयम्परम् ॥ १२२ ॥

प्रज्ञासितारमिति । प्रज्ञासितारं निचनारं ब्रह्मादिसर्व्व

मन्वाद्यप्रजापतिरूपतया उपासते। एके पुनरैश्वर्ययोगादि
 ऋरूपतया उपासते अपरे पुनः प्राचक्षेणोपासते सर्वशक्ति
 वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभुज्जिह्वत
 इत्यादिश्रुतिदर्शनात्। अपरे पनरपगतप्रपञ्चात्मकं सचिदा
 नन्दस्वरूपमरमात्मानमुपासते मूर्तामूर्तस्वरूपे च ब्रह्मणि
 सर्वा एवोपासना श्रुतिप्रसिद्धा भवन्ति ॥ १२२ ॥

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्त्तिभिः।
 जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥ १२४ ॥

एष इति। एष आत्मा सर्वान् प्राणिनः पञ्चभिः पृथिव्या
 दिभिर्गन्धभूतैः शरीरारम्भकैः परिपृच्छ पूर्वजन्मार्जितकर्मा
 पेक्षया उत्पत्तिस्थितिविनाशैरथादिचक्रवत् अवल्लुपुपावर्त्त
 मानैः आमोक्षात्संसारिणः करोति ॥ १२४ ॥

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना।
 स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परम्यदम् ॥ १२५ ॥

इदानीं मोक्षहेतुत्वेनोक्तसर्वधर्म्यश्रेष्ठतया सर्वत्र परमात्म
 दर्शनमनुष्ठेयत्वेनोपसंहरति एवं यः सर्वभूतेष्विति। एवं सर्व
 भूतेषु चात्मानमित्याद्युक्तप्रकारेण यः सर्वेषु भूतेषु अवस्थित
 मात्मानमात्मना पश्यति स ब्रह्मसाक्षात्कारात्परं श्रेष्ठमदं
 ज्ञानं ब्रह्म प्राप्नोति तच्चात्यन्तं क्षीयते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तम्यठन् दिवः ।
 भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टाभ्यामुवाङ्गतिम् ॥ १२६ ॥
 इतिमानवे धर्माशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहिता ।
 दादशोऽध्यायः ॥ समाप्तैषा मनुसंहिता ॥

इत्येतदिति । समाप्त्यर्थं इति शब्दः । इतत् स्मृतिशास्त्रं
 भृगुणा प्रकट्येति शब्दं दिशतिः पठन् विहितानुष्ठाननिबिड्वर्ष
 नाचारवान् भवति यथाऽपेक्षिताच्च स्वर्गापवर्गादिरूपां गतिं
 प्राप्नुवादिति ॥ १२६ ॥

वाराचारवचःप्रपञ्चनविधौ मेधातिषेक्षादुरी खीर्षं
 वसुभिर्मूढमव्यवचनाद्गोविन्दराजो जगौ । पञ्चेऽस्मिन्धरणी
 धरस्य वज्रः स्नातश्चमेतावता स्नातं मानवमर्चतत्त्वमधिष्ठं
 वस्तुं कृतोऽयं जगः ॥ १ ॥ प्राचीमुनिभिर्भिदुतश्च यत्नोवा मनु
 स्मृतेरर्चम् । दशभिर्गन्धर्वहृषीः सप्तव्रतयुतेः सप्तृता इतिः ॥ २ ॥
 वेदस्यवा मानवधर्मशास्त्रे यथापि इतिभिर्दुषां हिताय ।
 दुर्वोधजातेर्दुरितवशाव भूषास्ततो मे जनतामधीशः ॥ ३ ॥
 इति वारेन्नन्दनायाशेषमहर्दिवाकरात्मजमीमत्कुक्षूक
 महर्दिरचितायां मन्वर्धमुक्तावली मनुस्मृतौ दादशोऽध्यायः
 समाप्तः ॥ इति श्रीकुक्षूकमहर्दिरचिता मन्वर्धमुक्तावली समाप्ता ॥

॥ अथमनुसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
मनुमुनयो धर्मप्रपञ्चः	१	१	मनोवृत्त्यतिः	१	२२
तान्मनुस्मृत्या	१	४	मरीचाद्युत्पत्तिः	१	२४
व्यवहृत्यतिकथनम्	१	५	व्यवहृत्यतिकथनम्	१	२७
प्रथमस्यस्यस्यः	१	८	मेघादिस्यस्यः	१	२८
प्रज्ञात्यपत्तिः	१	८	पद्मपञ्चादिस्यस्यः	१	२८
नारायणवन्द्यार्थकथनम्	१०		कमिकीटाद्युत्पत्तिः	१	३०
प्रज्ञास्वरूपकथनम्	१	११	अथ नराधुवाः	१	४२
कर्मभूमादिस्यस्यः	१	१२	अथास्यवाः	१	४४
महदादिक्रमेव जग			अथसेदवाः	१	४५
दुत्पत्तिः	१	१४	अथोद्भिजाः	१	४६
देवगणादिस्यस्यः	१	२२	वनस्यतिदुष्टौ	१	४७
वेदचक्रस्यस्यः	१	२२	मुष्टमुष्टादयः	१	४८
काकादिस्यस्यः	१	२४	हंसस्यहा प्रज्ञाकर्तितः	१	५१
कामकोधादिस्यस्यः	१	२५	महाप्रज्ञावमाह	१	५४
अर्थाधर्मविवेकः	१	२६	जीवसोक्तमवमाह	१	५५
संज्ञात् सूत्राद्युत्पत्तिः	१	२७	कदादेशान्तरं		
कर्मसापेक्षस्यस्यः	१	२८	सुहृत्नीत्याह	१	५६
प्रज्ञादिस्यस्यः	१	२९	वापत्त्याग्राभा		
स्त्रीपुरुषस्यस्यः	१	२९	प्रज्ञा वर्यं स्यति	१	५७

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
एतच्छास्त्रप्रचारमाह १	५८		युगे युगे धर्मवैलक्षण्यम् १	८५	
भृगुरेतच्छास्त्रं युष्माकं			ब्राह्मणस्य कर्माह १	८८	
कथयिष्यति १	५९		चण्डियकर्माह १	८९	
भृगुस्तान्मनीनुवाच १	६०		वैश्वकर्माह १	९०	
मन्वन्तरकथनम् १	६१		भूद्रकर्माह १	९१	
अहोरात्रमाणादिकथनम् १	६४		ब्राह्मणस्य अष्टतमम् १	९३	
पितृव्याहोरात्रकथनम् १	६६		ब्राह्मणेषु ब्रह्मवेदिनः		
दैवाहोरात्रकथनम् १	६७		अष्टाः १	९७	
चतुर्थ्युगप्रमाणम् १	६८		एतच्छास्त्रमाह्वये		
देवयुगप्रमाणम् १	७१		नाथेतव्यं १	१०३	
ब्रह्माहोरात्रप्रमाणम् १	७२		एतच्छास्त्राध्ययनफलं १	१०४	
स प्रतिबुद्धः सृष्ट्यर्थं			आचारो धर्मप्रधानः १	१०८	
मनो निचुक्षे १	७४		यन्वार्थानुक्रमशिका १	१११	
मनस आकाश			॥ इति प्रथमाऽध्यायः ॥		
प्रादुर्भावः १	७५		—		
आकाशादायु			धर्मसामान्यलक्षणं १	१	
प्रादुर्भावः १	७६		कामात्मतानिविधः १	२	
वायोस्तेजःप्रादुर्भावः १	७७		त्रतादयः संकल्पजाः १	३	
तेजसो जलं जलात्पृथ्वी १	७८		अकामस्य न कापि		
मन्वन्तरप्रमाणम् १	७९		क्रिया १	४	
सत्ये चतुःपाद्वर्गः १	८१		धर्मप्रमाणान्याह १	६	
अन्ययुगे धर्मस्य पाद			धर्मस्य वेदमूलतामाह १	७	
पादद्वानिः १	८२		श्रुतिस्मृत्युदितधर्मो		
युगे युगे आयुः प्रमाणम् १	८३		ऽनुष्ठेयः १	८	

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
श्रुतिश्रुत्योःपरिचयः	२	१०	गर्भाधानादेः पापवचनं		
नास्तिकनिन्दा	२	११	हेतुममाह	२	१७
चतुर्धाधर्मप्रमाणमाह	२	१२	आध्यायादेर्मौख्ये तु		
श्रुतिश्रुत्योर्विरोधे			तमाह	२	१८
श्रुतिर्वचयती	२	१३	जातकर्माह	२	१८
श्रुतिद्वये उभयं प्रमाणं	२	१४	नामकरणाह	२	२०
श्रुतिद्वये दृष्टान्तमाह	२	१५	स्त्रीणां नामकरणाह	२	२३
द्वयकर्मापेक्षया			निःक्रमशास्त्रप्राप्तये	२	२४
धिकारः	२	१६	अथपूजाकरणं	२	२५
धर्मानुष्ठानधीम			अथोपनयनम्	२	२६
देवानाह	२	१७	काम्योपनयनकाजः	२	२७
ब्रह्मावर्णदेवीवः			अथोपनयनकाजावधि	२	२८
वहाचारः	२	१८	अथब्राह्मः	२	२८
कुलधेयादिब्रह्मविदे			कृष्णाग्निनादिधारणं	२	४१
ग्रामाह	२	१८	मौन्यादिधारणं	२	४२
तद्देवीवब्राह्मणादा			मुखासाभे कुलादि		
चारं विधेत्	२	२०	मेखला कार्या	२	४२
मन्त्रदेवमाह	२	२१	उपवीतमाह	२	४४
आर्यावर्णमाह	२	२२	अथ दण्डाः	२	४५
अग्निवदेवमाह	२	२३	अथ भिक्षा	२	४६
वर्णधर्मादिकमाह	२	२५	प्राप्नुयादिकाम्यभो		
द्विजानां वैदिकमन्यै			जनकस्य	२	५२
गर्भाधानादिकं			भोजनादावन्नोपायम		
कार्यम्	२	२६	नम्	२	५३

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अङ्गुया अन्नं मुञ्जीत	२	५४	प्रणवाद्युत्पत्तिः	२	७६
अमङ्गुया भोजनं			सावित्र्युत्पत्तिः	२	७७
निषिद्धं	२	५५	सावित्रीजपफलं	२	७८
भोजने निषमाः	२	५६	सम्यग्व्योसावित्रीजपफलं	२	७९
अतिभोजननिषेधः	२	५७	तदकरणे पापं	२	८०
ग्राह्यादितीर्थेनाचम			प्रणवव्याहृतिषाविधी		
नक्ष पिष्टतीर्थेन	२	५८	प्रग्रंसा	२	८१
ग्राह्यादितीर्थान्याह	२	५९	प्रणवप्रग्रंसा	२	८२
आचमनविधिः	२	६०	मानसजपस्त्राधिक्यं	२	८३
सव्यापसव्यमाह	२	६३	इन्द्रियसंयमः	२	८८
विनष्टे पूर्वदण्डादौ			अथैकादशेन्द्रियाणि	२	८९
द्वितीयं ग्राह्यं	२	६४	इन्द्रियसंयमेन सिद्धिः		
केनान्ताख्यसंस्कारः	२	६५	अर्तु भोगैः	२	९२
स्त्रीणां संस्कारममन्त्रकं	२	६६	विषयोपेक्षकः श्रेष्ठः	२	९४
स्त्रीणां वैवाहिकविधिः			इन्द्रियसंयमोपायमाह	२	९६
वैदिकमन्त्रैः	२	६७	कामासक्तस्य यागादयो		
उपनीतस्य कर्माह	२	६८	न फलदाः	२	९७
वेदाध्ययनविधिमाह	२	७०	चित्तेन्द्रियस्वरूपमाह	२	९८
गुरुवन्दनविधिः	२	७२	एकेन्द्रियासंयमोपि		
गुरोराज्ञयाऽध्ययनवि			निवार्यः	२	९९
रामौ	२	७३	इन्द्रियसंयमस्य पुरुषा		
अध्ययनादावमोच			यं हेतुत्वं	२	१००
प्रणवः	२	७४	अथसम्यगाचमवन्दनम्	२	१०१
अथ प्राजायामः	२	७५	सम्यगाहीनः पूज्यवत्	२	१०२

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
वेदपाठाग्रजो याविचो		प्रत्यभिवादनाग्रजो	
माचक्षपः	२ १०४	दोषः	२ १२६
नित्यकर्मादौ नान		कुत्रचप्रज्ञादौ	२ १२७
आयः	२ १०५	दोषितादेर्नामयहस	
अपचक्षपसं	२ १०७	निषेधः	२ १२८
समावर्तनात्तं होमादि		परस्वादेर्नामयहस	
कर्त्तव्यं	२ १०८	निषेधः	२ १२९
कीदृशःत्रियोऽथाय		अनिष्टमातुसादिवन्दन	
इत्याह	२ १०९	निषेधः	२ १३०
अष्टहो वेदं न ब्रूयात्	२ ११०	माहवसादयोगुरस्त्री	
निषेधातिक्रमे दोषः	२ १११	वृत्त्यूजाः	२ १३१
अथष्टिआय विद्या न		माहभार्यासमिवादने	२ १३२
वक्तव्या	२ ११२	ज्येष्ठभगिन्यासमि	
अष्टिआयवक्तव्या	२ ११३	वादाने	२ १३३
अथचर्मविना वेदयहस		पौरवसादौ	२ १३४
निषेधः	२ ११४	द्वयवर्गेपि ब्राह्मणःअग्नि	
अथापकाणां माय्यत		आदिभिःपितृव वन्द्यः	२ १३५
माह	२ ११७	विन्तादोमि माय्यत	
अविदिताचरचमिन्हा	२ ११८	कारणानि	२ १३६
गुरोरभिवादनादौ	२ ११९	रक्षाकृतादेःवन्द्यादेः	२ १३७
हृद्भाभिवादने	२ १२०	आतकस पन्था रात्रा	
अभिवादनफलं	२ १२१	पि देवः	२ १३८
अभिवादनविधिः	२ १२२	अथाचार्यः	२ १३९
प्रत्यभिवादने	२ १२३	अथोपाध्यायः	२ १४०

खं सन्निवेशयेत्तेषु चेष्टनघ्यर्शनेऽनिसम् । पक्षि-
दृष्ट्योः परन्तेजः स्नेहेऽपो गान्ध मूर्तिषु ॥ १२० ॥

मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुमुखे हरम् ।
वायुघ्नमिन्द्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥ १२१ ॥

इदानीं वक्ष्यमाणब्रह्मध्यानविशेषोपयोगितया दैहिका-
कात्रादिषु वाङ्माकात्रादीनां लक्षणाह खमिति । मनसीति ।
वाङ्माकात्रमुदराद्यवच्छिन्नबरीराकात्रेषु स्निग्धमेकत्वेन धार-
येत् । तथा चेष्टासर्गकारणभूतदैहिकवायौ वाङ्मावायुं चद्वयं
वायुपतेनयो वाङ्मायोरग्निसूर्ययोः प्रकटं तेजः दैहिकाखऽपु
वाङ्मा अपः बरीरपार्थिवभागेषु वाङ्मां प्रथिर्वीं मनसि चन्द्रं
श्रोत्रे दिशः पादेन्द्रिये विष्णुं मुखे हरं वागिन्द्रिये चक्षिं पाप्मि-
न्द्रिये मित्रमुपस्येन्द्रिये प्रजापतिं स्निग्धमेकत्वेन भावयेत् एव
वाङ्मात्मिकभूतादिषु वाङ्माभूतादिकं स्निग्धमेकत्वेन भावयित्वा
लोचमन्वादीनां दैहिकादिनिचमो यच्च कर्षणान्तरं प्रक्षि-
पितं तत्सर्व्वग्नरमात्माधीनं तथा च तस्य चक्षुरस्यप्रभासने
गीक्षर्ययति । तथा भवाद्वाङ्मास्यपति भवात्तपति सूर्यः ।
भवादिरस्य वायुश्च सत्युद्भाति पञ्चम इति ॥ १२० ॥ १२१ ॥

प्रशासितारं सर्व्वेषामणीयांसमक्षोरपि । दक्षभाभं
स्वप्नघोगम्यं विद्यात्तम्युदयम्यरम् ॥ १२२ ॥

प्रशासितारमिति । प्रशासितारं निचनारं ब्रह्मादिसम्

पर्यन्तं चेतनाचेतनस्य जनतो योयमन्यादीनामौष्णादिनि
 चमो यथादित्यादीनां अमसादिनिचमो यच्च कर्षणं पक्षं प्रति
 निचममेतत्सर्वं परमात्माभीनं तथा चेतस्य वाऽचरस्य प्रजायने
 गार्भीत्याद्युपनिषदः। तथा भवादस्यान्निष्पत्ति मवाप्तपत्ति
 सूत्र्यः। भवादित्यस्य वायुस्य न्युर्द्धावतिपक्षम इति। तथा चषो
 रशीषासं वर्मात्मात्मात्मा च मृतिः। वासायव्रतभागस्य व्रत
 धाकल्पितस्य च। भागो जीवेति विद्मैवः य चानन्याय कल्पते
 इत्यामं यद्यप्यन्यथावर्तमरूपमवचमित्याद्युपनिषदा रूप
 मरमात्मानो निविद्धम् तथाप्युपायनाविशेषे शुद्धसुवर्णा
 मम्। अत एव य ह्योऽन्तरादित्ये हिरण्यस्य इत्यादिहान्दो
 म्योपनिषत् संप्रधीनम् इहान्दोषं संप्रधीयद्वद्वानपाक्षं
 यथा संप्रधीः चक्षुरादिवाक्षेन्द्रियोपरमे मनोमात्रेण जन्वते
 इवमात्माधीरपि। अत एव व्यायः। नैवावो चक्षुषा याक्षो
 नच शिष्टेरयोन्द्रियैः। मनसा तु प्रवक्षेन पृच्छते यूष्मादग्निभिः।
 एवं विधं परमात्मानमनुचिन्तयेत् ॥ १२२ ॥

एतमेके ब्रह्मन्मग्निमनुमन्ये प्रजापतिम्। इन्द्र
 मेके परे प्राचमपरे ब्रह्म आचतम् ॥ १२३ ॥

एतमिति। एतच्च परमात्मानं अग्निमेव ह्येवाग्निना
 उपायते तमेवमग्निमिन्द्रधर्म्यं उपायते। अन्ये पुनः मनुं

मन्वाख्यप्रजापतिरूपतया उपासते। एके पुनरैश्वर्ययोमादि
 ऋरूपतया उपासते अपरे पुनः प्राचलेनोपासते सर्वशिव
 वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभुञ्जिहत
 इत्यादिश्रुतिदर्शनात्। अपरे पनरपगतप्रपञ्चात्मकं सचिदा
 नन्दस्वरूपपरमात्मानमुपासते मूर्त्तामूर्त्तस्वरूपे च ब्रह्मणि
 सर्वा एवोपासना श्रुतिप्रसिद्धा भवन्ति ॥ १२३ ॥

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्त्तिभिः।
 जन्मवृद्धिचयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥ १२४ ॥

एष इति। एष आत्मा सर्वान् प्राणिनः पञ्चभिः पृथिव्या
 दिभिर्वायुभूतैः शरीरारम्भकैः परिगृह्य पूर्ववन्मार्जितकर्मा
 पेक्षया उत्पत्तिस्थितिविनाशैरद्यादिचक्रवत् असकृदुपावर्त्त
 मानैः आमोक्षात्संसारिणः करोति ॥ १२४ ॥

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना।
 स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परम्यदम् ॥ १२५ ॥

इदानीं मोक्षहेतुत्वेनोक्तसर्वधर्म्यश्रेष्ठतया सर्वत्र परमात्मा
 दर्शनमनुष्ठेयत्वेनोपसंहरति एवं चः सर्वभूतेष्विति। एवं सर्व
 भूतेषु चात्मानमित्याद्युक्तप्रकारेण चः सर्वेषु भूतेषु अवस्थित
 मात्मानमात्मना पश्यति स ब्रह्मसाक्षात्कारात्परं श्रेष्ठमदं
 स्थानं ब्रह्म प्राप्नोति तच्चात्यन्तं लीयते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तम्यठम् दिजः ।
भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टाम्प्राप्नुवाद्गतिम् ॥ १२६ ॥
इतिमानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहिता ।
दादशोऽध्यायः ॥ समाप्तैषा मनुसंहिता ॥

इत्येतदिति । समाप्त्यर्थ इति शब्दः । इतत् स्मृतिशास्त्रं
भृगुवा प्रकर्षेद्योक्तं दिजातिः यठम् विहितानुष्ठाननिबिड्वर्ध
नाचारवान्भवति यथाऽपेक्षिताश्च स्वर्नापवर्नादिरूपां गतिं
प्राप्नुवादिति ॥ १२६ ॥

याराचारवचःप्रपञ्चनविधौ मेधातिषेक्षादुरी शीघ्रं
वस्तुनिगूढमस्यवचनाद्गोविन्दराजो जगौ । यन्मेऽस्मिन्धरणी
धरश्च वज्रव्रतः स्नातश्चमेतावता स्नातुं मानवमर्चतत्त्वमखिलं
वस्तुं कृतोषं जगः ॥ १ ॥ प्राचीमुनिभिर्बिम्बितहृदयचक्षुषा मनु
स्मृतेरर्चम् । दत्तमिष्यन्ववहस्यैः वज्रव्रतयुतैः स्मृता इतिः ॥ २ ॥
येवमवा मानवधर्मशास्त्रे यथापि इतिर्बिम्बुषां हिताय ।
दुर्वोधजातेर्दुरितवशाच्च भूषात्ततो मे जगतामधीव्रः ॥ ३ ॥
इति वारेन्द्रमन्त्रनावासीवमहर्दिवाकरात्मजमीमत्कुबूक
महर्बिरचितायां मन्मथमुक्तावली मनुस्मृतौ दादशोऽध्यायः
समाप्तः ॥ इति श्रीकुबूकमहर्बिरचिता मन्मथमुक्तावली समाप्ता ॥

॥ अथमनुसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
मनुं मुनयो धर्मं पप्रच्छुः	१	१	मनोदत्त्यप्तिः	१	२२
तान्मनुस्वाच	१	४	मरीच्याद्युत्पत्तिः	१	२४
अमदुत्पत्तिकथनम्	१	५	अथमन्वर्वाद्युत्पत्तिः	१	२७
प्रथमस्रस्रस्रहिः	१	८	मेधादिस्रहिः	१	२८
प्रज्ञोत्पत्तिः	१	८	पद्मपञ्चादिस्रहिः	१	२८
नारायणप्रभार्यकथनम्	१०	१०	कमिकीटाद्युत्पत्तिः	१	३०
प्रज्ञास्वरूपकथनम्	१	११	अथ मरायुवाः	१	३२
सर्गभूत्यादिस्रहिः	१	१२	अथाप्युवाः	१	३४
महदादिक्रमेण नम			अथसेदवाः	१	३५
दुत्पत्तिः	१	१४	अथोद्विज्वाः	१	३६
देवगवादिस्रहिः	१	१९	वनस्रतिहृत्तौ	१	३७
वेदचवस्रहिः	१	२२	मुष्कमुष्मादवः	१	३८
कात्यादिस्रहिः	१	२४	एवं सहा प्रज्ञाप्तिर्हितः	१	५१
कामकोधादिस्रहिः	१	२५	महाप्रज्ञावमाह	१	५४
धर्माधर्मविवेकः	१	२६	जीवस्रोतस्रमवमाह	१	५५
स्रज्ञात् सूत्राद्युत्पत्तिः	१	२७	कदादेशान्तरं		
कर्तव्यापेसास्रहिः	१	२८	सृष्टातीत्याह	१	५६
प्रज्ञायादिस्रहिः	१	२९	आपत्त्याप्रार्था		
सोपुदस्रहिः	१	२९	प्रज्ञा वने स्रति	१	५७

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
एतच्छास्त्रप्रचारमाह १	५८		युगे युगे धर्मवैलक्षण्यम् १	८५	
भृगुरेतच्छास्त्रं युष्माकं			ब्राह्मणस्य कर्माह १	८८	
कथयिष्यति १	५९		चण्डिकर्माह १	८९	
भृगुस्तान्मुनीनुवाच १	६०		वैश्वकर्माह १	९०	
मन्वन्तरकथनम् १	६१		भूद्रकर्माह १	९१	
अहोरात्रमानादिकथनम् १	६४		ब्राह्मणस्य श्रेष्ठत्वम् १	९२	
पितृयाहोरात्रकथनम् १	६६		ब्राह्मणेषु ब्रह्मवेदिनः		
दैवाहोरात्रकथनम् १	६७		श्रेष्ठाः १	९७	
चतुर्युगप्रमाणम् १	६८		एतच्छास्त्रमाह्वये		
दैवयुगप्रमाणम् १	७१		नाध्येतव्यं १	१०३	
ब्रह्माहोरात्रप्रमाणम् १	७२		एतच्छास्त्राध्ययनफलं १	१०४	
स प्रतिबुद्धः सत्यं			आचारो धर्मप्रधानः १	१०८	
मनो नियुक्ते १	७४		यन्वार्थानुक्रमणिका १	१११	
मनस आकाश			॥ इति प्रथमाऽध्यायः ॥		
प्रादुर्भावः १	७५				
आकाशादायु			धर्मसामान्यलक्षणं १	१	
प्रादुर्भावः १	७६		कामात्मतानिवेधः २	२	
वायोसौमःप्रादुर्भावः १	७७		ब्रतादयः संकल्पजाः २	३	
तेजसो जलजलात्पृथ्वी १	७८		चकामस्य न कापि		
मन्वन्तरप्रमाणम् १	७९		क्रिया १	४	
सत्ये चतुःपादूर्ध्वः १	८१		धर्मप्रमाणान्याह १	६	
अन्ययुगे धर्मस्य पाद			धर्मस्य वेदमूलतामाह २	७	
पादद्वयानिः १	८२		श्रुतिस्मृत्युदितधर्मो		
युगे युगे आयुःप्रमाणम् १	८३		ऽनुष्ठेयः १	८	

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
श्रुतिस्मृत्योः परिचयः	१	१०	मर्भाधानादेः पापचय		
नास्तिकनिन्दा	२	११	हेतुलमाह	२	१७
चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह	२	१२	साध्यावादेर्मौल्यहेतु		
श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे			लमाह	२	२८
श्रुतिर्वसवती	२	१३	जातकर्माह	२	२८
श्रुतिद्वेधे उभयं प्रमाणं	२	१४	नामकरणमाह	२	३०
श्रुतिद्वेधे दृष्टान्तमाह	२	१५	स्त्रीणां नामकरणमाह	२	३३
द्वयकर्मोपेतसाध्या			निःक्रमसाक्षप्राप्तये	२	३४
धिकारः	२	१६	अथपूजाकरणं	२	३५
धर्मानुष्ठानधीम्य			अथोपनयनम्	२	३६
देवानाह	२	१७	काम्योपनयनकाण्डः	२	३७
ब्रह्मावर्तदेधीयः			अथोपनयनकाण्डावधि	२	३८
सहाचारः	२	१८	अथब्राह्म्याः	२	३८
कुलधेवादिब्रह्मविद्			कृष्याग्निनादिधारणं	२	४१
ब्रामाह	२	१८	मौल्यादिधारणं	२	४२
तद्देधीयब्राह्मणादा			मुखासाभे कुत्रादि		
चारं विधेत्	२	२०	मेखसा कार्या	२	४२
मध्यदेवमाह	२	२१	उपवीतमाह	२	४४
आर्यावर्तमाह	२	२२	अथ दण्डाः	२	४५
अग्निवदेवमाह	२	२३	अथ भिक्षा	२	४६
वर्षधर्मादिकमाह	२	२५	प्राप्नुवादि कान्यभो		
द्विजानां वैदिकमन्त्रै			जनक्यं	२	५२
मर्भाधानादिकं			भोजनादावभ्योपाचम		
कार्यम्	२	२६	नम्	२	५३

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अङ्गुया अन्नं भुञ्जीत	२	५४	प्रणवाद्युत्पत्तिः	२	७६
अमङ्गुया भोजनं			सावित्र्युत्पत्तिः	२	७७
निषिद्धं	२	५५	सावित्रीजपफलं	२	७८
भोजने निषमाः	२	५६	सन्ध्यवोसावित्रीजपफलम्	२	७९
अतिभोजननिषेधः	२	५७	तदकरणे पापं	२	८०
ब्राह्मादितीर्थेनाचम			प्रणवव्याहृतिषावित्री		
नम्र पितृतीर्थेन	२	५८	प्रब्रंशा	२	८१
ब्राह्मादितीर्थान्याह	२	५९	प्रणवप्रब्रंशा	२	८२
आचमनविधिः	२	६०	मानसजपस्याधिक्यं	२	८३
सव्यापसव्यमाह	२	६१	द्वित्रिचसंयमः	२	८४
विनष्टे पूर्वदण्डादौ			अथैकादशेन्द्रियाणि	२	८५
द्वितीयं गच्छं	२	६४	द्वित्रिचसंयमेन सिद्धि		
केनान्ताख्यसंस्कारः	२	६५	र्जतु भोगैः	२	८६
स्त्रीणां संस्कारममन्त्रकं	२	६६	विषयोपेक्षकः श्रेष्ठः	२	८७
स्त्रीणां वैवाहिकविधि			द्वित्रिचसंयमोपाचमाह	२	८८
वैदिकमन्त्रैः	२	६७	कामासक्तस्य यागादयो		
उपनीतस्य कर्माह	२	६८	न फलदाः	२	८९
वेदाध्ययनविधिमाह	२	७०	जितेन्द्रियस्वरूपमाह	२	९०
गुरुवन्दनविधिः	२	७२	एकेन्द्रियासंयमोपि		
गुरोराज्ञयाऽध्ययनवि			निवार्यः	२	९१
रामौ	२	७३	द्वित्रिचसंयमस्य पुरुषा		
अध्ययनादावन्तोच			र्थ हेतुत्वं	२	९२
प्रणवः	२	७४	अथसन्ध्याचषवन्दनम्	२	९३
अथ प्राणायामः	२	७५	सन्ध्याहीनः शूद्रवत्	२	९४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
वेदपाठाग्रन्थौ याविचो		प्रत्यभिवादनमात्राणि	
माचमपः	२ १०४	दोषः	२ १२६
नित्यकर्मादौ नाम		कुत्रचप्रश्नादौ	२ १२७
आचः	२ १०५	दीक्षितादेर्नामयज्ञश्च	
अपचक्षुफलं	२ १०७	निषेधः	२ १२८
समावर्तनानां होमादि		परस्वादेर्नामयज्ञश्च	
कर्तव्यं	२ १०८	निषेधः	२ १२९
कीदृशःत्रिषोऽध्यायः		अनिष्टमातृकादिवन्दन	
इत्याह	२ १०९	निषेधः	२ १३०
अष्टहो वेदं न ब्रूयात् २	११०	माहव्यसादयोगुहस्ती	
निषेधातिक्रमे दोषः	२ १११	दत्तपूज्याः	२ १३१
अथष्टिः आच विद्या न		माहभार्यायमिवादाने	२ १३२
वक्तव्या	२ ११२	ज्येष्ठमग्निव्यासमि	
अष्टिः आच वक्तव्या	२ ११५	वादाने	२ १३३
अथचर्मविना वेदयज्ञश्च		पौरुषस्यादौ	२ १३४
निषेधः	२ ११६	दत्तवर्षोऽपि प्राज्ञश्चः अग्नि	
अथापकानां मास्यस्य		वादिभिः पितेव वन्द्यः	२ १३५
माह	२ ११७	विष्ठादोमि मास्यस्य	
अविहिताचरचमिन्द्रा २	११८	कारणमि	२ १३६
नुरोरमिवाद्वादौ	२ ११९	रक्षाकृतादेः वन्द्या देवः	२ १३८
हृद्भाभिवादाने	२ १२०	आतकश्च पन्था रात्र्या	
अभिवादनफलं	२ १२१	पि देवः	२ १३९
अभिवादनविधिः	२ १२२	अथाचार्यः	२ १४०
प्रत्यभिवादनं	२ १२५	अथोपाचारः	२ १४१

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अथगुरुः	२	१४२	वेदमनधीत्य वेदाङ्गा		
अथश्रुतिक	२	१४३	न्यविद्याध्ययन		
अध्यापकप्रशंसा	२	१४४	निषेधः	२	१६८
मात्रादीनामुत्कर्षः	२	१४५	द्विजलनिरूपणार्थ		
आचार्यस्य श्रेष्ठत्वं	२	१४६	माह	२	१६८
वालोप्याचार्यः पितेव			अनुपतीतस्त्रानधि		
मान्यः	२	१५०	कारः	२	१७१
अथ दृष्टान्तमाह	२	१५१	कृतोपनयनस्य वेदा		
वर्णक्रमेण ज्ञानादिना			ध्ययनं	२	१७३
ज्यैष्ठ्यम्	२	१५५	गोदानादौ नय		
मूर्खनिन्दा	२	१५७	दण्डादयः	२	१७४
त्रिध्याय मधुरा वाणी			एते नियमाश्चमुष्टेयाः	२	१७५
प्रयोक्तव्या	२	१५८	नित्यस्नानतर्पण		
नरस्य वाङ्मनःसंयम			होमादौ	२	१७६
माह	२	१६०	ब्रह्मचारिणोनियमाः	२	१७७
परद्रोहादिनिषेधः	२	१६१	कामाद्रेतःपातनिषेधः	२	१८०
परेषावमाने कृतेपि			स्वप्ने रेतःपाते	२	१८१
क्षमा कार्या	२	१६२	आचार्यार्थं जलकुत्रा		
अवमन्तुर्दोषः	२	१६३	द्याहरणं	२	१८२
अनेन विधिना वेदोऽध्ये			वेदयज्ञोपेतगृहा		
तथः	२	१६४	क्षिणा कर्त्तव्या	२	१८२
वेदाभासस्य श्रेष्ठत्वं	२	१६६	गुरुकुलादिभिर्वा		
वेदाभासश्रुतिः	२	१६७	धाम्	२	१८४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अभिप्रेक्षादिभिषा	
निषेधः	१ १८५
वाचं प्रातर्होमवभिषः	१ १८६
होमाद्यकरणे	१ १८७
एकगृहभिषानिषेधः	१ १८८
निमग्नितस्यैकाग्र	
भोजने	१ १८९
अभिषवेक्ष्योर्मैकाग्र	
भोजनं	१ १९०
अथ यजेत गृह्यति च	
यजमानं	१ १९१
गुर्वीक्षाकारित्यमाह	१ १९२
गुरौ सुप्तेष्वनादि	१ १९४
गुर्वीक्षाकरणप्रकारः	१ १९५
गृह्यजीपे चाक्षय	
निषेधः	१ १९८
गुरोर्नामपदवादिषं	
न कार्यं	१ १९९
गृह्यनिष्ठाप्रवचनिषेधः	१ २००
गृह्यपरीवाहकरणफलं	१ २०१
वमीपमत्मानं पूजयेत्	१ २०२
गुर्यादिपरोक्षे न किञ्चि	
त्कथयेत्	१ २०३

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
यानादौ गृह्यवाच्ये	
पवेत्रने	१ २०४
परमगुरौ गृह	
वदन्तिः	१ २०५
विद्यागृह्यविषये	१ २०६
गृह्यपुत्रविषये	१ २०७
गृह्यस्त्रीविषये	१ २१०
स्त्रीसम्भावकथनं	१ २१३
मायादिभिरेकाग्र	१ २१५
वाचनिषेधः	१ २१५
युवत्यागृह्यपञ्चावच्छेदने	१ २१६
गृह्यश्रुत्याफलम्	१ २१८
प्रज्ञाचारिणः प्रकार	
चवमाह	१ २१९
सर्वोदवाचकाश्चापि	१ २२०
वन्धोपासनमवच्छेदं	
कार्यम्	१ २२२
स्वादेः शेषः करणे	१ २२३
पितृवर्णमाह	१ २२४
पिताचार्याहोनाथ	
मन्त्राः	१ २२५
तेषां श्रुत्याकरणदौ	१ २२८
तेषामनादरनिष्ठा	१ २३४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
मात्रादिशुभवाचाः		असपिच्छाद्या विवाह्या	२ १
प्राधान्यं	२ २२५	विवाहे निन्दितसुखानि	२ ६
नीचादेरपि विद्यादि		अथ कन्यादोषाः	३ ८
गृहणं	२ २२८	कन्यासङ्गच्छत्	३ १०
आपदि चत्रियादेरप्य		पुत्रिकाविवाहनिन्दा	३ ११
ध्येतव्यंतेषाम्यादप्रणा		सर्वथा स्त्री प्रमत्ता	३ १२
सनादि न कार्यं	२ २४१	चातुर्वर्ण्यं भार्यापरि	
चमिद्यादिगरावति		गणनं	३ १३
वासनिषेधः	२ २४२	ब्राह्मणसङ्गच्छोः शूद्रा	
आवज्जीवगृहशुभू		स्त्रीनिषेधः	३ १४
पक्षे	२४३	द्योगातिविवाहनिषेधः	३ १५
गृहदक्षिणादौ	२ २४५	शूद्राविवाहविषये	३ १६
आचार्येभ्यो मृते तत्पुत्रादि		अष्टौ विवाहप्रकाराः	३ २०
सेवनं	२ २४७	वर्णाभ्यान्मर्त्यविवाहानाह	३ २२
आवज्जीवगृहकुल		पैत्राचासुरविवाह	
सेवाफलं	२ २४८	निन्दा	३ २३
॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥		अथ ब्राह्मणविवाहसङ्गच्छं	३ २७
		दैवविवाहसङ्गच्छं	३ २८
अथ ब्राह्मणार्थार्थविधिः	३ १	आर्षविवाहसङ्गच्छम्	३ २९
गृहस्थाश्रमवासमाह	३ २	प्राजापत्यविवाह	
गृहीतवेदस्य पित्रादिभिः		सङ्गच्छम्	३ ३०
पूजनं	३ ३	आसुरविवाहसङ्गच्छम्	३ ३१
कृतसमावर्तनो विवाहं		गान्धर्वविवाहसङ्गच्छं	३ ३२
कुर्व्यात्	३ ४	राक्षसविवाह सङ्गच्छम्	३ ३३

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
पैत्राचविवाहसूत्रम्	२	१४	वस्त्रासङ्कारादिना कन्या		
उदकदावाह्रासूत्रम्			भूषणितया	२	५५
विवाहः	२	२५	कन्यादिपूजनापूजन		
मास्रादिविवाहकर्म	२	२७	फलम्	२	५६
मास्रादिविवाहे			उत्सवेषु विनियतः पूज्याः	२	५८
सुप्रकोत्पत्तिः	२	२८	दम्पत्योः वनीषफलम्	२	६०
निम्नितविवाहे निम्नित			स्त्रियोऽसङ्करादि		
प्रकोत्पत्तिः	२	४१	दानादाने	२	६१
ववर्षाविवाहविधिः	२	४२	कुशापकर्षकर्षादि	२	६२
अववर्षाविवाहविधिः	२	४४	कुशोत्कर्षकर्षाह	२	६६
हारीपनमने	२	४५	पञ्चमहावज्रानुष्ठान		
अतुकासावधिः	२	४६	माह	२	६७
हारी नमे निम्नित			वज्रसूना	२	६८
कासाः	२	४७	पञ्चवज्रानुष्ठानं निम्नं		
कुम्भाराधितु पुषीत्यपत्तिः	२	४८	कर्तव्यम्	२	६८
स्त्रीपुत्रपुंस्त्रीत्यपत्तौ चेतु			पञ्चवज्रानाह	२	७०
माह	२	४८	पञ्चवज्राकरणे निम्ना	२	७१
वागमस्यथाविष्टतु			पञ्चवज्राणां नामानि		
मनममाह	२	५०	रासाह	२	७२
कन्याविक्रये होतः	२	५१	अत्रतो मल्लवज्रहोमौ		
स्त्रीधनमहये होतः	२	५२	कर्तव्यौ	२	७५
वराहपनमपि न वहीत			होमादुच्चा		
वम्	२	५२	पुत्पत्तिः	२	७६
व्याधेक धवदावमाह	२	५४	उदकायनमर्चना	२	७७

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अध्यायार्चनमवस्थं			भोजनार्थं कुशमौक्तं		
कर्तव्यम्	३	८०	कचननिषेधः	३	१०८
नित्यमाहुमाह	३	८२	आह्वयश्च चर्चिषादयो		
पितृर्थाह्वयभोजने	३	८३	नातिथयः	३	११०
बलिविन्ददेवकर्माह	३	८४	पश्चात्तृचियादीन्		
बलिविन्ददेवकर्माह्वयमाह	३	८५	भोजयेत्	३	१११
भिक्षादानम्	३	८६	सखादीनपि सत्कृत्य		
भिक्षादानफलम्	३	८७	भोजयेत्	३	११३
सत्कृत्य भिक्षादानम्	३	८८	प्रथमं गर्भिण्यादयो		
अपाचदानमफलम्	३	८९	भोजनीयाः	३	११४
सत्पाचे दानफलम्	३	९०	गृहस्थश्च प्रथमं भोजनं		
अतिथिसत्कारे	३	९१	निषेधः	३	११५
अतिथ्यगर्भनगन्धा	३	१००	दम्पत्योः सर्वत्रैव भोजनम्	३	११६
प्रियवचनजलाबध्			आत्मार्थपाकनिषेधः	३	११८
दानादौ	३	१०१	गृहागतराजादि		
अतिथिसत्कारमाह	३	१०२	पूजामाह	३	११८
परपाकव्यतिनिषेधः	३	१०४	राजसातकयोः पूजा		
नातिथिः प्रत्याख्यातव्यः	३	१०५	संकोचमाह	३	१२०
अतिथिमभोजयित्वा			स्त्रियाऽमन्त्रकं वक्ति		
स्वयं न भोजयित्वा	३	१०६	हरश्चकार्यं	३	१२१
वक्तुं अतिथिषु यथा			अथामावासाधा		
योग्यं परिचर्या	३	१०७	भार्यवत्	३	१२२
अतिथ्यर्चनः पाके न			मांसेव माहुं कर्तव्यम्	३	१२३
वक्षिष्यति	३	१०८			

प्रकरणं	चक्षुः मनुष्यदितायाः
पार्वणादौ मीनजीव	
प्राज्ञसंख्या	२ १२५
प्राज्ञसंख्यादौ न कुर्व्यात्	२ १२६
पार्वणावस्थाकर्तव्य	
तन्	२ १२७
देवपितृनामि मीनजात	
देवानि	२ १२८
मीनप्रजा	२ १२९
चक्षुःप्राज्ञसंख्याविषयः	२ १३०
जातनिष्ठादिषु कथादि	
दातव्यम्	२ १३१
मीनपुत्रप्राज्ञसंख्या	२ १३२
मातुः मित्रादिभोजन	
विषयः	२ १३३
संविदुष मातुःदान	
मप्यसम्	२ १३४
विदुषं दद्यादायं	
प्राज्ञसंख्या	२ १३५
विदुःप्राज्ञसंख्याभावे मित्र	
मीनसंख्यापुत्र	२ १३६
वेदपारनादौ न कर्तव्य	
मीनसंख्या	२ १३७
मातापितादौ नपि मातुः	
भोजयेत्	२ १३८
प्राज्ञसंख्यापरीक्षणी	२ १३९

प्रकरणं	चक्षुः मनुष्यदितायाः
खेनपतितादौ	
निषिद्धाः	२ १४०
चक्षुः मातुः निषिद्ध	
प्राज्ञसंख्याः	२ १४१
चक्षुःप्राज्ञसंख्याप्राज्ञसंख्या	
निषिद्धा	२ १४२
चक्षुःप्राज्ञसंख्यादौ निषिद्धसंख्या	२ १४३
परिवेषादिचक्षुःप्राज्ञसंख्या	२ १४४
परिवेषद्वयसंख्या	
प्राज्ञसंख्या	२ १४५
दिधिपुत्रप्राज्ञसंख्या	२ १४६
सुखमोक्षकावाह	२ १४७
तयोर्दानविषयः	२ १४८
खेनादिर्बन्धा न पश्यति	
तथा प्राज्ञसंख्याभोजनं	
कुर्व्यात्	२ १४९
चक्षुःप्राज्ञसंख्यादिने	
प्राज्ञसंख्याभोजनं	२ १५०
प्राज्ञसंख्याविषयः	२ १५१
प्राज्ञसंख्याप्रतिपक्ष	
विषयः	२ १५२
मीनसंख्यादिभोजन	
दातव्यनिषिद्धसंख्या	२ १५३
चक्षुःप्राज्ञसंख्या	२ १५४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
ब्राह्मणनिमन्त्रणे	३ १८७	अपसव्येन च गो	
निमन्त्रितस्य नियमाः	३ १८८	करणादि	३ ११४
निमन्त्रणं स्वीकृत्याभोजने		पिष्टदानादिविधिः	३ ११५
दोषः	३ १८९	कुत्रभूमेक रावधर्षणं	३ ११६
निमन्त्रितस्य स्वीगमने	३ १८९	चतुर्नमस्कारादि	३ ११७
क्रोधादिकं भोजना कर्त्तव्यं		प्रत्यवनेजनादि	३ ११८
न कार्यं	३ १८९	पिष्टान्नं ब्राह्मणाय	
पितृगणोत्पत्तिः	३ १८३	अयेत्	३ ११८
पितृणां राजतं पाचय्यन्न		जीवति पितरि पितामहा	
सम्	३ १९२	दिपार्वणम्	३ ११९
देवकार्यात्पितृकार्यं		मृते पितरि जीवति पितृ	
विभ्रष्टं	३ १९३	महे पार्वणं	३ ११९
देवकार्यस्य पितृकार्या		पिषादिब्राह्मणभोजन	
कुर्वन्	३ १९४	विधिः	३ १२०
देवाद्यन्नपितृकार्यं	३ १९५	परिवेषणविधिः	३ १२०
अथ आहुदेवाः	३ १९६	व्यञ्जनादिदाने	३ १२१
निमन्त्रितानामासनादि		रोदनक्रोधादिकञ्च	
दानं	३ १९८	कार्यं	३ १२८
गन्धपुष्पादिना तेषां		विप्रेक्षितव्यजनादिदानं	३ १२९
मर्चनं	३ १९८	वेदादीन् ब्राह्मणाय	
तेरनुज्ञातो होमं		आवयेत्	३ १२९
कुर्यात्	३ १९९	ब्राह्मणान् परितोषयेत्	३ १२९
अम्बभावे विप्रस्यपापौ		दोहिकं आहुि वज्रता	
होमः	३ १९९	भोजयेत्	३ १२९

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
दौहित्रतिसङ्गतपादयः		कृतभोजनान् दिश्याया	
प्रव्रज्याः	१ २२५	चामयेत्	१ २५१
उच्छासभोजनं हविर्मुखा		सधाक्षिति तेद्रुतुः	१ २५२
यकचर्म	१ २२६	मेवाकलादनुज्ञातो	
भोजने उष्णीषादि		विविधुञ्जीत्	१ २५३
निषेधः	१ २२८	इकोहिहादिविधिमाह	१ २५४
भोजनकाये प्राज्ञान्		चपराङ्गादयः	१ २५५
चाखाद्यादयो न		मातृविहिताकादयः	१ २५७
पक्षेषुः	१ २३८	प्राज्ञान् विस्मय्य वर	
चहृद्यादिनिषेधः	१ २४१	प्रार्थनं	१ २५८
तद्देवास्तथादयोऽप		पिष्टान्नवादिभ्यो	
मेवाः	१ २४२	इत्यात्	१ २६०
मिथुकादिभोजने	१ २४३	पितामहपिष्टं क्षिप्वा	
अनग्निदग्धाजदाने	१ २४४	महशीषम्	१ २६२
उच्छेदचर्मभूमिगतम्		ततोऽन्नाद्यादीन् भोजयेत्	१ २६४
वस्त्रांश्चः	१ २४६	अवशिष्टाद्येन पृथक्क्षिः	
उपिष्टनपर्यन्तं विशदेवा		कार्यः	१ २६५
दिरहितं मातृ	१ २४७	निष्ठादयः पितृणां मातृ	
वशिष्टीकरणादूर्ध्वं		मृत्तिदाः	१ २६७
पार्यन्तं	१ २४८	मांसादिविमेवेष्ट हस्ति	
मातुः उच्छिष्टं मूत्राच्च		कासाः	१ २६८
न देयम्	१ २४८	मधुदाने मयादिमातुः	१ २७१
मातृमांशिनः स्त्रीमम		मज्जायादां	१ २७४
निषेधः	१ २५०	मदुवादानं	१ २७५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
पितृपत्ने प्रजसाक्षिधनः	२ २०६	वाजनाध्यापनादिना	
कुलतिथिनचवादि		जीवने	४ ८
प्रजसाक्षि	२ २०७	त्रिलोच्याभाजीवनं	४ १०
कृष्णपचापराह		असम्बोविकां न कुर्व्यात्	४ ११
प्राजसाक्षि	२ २०८	सन्तोषस्य प्रभवा	४ १२
अथसककुशादयः	२ २०९	व्रतकरणे	४ १२
राक्षिणाद्रुनिषेधः	२ २१०	वेदादितं कर्म कर्मव्यम्	४ १३
प्रतिभासं आद्रकरणा		गीतादिना धनार्जन	
ब्रह्मो	२ २११	निषेधः	४ १५
ब्राह्मेरद्वौकरणे	२ २१२	द्रष्टार्योयक्तिनिषेधः	४ १५
तर्पणफलं	२ २१३	वेदार्थविरोधि	
मितृणाभ्यर्चना	२ २१४	कर्मव्यागः	४ १७
विद्ययामृतभोजने	२ २१५	वयःकुलानुरूपे	
॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥		वाचरेत्	४ १८
		नित्यं प्रासादविषयम्	४ १८
ब्रह्मचर्यगार्हपत्यकाय		पञ्चवयान् यथावक्ति न	
भाह	४ १	त्यजेत्	४ २१
त्रिलोच्यादिना जीवेत्	४ २	केचिदिन्द्रियसंयमं	
उचितार्थसंयहं कुर्व्यात्	४ ३	कुर्वन्ति	४ २२
अनापदिजीवन		केचिदाद्या यजन्ति	४ २३
कर्माह	४ ४	केचिज्ज्ञाने न यजन्ति	४ २४
अनापत्यकथनम्	४ ५	सन्धाद्वयहोमदर्शनं	
द्विचद्रुममर्जवेत्तनाह	४ ७	पौर्णमासाः	४ २५
अथसैनिकप्रभवा	४ ८	होमयानादयः	४ २६

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
वशासनाद्वाकरश्च	४ २७
प्रक्षितोऽतिथिं पूजयेत्	४ २८
पादच्छायाचर्चननिषेधः	४ २९
शोषिकादीन्पूजयेत्	४ ३०
मञ्जुषार्यादिभ्यो	
उपदानं	४ ३१
चचिवादेर्धवयवेषु	४ ३२
वतिविभवे सुधानशीदेत्	४ ३३
श्रुतिः स्नाय्यावादि	
कुम्भः कान्	४ ३४
दण्डकमण्डपादिधारणं	४ ३५
सूर्यदर्शननिषेधः	४ ३६
वस्तरज्जुचङ्कनेवसे प्रति	
विममिरोचये दातव्यः	४ ३७
मार्जमवादीन्दर्शयितुः	
कुम्भान्	४ ३८
रत्नसज्जामनादिनिषेधः	४ ३९
भार्य्यावाचनभोजनादि	
निषेधः	४ ४०
काचविशेषे स्त्रीदर्शनं	
निषेधः	४ ४१
मण्डपानादिनिषेधः	४ ४२
मार्जनादौ विष्णुपादिस्याम	
निषेधः	४ ४३

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
मूषादौ सूर्यादिदर्शनं	
निषेधः	४ ४४
विष्णुपादसर्गविधिः	४ ४५
दिवादानुदम्ब्यादि	४ ४६
अन्धकारादौ च	
आनुषः	४ ४७
मूषादौ चन्द्रादिविष्णुसु	
निषेधः	४ ४८
चक्षौ पादप्रतपनादि	
निषेधः	४ ४९
चक्षुर्वाहनादिनिषेधः	४ ५०
चन्द्राभोजनभूमि	
सिन्धुनादौ	४ ५१
मसेमूषादिप्रवेशनिषेधः	४ ५२
मूषादौ चक्षुषावसुतोत्पाद	
पादौ	४ ५३
भोजनादौ दक्षिणहस्तः	४ ५४
विशर्णी ना ववारयेत्	
दण्डधनुर्नदर्शयेत्	४ ५५
चधार्मिकपानकावहका	
कीनमने	४ ५६
मूषादौ चक्षुषावादि	
निषेधः	४ ५७
चलिनीनादिनिषेधः	४ ५८

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अश्वलिना जलपानादि		पतितादिभिर्नश्यन्त्येत् ४ ७२	
निषेधः ४ ६३		शूद्राय व्रतकथनादि	
नृत्यादिनिषेधः ४ ६४		निषेधः ४ ८०	
कांक्षे पादप्रक्षालनभिक्षा		ग्निरःकण्डूयनस्यानादौ ४ ८१	
दिभास्त्रे भोजननिषेधः ४ ६५		कोपेनग्निरःप्रहारकेन	
बन्धोपवीतादिपरधृतं न		ग्रहणे ४ ८२	
धारयेत् ४ ६६		तैलमेनसातस्यपुनस्तैल	
अविनीतवृषादियान		सर्जने ४ ८३	
निषेधः ४ ६७		अश्वनिचराजादिप्रतिग्रहे ४ ८४	
धुर्यलक्षणाह ४ ६८		तैलिकादिप्रतिग्रहे ४ ८५	
प्रेतधूमनखादिहृदन		ग्रासोत्सङ्गराज	
निषेधः ४ ६९		प्रतिग्रहे ४ ८६	
दण्डच्छेदनादिनिषेधः ४ ७०		तामिस्रायेकविंशतिनर	
लोहमर्दनादेर्मन्दफलं ४ ७१		कानाह ४ ८८	
मासाधारणगोशानादौ ४ ७२		ग्रास्तेमूढर्तेऽन्तिष्ठेत् ४ ८९	
अदारेण गृहगमनादौ ४ ७३		प्रातःकृत्यादि ४ ९०	
अश्वप्रथमस्यादिभोजन		अस्यायुःकीर्त्यादि	
निषेधः ४ ७४		वर्जकत्वं ४ ९१	
राशौतिलभोजने		आवस्थांउपाकर्ष्य कार्यं ४ ९२	
नग्नप्रथमे ४ ७५		पुण्येऽसर्जनास्तं कर्म ४ ९३	
दुर्मेनमनमन्नदर्शनमदी		क्षतिःसर्जने पश्चिमी	
तरणे ४ ७६		आद्येतयं ४ ९४	
आर्द्रापादएवमुक्षीत ४ ७७		ततोर्वेदंशुक्रैऽङ्गानि	
केनभस्यादौ न तिष्ठेत् ४ ७८		अथ पठेत् ४ ९५	

अक्षरं	अध्यायः श्लोकः	अक्षरं	अध्यायः श्लोकः
अक्षरपाठनिघातो		वेदप्रवर्धेवताकथनम्	४ १२४
आपनिषेधः	४ ८८	माधवीजपानकारं	
निघ्नं माधवादिप्रवर्धो		वेदपाठः	४ १२५
अक्षमन्त्रपठेत्	४ १००	मुवायनाराममने	४ १२६
अक्षमन्त्रावाभाह	४ १०१	मुविदेवे मुविमायेवम्	४ १२७
वर्वाकाशिकानवाव		अतावयमावासादी न	
माह	४ १०२	स्त्रीमन्त्रं	४ १२८
अकाशिकानवाव		रामसावाप्रकृताव	
माह	४ १०३	निषेधः	४ १२९
वर्वाकाशिकानवाव		मुर्मादिप्रवर्धकान	
माह	४ १०४	निषेधः	४ १३०
वन्ध्यामर्जादी	४ १०५	माहूभोविषः चतुःपथ	
ममरादो निघ्नान		ममने	४ १३१
आवः	४ १०७	रक्तसेकादी न तिष्ठत्	४ १३२
माहूभोममममकादी		अपुञ्जरवरस्त्रीषेवा	
चिरार्थं	४ ११०	निषेधः	४ १३३
मन्त्रसेवकुम्भमाधो		वरदारनिघ्ना	४ १३४
पीत	४ १११	अधिवर्षविना माव	
अक्षमादयोमाधो		ममावाः	४ १३५
पीरम्	४ ११२	आज्ञावमापनिषेधः	४ १३७
अमावासादयोऽथवने		मिथवत्प्रवचनम्	४ १३८
निषिद्धाः	४ ११४	हवावाहं न कुर्वाम्	४ १३९
वामध्वनौ वति वेदाकारं		अवःकाकादाववासेव	
माधोपीत	४ ११२	वह न ममाव	४ १४०

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
हीनाङ्गाद्याद्येपनिषेधः	४	१४१	आचार्यादि हिंसा		
उच्छिष्टस्यर्मसूर्यादि			निषेधः	४	१६२
दर्शने	४	१४२	नास्तिकादिनिषेधः	४	१६३
स्वकीयेन्द्रियस्यर्मादौ	४	१४४	परताडनादिनिषेधः	४	१६४
मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्	४	१४५	ब्राह्मणताडनोद्योगे	४	१६५
वदाध्ययनस्य			ब्राह्मणताडने	४	१६६
प्राधान्यं	४	१४७	ब्राह्मणस्य शोषितो		
अष्टकाआङ्गाद्यवय्वं			त्यादे	४	१६७
कार्यम्	४	१५०	अधार्मिकादीनां न		
अग्निष्टुहदूरतामूषा			सुखम्	४	१७०
स्युत्सर्गः	४	१५१	अधर्मो मनो न निदध्यात्	४	१७१
पूष्याद्ये खानपूजादि	४	१५२	ब्रह्मैरधर्मफलतोत्पत्तिः	४	१७२
पर्यसु देवादि			श्रित्यादिशासने	४	१७५
दर्शनम्	४	१५३	अर्थकामत्यागे	४	१७६
आगतवृद्धा			पाणिपादवापका		
दिवस्कारे	४	१५४	निषेधः	४	१७७
भुतिस्मृत्यदिताचारः			कुलमार्गगमनम्	४	१७८
कार्यः	४	१५५	अलिगादिभिर्वादस्य		
आचारफलम्	४	१५६	कुर्यात्	४	१७९
दुराचारनिन्दा	४	१५७	एतैर्विवादोपेक्षायां		
आचारप्रशंसा	४	१५८	फलमाह	४	१८१
परवक्त्रकर्मात्यागादौ	४	१५९	प्रतिग्रहनिन्दा	४	१८६
चित्तपारितोषिकस्य			विधिमज्ञात्वा प्रतिग्रहो		
कार्यम्	४	१६१	न कार्यः	४	१८७

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
मूर्च्छास्य सर्वादिप्रति	
ग्रहे	४ १८८
वैशाखप्रतिकादौ दान	
निषेधः	४ १८९
वैशाखप्रतिककचचम्	४ १८४
वक्रप्रतिककचचम्	४ १८६
तद्योर्निष्ठा	४ १८७
प्राचक्षिते वक्ष्यमा न	
कार्या	४ १८८
द्वयेन प्रताचरये	४ १८८
द्वयेन कमचक्ष्मादि	
धारये	४ १९०
परकृतपुष्करिण्यादि	
क्षाने	४ १९१
चदत्तयानादिभोज	
निषेधः	४ १९२
नद्यादिबुद्धान्कर्तव्यम्	४ १९३
चमनिषमौ	४ १९४
चमोपिचक्ष्मादिभोज	
न निषेधः	४ १९५
मत्तास्यक्षेत्रादिवृक्षहं	
न भुञ्जीत	४ १९७
रजस्रसाकुहाचक्ष	
निषेधः	४ १९८

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
मवाप्रातमचिकाचक्ष	
निषिद्धं	४ १९८
चमोप्यानि सेनाय	
क्षानि	४ १९९
राजास्यचमोजने नन्द	
कचम्	४ २००
तेषामचमोजनप्राच	
क्षितस्य	४ २०१
भूदपकाचनिषेधः	४ २०२
कदर्योपिचक्ष्माहं	
विकासे	४ २०३
चक्ष्मादत्तवदाचक्ष्माहं	
विकासे	४ २०४
चक्ष्मा चानादिवृक्ष	
कुर्वीत	४ २०५
चक्ष्मादानकचम्	४ २०६
चक्ष्मभूमिदानादिवृक्ष	४ २०७
वेददानप्रवृक्षा	४ २०८
कामदाने	४ २०९
विधिवद्दानयक्ष्माहोः	४ २१०
द्विजनिष्ठादायक्षीर्त	
नादिनिषेधः	४ २११
चक्ष्मादिवृक्षम्	४ २१२
चक्ष्माहंमनुतिष्ठेत्	४ २१३

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
धर्मप्रश्नश्च	४	२३८	दृष्टान्तविरादि विधिः	५	७
सम्पत्तेः सम्यक्कार्यं			अथ दृष्टान्तविरादि	५	८
न हीनैः	४	२३९	श्रुतेषु दृष्टान्तयोर्महत्त्वाः	५	१०
फलमूलादिपदेषु	४	२४०	अथ मन्त्रपवित्रः	५	११
दुःकृतकर्माद्यभिषा			योगश्रुत्यामांसादयः	५	१२
यद्वचम्	४	२४८	याम्यश्रुत्करमत्यादयः	५	१३
भिषाया अथ दृष्टे	४	२४८	मत्स्यमन्त्रनिन्दा	५	१५
अथ धर्मभिषायाश्च	४	२५०	मन्त्रमत्स्यानाह	५	१६
कुटुम्बार्थाभिषा	४	२५१	सर्वमानरादिनिषेधः	५	१७
स्वार्थं चाधुमिषा	४	२५२	मन्त्रपञ्चनखानाह	५	१८
भोव्यामश्रुताः	४	२५२	सश्रुनादिमन्त्रप्राच		
श्रुतेरात्मनिवेदनं			क्षिप्तं	५	१८
कार्यं	४	२५३	वागार्थपश्रुतिं विधिः	५	२१
अथत्यक्तयमे निन्दा	४	२५३	पर्युविता न्यपिमत्यादि	५	२३
योग्यपुत्राश्च कुटुम्ब			मांसमन्त्रेषु	५	२७
भारदानम्	४	२५७	प्रोक्षितमांसमन्त्र		
मन्त्रविना	४	२५८	निषमः	५	२१
उक्तस्य फलकथनम्	४	२६०	दृष्टान्तांशमन्त्रनिषेधः	५	२२
॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥			आहुतेमांसाभोजने		
			निन्दा	५	२५
मनुवाचां कथं नृप			अप्रोक्षितमांसस्य		
इति प्रश्नः	५	२	मन्त्रवेत्तुं	५	२६
नृपुत्रप्राप्तकानाह	५	२	अथार्थसप्तमः	५	२८
सश्रुनाद्यमन्त्राणाह	५	३	पश्रुतमन्त्राणां निषमः	५	३२

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
राजादीनामग्नौषा		गात्रमनआत्मबुद्धि	
भावे	५ ८३	शुद्धौ	५ १०८
राज्ञः सद्यः ग्नौषम्	५ ८४	द्रव्यशुद्धिमाह	५ ११०
वज्रादिहतानां सद्यः		सुवर्णादिमणिशुद्धौ	५ १११
ग्नौषं	५ ८५	घृतादित्रय्यादिकाष्ठ	
राज्ञोऽग्नौषाभाव		शुद्धौ	५ ११५
सृतिः	५ ८६	यज्ञपात्रशुद्धौ	५ ११६
सावधर्म्यहतस्य सद्यः		धान्यवस्त्रशुद्धौ	५ ११८
ग्नौषम्	५ ८८	सर्ववस्त्रपात्राकफल	
अग्नौषान्तकृत्यं	५ ८९	मूलशुद्धौ	५ ११८
अवपिष्टा		कम्बलपट्टवस्त्रादि	
ग्नौषमाह	५ १००	शुद्धौ	५ ११९
अवपिष्टनिर्हरणे	५ १०१	दण्डकाष्ठगृहमृदाणां	
अग्नौष्यन्नभक्षणे	५ १०२	शुद्धौ	५ १२१
निर्हारकानुममने	५ १०३	ग्रीणिताद्युपहतमृदा	
ग्राह्यं शुद्धैर्निर्हार		शुद्ध्यागः	५ १२३
येत्	५ १०४	भूमिशुद्धौ	५ १२४
ज्ञानादीनि शुद्धिषा		पवित्रजग्धगवाघ्रातादौ	५ १२५
धनानि	५ १०५	गन्धलेपयुक्तद्रव्यशुद्धौ	५ १२६
अर्घ्यग्नौषप्रवशा	५ १०६	पवित्राद्याह	५ १२७
समादानजपतर्पादि		जलशुद्धौ	५ १२८
ग्नौषकानि	५ १०७	नित्यशुद्धानाह	५ १२९
समलनदी स्त्रीदिज		सर्वे नित्यशुद्धानि	५ १३१
शुद्धौ	५ १०८	मूषाद्युत्सर्गशुद्धौ	५ १३४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अथ द्वादशमस्याः	५ १३५
मृदारिपहर्षेणिवमः	५ १३६
ब्रह्मचार्यादीनां दिगु	
आदि	५ १३७
आचमनाभ्यङ्गमिश्रि	
आदिस्नानं	५ १३८
आचमनविधिः	५ १३९
शुद्धायां मासि वपनं	
दिवोष्णिहभोजनम्	५ १४०
विप्रवस्त्रादिकं नी	
ष्णिहम्	५ १४१
वादे मच्छब्दवज्र	
विश्वःशुद्धाः	५ १४२
द्रव्यकायोष्णिहसर्गे	५ १४३
वसनविरेकमेषुनशुद्धौ	५ १४४
निद्राशुभना	
दिशुद्धौ	५ १४५
अथ स्त्रीधर्मानाह	५ १४६
श्रितासातज्जल कार्यं	५ १४७
कच्छ वस्त्रे तिष्ठेदित्यथाह	५ १४८
प्रवक्ता शुद्धकर्मा कुर्वीत	५ १४९
आमिश्रमुखा	५ १५०
आमिश्रमुखा	५ १५१
आमिश्रमुखा	५ १५२
आमिश्रमुखा	५ १५३

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
स्त्रीणां शुद्धवस्त्रनिषेधः	५ १५५
आमिश्रोऽप्रियं नाचरेत्	५ १५६
मृतपतिकाधर्षः	५ १५७
परपदवममननिष्ठा	५ १५८
पातिप्रात्यक्षं	५ १५९
भार्यायाः मृतायाः मौता	
प्रियादाहः	५ १६०
पुनर्दरिद्र्यहर्षे	५ १६१
शुद्धसकाशावधिः	५ १६२
॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥	

वागप्रज्ञानमनाह	६ १
वभार्याप्रियोपोवने	
ववेत्	६ २
फलमूलेन पञ्चवज्र	
करचं	६ ५
चर्मचोरजटादिधार	
नम्	६ ६
चतिविचर्या	६ ७
वागप्रज्ञानिवज्रः	६ ८
मधुनावादिर्वर्जनम्	६ १३
आश्विने वक्षितकीवा	
राहित्यानः	६ १५
प्राञ्जलहासकनिषेधः	६ १६

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अश्वकुटादयः	६ १७	मुक्तसचचं	६ ४४
जीवारादिसञ्चयने	६ १८	जीवनादिकामना	
मोचनकासादयः	६ १८	राहित्यं	६ ४१
भूमिपरिवर्तनादि	६ २२	परिग्राहकाचारः	६ ४६
शीघ्रादिचतुष्टयम्	६ २३	मिषाचरये	६ ५०
सादेहं शोचयेत्	६ २४	दण्डकमण्डलादयः	६ ५१
अग्निशेषवमारोपादयः	६ २५	मिषापापाणि	६ ५२
वृक्षमूखभूषणादयः	६ २६	एककासे मिषाचरणं	६ ५३
मिषाचरये	६ २७	मिषाकाशः	६ ५६
वेदादिपाठः	६ २८	सामाज्याभे र्धविवादे	
महाप्रस्थानं	६ २९	न कार्यौ	६ ५७
परिग्राहककाशमाह	६ ३३	पूजापूर्वकमिषाविवेधः	६ ५८
ब्रह्मचर्यादिक्रमेण		दम्निपनियहः	६ ५८
परिगृजेत्	६ ३४	संसारगतिकहनं	६ ६१
अवमग्नोऽथ न परि		सुखदुःखबोर्द्धमां	
गृजेत्	६ ३५	धर्मौ चेत्	६ ६३
पुनर्मग्न्याथ न परि		न सिद्धमात्रं धर्मकारणं	६ ६६
गृजेत्	६ ३६	भूमिं निरोक्ष्य पर्यटेत्	६ ६८
प्राजापत्येष्टिं कृत्वा परि		ब्रह्मकुहिंवाप्राच	
गृजेत्	६ ३८	यित्तं	६ ६८
अभयदानफलं	६ ३८	प्राजायामप्रव्रंश	६ ७०
नित्यहः परिगृजेत्	६ ४१	ध्यानयोगेनात्मानं	
एकाकी मोक्षार्थं चरेत्	६ ४२	पश्येत्	६ ७२
परिग्राहकनियमः	६ ४३	ब्रह्मसाक्षात्कारमुक्तिः	६ ७४
		मोक्षसाधककर्माणि	६ ७५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
देवस्य रूपमाह	६ ७६	राजदेवनिम्ना	७ १९
देवत्वाने इष्टानामाह	६ ७८	राजस्यापितथैव वाच	
प्रियामित्रेषु पुण्यपाप		मेतु	७ १२
त्वानः	६ ७८	दक्षोत्पत्तिः	७ १३
विषयानभिज्ञावः	६ ८०	दक्षप्रवचनं	७ १६
चात्मनो ध्यानं	६ ८२	दक्षप्रवचा	७ १७
परिग्रह्याफलं	६ ८५	अथवा दक्षमित्रेभः	७ १८
वेदसंन्यासिकर्माह	६ ८६	दक्षोऽपु दक्षप्रवच	
अमादवाचमाः	६ ८७	निम्ना	७ २०
वर्वाचमफलं	६ ८८	पुनर्दक्षप्रवचा	७ २२
सुखस्य मेढनं	६ ८९	दक्षप्रवचता कीदृश	
दक्षविधधर्मः जेवितयः	६ ९१	इत्यत्राह	७ २६
दक्षविधधर्मानाह	६ ९२	अथर्वदक्षे राजादीना	
दक्षविधधर्माचरकफलं	६ ९३	होयः	७ २८
वेदमेवाभ्यसेत्	६ ९५	मूर्खादिना न दक्ष	
वेदसंन्यासफलं	६ ९६	प्रवचनं	७ २०
॥ इति वडोऽध्यायः ॥		वत्सवन्मादिना दक्ष	
		प्रवचनं	७ २१
राजधर्मानाह	७ १	अथुमिषविप्रादिषु दक्ष	
ज्ञतयंस्त्वादक्ष प्रवा		विधिः	७ २२
रचय	७ २	आयवर्त्तिनो राज्ञः	
रचार्चमिन्द्रार्चमाहा		प्रवचा	७ २३
योत्पत्तिः	७ ३	सुहृन्तराज्ञो निम्ना	७ २४
राजप्रवचा	७ ६	राजकर्म इदमेवा	७ २७

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
विनयग्रहणम्	७ ३८	प्रतिराजेषितं दूतेन	
अविनयनिन्दा	७ ४०	जानीयात्	७ ३७
अथ दृष्टान्तमाह	७ ४१	जाह्नवदेवाश्रयणे	७ ३८
विनयाद्वाज्यादिप्राप्ति		अथदुर्गप्रकाराः	७ ३९
दृष्टान्तमाह	७ ४२	अस्त्रास्त्रादिपूरितं दुर्गं	
त्रिंशत्ग्रहणं	७ ४३	कुर्व्यात्	७ ४०
इन्द्रियवयः	७ ४४	सुन्दरीं भार्यामुदहेत्	७ ४१
कामक्रोधमद्यसमाध्यागः	७ ४५	पुरोहितादयः	७ ४२
कामजदमद्यसनान्याह	७ ४७	यज्ञादिकरणं	७ ४३
क्रोधजाद्व्यसनान्याह	७ ४८	करग्रहणे	७ ४४
सर्वमूललोभत्यागः	७ ४९	अथाध्वषाः	७ ४५
अतिदुःखद्व्यसनानि	७ ५०	ब्राह्मणानां वृत्तिदानं	७ ४६
व्यसननिन्दा	७ ५१	ब्राह्मणानां वृत्तिदान	
अथसचिवाः	७ ५४	प्रग्रंथा	७ ४७
सन्धिविग्रहादिचिन्ता	७ ५६	पात्रदानफलमाह	७ ४८
मन्त्रिभिर्विचार्य		संगामेशाहृतो न	
हितकार्यं	७ ५७	निवर्त्तत	७ ४९
ब्राह्मणमन्त्रिणः	७ ५८	संमुखमरणे स्वर्गः	७ ५०
अन्यामप्यमात्यान्		कूटास्त्रादिनिषेधः	७ ५१
कुर्व्यात्	७ ६०	संगामेअवधानाह	७ ५२
आकरान्तःपुराध्वषाः	७ ६२	भीतादिहमने दोषः	७ ५३
दूतसचिवं	७ ६३	संगामे पराङ्मुखदत्तस्य	
सेनापत्यादिकार्यं	७ ६५	दोषः	७ ५४
दूतप्रग्रंथा	७ ६६	सेनयज्जितं दूतनामैव	७ ५५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
राजःश्रेष्ठवस्तुदानम्	७ ८७	तत्परितं शब्दं वाची	
इक्ष्वादिद्वर्तनं	७ ८८	चात्	७ १२२
अथर्वं समुनिष्येत्	७ १०१	उत्थोवादिपादक	
नित्यमन्यपदात्मादि		प्रायमन्	७ १२३
त्रिधा	७ १०२	मेवादिदृष्टिकल्पनम्	७ १२५
नित्यमन्यतदर्थः चात्	७ १०३	वचिक्करयद्वे	७ १२६
अमात्मादिषु भाषा व		अव्यासकरयद्वे	७ १२८
कार्या	७ १०४	धात्वादीनां करयद्वे	७ १३०
प्रकृतिभेदादिभोष		भोषिचात् करं व दृष्टी	
नीचम्	७ १०५	चात्	७ १३२
अर्थादिभिन्ना	७ १०६	भोषिवदृष्टिकल्पवे	७ १३४
विषयविरोधिभोषणी		प्राकादिष्ववधारिषः	
करं	७ १०७	कल्पकरः	७ १३७
वामदक्षप्रवृत्ता	७ १०८	प्रिक्कादिकं कर्षं कार	
राज्यरथा	७ ११०	वेत्	७ १३८
प्रभाषीकृते दोषः	७ १११	अव्यातिप्रपुरकर	
प्रमारचये सुखम्	७ ११२	गृहकनिषेधः	७ १३८
वामदक्षप्रवृत्तादयः	७ ११३	तीक्ष्णवदुताचरयन्	७ १४०
वामदोषनिवेदनम्	७ ११६	अमात्येन वद कार्यं	
वामाधिकृतस्य दृष्टि		चिन्तनम्	७ १४१
माह	७ ११८	इक्षुमिगृहयन्	७ १४३
पान्यकार्यान्त्यमेन		प्रभाषाकनस्य	
कर्षंवापि	७ १२०	श्रेष्ठमन्	७ १४४
अर्षचिन्तकः	७ १२१	अमाकायः	७ १४५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
एकान्तो गोप्य		परराष्ट्रपीडने	७ १८५
मन्त्रवचम्	७ १४७	परप्रकृतिभेदादि	७ १८७
मन्त्रवकाशे स्त्याद्यप		उपायाभावेदुहेत्	७ २००
धारवचम्	७ १४८	मित्राग्राह्यादिपूजनं	
धर्मकामादिचिन्तनम्	७ १५१	प्रजानामभयदानञ्च	७ २०१
दूतवशेषवाक्यः	७ १५२	तदंशायतद्राज्यदाने	७ २०२
अथ प्रकृतिप्रकाराः	७ १५६	करगृहवादि	७ २०६
अरिप्रकृतयः	७ १५८	मित्रप्रशंसा	७ २०७
अथवज्रुषाः	७ १६०	बन्धुगुणाः	७ २१०
बन्ध्यादिप्रकारः	७ १६२	उदासीनगुणाः	७ २११
बन्धिविग्रहादिकाद्याः	७ १६८	आत्मार्यैर्भूम्यादित्यागः	७ २१२
बन्धिनृपसंश्रयणे	७ १७५	आपदि उपायचिन्ता	
आत्मानं अधिकं		नम्	७ २१३
कुर्व्यात्	७ १७७	अथराष्ट्रोभोजने	७ २१६
आगामिगुणदोष		अज्ञादिपरीक्षा	७ २१७
चिन्ता	७ १७८	विचारादौ	७ २२१
राजरक्षा	७ १८०	आवधादिदर्शनम्	७ २२२
अरिराज्ययानविधिः	७ १८१	बन्ध्यामुपास्य प्रविधि	
बन्धुखेविभिषादौ याव		चेष्टितादि	७ २२३
धानम्	७ १८६	ततोरात्रिभोजनादयः	७ २२४
ग्रहकरणे	७ १८७	असंख्यः श्रेष्ठामात्येभु	
जलादौ वज्रप्रकारः	७ १८२	निःक्षिपेत्	७ २२६
अपानीकयाम्यानाह	७ १८३	इति वृत्तमोऽध्यायः ॥	
सेव्यपरीक्षवचम्	७ १८४		

अवस्था	अध्यायः श्लोकः	अवस्था	अध्यायः श्लोकः
अवधारणादिद्वयः		कार्यदर्शने शूद्र	
वभाष्यविशेषः	८ १	निषेधः	८ १०
सुखमात्रादिभिः कार्यं		राष्ट्रे नास्तिकदुर्मिषादि	
नञ्चेत्	८ २	निषेधः	८ ११
अष्टादशविवादा		लोकपातान् प्रकथ्य	
नाह	८ ४	कार्यदर्शनम्	८ १२
धर्ममात्रित्वनिर्बन्धं		मात्रावादिभिर्यथा कार्यं	
सुखीत्	८ ८	पञ्चेत्	८ १४
अथमत्रादिनिर्बन्धं		अथर्वशादिना अर्थादीन्	
निबुद्धात्	८ ८	वरीजेत	८ १५
वधि भिर्ग्राह्येः वध		वाचधनं राज्ञा	
कार्यपञ्चेत्	८ १०	रचवीचम्	८ १७
तत्त्वभाष्यं वा	८ ११	प्रेषितपतिकादिष्वन	
अथर्वे वभावदी		रचयन्	८ १८
श्लोकः	८ १२	अपुत्राधनधारक	
वदधि वल्लभेव		भावयन्	८ १९
वक्तव्यम्	८ १२	अस्मान्निधनरचये	
अथर्वनिवारकावम		कायः	८ २०
अथर्वमावदाश्लोकः	८ १४	इत्यरूपवन्त्यादि	
अथर्वानिधनमेव श्लोकः	८ १५	कथनम्	८ २१
दुर्लभवदारेराजादौ		अथर्वने दयः	८ २२
नामधर्मं	८ १८	प्रवृत्तइत्यात् वक्तव्यम्	
अथर्विप्रवृत्तिवाधे	८ १९	अथर्वम्	८ २३

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
चारघातनम्	८ ३४	अथ साक्ष्ये निविद्धाः	८ ३४
निध्यादौ वस्त्राग		स्थादीनां स्थादयः	
ग्रहणम्	८ ३५	साक्षिणः	८ ३८
परनिधौ अमृतकथने	८ ३६	अनुभवात्साक्ष्यं	८ ३८
ग्राह्यनिधिविषये	८ ३७	वासादिमाक्ष्यादौ	८ ३७
राजा निधिं प्राप्स्यार्हः		साक्ष्यादौ न साक्षि	
विप्राय दद्यात्	८ ३८	परीक्षा	८ ३९
चोरहतधनं राज्ञा		साक्षिद्वये	८ ३९
दातव्यम्		साक्षिणः सत्यकथनम्	८ ३९
क्षान्तिद्वेषधर्माविरोधन		मिथ्यासाक्ष्ये दोषः	८ ३९
करणीयं	८ ४१	मृतसाक्षिणः	८ ३९
राज्ञा विवादोत्थाप		एकोपिधर्मविस्थापी	८ ३७
नादि न कार्यं	८ ४२	समावयवचनं साक्षि	
अनुमानेन तत्त्वं निश्चिनु		षोऽष्टीयुः	८ ३८
यात्	८ ४४	साक्षिप्रश्ने	८ ३८
सत्यादिना व्यवहारण		साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम्	८ ८१
क्षेत्	८ ४५	रहःकृतं कर्म आत्मादि	
सदाचारमाचरेत्	८ ४६	जानाति	८ ८४
असादाने	८ ४७	ग्राह्यवादि साक्षिप्रश्ने	८ ८७
अयदीनाः	८ ५३	असत्यकथने दोषः	८ ८८
अभियोक्तुर्दृष्टादिः	८ ५८	सत्यप्रशंसा	८ ८९
धनपरिमाणमिच्छाकथने	८ ५८	असत्यकथनफलम्	८ ८९
साक्षिवभावनम्	८ ६०	पुनः सत्यकथनप्रशंसा	८ ८६
अथ साक्षिणः	८ ६१	विवचनेदेनासत्यफलम्	८ ८७

प्रकरण	अध्यायः श्लोकः	प्रकरण	अध्यायः श्लोकः
निर्मितप्राज्ञानं शूद्र		अधर्मादृच्छनिम्ना	८ १२७
वत्पुच्छेत्	८ १०२	दृष्ट्यापरित्यागे	८ १२८
विषयभेदेऽवत्यक्तवने		वाम्बुच्छभिम्बुच्छादि	८ १२९
न दोषः	८ १०३	चवरं छादिपरिमा	
अनृतकचनप्राचक्षितम्	८ १०४	चमाह	८ १३०
विषयमकचने वाचि		प्रथममध्यमोत्तम	
दृष्टः	८ १०७	वाचकाः	८ १३८
वाचिभक्ते	८ १०८	छादादने दृष्टनिषयः	८ १३८
अवाचिविवादे प्रपञ्चः	८ १०९	अथ दृष्टिः	८ १४०
दृष्टाप्रपञ्चे दोषः	८ १११	आधिसूत्रे	८ १४१
दृष्टाप्रपञ्चप्रतिप्रपञ्च		वत्तादाधिभोजनिषेधः	८ १४४
माह	८ ११२	आधिनिषेधादौ	८ १४५
विप्रादेः वत्तोच्चारदि		धेन्वादौ भोजेपि	
प्रपञ्चम्	८ ११३	सामानिः	८ १४६
शूद्रप्रपञ्चे	८ ११४	द्वयवर्धभोजे साम	
प्रपञ्चे शूचिमाह	८ ११५	हानिः	८ १४७
अथ पुनर्वादः	८ ११७	आधिबीमादौ न भोजे	
लोभादिना वाच्येदृष्ट		सामानिः	८ १४८
विशेषः	८ ११८	वत्तादाधिभोजेऽहं	
दृष्ट्या दृष्टादिदृष्ट		दृष्टिः	८ १५०
आमानि	८ १२४	देनुच्छादधिकदृष्टिर्ब	
अपराधमपेक्षदृष्ट		भवति	८ १५१
करचम	८ १२६	दृष्टिप्रकाराः	८ १५१

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
चारघातनम्	८ ३४	अथ साक्ष्ये निषिद्धाः	८ ३४
निध्यादौ षड्भाग		स्व्यादीनां स्व्यादयः	
यहणम्	८ ३५	साक्षिणः	८ ३८
परनिधौ अनृतकथने	८ ३६	अनुभवात्साक्ष्यं	८ ३८
ब्राह्मणनिधिविषये	८ ३७	वाखादि साक्ष्यादौ	८ ३७
राजा निधिं प्राप्त्वा ह		साक्ष्यादौ न साक्षि	
विप्राय दद्यात्	८ ३८	परीक्षा	८ ३९
चोरहृतधनं राज्ञा		साक्षिद्वये	८ ३९
दातव्यम्		साक्षिणः सत्यकथनम्	८ ३९
क्रान्तिरेव धर्माविरोधन		मिथ्यासाक्ष्ये दोषः	८ ३९
करणीयं	८ ४१	श्रुतसाक्षिणः	८ ३९
राज्ञा विवादोत्थाप		एकोपि धर्मविस्थापी	८ ३७
नादि न कार्यं	८ ४२	समावयवचनं साक्षि	
अनुमानेन तत्त्वं निश्चिनु		षोडशीयुः	८ ३८
यात्	८ ४४	साक्षिप्रश्ने	८ ३८
स्व्यादिना व्यवहारण		साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम्	८ ८१
क्षेत्	८ ४५	रहःकृतं कर्म आत्मादि	
सदाचारमाचरेत्	८ ४६	जीनाति	८ ८४
स्व्यादाने	८ ४७	ब्राह्मणादि साक्षिप्रश्ने	८ ८७
अथहीनाः	८ ५२	असत्यकथने दोषः	८ ८७
अभियोक्तुर्दण्डादिः	८ ५८	सत्यप्रशंसा	८ ८९
धनपरिमाणमिथ्याकथने	८ ५८	असत्यकथनफलम्	८ ८९
साक्षिविभावनम्	८ ६०	पुनः सत्यकथनप्रशंसा	८ ८६
अथ साक्षिणः	८ ६१	विषयभेदेनासत्यफलम्	८ ८७

प्रकरण	अध्यायः श्लोकः	प्रकरण	अध्यायः श्लोकः
निम्नितमाह्वयान् शूद्र		अधर्मादस्य निम्ना	८ १२७
वत्पुच्छेत्	८ १०२	दृष्ट्यापरित्यागे	८ १२८
विषयभेदेऽवत्पुच्छने		वाग्दृष्ट्याधिभेदादि	८ १२९
न दोषः	८ १०३	नवरंसादिपरिमा	
अनुत्पन्नकचनप्राचक्षितम्	१०४	वमाह	८ १३०
विषयमकचने वाचि		प्रथममवभोक्तम्	
दृष्टः	८ १०७	वाहवाः	८ १३८
वाचिभक्ते	८ १०८	वसादामे दृष्टनिषयः	८ १३८
अवाचिविवादे वपचः	८ १०९	अथ दृष्टिः	८ १४०
वृथावपचे दोषः	८ १११	वाधिसंज्ञे	८ १४१
वृथावपचप्रतिप्रवच		वसादाधिभोक्तनिषेधः	८ १४३
माह	८ ११२	वाधिमिषेवादे	८ १४५
विप्रादेःवत्योचारादि		धेन्वादेभोक्तनिष	
वपचम्	८ ११३	कामदानिः	८ १४६
शूद्रवपचे	८ ११४	दमवर्धभोक्तकाम	
वपचे शूद्रिमाह	८ ११५	दानिः	८ १४७
अथ पुनर्वादः	८ ११७	वाधिबीमादे न भोक्ते	
योभादिना वाच्योदृष्ट		कामदानिः	८ १४८
विषेयः	८ ११८	वसादाधिभोक्तेऽर्ह	
दृष्टक वसादिदम		दृष्टिः	८ १५०
खानानि	८ १२४	देनुसादधिकदृष्टिर्न	
अपराधमपेक्षदृष्ट		भवति	८ १५१
करवम	८ १२६	दृष्टिप्रकाराः	८ १५२

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
पुनर्लेख्यकरणे	८ १५४	अथ निषेपे	८ १७८
देवकालवृद्धौ	८ १५६	शास्त्रभावे निषेप	
दर्शनप्रतिभूखले	८ १५८	निषेधः	८ १८२
प्रातिभाष्यादिच्छर्ष		निषेपदाने	८ १८३
पुत्रैर्न देयं	८ १५८	स्वयं निषेपार्पणे	८ १८४
दानप्रतिभूखले	८ १६०	समुद्रनिषेपे	८ १८८
निरादिदृष्टधने		सौरादिदृष्टे निषेपे	८ १८८
प्रतिभूवि	८ १६२	मन्त्रेपापहारेण	
छतनिवृत्तौ	८ १६३	पञ्चम्	८ १८०
कुटुम्बार्थकृतत्वं देयं	८ १६६	निषेपापहारादौ	
वस्तुकृतं निवर्त्य	८ १६८	दण्डः	८ १८१
प्रातिभाष्यादि		हस्तेनपरधनहरणे	८ १८१
निषेधः	८ १६८	निषेपेभिर्याकचने	
अपान्नमर्थं न		दण्डः	८ १८३
गृहीयात्	८ १७०	निषेपदानपदद्वयोः	८ १८३
पाश्चात्यागे दोषः	८ १७१	अस्मानिविक्रये	८ १८७
अवसररक्षणदौ	८ १७२	सागमभोगः प्रमा	
अधर्मकार्यकरणे		चम्	८ १९०
दोषः	८ १७४	प्रकाशकत्वे मूलधन	
धर्मेणकार्यकरणम्	८ १७५	ज्ञाने	८ १९१
धनिकेन धनसाधने	८ १७६	संयुष्टवस्तुविक्रये	८ १९१
धनाभावेकर्मवर्जितौ		अन्वा कन्या दर्शयित्वा	
धनम्	८ १७७	न्याविवाहे	८ १९१

॥ अथ मनुर्वर्हितायाः सूचीपथं ॥

५०८

अवतरं	अध्यायः श्लोकः
उक्ततादिकम्	
विवाहे	८ २०५
पुरोहितदक्षिणादाने	८ २०६
अध्वर्यादिदक्षिणा	८ २०८
वसूचवसुत्वाने	८ २११
इक्षानपक्रिया	८ २१२
भुतिशब्दे	८ २१५
वसिष्ठतिक्त्रने	८ २१८
वीमानुग्रहः	८ २२२
अनायास दाववती	
कन्यादाने	८ २२४
मित्राकन्यादूषण	
कचने	८ २२५
दूषितकन्यामित्रा	८ २२६
अथ वत्तपदो	८ २२७
अथसामिपाथ	
विवादः	८ २२८
कीरभुतिशब्दे	८ २२९
पाथदीवेश महत्त्वो	८ २२९
कीरद्वते	८ २३३
शूद्रादिद्वर्जनं	८ २३४
दृष्टादिचतस्रो	८ २३५
अथकृतकद्वये	८ २३७
वीमाविवादश्च	८ २४५

अवतरं	अध्यायः श्लोकः
वीमादृष्टादयः	८ २४६
उपपन्नानि वीमा	
चिह्नानि	८ २४८
भोजनवीमाशब्देत्	८ २५२
वीमावाचिषः	८ २५३
वाच्यान्ता वीमावधौ	
चात्	८ २५५
वाच्यादानविधिः	८ २५६
अथवाकचने दृष्टः	८ २५७
वाच्याभावे यामयाम	
मादयः	८ २५८
यामयानां मृषाकचने	
दृष्टः	८ २६३
दृष्टादिचरये दृष्टः	८ २६४
राजा स्वयं वीमानिर्धयं	
कुर्व्यात्	८ २६५
अथ वाकपादयः	८ २६६
महत्वावाकोत्र	८ २६७
वमवर्षाकोत्रे	८ २६८
शूद्रश्च दिवाकोत्रे	८ २७०
धर्मोपदेष्टवर्णः शूद्रश्च	
दृष्टः	८ २८२
मुतदेष्टवात्याधिपे	८ २७३
वाक्यवाकोत्रे	८ २७४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
आत्रायाक्रोशे	८ २७५	चौरादितोऽभवदान	
परस्परपतनीया		फलं	८ २७६
क्रोशे	८ २७६	राजा धर्माधर्मवशां	
अथदण्डपादव्यम	८ २७८	प्रभागी	८ २७८
भूकृच्छ्राक्रान्तादि		अरक्षया करग्रहण	
ताडने	८ ७८	निन्दा	८ २७९
यादादिप्रहारे	८ २८०	पापनियहसाधुषं	
महता सहोपवेक्षणे	८ २८१	ग्रहणे	८ २८०
मिथीविनादौ	८ २८२	वाणवृद्धादिषु चमा	८ २८१
क्षेत्रग्रहणादौ	८ २८३	आश्रयसुवर्षस्तेने	८ २८३
लग्नस्थभेदादौ	८ २८४	अश्रावने राज्ञोदोषः	८ २८६
वनस्थतिहेदने	८ २८५	परपापसंक्षेपणे	८ २८७
मनुष्यादीणां दुःखानु		राजदण्डेन पापनाशे	८ २८८
शारेण दण्डः	८ २८६	कूपघटादिहरणप्रपा	
समुत्थानव्यवधाने	८ २८७	भेदने	८ २८८
द्रव्यहिंसायां	८ २८८	धान्यादिहरणे	८ २८९
चार्मिकभाष्ठादौ	८ २८९	सुवर्णादिहरणे	८ २९०
यानादेर्द्विजातिव		स्त्रीपुरुषादिहरणे	८ २९१
र्तनानि	८ २९०	महापद्मादिहरणादौ	८ २९२
रथस्त्रान्यादि		सूचकार्पाशादिहरणे	८ २९३
दण्डने	८ २९३	हरितधान्यादौ	८ २९४
भार्यादिताडने	८ २९५	निरन्वयसाम्बव	
अन्यथाताडनेदण्डः	८ २९७	धान्यादौ	८ २९५
अथस्तेननियहणे	८ २९८	स्तेवसाहसकचणं	८ २९६

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
चेताव्रिखेचे	८ ३३३	कन्यादूषणे	८ ३६४
चौरहस्यहेदादि	८ ३३४	चक्रुषिप्रचेपादौ	८ ३६७
पिपादिदण्डे	८ ३३५	अभिचरितस्त्री	
राशोदण्डे	८ ३३६	चारबोर्दण्डे	८ ३७१
विश्वभूदादेरहनुषा		संवत्सराभिषेकादौ	८ ३७३
दिदण्डः	८ ३३७	भूदादेरचितोत्कहादि	
अशेषान्याह	८ ३३८	ममने	८ ३७४
चौरबाजमादौ	८ ३४०	प्राज्ञवचनमुत्त	
पथिचितेबुदवपयवे	८ ३४१	विप्राजमने	८ ३७८
दावायादिहरपादौ	८ ३४२	प्राज्ञवचनवधदण्डः	८ ३८०
अथवाहवमाह	८ ३४४	मुत्तवेष्टावपिच	
वाहवचनमिच्छा	८ ३४६	चोर्नमने	८ ३८२
दिवातेः प्रक्षयवचकाशः	८ ३४८	अमुत्तवपिचादि	
आतताविदमने	८ ३५०	ममने	८ ३८४
परदारामिभर्षणे		वाहविकादिभूत्वा	
दण्डः	८ ३५२	राज्यप्रभवा	८ ३८६
परस्वारहः वञ्चावणे	८ ३५४	कुसपुरोहिता	
स्त्रीसंपयवे	८ ३५८	दिक्षामे	८ ३८८
मिथुकादीनां परस्त्री		माचादिक्षामे	८ ३८९
वञ्चावणे	८ ३६०	विप्रधोर्वादेराज्ञाव	
परस्वानिविदुः		धर्षकचर्न	८ ३९०
वञ्चावणे	८ ३६१	सामाजिका	
मटादिस्त्रीषु संभा		समोपमे	८ ३९२
वणे मदीयः	८ ३६२	अथचक्षराः	८ ३९४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
रजकस्य वस्त्र		वैष्णवस्यैव सत्कर्मकार	
प्रसाधने	८ ३८६	चित्तौ	८ ३८८
तन्मुवायस्य सूत्र		दिनेदिने प्रायश्चित्त	
हरणे	८ ३८७	विरीचय	८ ३८९
पश्चमस्य करणे	८ ३८८	सत्यम्प्रवहार	
रात्राप्रतिविस्मयं		दर्शनफलम्	८ ३९०
विहरणे	८ ३८९	इत्यष्टमोऽध्यायः ॥	
अकाशविक्रवादी	८ ४००		
विदेशविक्रये	८ ४०१	अथ स्त्रीपुंघर्मः	८ १
अर्चसापने	८ ४०२	अथ स्त्रीरक्षा	८ १
तुलादिपरीक्षा	८ ४०३	जायाप्रदार्ढ्यकथनं	८ ८
अथ तरिगुणं	८ ४०४	स्त्रीरक्षणेपादाः	८ ११
गर्भिण्यादीनां		स्त्रीसंभावः	८ १४
न तरिगुणं	८ ४०७	स्त्रीणां मन्त्रैर्न क्रिय	८ १८
नाविकदोषेष्वप्युन्नामे	८ ४०८	अभिचारप्रायश्चित्ते	८ २८
वैष्णवदेवादिष्व		स्त्री सामिगुणमवति	८ २९
करणे	८ ४१०	स्त्रीप्रशंसा	८ २९
अथियवैष्णो न दास		अथभिचारफलं	८ ३८
कर्माहो	८ ४११	अभिचारफलं	८ ३०
भूतदासकर्म कारयेत्	८ ४१२	वीजशेषयोर्विद्यावशे	८ ३९
भूतदासाश्च मुच्यते	८ ४१४	परस्त्रीषु वीजवपन	
अथयज्ञविध		निषेधः	८ ४१
दासप्रकाराः	८ ४१५	स्त्रीपुंघोरेकत्वं	८ ४१
भार्यादासादयोऽधनाः	८ ४१६	यज्ञदंभादयः	८ ४०

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
चेष्टप्राधान्यं	८ ४८	मुचिने कन्यादानं च	
अथस्त्रीधर्माः	८ ५१	निर्गुणाय	८ ४८
भ्रातृस्त्रीममने		सर्ववरकायः	८ ८०
वातित्वं	८ ५७	सर्ववरेपितृदत्ता	
अथ निधोनः	८ ५८	संकारत्वात्	८ ८१
मनिधोर्ने द्वितीय		अतुमतीविवाहे च	
पुत्रोत्पादनं	८ ५०	गुरुकदानं	८ ८३
कामतो नमननिषेधः	८ ६३	कन्यावरणोर्वचो	
निधोननिष्ठा	८ ६४	निधनः	८ ८४
सर्ववद्वरकायः	८ ६६	विवाहकार्यप्रवृत्तं	८ ८५
वाग्दत्ताविषये	८ ६८	दत्तगुणाया	
कन्यायाः पुनर्दानं		वरमरणे	८ ८७
निषेधः	८ ७१	भुक्तपदविषयः	८ ८८
व्रतपदीपूर्वस्त्रीत्वाने	८ ७२	वाचा कन्या दत्ता	
दोषवतीकन्यादाने	८ ७३	अस्त्री नदानं	८ ८८
स्त्रीदत्तिं प्रकल्पप्रवृत्तं	८ ७४	स्त्रीपुंसवीर्यमिच्छारः	८ ९१
प्रेषितमर्हकानिधनाः	८ ७५	अथहाचमानः	८ ९२
सर्ववद्वरस्त्रिचंप्रतीचेत	८ ७७	विमानकायः	८ ९३
रोमासंस्कारावतिष्ठने	८ ७८	वद्यावस्थाने व्योहस्य	
स्त्रीवादेर्नस्त्रीत्वानः	८ ७९	प्राधान्यं	८ ९५
अधिदेहने	८ ८०	व्योहप्रवृत्ता	८ ९५
स्त्रिचामनचपाने	८ ८३	अव्योहदत्तो व्योह	८ ९७
वद्यावद्या स्त्रिया सर्व		विमाने हेतुमाह	८ ९९
कावे नाम्ना	८ ८५	व्योहादेर्विप्रोद्धार	८ ११२

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
एकमपि मेढं ज्येष्ठस्य	८ ११४	कामजादेर्नधन	
इक्षवसुषु समानी		याहकले	८ ११९
मोक्षारः	८ ११५	चेजस्य धनयाहकले	८ १२१
समभागविषमभागौ	८ ११६	अनेकमाहकविभागः	८ १२५
सखीभेभोभगिन्यैदेवं	८ ११८	अनूठब्रूद्रापुत्रस्य	
विषममजाविकं		भागनिषेधः	८ १२१
ज्येष्ठस्यैव	८ ११८	समातीयानेक	
अथजेन विभागे	८ १२०	माहकविभागे	८ १२६
अनेकमाहकानां ज्येष्ठे	८ १२२	ब्रूद्रस्यसम	
व्यक्तो ज्येष्ठम्	८ १२५	एवभागः	८ १२७
पुत्रिकाकरणे	८ १२७	दायादादायाद्वान्ध	
पुत्रिकायाधन		वत्	८ १२८
याहिते	८ १२७	कुपुत्रनिन्दा	८ १३१
मातुःस्त्रीधनं दुहितुः	८ १२९	औरस्यचेजस्यविभागे	८ १३१
पुत्रिकापुत्रस्य धन		चेजानन्तरमौरस्ये	
याहितं	८ १३२	त्यक्तौ	८ १३१
पुत्रिकौरस्ययोर्विभागे	८ १३४	दत्तकादयो गोत्र	
अपुत्रपुत्रिकाधने	८ १३५	रिक्तभागिनः	८ १३१
पुत्रिकायादेविधम्	८ १३६	औरसादिहादन्नपुत्र	
पौत्रप्रपौत्रयोर्धन		अथयं	८ १३१
भागितं	८ १३७	दात्रीपुत्रस्यसम	
पुत्रवन्द्यार्थः	८ १३८	भागिते	८ १३५
पुत्रिकापुत्रकर्तृकआह्ने	८ १४०	चेजजादयः पुत्रप्रति	
दत्तकस्य धनयाहकले	८ १४१	निषेधः	८ १४०

प्रकरणं	पद्याः श्लोकाः	प्रकरणं	पद्याः श्लोकाः
वर्तोरवे दत्तका		स्त्रीवामनचरचमवि	
दशो न कर्त्तव्याः	८ १८१	भाष्यं	८ १८०
अथ पुत्रितातिदेशः	८ १८२	अथ चर्मत्राः	८ १८१
हाद्वयपुत्राणां पूर्व		स्त्रीवादिषेयजातं	
पूर्वः श्रेष्ठः	८ १८३	भाष्यः	८ १८१
षेयवाद्बोरिक्		अविभक्तार्जितधने	८ १८३
हराः	८ १८४	विद्यादिधने	८ १८४
षेयवादीनां पिता		ब्रह्मकांक्षोपिषत्ते	८ १८७
महधने	८ १८५	अविभाज्यधने	८ १८८
अपिष्ठाद्बोधनहराः	८ १८७	महोद्गारे	८ १८८
मास्त्रवाधिकारः	८ १८८	अवृद्धधनविभाने	८ १९०
राजाधिकारः	८ १८८	विदेशादिमतस्य	
वृत्तपतिकामिबुक्ता		न भानसोपः	८ १९१
पुत्राधिकारः	८ १८०	ज्येष्ठमुद्यम्यः वनमानः	८ १९२
पौरवयोमर्भव		विकर्त्तृसाधनं नार्हति	८ १९३
विभाने	८ १८१	अवस्थावाधारस्य	
माहधनविभाने	८ १८२	कारणे	८ १९३
स्त्रीधनात्याह	८ १८३	जीवन्निवृत्तविभाने	८ १९४
अत्रयस्त्रीधनाधि		विभानान्नारोम्यस्य	
कारिणः	८ १८४	सत्ते	८ १९४
अत्रयस्त्रीधनाधि		अन्यस्यधने मातुरधि	
कारिणः	८ १८५	कार	८ १९७
वाधारवाम्स्त्रीधनं न		अवधनयोः वनो	
कुर्व्यात्	८ १८६	विभानः	८ १९८

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अविभाज्यमाह	८	२१८	राजाकष्टकोट्टरवे		
अथधूतसमाह्वयः	८	२२०	यत्नं कुर्यात्	८	२१९
धूतसमाह्वयनिषेधः	८	२२८	अथैरषाफसम्	८	२२२
धूतसमाह्वयार्थः	८	२२३	तस्कराद्यश्रावणे दोषः	८	२२४
धूतादिकारिणां दण्डः	८	२२४	निर्भयराज्यवर्द्धनम्	८	२२५
यावच्छादीन् देशा			प्रकाशाप्रकाशतस्कर		
त्रिर्व्यासयेत्	८	२२५	ज्ञानं	८	२२६
दण्डदानाग्रतो	८	२२८	प्रकाशाप्रकाशतस्करा		
स्त्रीवासादिदण्डे	८	२२०	माह	८	२२७
निधुक्तस्य कार्यहमने	८	२२९	तेषां श्रायनं	८	२२९
कूटश्रायनवासवधादि			चौराणां निपाहको		
करणे	८	२३२	दण्डश्च	८	२३३
धर्मकृतं व्यवहारं न			तस्करान्येषां	८	२३४
निवर्तयेत्	८	२३३	सोप्रादर्शनं	८	२३७
अधर्मकृतं निवर्त्य	८	२३४	चौराभयदायक		
प्राचक्षिप्ताकरण			दण्डः	८	२३७
महापातकिदण्डः	८	२३५	अधर्मच्युतदण्डने	८	२३९
प्राचक्षिप्तकरणे नास्तीति	८	२४०	चौराद्युपद्रवेणधाक्ते		
महापातके प्राक्षयस्य			दण्डः	८	२४४
दण्डः	८	२४१	राजः कोषहारका		
अभिधादेदण्डः	८	२४२	दयोदण्डाः	८	२४१
महापातकिधनयहवे	८	२४३	अभिधादे	८	२४६
प्राक्षयपीडने दण्डः	८	२४८	अभिभेदने	८	२४७
वध्यमोच्यते दोषः	८	२४८	चौरसोप्राधारकादौ	८	२४८

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
तन्नामानामभेदमे	८ १७८
राजमान मन्त्रादि	
त्वामे	८ १८२
मिथ्याचिकित्से दृष्टः	८ १८४
प्रतिभादिभेदमे	८ १८५
मन्त्रीनामपवेद्यादी	८ १८६
विषमव्यवहारे	८ १८७
वन्धनस्थानं राजमाने	८ १८८
प्राकारभेदादौ	८ १८९
अभिचारकर्षणे	८ १९०
अवीजविक्रयादौ	८ १९१
कार्यकारदृष्टमे	८ १९२
इष्टोपकरणचरणे	८ १९३
अथ वृष्टप्रकृतयः	८ १९४
अपरवृत्तिवीक्षणं	८ १९५
कर्षारणे	८ १९६
राष्ट्रोद्युमतकथनं	८ १९७
इन्द्रादीन्मन्त्रोन्मुखो	
विभर्ति	८ १९८
इतैरपावेष्टेनमिषवर्ष	८ १९९
प्राज्ञं न कोपयेत्	८ २००
प्राज्ञकथनं	८ २०१
कथानाग्निं दुष्टः हव	
प्राज्ञः	८ २०२

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
प्राज्ञवचनयोः परस्पर	
वाचित्वं	८ २०३
पुत्रे राज्यं हतारणे	
प्राज्ञत्वानः	८ २०४
वैश्वधर्षणाद	८ २०५
वृद्धधर्षणाद	८ २०६
॥ इति नवमोऽध्यायः ॥	

अथापनं प्राज्ञवचनं	१० १
वर्षाणां प्राज्ञवचनः प्रभुः	१० २
अथ दिग्वर्षकथनं	१० ३
अथ वृष्टातीयाः	१० ४
पितृजातिवृष्ट्याः	१० ५
अथ वर्षवृष्ट्याः	१० ६
अथ ज्ञायाः	१० ७
ज्ञातोपचादिर्वर्षाः	१० ८
अथापनंवाः	१० ९
ते सुकर्षका इत्यर्थे	
नष्टानि	१० १०
विषासोपात्तं वृष्टयानं	
नष्टानि	१० ११
दृष्टवः	१० १२
वर्षवृष्ट्याणां वर्षा	
आव	१० १३

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
साक्षात्कर्मकाण्ड	१० ५१	प्रतियहादिपापमोक्ष	१० १११
कर्मणा पुरुषज्ञानं	१० ५७	त्रिस्रोच्छ्रजीवने	१० ११२
वर्णसङ्करनिन्दा	१० ५८	धनयाचने	१० ११३
एषां विप्राद्यर्थे प्राण		यज्ञ वित्तागमाः	१० ११५
त्यागः श्रेष्ठः	१० ६२	द्वय जीवनहेतवः	१० ११६
साधारणधर्माः	१० ६३	दृष्टिजीवननिषेधः	१० ११७
यज्ञमे जन्मनिग्राह्यं		राज्ञामापदुर्कमाह	१० ११८
शूद्रत्वञ्च	१० ६४	शूद्रस्य आपदुर्कः	१० १२१
वर्णसङ्करे श्रेष्ठम्	१० ६७	शूद्रस्यग्राह्यता	
बीजसेवयोर्ध्यावस्ते	१० ७०	राधनं श्रेष्ठं	१० १२२
बट् कर्माण्याह	१० ७५	शूद्रवृत्तिकल्पनं	१० १२४
ग्राह्यजीविका	१० ७६	शूद्रस्य न संस्कारा	
चतुर्वैश्वकर्माह	१० ७७	दयः	१० १२६
दिजानां श्रेष्ठकर्माह	१० ८०	शूद्रस्वामन्त्रकं	
आपदुर्कमाह	१० ८१	धर्मकार्यं	१० १२७
विक्रये वर्ज्यानि	१० ८६	शूद्रस्य धन	
क्षीरादिविक्रयफलं	१० ८९	सद्यस्यनिषेधः	१० १२८
व्यावसीवृत्तिनिषेधः	१० ८५	॥ इति दशमोऽध्यायः ॥	
परधर्मजीवननिन्दा	१० ८७		
वैश्यशूद्रयोरापदुर्कः	१० ८८	ज्ञातकथ	
आपदि विप्रस्य हीन		नव प्रकाराः	११ १
याचनादि	१० १०२	नवज्ञातकेभ्यो	
प्रतियहनिन्दा	१० १०८	ऽजदाने	११ २
जाजनाध्यापने दिजानां	१० ११०	वेदविज्ञोदानं	११ ४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
मित्रादितीव्र		अज्ञातं धर्मं मित्रिणा	
मित्रादिनिषेधः	११ ५	न रक्षणीयं	११ २५
सुदुर्मित्राद्विवाह		देवमन्त्राद्विवाहे	११ २६
दानं	११ ६	योग्यामात्रमौ	
योग्यामात्रमि		वैश्वानरवानः	११ २७
कारिणः	११ ७	वमर्षस्यानु	
सुदुर्माऽभिरुचे		कल्पनिषेधः	११ २८
होषः	११ ८	दिनसकलजन्मा	
अज्ञातार्थं वैश्या		वैरिणः	११ २९
देह्यन्मयस्य	११ ११	अपिवादेर्वाऽऽसीर्षे	
अनुपमवचनहार		कारिणः	११ ३०
वचने	११ १२	अज्ञातवचनमिदं	
अज्ञातवचनहार		न मूषात्	११ ३१
निषेधः	११ १३	अज्ञातवचनमिदं	
अज्ञातवचनं दत्ता		होत्रमनिषेधः	११ ३२
वाधुनो दाने	११ १४	अज्ञातवचन	
अज्ञातवचनमिदं		दाने	११ ३३
प्रवृत्ता	११ १५	अज्ञातवचन	
अज्ञातवचनं विप्रस्य		अज्ञातवचन	११ ३४
योग्यामात्रं दत्तः	११ १६	अज्ञातवचनमिदं	
अज्ञातवचनमिदं		करणे	११ ३५
कल्पने	११ १७	अज्ञातवचनमिदं	
अज्ञातं मूषादिना		अज्ञातवचन	११ ३६
निषेधः	११ १८	अज्ञातवचनमिदं	

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
प्रायश्चित्ती	११ ४५	अथसुरापान	
कामाकाम		प्रायश्चित्तम्	११ ८०
कृतपापे	११ ४६	सुराप्रकाराः	११ ८४
प्रायश्चित्तिसंशर्ग		अथसुर्वक्ष्येयप्राय	
निषेधः	११ ४७	श्चित्तम्	११ ८८
पूर्वपापेन कुष्ठान्धा		गुरुस्त्रीगमन	
दयः	११ ४८	प्रायश्चित्तं	११ ९२
प्रायश्चित्तमवय्वं		गोवधाद्युपपातक	
कर्तव्यम्	११ ५३	प्रायश्चित्तं	११ ९८
पञ्च महापातका		अवकीर्णं	
न्याह	११ ५४	प्रायश्चित्तं	११ ११८
ब्रह्महत्यादि		जातिभ्रंशकर	
वमान्याह	११ ५५	प्रायश्चित्तं	११ १२४
उपपातकान्याह	११ ५८	सङ्करीकरणादि	
जातिभ्रंशकरान्याह	११ ६७	प्रायश्चित्तं	११ १२५
सङ्करीकरणान्याह	११ ६८	षष्ठ्यादिवध	
अपात्रीकरणान्याह	११ ६८	प्रायश्चित्तं	११ १२६
मस्त्रिणीकरणान्याह	११ ७०	मार्जारादिवध	
अथब्रह्मवधप्राय		प्रायश्चित्तम्	११ १२९
श्चित्तं	११ ७२	इत्यादिवध	
गर्भापेक्षीवध		प्रायश्चित्तं	११ १३६
वैष्णवध	११ ८७	व्यभिचरित स्त्रीवधे	११ १३८
स्त्रीसुहृदधनिषेध		सर्पादिवधे	
हरणादौ	११ ८८	हानात्रतौ	११ १३८

ग्रन्थ	अध्यायः श्लोकः	ग्रन्थ	अध्यायः श्लोकः
सर्वादिबधे		भूकरादिविष्णुष	
हावाग्नौ	११ १२८	भचवे	११ १३४
सुप्रमनुयबूध		शुक्लसनाद्याज्ञात	
वधादौ	११ १४०	मांसभचवे	११ १५५
हृषादिहृदनदौ	११ १४२	सुसुटनरभूकरादि	
अथवादिसप्तबधे	११ १४३	भचवे	११ १५६
हृषैवधादि		मायिकाभचव	
हृदने	११ १४४	प्राचक्षिप्तं	११ १५७
अमुखासुरापान		महाचारिणो	
प्राचक्षिप्तम्	११ १४६	अधुमांसादि	
सुराभाष्य		भचवे	११ १५८
असपाने	११ १४७	विज्ञासायु	
शूद्रोऽपिहमच		पिह्यादिभचवे	११ १५८
पानादौ	११ १४८	अभोज्याय	
सुरामन्त्रावाच	११ १४८	अन्तार्थ	११ १६०
विष्णुसुरासंहृ		सवानीयधान्यादि	
भावने	११ १५०	खेवे	११ १६१
पुनःसंस्कार दद्या		मन्यादिहरण	
दिनिहन्तिः	११ १५१	प्राचक्षिप्तं	११ १६२
अभोज्यामसी		अपुत्रीयकादि	
शूद्रोऽपिहामन्त्र		हरणे	११ १६४
मांसभचवे	११ १५१	अज्ञायावन्त्यादि	
शुक्लादिभचवे	११ १५२	हरणे	११ १६५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
शुक्लाश्वगुहादि		पतितस्त्रीषामग्राहि	
हरणे	११ १६६	देयं	११ १८८
मणिमुक्तारजतादि		पतितसंवर्ग	
हरणे	११ १६७	निषेधादि	११ १८८
कार्पासशुक्लादि		वायुग्राहित्यागः	११ १८०
हरणे	११ १६८	प्रात्यवेदत्यक्त	
अगम्यागमन		प्रायश्चित्तं	११ १८१
प्रायश्चित्तम्	११ १७०	गर्हितार्जित	
वज्रवारजस्वलादि		धनत्यागः	११ १८१
गमने	११ १७२	असत्यप्रतिग्रह	
दिवाभैयनादौ	११ १७४	प्रायश्चित्तं	११ १८४
चाण्डालादि		कृतप्रायश्चित्तं	
गमने	११ १७५	साम्यं पृच्छेत्	११ १८५
अभिषारे स्त्रीणां		गोभीघासदानं	
प्रायश्चित्तम्	११ १७६	तत्र संवर्गः	११ १८६
चाण्डालीगमने	११ १७८	प्रात्ययावनपतित	
अथ पतितसंवर्ग		क्रियाकृत्यादौ	११ १८७
प्रायश्चित्तं	११ १७८	वेदभ्रष्टागत	
पतितस्य जीवतएव		त्यागे	११ १८८
प्रेतक्रिया	११ १८२	आदिदं ब्रह्मप्राय	
पतितस्यांग्रादि		श्चित्तम्	११ १८८
निवृत्तिः	११ १८५	अपांक्तप्रायश्चित्तम्	११ १९०
कृतप्रायश्चित्तस्य		उद्गादित्याग	
संवर्गः	११ १८६	प्रायश्चित्तं	११ १९१

॥ अथ मनुर्विहितायाः सूचीपत्रं ॥

५२२

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अथैवमर्थं विना वा		अथशुभाशुभ	
मूपादित्वाग्ने	११ २०२	कर्मफलं	११ २
वेदेदितकर्मदि		कर्मयोगः	
त्वाग्ने	११ २०३	प्रवर्तकं	११ ३
ब्राह्मणस्य संकृते	११ २०४	विविधमानव	
ब्राह्मणवामूरुचे	११ २०५	कर्मणि	११ ५
अनुष्ठानावधिना		चतुर्विधवायिक	
सुखे	११ २०८	कर्मणि	११ ६
अथ ब्राह्मणत्वादि		विविधगरीर	
व्रतनिर्णयः	११ २१०	कर्मणि	११ ७
अथव्रताष्टाभि	११ २२२	मनोवाक्याच	
चार्यं न मोक्षोचम्	११ २२७	कर्मयोगः	११ ८
वायानुतापे	११ २३०	विदष्टिपरिचयः	११ १०
पापादतिनिम्ना	११ २३२	वेचनपरिचयः	११ ११
मनुष्टिपर्यन्त		जीवात्मपरिचयः	११ १२
नायःकुर्वीत	११ २३३	जीवानामानन्द	११ १५
मयःप्रवृत्ता	११ २३४	परलोके वाच्य	
वेदाभ्यासप्रवृत्ता	११ २३५	भौतिकगरीरं	११ १६
अथ रक्षसप्राच		भोगानकारमा	
क्षिप्तम्	११ २५७	अग्निं जीयते	११ १७
॥ इत्येकादशोऽध्यायः ॥		धर्माधर्मवाञ्छ	
		आत्मोगः	११ २०
		विविधपुत्र	
		कथनं	११ २४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अधिकगुणप्रधा		आत्मज्ञानस्य	
नोदेहः	१२ २५	प्राधान्यं	१२ ८५
सत्त्वादिलक्षण		वेदोदितकर्मणः	
माह	१२ २६	अष्टत्वं	१२ ८६
सात्त्विकगुणलक्ष		वैदिकं कर्म दि	
णम्	१२ ३१	विधम्	१२ ८८
राजसगुणलक्षणं	१२ ३२	प्रवृत्तनिवृत्तकर्म	
तामसगुणलक्ष		फलम्	१२ ८०
णम्	१२ ३३	समदर्शनम्	१२ ८१
संश्लेषतत्त्वामसा		वेदाभ्यासादौ	१२ ८२
दिलक्षणम्	१२ ३५	वेदवाङ्मयसृति	
गुणत्रयात्तिविधा		निन्दा	१२ ८५
गतिः	१२ ४०	वेदप्रशंसा	१२ ८७
त्रिविधगतिप्र		वेदज्ञस्य सेना	
काराः	१२ ४१	पत्यादि	१२ १००
पापेन कुत्सिता		वेदज्ञप्रशंसा	१२ १०१
गतिः	१२ ५२	वेदव्यवसायिनः	
वापविशेषेष धोनि		अष्टत्वं	१२ १०२
विशेषोत्पत्तिः	१२ ५३	तपोविद्याभ्यां	
पापप्रावीक्ष्यस्मर		मोक्षः	१२ १०३
कादि	१२ ७३	प्रत्यक्षानुमानशब्दाः	
मोक्षोपायषट्क		प्रमाणानि	१२ १०४
मीमांस	१२ ८३	धर्मज्ञलक्षणं	१२ १०५

॥ अथ मनुसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

१२१

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अकथितधर्म		वाय्वाकाशादीनां	
सूत्रे	१२ १०८	अथमाह	१२ १२०
अथ त्रिष्टुः	१२ १०८	आत्मस्वरूपमाह	१२ १२२
अथ परिषत्	१२ ११०	आत्मदर्शनमवस्था	
मूर्खाणां नपरि		मनुष्ठेयं	१२ १२५
वचनम्	१२ ११४	इतिसंहिता	
आत्मज्ञानं वृथक्		पाठकृतं	१२ १२६
कृत्याह	१२ ११८	॥ इतिहादशोऽध्यायः ॥	

॥ इतिमनुसंहितायाः सूचीपत्रं समाप्तं ॥

This book should be returned to the Library on or before the last date stamped below.

A fine of five cents a day is incurred by retaining it beyond the specified time.

Please return promptly.

3872596
CANCELLED
MAR 17 1973 H
MAR 2 1973

WIDENER
BOOKS

FEB 1 1991

WIDENER
BOOKS
CANCELLED
SEP 10 1991
APR 6 1992

3 2044 012 974 937

